ОКРУГЛИ СТО

УДРУЖЕЊЕ "ЈАСЕНОВАЦ-ДОЊА ГРАДИНА"
БАЊА ЛУКА

ЗЛОЧИНИ

Независне Државе Хрватске над Србима, Јеврејима и Ромима 1941-45 године на простору Херцеговине

ЗБОРНИК

ОКРУГЛИ СТО
ТРЕБИЊЕ
28. септембар 2013. године

ТРЕБИЊЕ
28. септембар 2013.

Злочини Независне Државе Хрватске над
Србима, Јеврејима и Ромима 1941-45. године
на простору Херцеговине

Издавач:

Удружење "Јасеновац-Доња Градина“
Бања Лука

За издавача:

Проф. др Владимир Лукић,
предсједник ИО Удружења "Јасеновац-Доња Градина“

Главни и одговорни уредник:

Проф. др Владимир Лукић

Организациони одбор:

Славко Шањевић, предсједник;
Проф. др Владимир Лукић,
Новица Телебак,
Бошко Буха,
Манојло Ћук
Јанко Велимировић

Лектор:

Ранко Павловић

Фотографије:

Милан Дашић,
архива аутора

Графичка припрема и дизајн:

Јанко Велимировић

Штампарија:

ГрафоМарк, Лакташи

За штампарију:

Светозар Ћерката

Тираж:

1000

Удружење "Јасеновац-Доња Градина“
Бања Лука

ЗЛОЧИНИ

НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ НАД СРБИМА, ЈЕВРЕЈИМА И РОМИМА 1941-45 ГОДИНЕ НА ПРОСТОРУ ХЕРЦЕГОВИНЕ

ЗБОРНИК

– ОКРУГЛИ СТО –
ТРЕБИЊЕ
28. септембар 2013. године

Бања Лука, мај 2014.

САДРЖАЈ

УВОД 9

Славко Шањевић

ВЕЛИКА ПОМОЋ УДРУЖЕЊА ЈАСЕНОВАЦ – ДОЊА ГРАДИНА 17

Проф. др Владимир Лукић

И ИТАЛИЈАНИ СЕ ЗГРАЖАВАЛИ 19

САОПШТЕЊА 25

Јован Мирковић, музејски саветник

ЖРТВЕ РАТА 1941-1945. РОЂЕНЕ НА ПОДРУЧЈУ ХЕРЦЕГОВИНЕ 27

Србољуб Живановић

ЗЛОЧИНИ РИМОКАТОЛИЧКЕ “ЦРКВЕ” У ХЕРЦЕГОВИНИ НАД СРБИМА, ЈЕВРЕЈИМА И РОМИМА 75

Др Саво Скоко

ЗЛОЧИНИ ГЕНОЦИДА НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ И ЊЕМАЧКОГ ОКУПАТОРА У ГАЦКУ 1941 – 1944. ГОДИНЕ 85

Мр Драга Мастиловић

УЛОГА МУСЛИМАНА У ГЕНОЦИДУ НАД СРБИМА У ИСТОЧНОЈ ХЕРЦЕГОВИНИ 1941/1942. ГОДИНЕ 111

Бошко Буха

ЗЛОЧИНИ НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ НАД СРБИМА, ЈЕВРЕЈИМА И РОМИМА ОД 1941-1945. ГОДИНЕ НА ПОДРУЧЈУ НЕВЕСИЊА 129

Божидар Н. Чучковић

СТРАДАЊЕ СРБА НА ПОДРУЧЈУ ОПШТИНЕ ЉУБИЊЕ 1941-45. ГОДИНЕ ОД СТРАНЕ НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ 161

Славко Шањевић

СТРАДАЊЕ ПРАВОСЛАВНИХ СВЕШТЕНИКА У ЗАХУМСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКОЈ И ПРИМОРСКОЈ ЕПАРХИЈИ ОД СТРАНЕ НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ 1941-1945. ГОДИНЕ..... 217

Манојло Ђук

ЈАМА ЈАГОДЊАЧА НА РЖАНОМ ДОЛУ - МЈЕСТО УСТАШКОГ ЗЛОЧИНА НАД СРБИМА ПОПОВА ПОЉА И ОКОЛИНЕ 239

Миленко Јахура

СТРАДАЊЕ СРБА ДОЊЕ ХЕРЦЕГОВИНЕ У ГЕНОЦИДУ НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ 1941- 45. ГОДИНЕ 271

Миленко Којовић

ДА СЕ НЕ ЗАБОРАВИ - ЗЛОЧИНИ НДХ НАД СРПСКИМ ЖИВЉЕМ У ПЕРИОДУ 1941–45. НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ БЕРКОВИЋИ 313

Божидар Н. Чучковић

СТРАДАЊЕ СРБА НА ПОДРУЧЈУ ОПШТИНЕ ТРЕБИЊЕ ОД СТРАНЕ НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ 1941 – 45. 325

Милорад (Обрадов) Носовић

ЗЛОЧИНИ НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ НАД СРБИМА, ЈЕВРЕЈИМА И РОМИМА ОД 1941-1945. НА ПОДРУЧЈУ ОПШТИНЕ БИЛЕЋА 369

Новица Телебак

СТРАДАЊЕ МОСТАРСКИХ СРБА..... 401

Жарко Кучинар

СТРАДАЊЕ ЈЕДНЕ ПОРОДИЦЕ 26. ЈУНА 1941. ГОДИНЕ 421

Жарко Кучинар

ЗЛОЧИН НА ГАВРАНИЦИ 427

Славко Шањевић

ЖИВИ БАЧЕНИ У ЈАМЕ 429

СЈЕЋАЊА 431

Здравко Шакотић

НАПАД УСТАША НА БИЈЕЛУ ГОРУ 20. ЈУНА 1941 433

Јован Шаровић

ЗАРОБЉЕНА МЛАДОСТ 445

СТРАДАЊЕ У КУЧИНАРИМА 26. ЈУНА 1941. ГОДИНЕ У СЕЛИМА ПРОКАЗИЋИ, БУРМАЗИ И СТОЛАЦ 455

Милена Кундачина

ЦРВЕНЕ ЧАРАПЕ 465

Мира Кундачина

ИЗГУБЉЕНИ У БЕСПУЋУ 469

ЗАКЉУЧЦИ 475

28 9 2013

УВОД

ВЕЛИК БРОЈ УЧЕСНИКА

У Требињу, у хотелу "Леотар“, 28. септембра 2013. године, у организацији Удружења "Јасеновац – Доња Градина“ са сједиштем у Бањој Луци и Организационог одбора формираног за организовање овог скупа, одржан је Округли сто о страдању Срба, Јевреја и Рома од стране Независне Државе Хрватске и њених постројби у Херцеговини у периоду од 1941. до 1945. године.

За овај скуп владало је велико интересовање тако да је у раду Округлог стола узело учешћа више од 70 учесника – академика, универзитетских професора, доктора наука, докторанатa, књижевника, представника Епархије захумско-херцеговачке и приморске Српске православне цркве, начелика, замјеника начелника и предсједника скупштина оопштина источне Херцеговине, правника који се баве проучавањем ратног злочина и геноцида, директора предузећа и установа, представника медија, бораца Народноослободилачког рата, преживјелих страдалника злочина почињених на подручју Херцеговине у Другом свјетском рату, њихових потомака и чланова њихових породица и других.

У аналитички писаним саопштењима, поткријепљеним необоривим и провјереним подацма, као и у свједочењу преживјелих страдалника и непосредних свједока злочина, истакнуто је да су на подручју источне Херцеговине у периоду између 1941. и 1945. године почињени велики злочини. Херцеговина је једно од великих стратишта, с нарочито великим бројем појединачних мјеста извршења злочина, а највеће је ријека Неретва дуж цијелог свог тока од око стотину километара. Наглашена је посебно и свирепост током извршења злочина. За све те злочине одговорна је Независна Држава Хрватска, која их је починила у сарадњи с фашистичко-нацистичким помагачима, а уз подршку и помоћ Католичке цркве. У безочној ликвидацији недужних Срба, Јевреја и Рома, како су наглашавали учесници Округлог стола, посебно су се истицали прве комшије, припадници хрватског народа и муслимани. Геноцидни злочин вршен је најчешће над немоћнима – старцима, дјецом, трудницама, па чак и нерођеном дјецом,

вађењем из стомака, а само зато што су припадали другој нацији и другој вјери.

Посебно је наглашено да се сви злочини морају истражити и да се не смију заборавити, те да се мора његовати успомена на недужне жртве и обиљежавати мјеста страдања. Врло важно је евидентирати све жртве злочина, али и извршиоце тих гнусних дјела, јер као што жртве имају своја имена и презимена, тако их имају и они који су чинили звјерске злочине.

На крају је закључено да се овакви округли столови организују и убудуће.

28 9 2013

9 2013

Проф. др Владимир Лукић

Славко Шаћевић

Акад Србољуб Живановић

Јован Мирковић

Божидар Чучковић

Миленко Јахура

Драга Мастиловић

Жарко Кучинар

Миленко Којовић

Милорад (Обрадов) Носовић

Манојло Ћук

Бошко Буха

Мира Кундачина

Десанка Новаковић, свједок

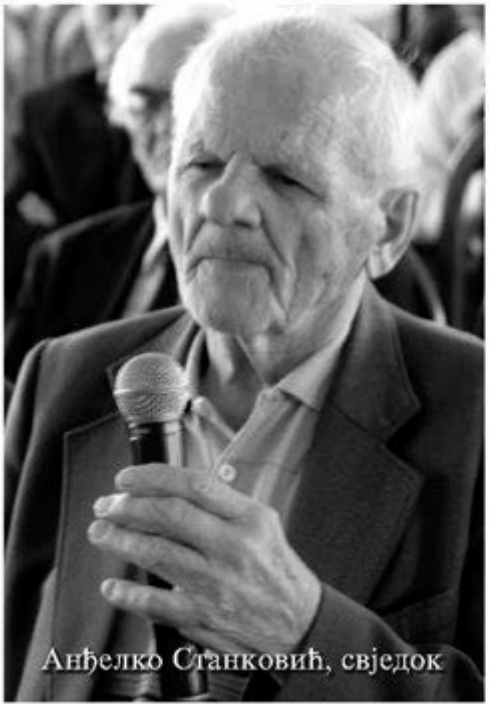
Анђелко Станковић, свједок

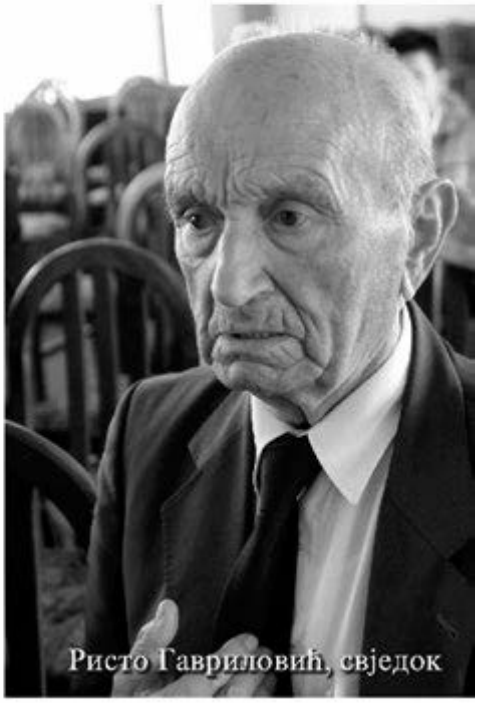
Ристо Гавриловић, свједок

Славко Шањевић

ВЕЛИКА ПОМОЋ УДРУЖЕЊА ЈАСЕНОВАЦ – ДОЊА ГРАДИНА

Отварам први округли сто у Требињу на тему "Страдање Срба, Јевреја и Рома од стране Независне државе Хрватске и њених постројби од 1941-1945. године у Херцеговини".

Да би овај округли сто радио стручио и експедитивно, предлажем радно предсједништво у саставу: проф. др Владимир Лукић, предсједник Удружења Јасеновац - Доња Градина, дипл. правник Саша Аћић из Бање Луке, проф. историје Бошко Буха из Невесиња, дипл. новинар Манојло Ћук из Требиња и Славко Шањевић.

Поздрављам присутно свештенство Захумско-херцеговачке и приморске епархије, грдаоначелника Требиња и начелнике општина Источне Херцеговине, замјенике начелника и предсједнике скупштина општина Источне Херцегивине, директоре радних организација, декана Високе школе за туризам и хотелијерство г-дина Велимира Лојовића, академика професора Србољуба Живановића, предсједника Међународне комисије о утврђивању истине о Јасеновцу, Јована Мирковића, музејског савјетника у Музеју жртава у Београду.

Посебно поздрављам чланове Извршног одбора Удружења Јасеновац- Доња Градина на челу са проф. др Владимиром Лукићем, које нам је омогућило и пружило немјерљиву помоћ у организовању овог првог округлог стола, као и све референте који су спремали реферате на ову тему, чија имена нећу сад спомињати јер ће бити посебно представљени када буду излагали своје реферате.

Поздрављам свједоке и све присутне предстанике медија, Миру Јовановић, докторанта са Универзитета из Цириха, проф. др Драгу Мастиловића са Универзитета Источно Сарајево, делегацију СУБНОР-а Херцег Новог, дипл. правника Миленка Јахуру, члана Управног одбора СНД-Пребиловци из Београда, госте и све остале присутне. Предлажем да формирамо делегацију која ће сутра положити цвијеће на гроб др Милана Булајића, на Вилусима, Република Црна Гора.

Желим вам успјешан рад, угодан боравак у Требињу и Хецеговини са жељом да ово буде нови почетак и да ће оваквих скупова, у знак сјећања на наше невино пострадале, бити још.

Позивам господина професора доктора Владимира Лукића, који је дао несебичан допринос да се данас нађемо овдје, да нам се обрати.

Проф. др Владимир Лукић

И ИТАЛИЈАНИ СЕ ЗГРАЖАВАЛИ

Поздрављам све присутне, а посебно оне који ће излагати своја саопштења и свједочења. С обзиром на то да овај скуп у Требињу покушавамо организовати више од пет година, то се прије свих захваљујем госп. Славку Шањевићу, као и проф. Лојевићу који га је пронашао.

Имајући у виду да су стратишта из Другог свјетског рата више-мање запуштена и заборављена, то смо ми декани и професори Универзитета у Бањој Луци, између осталих и овдје присутни проф. Здравко Маријанац, започели разговор о уређењу Доње Градине, те оснивању Удружења "Јасеновц-Доња Градина“, затим о активнијем приступу одржавању међународних конференција, као и упознавању бројних земаља, институција и појединца у свијету са злочинима над Србима, Јеврејима и Ромима у Другом свјетском рату од стране Независне Државе Хрватске.

Поред осталог, констатовали смо да је Доња Градина остала неистражена, неуређена, неизграђена... Можда је стање на том локалитету страдања најбоље приказано у раду двојица Бабића из Козарске Дубице који су послали 1998. године.

> "Како уредити Спомен-подручје у Доњој Градини“
>
> "Доња Градина је више свједочанство нашег јавашлука и нехата, него што је споменик достојан оних који ту нађоше свој вјечни дом... Читаву акцију требало би водити тако да се мјесто гдје се налази вјероватно наша највећа некропола - да, веће нигдје и нема – уцрта у све мапе свијета ....
>
> Српски народ има Свету гору, али тај наш свјетионик никада није постао мјесто нашег масовног ходочашћа,

наша Ћаба. У правом смислу, ми своје Ћабе и немамо. Немамо ни свога Зида плача, ни свог Јад Вашема. Може ли то бити Градина, та по злочину извршеном у њој грандиозна Ћеле-кула?

Наш одговор је: Може!

Доњу Градину би требало уредити тако да она постане мјесто окупљања не само Срба, већ и Јевреја и Рома, дакле мјесто и њиховог ходочашћа.“

С обзиром на то да је предлагано да се у Доњој Градини подигне и манастир, то смо публициста Бранислав Божић и ја обавили разговор и са епископом бањалучким господином Јефремом, што је такође био један од повода да нашу активност посебно усмјеримо на уређење Доње Градине.

Програм уређења Доње Градине нашао је своје мјесто на Четрвртој међународној конференцији о Јасеновцу, одржаној у Бањој Луци 2007. године.

Извршни одбор је одлучио да се сви материјали са ранијих конференција (Вашингтон 1997, Бања Лука 2000, Јерусалим 2002) у виду зборника одштампају на српском и енглеском језику и сви, заједно са зборницима Четврте међународне конференције, разашаљу широм свијета. Послије ове конференције дошли смо до закључка да знатан број гостију из свијета, па и наших грађана, добија утисак да злочина у Другом свјетском рату и није било у многим општинама и селима широм Независне Државе Хрватске, што у ствари ни случајно није тачно. Управо зато смо дали идеју и помогли организовање округлих столова: Први и Други округли сто "Шушњар 1941.“ у Оштрој Луци 2008. и 2010. (5 500 убијених Срба и 50 Јевреја) и Први округли сто "Гаравице 1941.“, Бихаћ, одржан у у Бањој Луци 2010. (12.000 убијених Срба и Јевреја). Зборници са ових округлих столова одштампани су на српском и енглеском језику и послани у многе институције бројних земаља свијета, прије свих у земље бивше Југославије, затим у Израел, Русију, САД, Велику Британију, Француску, Њемачку, Аустрију, Италију... Поред наведених, одржани су: Први округли сто о злочинима на Козари и Поткозарју, гдје је побијено 51.750 Срба и 377 Јевреја, Први округли сто о злочинима у Гламочу, Дувну (Томиславграду), Ливну, Грахову и Купресу 2012. године, побијено укупно 8.267 Срба и 25 Јевреја, Трећи округли сто "Шушњар 1941.“, одржан 2013.

у Оштрој Луци и Први округли сто у Требињу 2013. Припрема зборника са овних округлих столова је у току.

На Петој међународној конференцији, одржаној у Бањој Луци 2011. године, поред осталог, донесена је Декларација о геноциду НДХ над Србима, Јеврејима и Ромима током Другог свјетског рата.

У другој половини маја 2014. године одржаће се Шеста међународна конференција о Јасеновцу. План је да се сва стратишта НДХ ставе на Гугл Земљу (GoogleEarth).

.....

(Молим Сашу Аћића, секретара Извршног одбора и координатора Међународне комисије за утврђивање истине о Јасеновцу, да прочита писмо италијанског генерала Мусолинију о покољу Срба у Пребиловцима, односно у Независној Дражави Хрватској, како је то написао др Херман Нојбахер.)

И позната италијанска документа не говоре ништа боље о Павелићу и његовој држави:

"Видим Павелића, окруженог његовим бандитима", забиљежио је у свом дневнику, 25. априла 1941. године, италијански министар иностраних послова гроф Галеацо Ћано.

Италијани су се згражали над хрватским злочинима у Другом светском рату, остављајући о томе немали број докумената.

Међу најпотреснија италијанска документа о хрватском геноциду над Србима спада писмо генерала Александра Лузана Мусолинију. Ево тог писма:

"Дуче!

Моја безгранична оданост према Вама ми, надам се, даје ми за право да, у нечему, одступим од строгог војничког протокола. Зато и журим да Вам опишем један догађај којему сам, уназад три седмице, лично присуствовао.

Обилазећи среска места Столац, Чапљину и Љубиње (између 60 и 130 км северно од Дубровника) – сазнам од наших обавештајних официра да су Павелићеве усташе, претходног дана, починиле неки злочин у једном селу (Пребиловци), и да ће, када се то прочује, околни Срби поново да се узнемире.

Недостају ми речи да опишем оно што сам тамо затекао. У великој школској учионици, затекао сам заклану учитељицу и 120 њених ученика! Ниједно дете није било старије од 12 година! Злочин је неумесна и невина реч – то је превазилазило свако лудило! Многима су одсекли главе и поређали их по ђачким клупама. Из распорених утроба усташе су извукле црева и, као новогодишње врпце, растегли их испод плафона и ексерима укуцали у зидове! Рој мува и несношљив смрад нису дозвољавали да се ту дуже задржимо. Приметио сам начети џак соли у ћошку и згрануто установио да су их клали полако, солећи им вратове! И таман кад смо одлазили, у задњој клупи се зачуло дечје крклање. Пошаљем двојицу војника да виде шта је. Изнели су једног ђака, још је био у животу, дисао је са напола пресеченим гркљаном! Својим колима одвезем то јадно дете у нашу војну болницу, повратимо га свести и од њега сазнамо пуну истину о трагедији.

Злочинци су најпре, на смену, силовали учитељицу Српкињу (име јој је Стана Арнаутовић) и онда је, пред децом, убили. Силовали су и девојчице од осам година. За све то време, певао је силом доведени оркестар Цигана и ударао у тамбуре.

На вечну срамоту наше, римске цркве – и један божји човек, један жупник, у свему томе је учествовао! Дечак кога смо спасили, брзо се опоравио. И чим је рана зарасла, нашом непажњом побегао је из болнице и отишао у своје село, да тражи родбину. Послали смо патролу за њим, али узалуд; нашли су га на прагу куће закланог! Од хиљаду и нешто душа, у селу више нема никога! Истога дана (то смо открили касније) кад је извршен злочин у школи, усташе су похватале још 700 становника села Пребиловци и све их бацили у јаму или на животињски начин на путу до јаме побили. Спасило се само око 300 мушкараца: једино је њима успело да пробију усташки обруч око села и да побегну у планину! Тих 300 преживелих јаче је од најелитније Павелићеве дивизије. Све што су имали да изгубе, они су изгубили! Децу, жене, мајке, сестре, куће, имовину. Чак су и страха од смрти ослобођени. Смисао њиховог живота је једино у освети, у страшној освети њих је, у неку руку, и стид што су преживели! А таквих села, као што су Пребиловци, пуна је Херцеговина, Босна, Лика, Далмација.

Покољи Срба су достигли такве размере да су, у тим крајевима, загађени и многи водени извори. Из једног врела у Поповом пољу, недалеко од јаме у коју је бачено 4.000 Срба, избијала је црвенкаста вода, лично сам се у то уверио! На савест Италије и наше културе пашће неизбрисива мрља, ако се, док је време, не дистанцирамо од усташа и не спречимо да се нама припише да подржавамо безумље!"

.....

Када је Хитлеров специјални опуномоћеник за Балкан, др Херман Нојбахер, 1943. године почео интензивније да се бави српским питањем, најпре је покушао да стане на крај хрватским злочинима. У својим мемоарима, за хрватски покољ Срба Нојбахер каже:

"Покољ Срба од стране Хрвата спада у најсвирепије акције масовног убиства целе светске историје. Доживео сам да ми се усташке вође хвале како су заклали милион Срба, укључујући ту и одојчад, децу, жене и старце."

Према извјештајима којима је располагао, Нојбахер је број закланих без одбране процјењивао на 750.000.

.....

Геноцид у Херцеговини је извршен на око 110 стратишта од којих су већина била "Бездане јаме Независне Државе Хрватске ждерњаче српског народа 1941-...?“, како је то написао Дане Ластавица у својој књизи под овим насловом. Многе бездане јаме у Херцеговини су биле пуне мртвих, рањених и у много случајева и живих Срба које су у већини случајева биле забетониране.

САОПШТЕЊА

Јован Мирковић, музејски саветник

ЖРТВЕ РАТА 1941-1945. РОЂЕНЕ НА ПОДРУЧЈУ ХЕРЦЕГОВИНЕ

према до сада извршеној ревизији пописа из 1964. године, с посебним освртом на страдање деце и старијих лица

Апстракт: На основу Базе података "Жртве рата 1941-1945“ и достигнутог нивоа пописаности жртава рата кроз анализу, по категоријама, с нагласком на цивилне жртве и посебним освртом на жртве које су карактеристичне за злочине геноцида (деца, жене, старци) простора 16 општина Херцеговине из времена пописа 1964. године показано је да је НДХ вршила не само ратне злочине, већ и злочине геноцида над својим држављанима, Србима. Карактеристично је за Херцеговину масовно страдање Срба у срединама где су били релативна или апсолутна мањина, што значи да су злочине чинили најчешће становници истих или суседних насеља друге националности и верске припадности и где су злочини почињени највећим делом у првим ратним данима, дакле док још није било организованог отпора, што говори о карактеру државе и идеологији на којој је базирана.

Кључне речи: злочини геноцида, жртве рата, цивилне жртве, страдање деце и старијих лица.

Масовни злочини управних, судских и војно-полицијских органа и постројби Независне Државе Хрватске[1], као и усташке организације и партијских постројби, од првих дана постојања ове државне творе-

[1] Не употребљава се синтагма "тзв. НДХ“, којом се, у ствари, релативизује одговорност хрватске државе, јер је НДХ имала све атрибуте државе: територију, народ, војну и полицијску силу.

вине, усмерени су првенствено на српски етнички простор, са настојањем да се физичком ликвидацијом српског етноса разбије његов континуитет и концентрација.

АДМИНИСТРАТИВНА ПОДЕЛА ХЕРЦЕГОВИНЕ У НДХ

Велика жупа ХУМ (Мостар)

КОТАРЕВИ:

Коњиц [општине: Коњиц, Острожан];

Љубушки [општине: Дриновци, Љубушки, Острожац];

Мостар [општина Бијело Поље (Потоци), Благај, Доње Бротњо (Читлук), Горње Братоњо (Черин), Кочерин, Мостар села (Мостар), Мостарско Блато (Љути Долац) Широки Бријег, Житомислић];

Невесиње [општине: Фојница, Кифино Село, Крушевљани, Невесиње, Невесиње села (Невесиње), Улог-Борак (Улог);

Посушје: [општине: Посушје, Ракитно (Подклечани), Вир];

Град Мостар

Велика жупа Дубрава (Дубровник)

КОТАРЕВИ:

Билећа [општине: Билећа, Дивин, Љубомир, Плана, Завође (Скрботно)];

Чапљина [општине: Чапљина, Хутово];

Гацко [општине: Автовац, Гацко];

Равно [општине: Љубиње, Попово Поље (Равно)];

Столац [општине: Аладинићи, Берковићи, Бурмази, Столац];

Требиње [општине: Брда (Беговић кула-Трновац), Џивар (Алексина Међа), Ластва, Шума (Дужи), Требиње. Зупци (Граб)];

Велика жупа Плива-Рама (Јајце)

КОТАР:

Прозор [општине: Горња Рама (Шћит), Прозор];

У овој анализи у простор Херцеговине уврштено је 16 општина које се простиру на 9.616 km^2 што је 18,78% територије БиХ,[2] односно 9,75% простора НДХ.[3] Према попису 1921. посматрани простор има 265.330 а према попису 1931. године 320.343 становника, од чега је 30,67% православне (1921 – 33,21%), 45,80% римокатоличке (1921 – 42,94%), 23,43% исламске вероисповести (1921 – 23,08%) и остали 0,10% (1921 – 0,27%). Према израчунавањима демографа за БиХ од 1931. до 1941. укупни број становника порастао би за око 22%. Ако то применимо на простор који обрађујемо тада би 1941. године имао 384.412 становника, што представља 6,12% броја становника НДХ.[4]

ХЕРЦЕГОВИНА - посматране општине према важећој административној подели 1964. г

Општина	Број насеља	Број насеља са евидентираним жртвама рата	Општина	Број насеља	Број насеља са евидентираним жртвама рата
Билећа	61	59	Љубиње	21	21
Чапљина[5]	58	52	Љубушки	35	34
Читлук	21	19	Мостар	56	55
Гацко[6]	72	72	Невесиње	57	56
Груде	11	11	Посушје	17	15
Јабланица	27	27	Прозор	55	52
Коњиц	147	118	Столац[7]	36	35
Лиштица	31	31	Требиње[8]	182	171

Од 887 насељених места у ових 16 општина у свега 59 (6,65%) нису евидентиране жртве рата, а евидентиране жртве рата рођене су у 828 (93,35%) места овог подручја.

[2] Билећа, Чапљина, Читлук, Гацко, Груде, Јабланица, Коњиц, Лиштица, Љубиње, Љубушки, Мостар, Невесиње, Посушје, Прозор, Столац, Требиње. Драган Цветковић, *Босна и Херцеговина – нумеричко одређивање људских губитака у Другом светском рату*, у: Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина, Београд 2009, 79-156, на стр. 82 наводи 15 општина (без општине Прозор) са површином од 9.139 km^2

[3] Простор НДХ заузима према немачком МИП-у 98.572 km^2 (Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963, 22). Dragoje Lukić, *Bili su samo deca, Jasenovac grobnica 19.432 devojčice i dečaka*, Laktaši-Beograd 2000, I, 24. За простор НДХ наводи да има 102.000 km$^{2.}$

[4] Упореди: Marjanović, n.d., 22.

[5] Укључена каснија општина Неум.

[6] Укључени делови раније општине Улог

[7] Укључена каснија општина Берковићи.

[8] Укључена ранија општина Равно.

Први послератни попис становништва вршен је 1948. године. Нажалост, није истовремено вршен и попис жртава рата. Ако се упореди попис 1948. године са претпостављеним бројем становника одређеног подручја добија се демографски губитак тога простора у који су укључени: стварни или директни ратни губици (погинула војна и цивилна лица за време рата, умрла војна и цивилна лица за време рата и непосредно после рата услед рањавања, болести и других тешких услова који су настали као последица рата), пад наталитета непосредно пред рат, за време рата и после рата и миграције односно негативан миргациони салдо изазван емиграцијом.[9]

Становништво Херцеговине према попису из 1931. и 1948. и претпостављено становништво 1941. године по вероисповести/националности[10]

Вероисповест/националност	Попис 1931. по вероисповести	Претпостављено становништво 1941.	Попис 1948. по националности
Укупно	320.343	384.412	330.864
Православна/Срби	98.253	117.604	94.590
Римокатоличка/Хрвати	146.718	176.061	163.750
Исламска/Неопр.муслимани	75.068	90.082	71.102
Остали	304	365	1.422

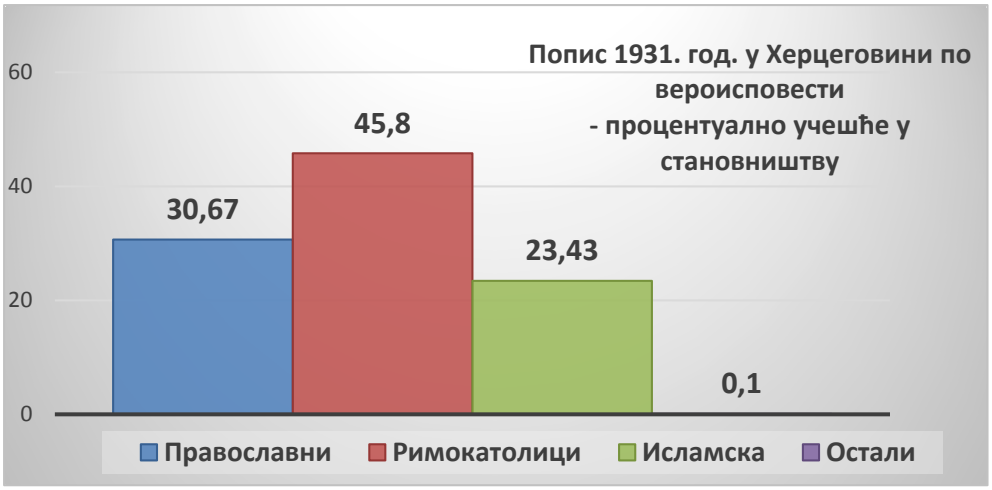

[9] Душан Врућинић, *Демографски губици Србије проузроковани ратовима у XX веку,* Београд, 2007, 9-10. О демографским и стварним ратним губицима на основу рачунања статистичким методама види: Јован Мирковић, *Објављени извори и литература о јасеновачким логорима,* Бања Лука-Београд, 2000, стр. 212-222

[10] Посматрани простор по попису 1931. године припадао је Зетској бановини у мањем делу и у већем делу Приморској бановини. Данашње административне јединице не одговарају јединицама из Пописа ЖР 1964. године, као ни јединицама из ранијих пописа, тако да се морају појединачно тражити унутар тада важећих административних јединица.

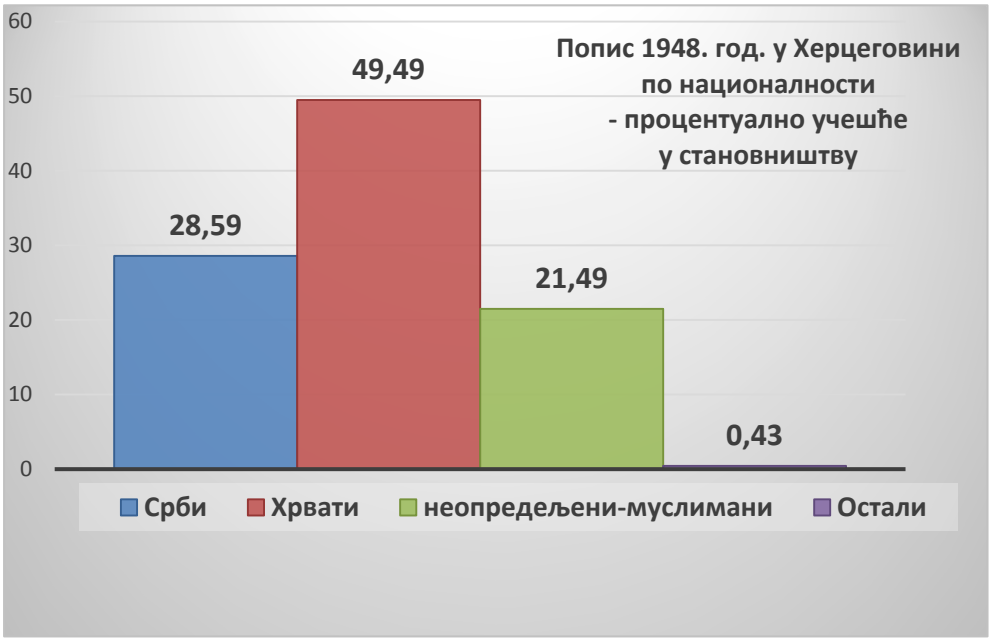
Попис 1948. год. у Херцеговини по националности - процентуално учешће у становништву
60
50
40
30
20
10
0
28,59
49,49
21,49
0,43
Срби
Хрвати
неопредељени-муслимани
Остали

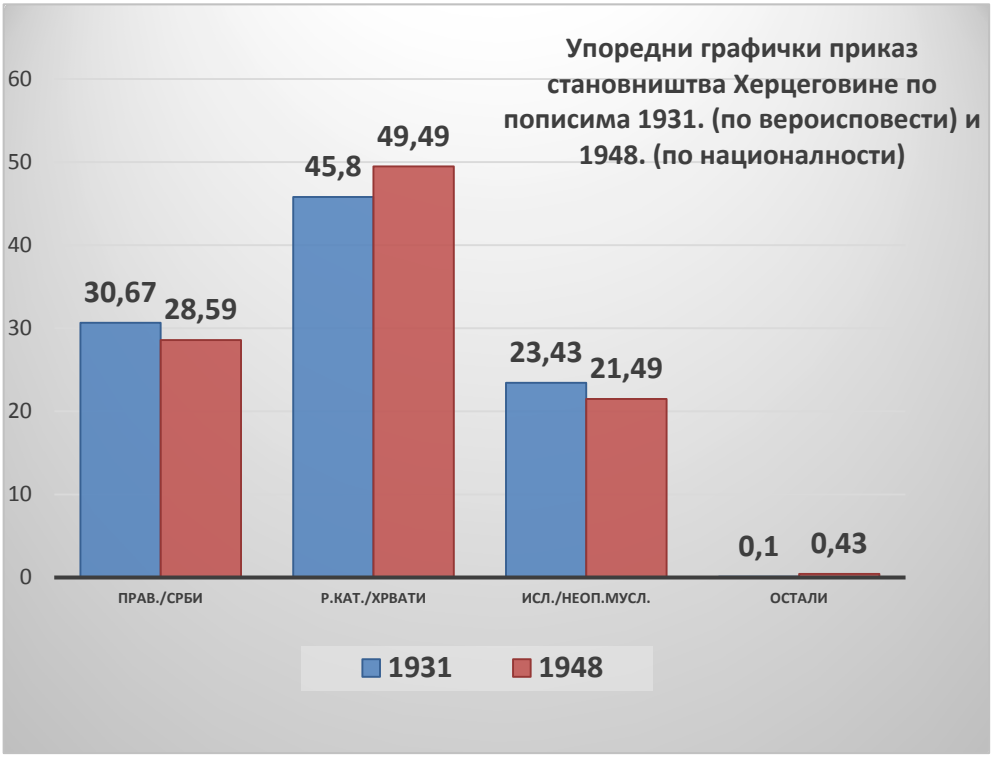
Упоредни графички приказ становништва Херцеговине по пописима 1931. (по вероисповести) и 1948. (по националности)
60
50
40
30
20
10
0
30,67
28,59
45,8
49,49
23,43
21,49
0,1
0,43
ПРАВ./СРБИ
Р.КАТ./ХРВАТИ
ИСЛ./НЕОП.МУСЛ.
ОСТАЛИ
1931
1948

У претходној табели и графиконима изједначене су категорије из пописа 1931. – верска припадност и 1948. – национална припадност с обзиром на то да на посматраном простору овако изједначавање је могуће јер унутар појединих националних група није било других верских опредељења односно изјашњавања сем наведених.

Према попису из 1931. године број становника БиХ износио је 2,323,555, од чега 1,028.139 православни (44,25%), 547.949 римокатолици (23,58%), 718.079 муслимани (30,91%) и остали 29.390 (1,26%).

Према израчунавањима демографа за БиХ, укупан број становника би од 1931. до 1941. порастао за око 22% (2,834.737),[11] уз напомену да је стопа годишњег прираста различита код разних верских/националних група.[12]

[11] Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989, 12, је прерачунао да је број становника БиХ 1931. године (попис рађен по бановинама, по вероисповести и матерњем језику) износио 2.321.502, а да би 1941. износио 2.850.396 (стр. 12), односно 2.825.000 (стр. 18). Bogoljub Kočović, *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985, на стр. 69 наводи да би тај број 1941. године износио 2.814.000 становника. У *CD-Попис 1991* је прерачунато да би 1921. године БиХ имала 1.890.440, а 1931. године 2.323.555 становника. Види и: *Definitivni rezultati popisa 1931* и *Претходни резултати пописа 1921*).

[12] Kočović, *n. d.*, 69, наводи да су Срби у периоду 1931-1941. имали најјачи прираштај, затим Муслимани, а потом Хрвати, док у каснијем периоду Муслимани имају најјачи прираштај.

Стварни ратни губици у II свјетском рату на простору Југославије утврђивани су пописима 1946[13], 1950.[14] и 1964.[15] године, међутим, ни један попис, као ни материјал Репарационе комисије о људским и материјалним губицима,[16] није дао децидиран одговор о стварном броју страдалих у току Другог светског рата на југословенским простору, па тако ни на подручју НДХ.

[13] Статистичка служба Државне комисије дала је број од 505.182 смртно страдалих жртава рата без припадника оружаних формација. Види: Јован Мирковић, *Хронологија злочина (април – август 1941- године) – прилог доказима о геноцидном карактеру Независне Државе Хрватске*, у: Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина, Београд 2009, 11-78 на стр. 65; Miodrag Zečević i Jovan P. Popović, Dokumenti iz istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata (I), Beograd 1996, 42.

[14] Попис из 1950. године, кога је наводно организовао СУБНОР, у литератури се само назначава да је постојао али да резултати нису објављивани, па чак и највиши државни орган СФРЈ у званичном документу није сигуран у постојање, а да не говоримо о резултатима овог пописа, тако да се наводи: "*према расположивим подацима* (сиц!) СУБНОР Југославије је 1950. године извршио попис погинулих бораца и попис жртава фашизма, чији резултати нису објављени". (Председништво СФРЈ, Београд, 21. јануар 1992, *Информација о отвореним питањима утврђивања одговорности за геноцид и друга тешка кривична дела која се врше над припадницима српске и других националности у оружаним сукобима у Републици Хрватској,* у: *Zločin je zločin prećutati, Izbor dokumenata najviših državnih organa Jugoslavije o ratnim i zločinima genocida i drugim stradanjima srpskog naroda u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (1991-1992),* Novi Sad, 1993, 178-189. У литератури налазимо само податак из збирних табела за Хрватску у коме је наведен број 155.142 односно 156.226 жртава (Mate Rupić, *Popis žrtava Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj iz 1950. godine*, у: Dijalog povjesničara/istoričara 4, Zagreb 2001, 544).

[15] *Žrtve rata 1941-1945. Popis iz 1964. godine.* Knjiga 1-16. Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1992, (компјутерски принтинг), str. 10 881. Прва књига је, уствари, фототипско издање интерне публикације Савезног завода за статистику са Извештајем о извршеном попису: *Žrtve rata 1941-1945. Popis iz 1964. godine.* Reprint: *Žrtve rata 1941-1945. (Rezultati popisa),* Savezni zavod za statistiku Beograd, 1966, (za internu upotrebu) i *Izveštaj o izvršenom popisu žrtava rata 1941-1945. Savezne komisije za popis žrtava rata 1941-1945.* Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1992, 85+XV; Види и: Jovan Mirković, "*Predgovor = Forward*", у: Zločini u logoru Jasenovac= Crimes in the Jasenovac Camp, Banja Luka 2000, XIX и XXI.

[16] *Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941-1945. godine,* Beograd, Reparaciona komisija pri Vladi FNRJ, 1946.

ИДЕНТИФИКОВАНЕ ЖРТВЕ РАТА 1941–45. У ЈУГОСЛАВИЈИ

У Музеју жртава геноцида на основу Пописа из 1964. године направљена је База "Жртве рата 1941-1945“ са поименичном идентификацијом и врши се ревизија овог пописа пречишћавањем података, допунама на основу попуњених упитника о жртвама рата, архивске грађе, објављених података у литератури итд. и до сада је идентификовано, за простор претходне Југославије, укупно 660.002 лица (што чини око 60% стварних ратних губитака према релевантним рачунањима демографа): Срби чине 392.897 (59,6%), остали југословенски народи 140.815 (21,3%), Јевреји 52.731 (8%), остало и непознато 73.559 (11,1%).

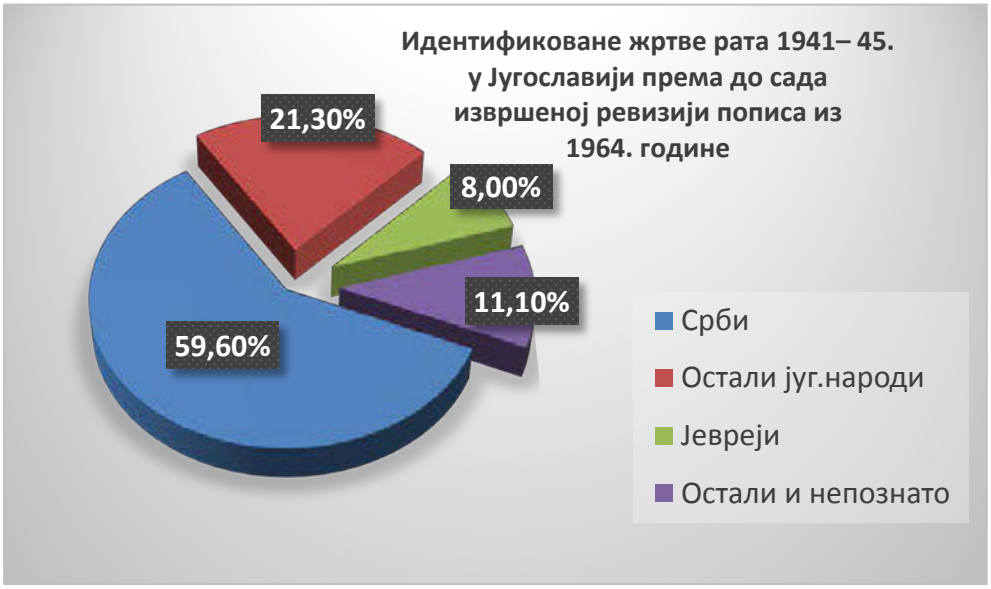

Према подацима немачког Министарства иностраних послова од 1. маја 1941. које је израдио по налогу Рибентропа (J. von Ribbentrop) виши саветник у МИП-у фон Шмиден (von Schmieden), НДХ је имала 1941. године укупно 6.285.000 становника (Хрвата 3.300.000, Срба 1,925.000, муслимана 700.000, Немаца 150.000. Мађара 75.000, Чеха и Словака 65.000, Јевреја 40.000 и Словенаца 30.000. Нема података за Роме – Цигане.17 Ови подаци су ближе реалном стању него подаци Пекића дати у сагласности са становиштима усташке политике (да се

[17] Marjanović, n.d., 22.

приказује мањи број Срба а увећава број Хрвата, који се дају заједно муслиманима: укупно 6.439.331, Хрвати 4.868.831, Срби 1.250.000, Остали 320.500, без података за Јевреје и Роме.[18]

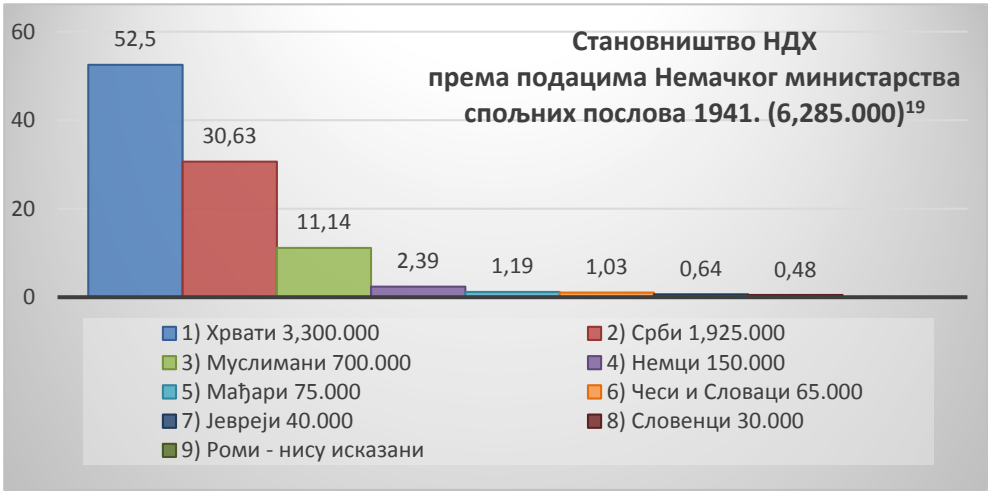

У Бази "Жртве рата 1941-1945“ до сада је евидентирано за простор НДХ 455.973 смртно страдалих лица (што чини 7,25% од прет?постављеног становништва НДХ: Срба је 291.356 (63,9%, а у становништву суделују са 30,6%), Хрвата је 79.329 (17,4% а у становништву суделују са 52,4%), муслимана је 32.714 (7,2%, а у становништву суделују са 11,1%), Јевреја је 28.497 (6,3%, а у становништву са 0.6%), Рома је 12.240 (2,7% а у становништву претпоставља се са 0.3%), Остали и непознато 11.837 (2,6%, а у становништву 5,0%).

До сада идентификоване жртве рата 1941 – 1945. у НДХ	
НДХ	455.973
Срби	291.356
Хрвати	79.329
Муслимани	32.714
Јевреји	28.497
Роми	12.240
Остали и непознато	11.837

[18] P. Pekić, *Postanak Nezavisne Države Hrvatske,* Zagreb, 1942, 97

[19] Марјановић, н.д., 22.

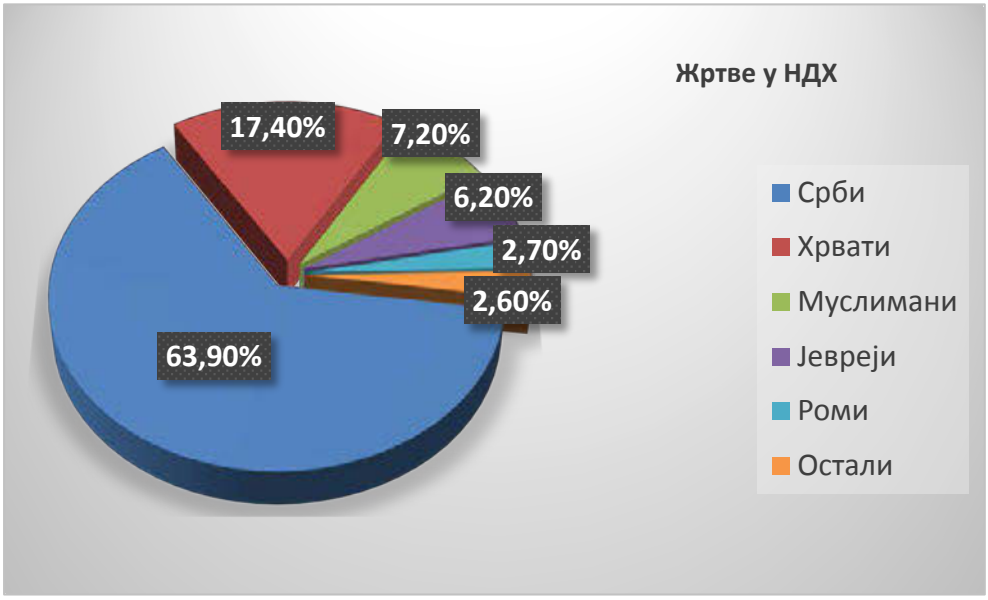
Жртве у НДХ
17,40%
7,20%
6,20%
2,70%
2,60%
63,90%
Срби
Хрвати
Муслимани
Јевреји
Роми
Остали

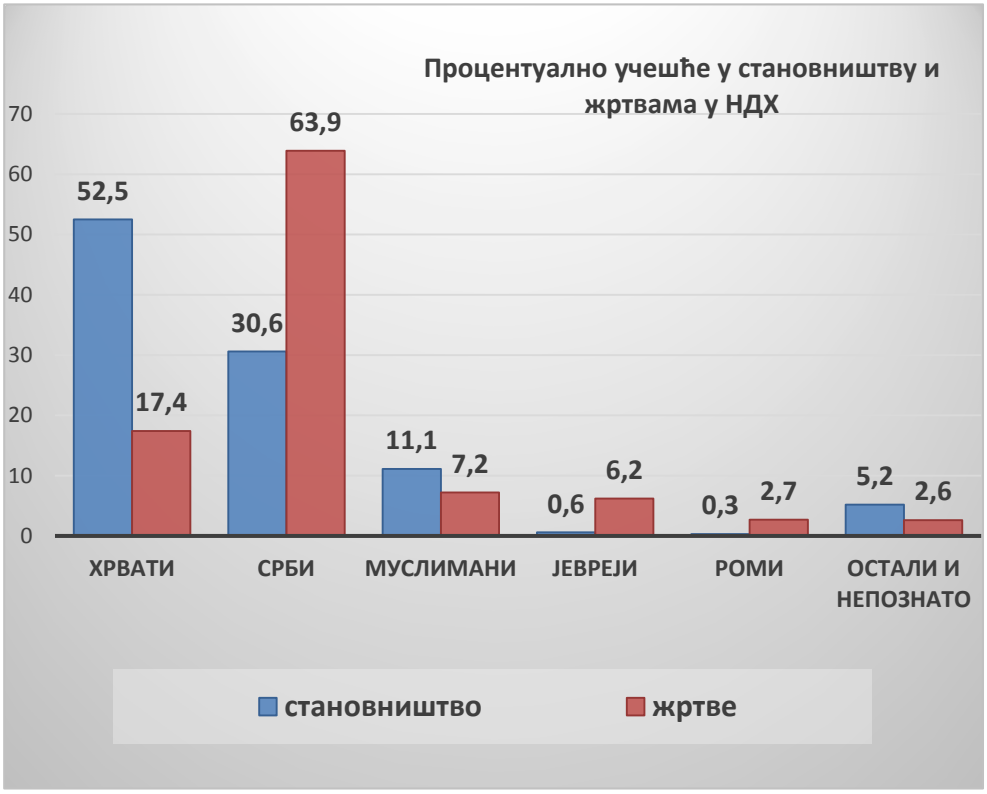
Процентуално учешће у становништву и жртвама у НДХ
70
60
50
40
30
20
10
0
52,5
17,4
30,6
63,9
11,1
7,2
0,6
6,2
0,3
2,7
5,2
2,6
ХРВАТИ
СРБИ
МУСЛИМАНИ
ЈЕВРЕЈИ
РОМИ
ОСТАЛИ И НЕПОЗНАТО
становништво
жртве

ЖРТВЕ РАТА 1941-1945. НА ПОДРУЧЈУ ХЕРЦЕГОВИНЕ

На простору Херцеговине (подсећамо: што је 18,78% територије БиХ, односно 9,75% простора НДХ) евидентирано је укупно 17.638 смртно страдалих лица, што је 8,35% евидентираних жртава са подручја БиХ, односно 3,87% евидентираних жртава у НДХ, и 4,59% претпостављеног становништва Херцеговине 1941. године.

Жртве рата 1941-1945. на подручју Херцеговине према полу

ЖР на подручју Херцеговине према полу

Р.бр.	Општина рођења	Укупно	% од ∑ ЖР	М	%	Ж	%
	∑ Херцеговина[20]	17638	100	13754	77.98	3884	22,02
1	Билећа	1574	8,92	1216	77,2	358	22,74
2	Чапљина/Неум	2189	12,41	1504	68,71	685	31,29
3	Читлук	89	0,51	79	88,76	10	11,24
4	Гацко	2069	11,73	1393	67,33	676	32,67
5	Груде	117	0,66	99	84,62	18	15,38
6	Јабланица	355	2.01	314	88,45	41	11,55
7	Коњиц	1000	5,67	835	83,50	165	16,50
8	Лиштица	226	1,28	183	80,97	43	19,03
9	Љубиње	574	3,25	445	77,53	129	22,47
10	Љубушки	427	2,42	382	89,46	45	10,54
11	Мостар	2719	15,42	2285	84,04	434	15,96
12	Невесиње	1424	8,07	1138	79,92	286	20,09
13	Посушје	134	0,76	116	86,57	18	13,43
14	Прозор	844	4,79	793	93,96	51	6,04
15	Столац/Берковићи	1686	9,56	1204	71,41	482	28,59
16	Требиње/Равно	2211	12,54	1768	79,96	443	20,04

Према полу на посматраном подручју 77,98% жртава је мушког а 22,02% женског пола, док за Босну и Херцеговину жртава мушког пола је 71,70%, женског 27,98% и неутврђеног пола 0,32%.

ЖР на подручју БиХ према полу

Укупно БиХ	Мушког пола	Женског пола	Неутврђеног пола
212384	152285 (71,70%)	59419 (27,98%)	680 (0,32%)

[20] У Попису ЖР 1964. Укључене су општине: Неум - Чапљина, Берковићи - Столац и Равно - Требиње.

Дакле, видимо да на посматраном подручју процентуално је мање жртава женског пола него што је просек за целу територију БиХ.

По општинама из овог оквира истичу се Чапљина, Гацко и Столац са већим процентом жртава женског пола - изнад просека Херцеговине, а и БиХ.

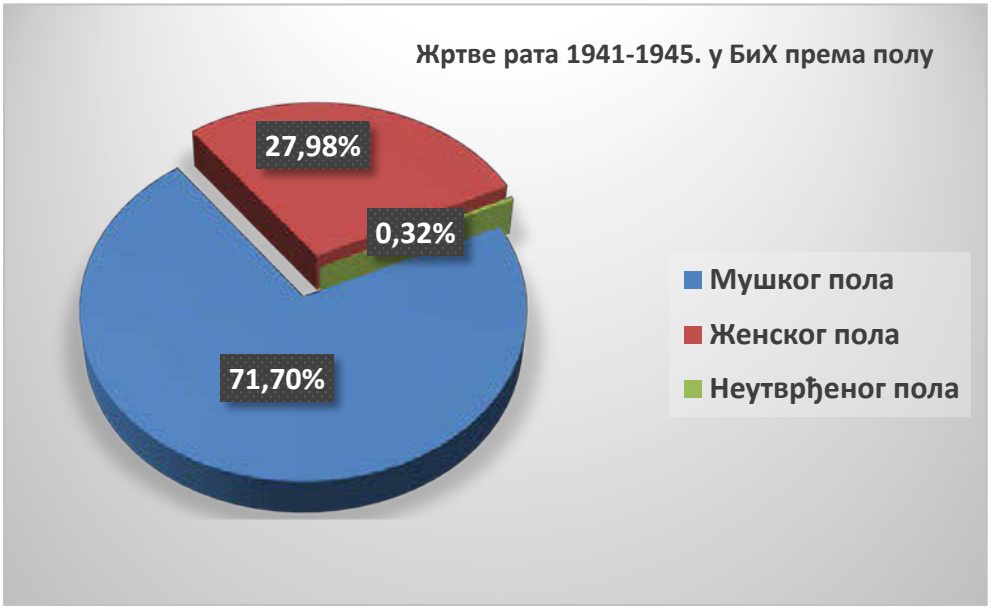

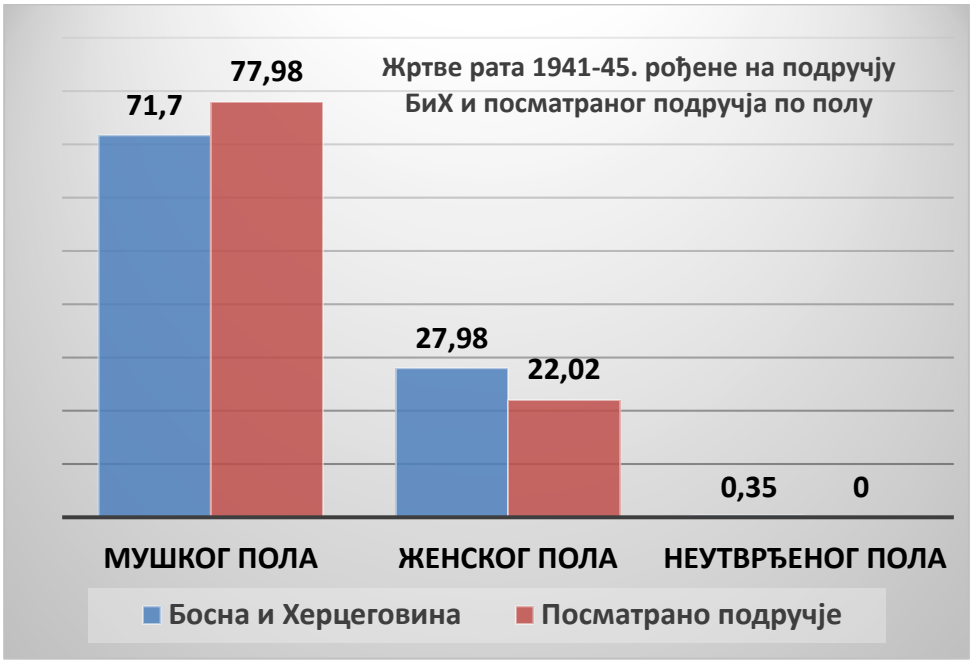

Жртве рата 1941-45. на подручју Херцеговине према националности

ЖР на подручју Херцеговине према националности

Р. бр.	Општина рођења ↓	Укупно→↓	Срби	Хрвати	Муслимани	Јевреји	Роми	Остали
	∑ Херцего-вина	17638	11691	2369	3332	85	21	140
	% →	100	66,28	13,44	18,89	0,48	0,12	0,79
1	Билећа	1574	1056	10	482	3	5	18
2	Чапљина	2189	1777	241	164	1	-	6
3	Читлук	89	27	53	8	-	-	1
4	Гацко	2069	1753	10	288	3	-	15
5	Груде	117	5	111	-	-	-	1
6	Јабланица	355	43	86	219	-	1	6
7	Коњиц	1000	404	161	399	-	15	21
8	Лиштица	226	14	211	1	-	-	-
9	Љубиње	574	489	12	71	-	-	2
10	Љубушки	427	82	266	69	-	-	10
11	Мостар	2719	1709	344	574	71	-	21
12	Невесиње	1424	1277	16	122	4	-	5
13	Посушје	134	6	125	2	-	-	1
14	Прозор	844	10	466	363	2	-	3
15	Столац	1686	1122	170	387	-	-	7
16	Требиње	2211	1917	87	183	1	-	23

Жртве рата 1941-1945. рођене на подручју Босне и Херцеговине према националности

Укупно	Срби	Хрвати	Муслимани	Остали[21]
212384	157640 (74,22%)	7790 (3,67%)	31896 (15,02%)	15056 (7,09%)

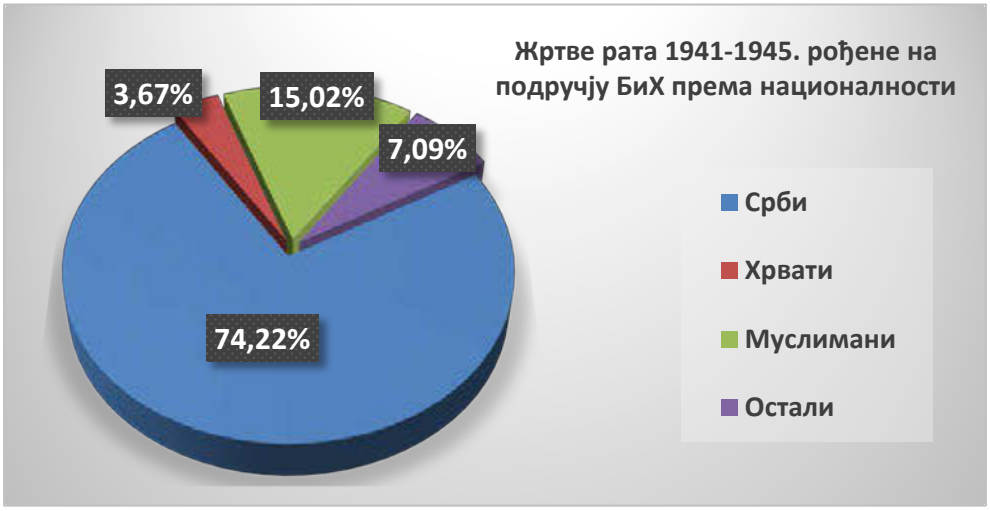

[21] ∑ остали 15.056 од тога: Јевреји 11.821 – 5,57%, Роми 1.017 – 0,48%, остало 2.218 – 1,04% (остали југословенски народи 336, други познати 62 и остало 1.820)

Од укупно 17.638 жртава рата рођених на простору Херцеговине које су евидентиране у бази "Жртве рата 1941-1945“, према националној припадности Срба је 11.691 или 66,28% (у становништву 30,67%), Хрвата 2.369 или 3,44% (у становништву 45,80%), муслимана 3.332 или 18,89% (у становништву 23,43%) и остали 246[22] или 1,39 (у становништву 0,10%).

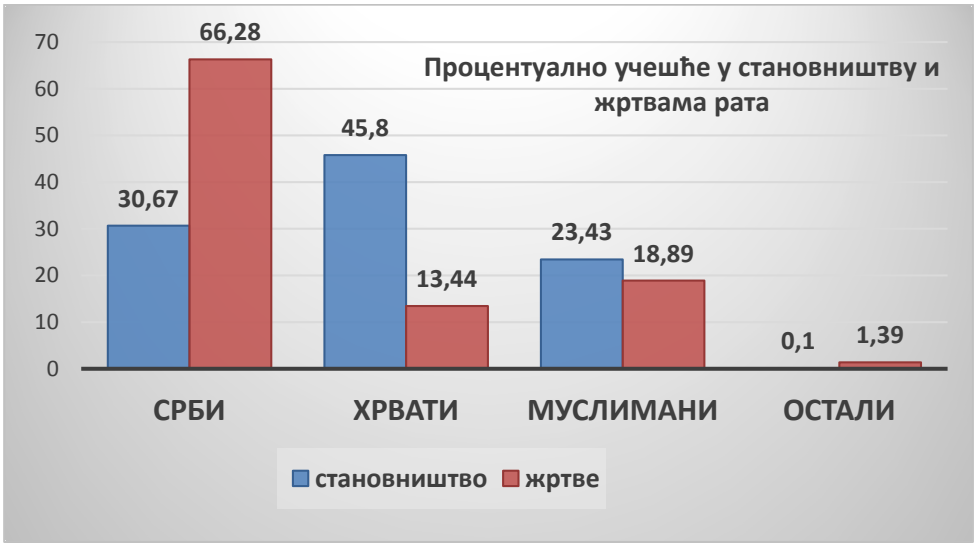

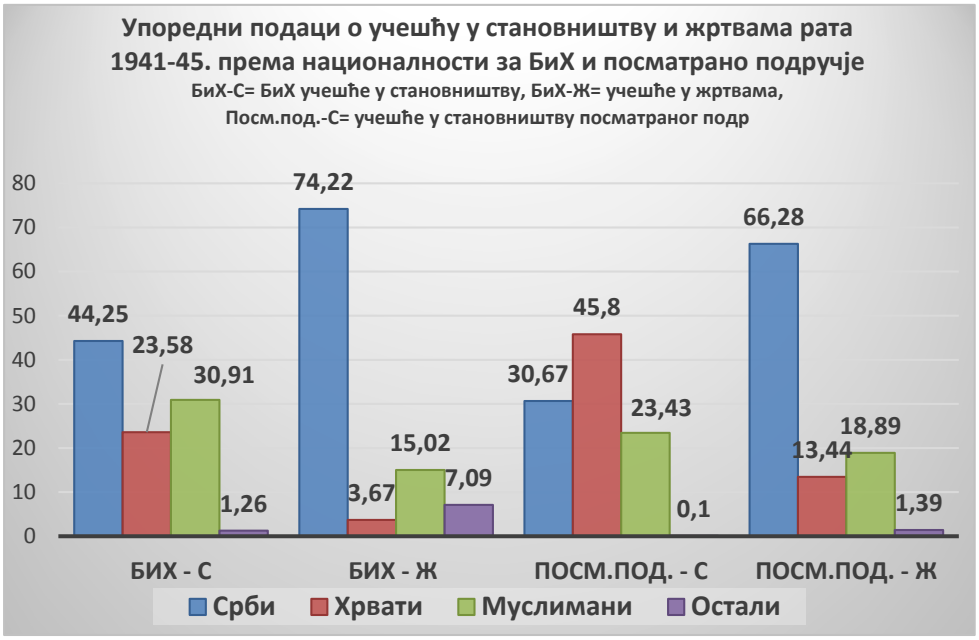

[22] Јевреја 85, Рома 21 и осталих 140

У односу на претпостављени број становника 1941. године евидентиране жртве чине 4,59% (за БиХ 7,49%), код српског корпуса то износи 9,92% (за БиХ 12,57%), хрватског 1,35% (БиХ 1,66%) и муслиманског 3,70% (БиХ 3,64%), односно ако узмемо заједно хрватско и муслиманско становништво, који су у НДХ чинили "хрватски политички народ“, односно узимани су као један национални корпус, тада евидентиране жртве чине 2,14% претпостављеног становништва (БиХ 2,57%). За Јевреје и Роме посматраног подручја нема података из пописа 1931. па према томе ни претпостављеног броја 1941. Процентуално највеће губитке у Босни и Херцеговини имала је јеврејски национално/верски корпус: у односу на попис из 1931. евидентирани губици износе 78,21%, односно ако за претпостављени број применимо исти критеријум, тад би губици износили 64,12%. Код анализе жртава по националној припадности битно је упозорити на однос учешћа у становништву и у жртвама. Ако се упореде губици према националном корпусу тада однос броја жртава Хрвата и Срба је 1:4,9 (у становништву 1:0,67), муслимана и Срба је 1:3,5 (у становништву 1:1,31), односно Хрвата и муслимана заједно према Србима износи 1:2,05 (у становништву 1:0,44).

Жртве рата на подручју Херцеговине према години смрти

ЖР на подручју Херцеговине према години смрти

Р. бр.	Општина рођења ↓	Укупно→↓	Година				
			1941	1942	1943	1944	1945
	∑ Херцеговина	17638	6617	3257	3168	2633	1963
	% →	100	37,52	8,47	17,96	14,92	11,13
1	Билећа	1574	687	195	282	273	137
2	Чапљина	2189	1542	110	156	234	147
3	Читлук	89	12	24	16	11	26
4	Гацко	2069	573	563	607	203	123
5	Груде	117	7	7	34	32	37
6	Јабланица	355	11	146	106	39	53
7	Коњиц	1000	189	123	327	159	202
8	Лиштица	226	22	43	24	52	85
9	Љубиње	574	320	68	91	57	38
10	Љубушки	427	74	48	57	116	132
11	Мостар	2719	1051	334	422	517	395
12	Невесиње	1424	408	306	307	213	190
13	Посушје	134	5	39	42	23	25
14	Прозор	844	16	611	127	64	26
15	Столац	1686	912	253	223	185	113
16	Требиње	2211	788	387	347	455	234

Жртве рата 1941-1945. рођене на подручју Босне и Херцеговине према години смрти

Укупно	Година				
	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.
212384	52706 (24,82)	77470 (36,48)	40380 (19,01)	28250 (13,30)	13574 (6,39)

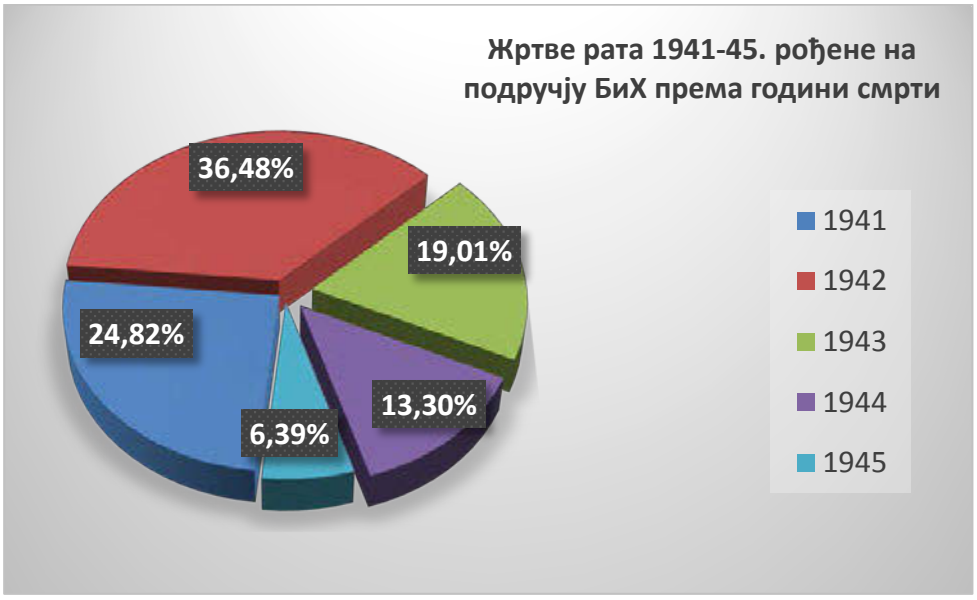

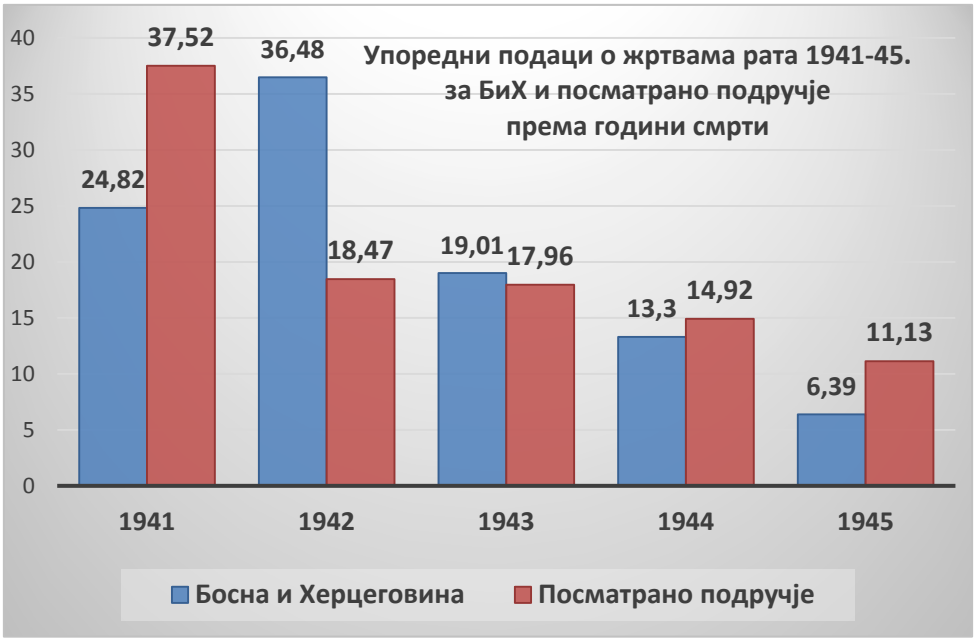

По години смрти, највећи број жртава је страдао 1941. године 37,52%, приближно подједнаке су 1942. (18,47%) и 1943. (17,96%), као и 1944. (14,92%) и 1945. (11,13%). У односу на укупне жртве рата Босне и Херцеговине по годинама смрти овај простор карактерише знатно већи проценат страдања у првој години рата 37,52% жртава у времену од 16% ратног периода, односно за нешто више од 8 месеци рата, просечно је месечно било више него двоструко жртава у осталих 84% времена.

Иако се већина цивилних жртава (жртве директног терора) у току рата на простору НДХ могу подвести под жртве геноцидне политике НДХ, то се посебно односи на жртве из прве године рата, када и није било оружаног отпора изазваних масовним злочинима, што је био формални повод. Масовни директни злочини формално су оправдавани као одмазда и чишћење, односно пацификација терена. Наравно, састав цивилних жртава (полни, добни) али и време извршења злочина јасно говоре о стварним намерама, односно провођењу геноцидне политике.

Жртве рата 1941-1945. на подручју Херцеговине према категорији страдања

ЖР на подручју Херцеговине према категорији страдања

Р. бр.	Општина рођења →	Укупно→↓	БВЈ	НОБ	Институције државе[23]	Дир. терор (кућ. праг)[24]	Друге категорије[25]	Остало	Непознато
	∑ Херцегов.	17638	214	3896	2151	8943	1124	1171	139
	% →	100	1,21	22,09[26]	12,20	50,70	6,37	6,64	0,79
1	Билећа	1574	22	490	113	677	64	200	8
2	Чапљина	2189	6	222	179	1657	64	51	10
3	Читлук	89	5	32	13	28	9	-	2
4	Гацко	2069	21	396	145	1136	171	191	9
5	Груде	117	3	46	5	26	26	11	-
6	Јабланица	355	3	117	15	176	20	24	-
7	Коњиц	1000	9	294	85	431	138	37	6
8	Лиштица	226	13	33	10	79	55	28	8
9	Љубиње	574	12	106	107	312	18	17	2
10	Љубушки	427	11	146	65	115	60	18	12
11	Мостар	2719	32	540	763	1071	185	100	28
12	Невесиње	1424	31	425	157	574	109	109	19
13	Посушје	134	5	40	3	57	15	12	2
14	Прозор	844	4	111	27	628	43	29	2
15	Столац	1686	9	295	196	1000	37	137	12
16	Требиње	2211	28	603	268	976	110	207	19

Војне и цивилне жртве и цивилне жртве према категорији

Укупно	Војне жртве	∑ ЦЖ	Инст. државе	Директни терор	Друге категорије	Остали и непознато
17638	4110	13528	2151	8943	1124	1310
100,00%	23,30	76,70	12,20	50,70	6,37	7,43
% од ∑ ЦЖ		100,00	15,90	66,11	8,31	9,68

[23] Логор, затвор, депортација, принудни рад, дечја прихватилишта

[24] Директни терор, масовни покољи, код куће, у збегу, бачен у јаму, бачен у бунар, бачен у реку, немачка офанзива, у цркви.

[25] Као цивил, приликом борби, приликом бомбардовања, у избеглиштву, у НОР-у

[26] Војне жртве 4110 или 23,30%, цивилне жртве 13528 или 76,70%

Жртве рата 1941-1945. рођене на подручју Босне и Херцеговине према категорији

Укупно	Војне жртве[27]	∑ ЦЖ	Инст.државе[28]	Дир. терор[29]	Др. катего-рије[30]	Ост. и не-позн.[31]
212384	39501	172883	53664	89626	10042	19551
100,00%	18,60	81,40	25,27	42,20	4,73	9,20
% од ∑ ЦЖ		100,00	31,04	51,84	5,81	11,31

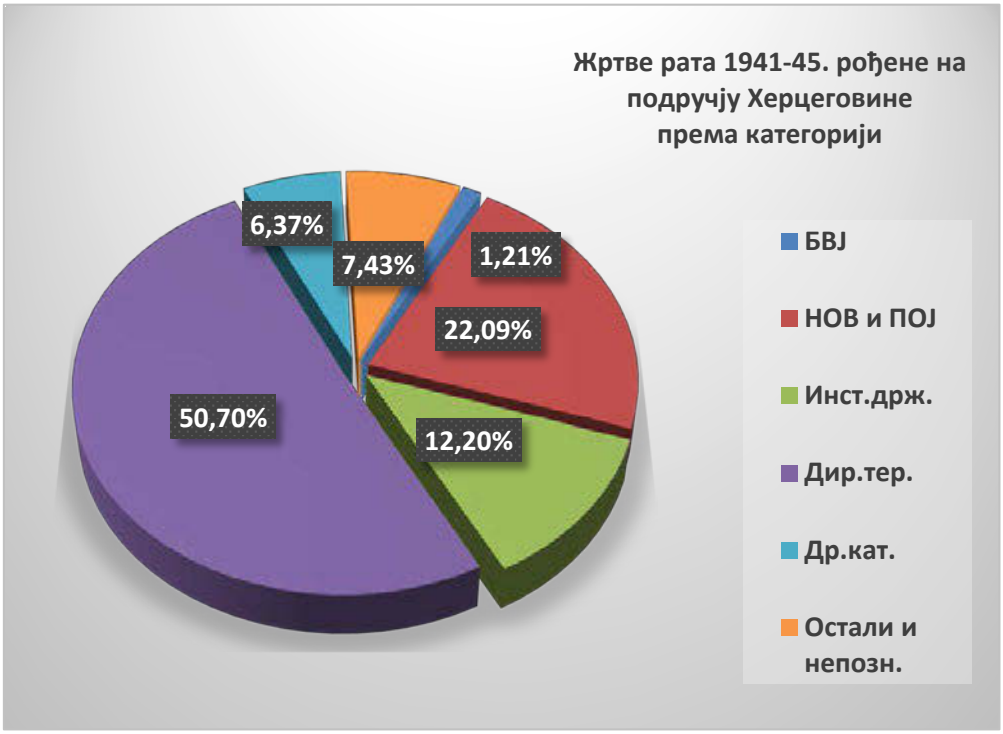

[27] БВКЈ 1628: заробљени припадници БВКЈ 909, погинули у Априлском рату 719; НОБ: заробљени припадници НОВ и ПОЈ 572, погинули припадници НОВ и ПОЈ у НОБ и савезничким војним формацијама 37301.

[28] Институције државе: логор 47197, затвор 3744, депортација 2270, принудни рад 259, дечја прихватилишта 194.

[29] Дир. терор (кућ.праг): Директни терор 58517, приликом бомбардовања 469, бачен у јаму 1730, у цркви 188, масовни покољ 12752, код куће 12191, у збегу 3454, бачен у бунар 7, бачен у реку 110, у избеглиштву 208.

[30] Немачка офанзива 2553, немачки десант 95, приликом борби 542, у НОР-у 457, као цивил 6350, одмазда 45.

[31] Укупно 19.551 (9,20% од укупних ЖР; 11,31 % од ЦЖ): категорија "остали“ 17.939 (8,44% од укупних ЖР; 10,38% од ЦЖ), категорија "непознато“ 63 (0,76% од укупних ЖР; 0,93% од ЦЖ).

Војне и цивилне жртве у БиХ према категорији
23,30%
76,70%
Војне жртве
Цивилне жртве

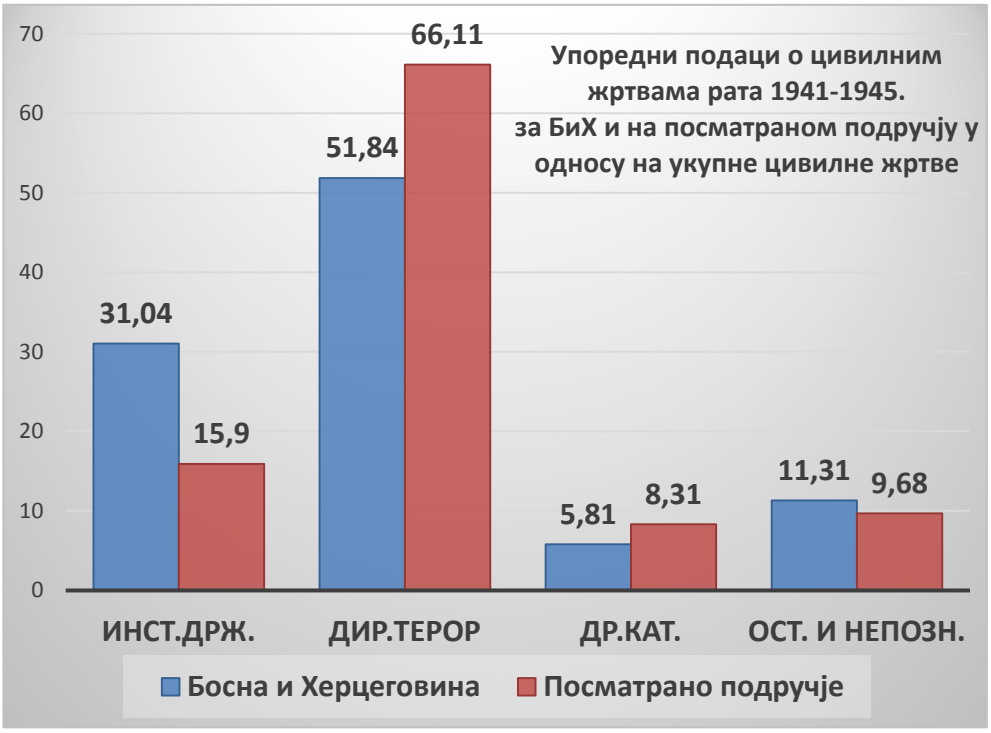
Упоредни подаци о цивилним жртвама рата 1941-1945. за БиХ и на посматраном подручју у односу на укупне цивилне жртве
70
60
50
40
30
20
10
0
31,04
15,9
51,84
66,11
5,81
8,31
11,31
9,68
ИНСТ.ДРЖ.
ДИР.ТЕРОР
ДР.КАТ.
ОСТ. И НЕПОЗН.
Босна и Херцеговина
Посматрано подручје

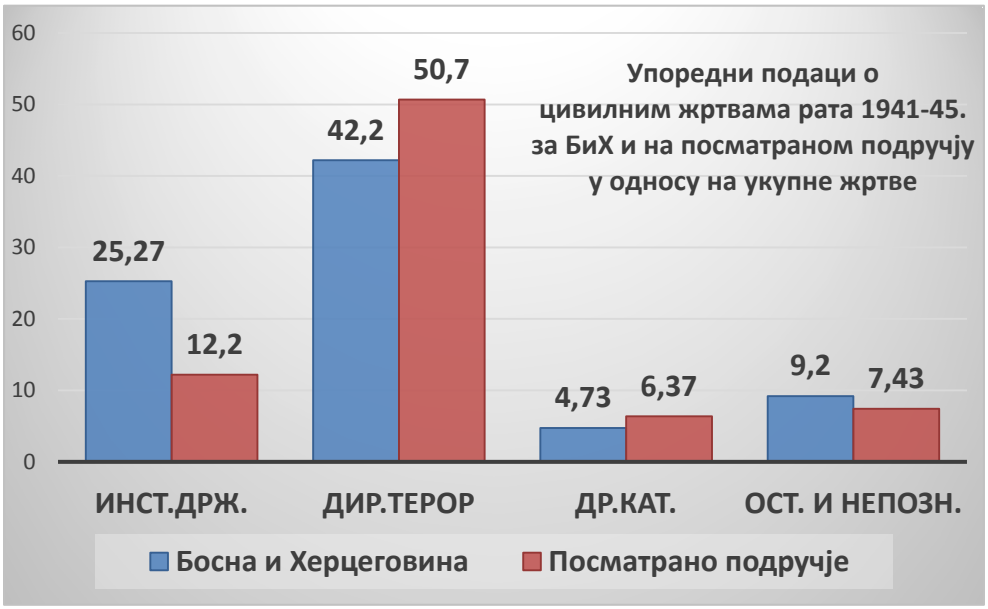

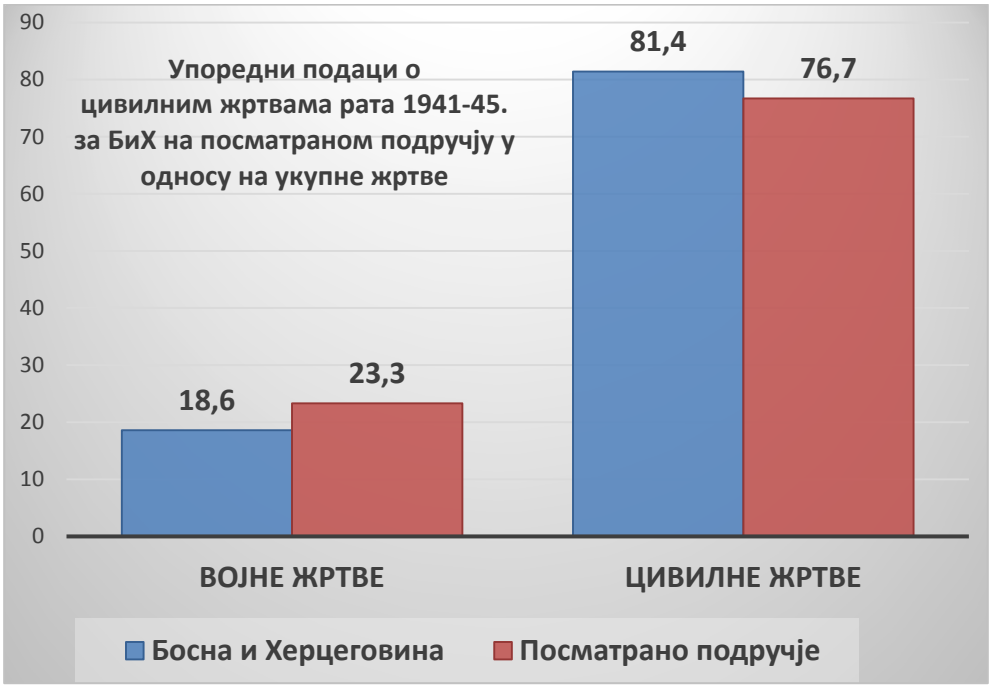

По категоријама страдања: војних жртава је 4.110 или 23,30% (припадници војске бивше Краљевине Југославије 1,21%, припадници

НОВ 22,09%), цивилних жртава је 13.528 или 76,70%: институције државе (логор, затвор, депортација и принудни рад) 2.151 или 12,20%; у директном терору (масовна и појединачна убиства) 8.943 или 50,70%; друге категорије 1.124 или 6,37%; остало и непознато 1,310 или 7,43%.

У односу на укупан број цивилних жртава посматраног подручја проценти по категоријама износе: институције државе 12,20 (проценат за БиХ 31,04%), директни терор 66,11% (за БиХ 51,84%), друге категорије 6,37% (БиХ 5,81%), остали и непознато 7,43 (БиХ 11,31%). За простор Херцеговине карактеристично је мање учешће збирне категорије "институције државе“ (логор, затвор, депортација, принудни рад) у проценту укупних жртава и цивилних жртава у односу на просек у БиХ, али и знатно већи проценат жртава у директном терору.

Жртве рата 1941-1945. на подручју Херцеговине према одговорнима за страдање

Жртве рата на подручју Херцеговине према одговорнима за страдање

Р. бр.	Општина рођења ↓	Укупно →↓	Одговорни за страдање					
			Хрв. постројбе[32]	Немци[33]	Четници	Италијани	Остали	Непознато
	∑ Херцеговина	17638	4683	526	796	221	129	11283
	% →	100	26,55	2,98	4,51	1,25	0,74	63,97
1	Билећа	1574	237	41	179	10	28[34]	1079
2	Чапљина	2189	917	43	14	4	2	1209
3	Читлук	89	11	1	-	1	-	76
4	Гацко	2069	48[35]	77	92	45	2436	1083
5	Груде	117	5	1	-	1	-	110
6	Јабланица	355	108	13	14	-	-	220

[32] Усташе, домобрани, оружништво, полиција, укључујући хрватске легионарске јединице, хрватске и муслиманске милиције и СС јединице састављене од држављана НДХ (муслимана и Хрвата).

[33] Укључујући и припаднике 7.СС дивизије “Принц Еуген” састављене од југ.држављана (фолксдојчера).

[34] Партизани 14

[35] Усташе 573, Муслимани 175

[36] Партизани 9

7	Коњиц	1000	190[37]	43	33	5	3	726
8	Лиштица	226	14	4	8	7	-	193
9	Љубиње	574	199	24	10	3	4	334
10	Љубушки	427	60	6	-	2	5	354
11	Мостар	2719	815	89	34	39	41	1701
12	Невесиње	1424	249	42	14	38	5	1076
13	Посушје	134	16	-	-	1	-	117
14	Прозор	844	13	16	235	2	-	578
15	Столац	1686	484[38]	32	125	6	2	1037
16	Требиње	2211	617	94	38	57	15	1390

ЖР 1941-45. рођене на подручју БиХ према одговорнима за страдање

Укупно	Одговорни за страдање				
	Хрватске постројбе[39]	Немци[40]	Четници	Остали[41]	Непознато
212384	72614 (3 4,19%)	11493 (5,41%)	6431 (3,02%)	1038 (0,49%)	120808 (56,88%)

[37] Усташе 141, Муслимани 49

[38] Усташе 444, Муслимани 40

[39]У Бази се као починиоци воде: усташе 69581 и муслимани 3033.

[40] Укључујући жртве које су проузроковале друге формације под окриљем Немаца нпр. козаци 45.

[41] Италијани 594, НОВ 4, партизани 79, савезници 103, устаници 50, остали 208.

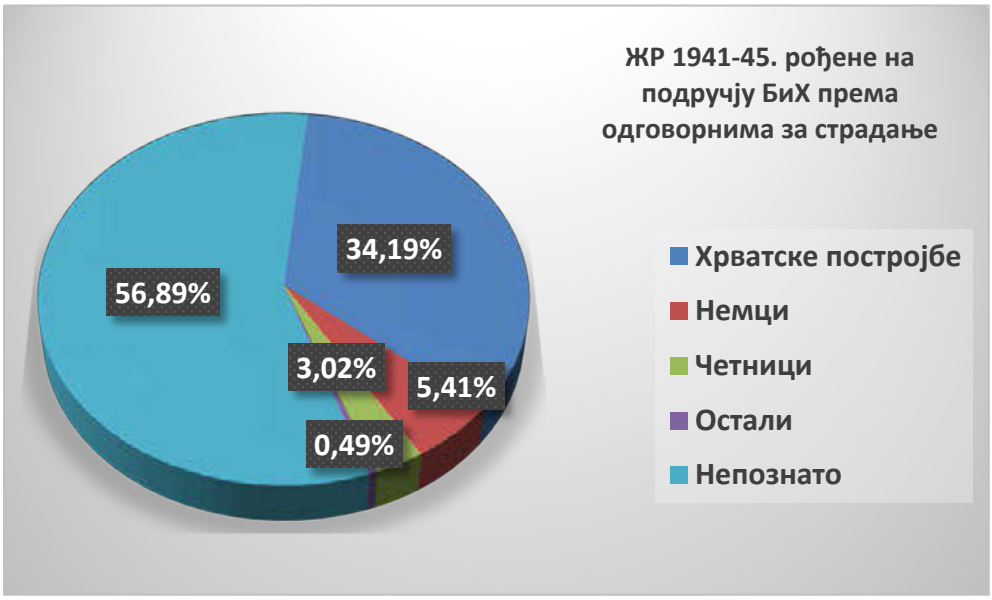

Према одговорнима за страдање од укупног броја евидентираних жртава (17638), највећи број (11283) и проценат је у групи "непознати“ (63,97%), што је више последица важећег идеолошког и политичког става у Другој Југославији о "братству и јединству“ и "неотварању старих рана“, него што се доиста ради о томе да су одговорни непознати (нпр. налазе се подаци, између осталог, о лицима страдалим у логорима НДХ, а да није наведен починилац злочина и одговорни за страдање, или у масовним покољима које су извршиле хрватске постројбе, а није наведен починилац злочина). Подаци за посматрано подручје уклапају се у податке за шире подручје Босне и Херцеговине. Највећи број и проценат у односу на познате починиоце је у категорији "хрватске постројбе“ (4683, односно 26,55%),[42] Немци су

[42] И у Бази "Жртве рата 1941-1945“ и у литератури углавном као починиоци именују се "усташе“, као да друге формације нису у томе суделовале, а злочине су чинили припадници свих оружаних формација хрватске државе. Код именовања одговорних за злочине уобичајено је рећи "немачки“, "талијански“, "бугарски“, "мађарски“ и сл. злочини (подразумевају се окупационе снаге), али се, готово никад не каже "хрватски“, не подразумевајући хрватски народ већ хрватску државу и њене оружане формације, било регуларне или паравојне. И ово је резултат "политике братства и јединства“, да не би неко случајно помислио да је одговорност и на широј бази од усташке партијске организације и њених оружаних формација. Ако је ко и употребио формулацију о одговорности хрватске државе у хрватској историографској публицистици такав је етикетиран да терет "геноцидности“ ста-

евидентирани као одговорни за 526 жртава или 2,98%, четници (а ради се не само о припадницима JBуO већ и локалним групама изван утицаја командне структуре JBуO) 796 или 4,51%, остали познати починиоци одговорни су за 350 жртава или 1,99% (од тога Италијани за 221 жртву). Израз "хрватске постројбе“ намерно се употребљава, јер одговара и "хрватском језику“, али обухвата све војне и паравојне, полицијске и параполицијске снаге, не само "усташе“ као политичку организацију са својим оружаним формацијама, на чијој идеологији се темељила новоуспостављена власт и државна организација, већ истиче се одговорност хрватске државе. [43]

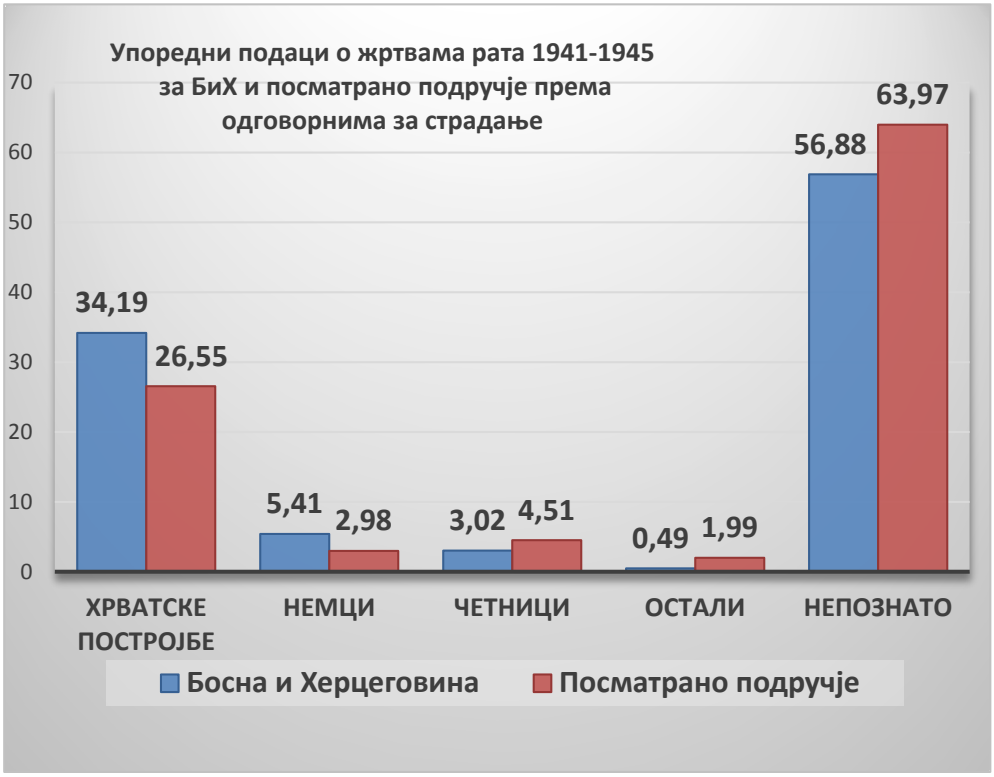

вља на читав хрватски народ, што наравно не стоји као чињеница, јер ту категоризацију онда раде управо они који пребацују да свако наглашавање одговорности хрватске државе представља израз исказане одговорности хрватског народа.

[43] Злочини, посебно у првој години рата, су, ако се о њима и говорило, приписивани, да би се прикрили прави подстрекачи и организатори погрома, тзв. "дивљим усташама" - локалним неорганизованим формацијама хрватских и муслиманских милиција изван контроле. Нити су то биле формације изван контроле, нити су чиниле непланиране акције спонтаног револуционарног заноса, већ напротив, то су

Жртве рата 1941-45. на подручју Херцеговине према узроку смрти

Жртве рата на подручју Херцеговине према узроку смрти

Редни број	Општина рођења ↓	Укупно→↓	Узрок смрти			
			убијен	погинуо	умро	нестао
	∑ Херцеговина	17638	12028	4835	508	267
	% →	100	68,19	27,41	2,88	1,52
1	Билећа	1574	939	543	74	18
2	Чапљина	2189	1886	256	23	24
3	Читлук	89	44	42	1	2
4	Гацко	2069	1474	502	72	21
5	Груде	117	34	71	11	1
6	Јабланица	355	222	128	4	1
7	Коњиц	1000	529	414	36	21
8	Лиштица	226	88	116	7	15
9	Љубиње	574	426	129	14	5
10	Љубушки	427	200	187	24	16
11	Мостар	2719	1862	735	70	52
12	Невесиње	1424	801	550	47	26
13	Посушје	134	81	39	4	10
14	Прозор	844	694	132	15	3
15	Столац	1686	1339[44]	302	27	18
16	Требиње	2211	1409	689	79	34

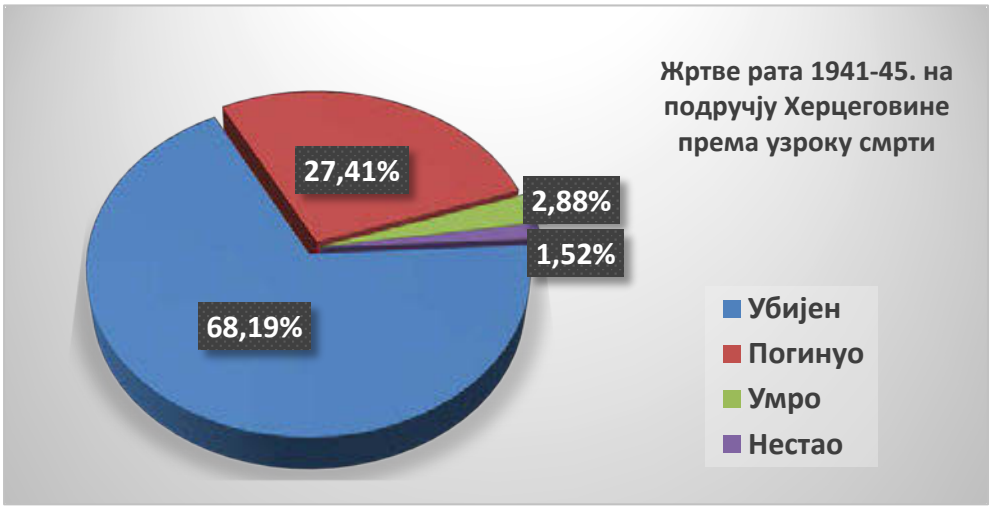

биле добро осмишљени и идеолошки припремљени погроми на верској и националној основи.

[44] Спаљени 49

Жртве рата 1941-45. рођене на подручју БиХ према узроку смрти

Укупно	Узрок смрти			
	убијен	погинуо	умро	нестао
212384	158683 (74,72)	43179 (20,33)	7415 (3,49)	3107 (1,46)

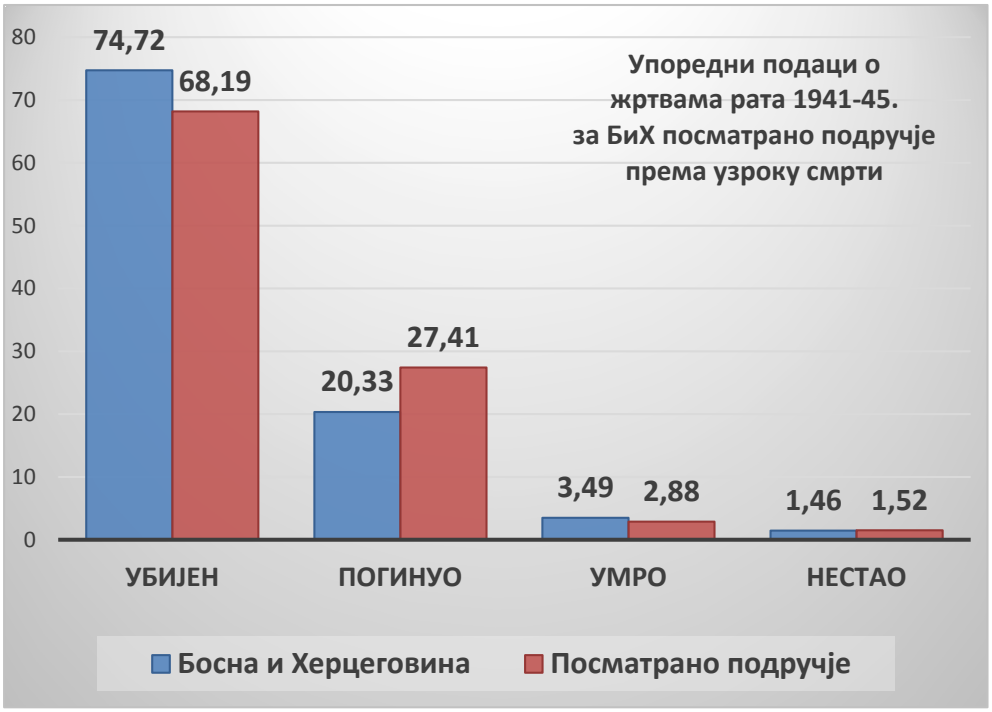

Анализа по узроку смрти показује: убијено[45] 12028 (68,19%), погинуло[46] 4835 (27,41%), умрло[47] 508 (2,88%) и нестало 267 (1,52%), а то одговара анализи жртава по категоријама, пошто цивилне жртва су углавном у групи "убијени“, а војне у групи "погинули“.

[45] Обухваћени: убијени, стрељани, заклани, спаљени, обешени, утопљени, отровани.

[46] "Погинули“ се односи углавном на војне жртве (23,30%), али и категорије "погинули од заостале мине“ и "заостале бомбе“ што се односи углавном на цивилне жртве (али који чине статистичку маргину).

[47] Умро, умро од последица рањавања, од болести, од глади, од зиме.

Проценат погинулих (27,41%) нешто је виши од процента војних жртава (23,30%) због знатнијег броја погинулих приликом бомбардовања и приликом борби. У односу на БиХ проценат убијених је мањи (за БиХ 74,72%) а проценат погинулих је већи (за БиХ 20,33%).

Жртве рата 1941-45. на подручју Херцеговине према занимању

Жртве рата 1941-1945. на подручју Херцеговине према занимању

Редни број	Општина рођења ↓	Укупно→↓	Пољопривредници	Индустријалац, занатлија, трговац	Радници	Службеник и стручњак, учитељ и професор, слободна професија	Издржавана лица[48]	Остала занимања	Незапослени и непознато
	∑ Херцеговина	17638	7560	823	1877	978	5369	505	526
	% →	100	42,86	4,67	10,64	5,54	30,44	2,87	2,98
1	Билећа	1574	732	66	119	52	522	58	25
2	Чапљина	2189	883	44	219	102	779	31	131
3	Читлук	89	43	2	11	8	19	4	2
4	Гацко	2069	783	48	102	103	974	42	17
5	Груде	117	73	1	14	5	21	3	-
6	Јабланица	355	213	5	47	5	80	4	1
7	Коњиц	1000	492	35	111	58	271	23	10
8	Лиштица	226	118	8	29	3	65	2	1
9	Љубиње	574	262	32	55	26	166	20	13
10	Љубушки	427	169	32	76	40	89	18	3
11	Мостар	2719	748	254	495	317	727	112	66
12	Невесиње	1424	687	62	176	73	373	36	17
13	Посушје	134	89	3	13	2	22	4	1
14	Прозор	844	701	26	27	9	72	3	6
15	Столац	1686	664	102	124	56	640	46	54
16	Требиње	2211	903	103	259	119	549	99	179

Анализа жртава рата по занимању показује да је највећи проценат (41,01%) пољопривредника, а затим следе издржавана лица (жене, деца, ђаци, студенти, старци) са 34,04%. Ова структура на посматраном простору разликује се од података за БиХ утолико што је већи проценат за посматрано подручје у категоријама пољопривредника,

[48] Од тога деце рођене у току рата: 166: Билећа 13, Читлук 1, Гацко 33, Груде -, Јабланица 5, Коњиц 12, Лиштица 1, Љубиње 9, Мостар 16, Невесиње 13, Посушје -, Прозор 4, Столац 12, Требиње 21.

индустријалаца, занатлија, трговаца и радника, службеника и стручњака, а мање у категоријама издржаваних лица и незапослени и непознато.

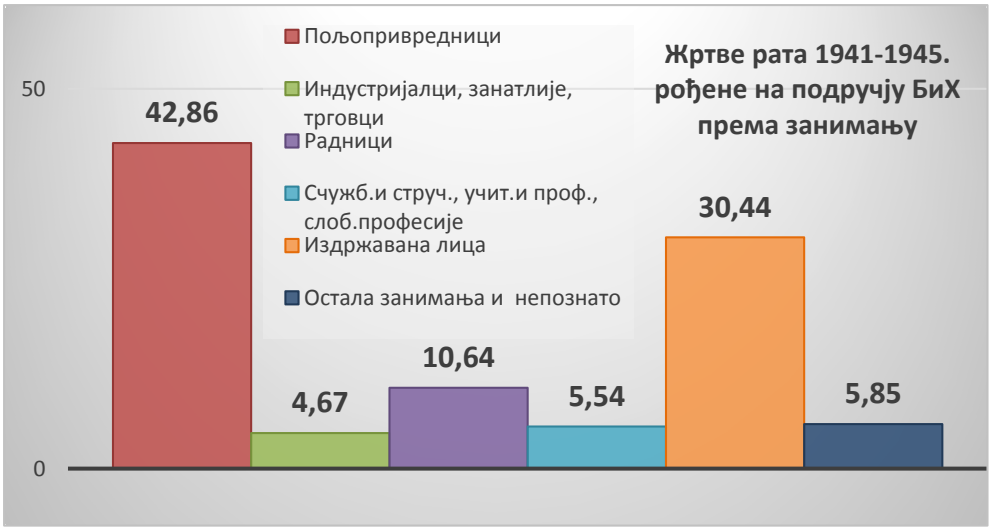

ДЕЦА РОЂЕНА НА ПРОСТОРУ ХЕРЦЕГОВИНЕ ЖРТВЕ РАТА 1941-45.

Деца[49] представљају најосетљивију категорију становништва у рату. Однос према деци, злочини над децом и учешће деце у људским губицима у рату дају праву слику идеолошко-политичке природе починилаца злочина над децом.

Укупни број страдале деце до 14 година живота на простору НДХ је 74.762, што је 16,40% свих до сада евидентираних жртава рата на подручју НДХ, од чега је убијено 60.234 а 14.528 се воде као жртве рата (погинули, умрли, нестали), по националној структури српске деце је 42.791, ромске 5.737, муслиманске 5.434, јеврејске 3.710, хрватске 2.289 и остали и непознато 273.[50]

[49] У категорију "деца“ уврштене су жртве рата до 14 година живота, па се тако уврштавају лица рођена 1927. године и смртно страдала 1941, годиште 1928 уврштена су смртно страдала лица 1941 и 1942, рођени 1929 уврштавају се ако су смртно страдали 1941, 1942 и 1943, а рођени 1930 се уврштавају када се ради о смртно страдалима од 1941-1944, од годишта 1931 сва страдала лица се уврштавају.

[50] Истраживања Драгоја Лукића: Драгоје Лукић, *Деца на ломачи рата у НДХ 1941-1945, Именословник 74.762 жртве млађе од 14 година*, књига 2, рукопис, Београд

Анализа страдања деце рођене на подручју Херцеговине, према досегнутом нивоу пописаности у наведеној ревизији пописа, показује да од 17.638 смртно страдалих лица деца до 14 година живота је 2.235 или 12,67% жртава (за БиХ проценат дечјих жртава износи 19,55%), а од 13.228 цивилних жртава чине 16,90% жртава (за БиХ проценат дечјих жртава од укупног броја цивилних жртава износи 24,03%). Дечје жртве посматраног подручја чине 5,38% свих дечјих жртава у БиХ, код укупних жртава тај проценат за посматрано подручје у односу на БиХ износи 8,35%.

Деца Херцеговине жртве рата према полу

Р. бр.	Општина рођења ↓	Укупно	Деца	М	Ж
	∑ Херцеговина	17638	2235	1205	1030
	% →	100	12,67	93,91	6,09
1	Билећа	1574	225	116	109
2	Чапљина	2189	447	199	248
3	Читлук	89	2	2	-
4	Гацко	2069	441	216	225
5	Груде	117	13	6	7
6	Јабланица	355	35	28	7
7	Коњиц	1000	131	88	43
8	Лиштица	226	28	23	5
9	Љубиње	574	67	36	31
10	Љубушки	427	22	16	6
11	Мостар	2719	197	117	80
12	Невесиње	1424	114	65	49
13	Посушје	134	13	8	5
14	Прозор	844	35	26	9
15	Столац	1686	299	159	140
16	Требиње	2211	166	100	66

Деца рођена на подручју Херцеговине жртве рата

Р. бр.	Општина рођења ↓	Укупно	Деца	% од ∑
	∑ Херцеговина	17638	2235	12,67
1	Билећа	1574	225	14,29
2	Чапљина	2189	447	20.42
3	Читлук	89	2	2,25
4	Гацко	2069	441	21,31
5	Груде	117	13	11,11

1998 (даље: Лукић, *Деца на ломачи рата*), Архив Музеја жртава геноцида (АМЖГ), лични фонд: Драгоје Лукић (ЛФ ДЛ); Dragoje Lukić, *Bili su samo deca, Jasenovac grobnica 19.432 devojčice i dečaka*, Laktaši – Beograd 2000, I, 24.

6	Јабланица	355	35	9,86
7	Коњиц	1000	131	13,10
8	Лиштица	226	28	12,39
9	Љубиње	574	67	11,67
10	Љубушки	427	22	5,15
11	Мостар	2719	197	7,25
12	Невесиње	1424	114	8,01
13	Посушје	134	13	9,70
14	Прозор	844	35	4,15
15	Столац	1686	299	17,73
16	Требиње	2211	166	7,51

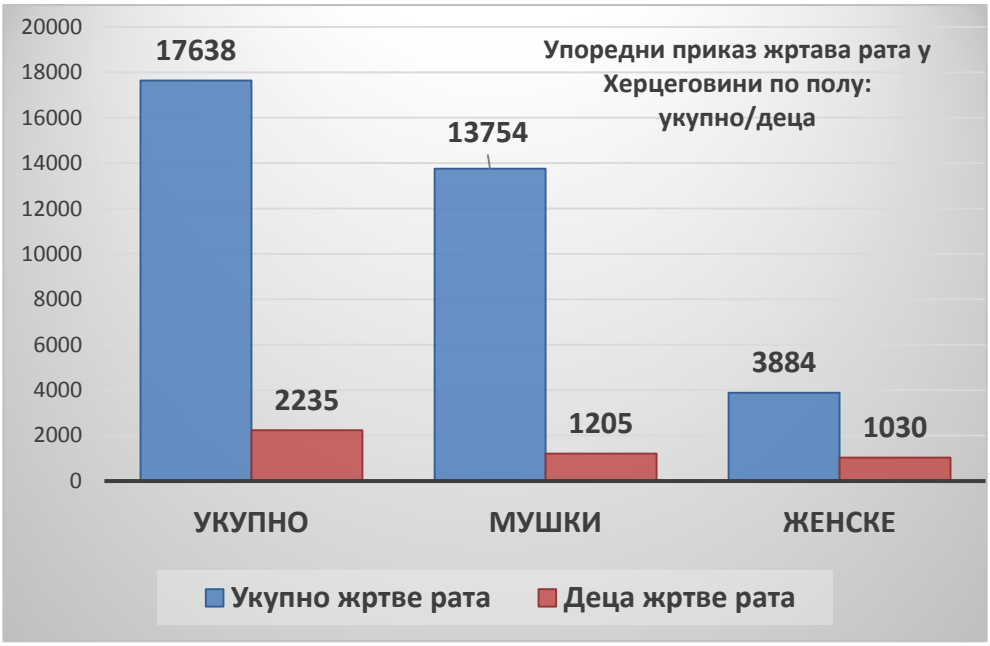

Према анализама структура: смртно страдале деце рођене на подручју Херцеговине женског пола је 46,09% (код укупног броја жртава овог простора, женског пола је 22,02%), а мушког 53,91% (у укупним жртвама мушки чине 77,98%). Од укупног броја мушких жртава рата деца чине 8,76%, а од укупног броја женских жртава рата деце је 22,52%.

Деца Херцеговине жртве рата према националности

Р. бр.	Општина рођења ↓	Укупно →↓	Срби	Хрвати	Муслимани	Остали
	∑ Херцеговина	17638	1463	179	559	34[51]
	% →	100	65,46	8,01	25,01	1,52
1	Билећа	225	53	-	167	5
2	Чапљина	447	426	15	6	-
3	Читлук	2	2	-	-	-
4	Гацко	441	357	-	83	1
5	Груде	13	1	12	-	-
6	Јабланица	35	6	7	21	1
7	Коњиц	131	50	23	41	17
8	Лиштица	28	-	28	-	-
9	Љубиње	67	56	1	10	-
10	Љубушки	22	4	9	9	-
11	Мостар	197	107	35	47	8
12	Невесиње	114	99	-	13	2
13	Посушје	13	2	10	1	-
14	Прозор	35	-	16	19	-
15	Столац	299	147	22	130	-
16	Требиње	166	153	1	12	-

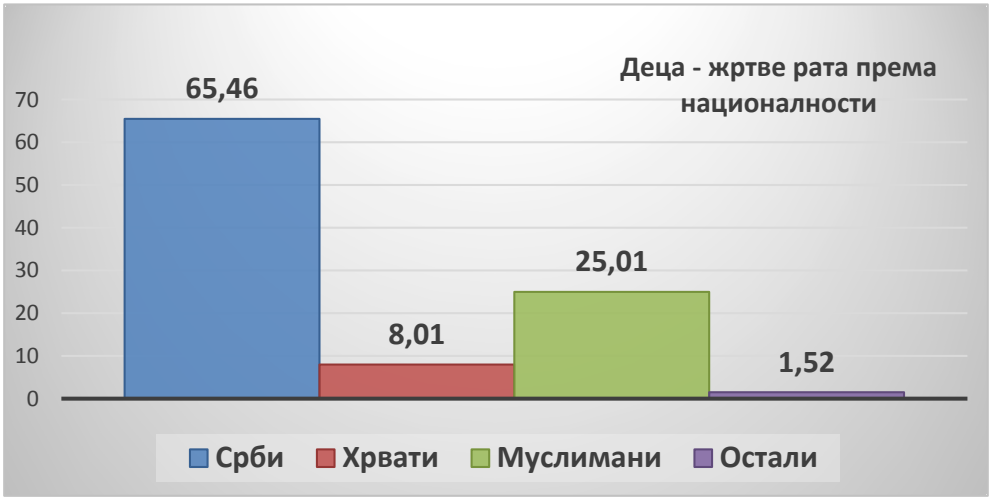

[51] Од тога јеврејске деце 8 и ромске деце 9.

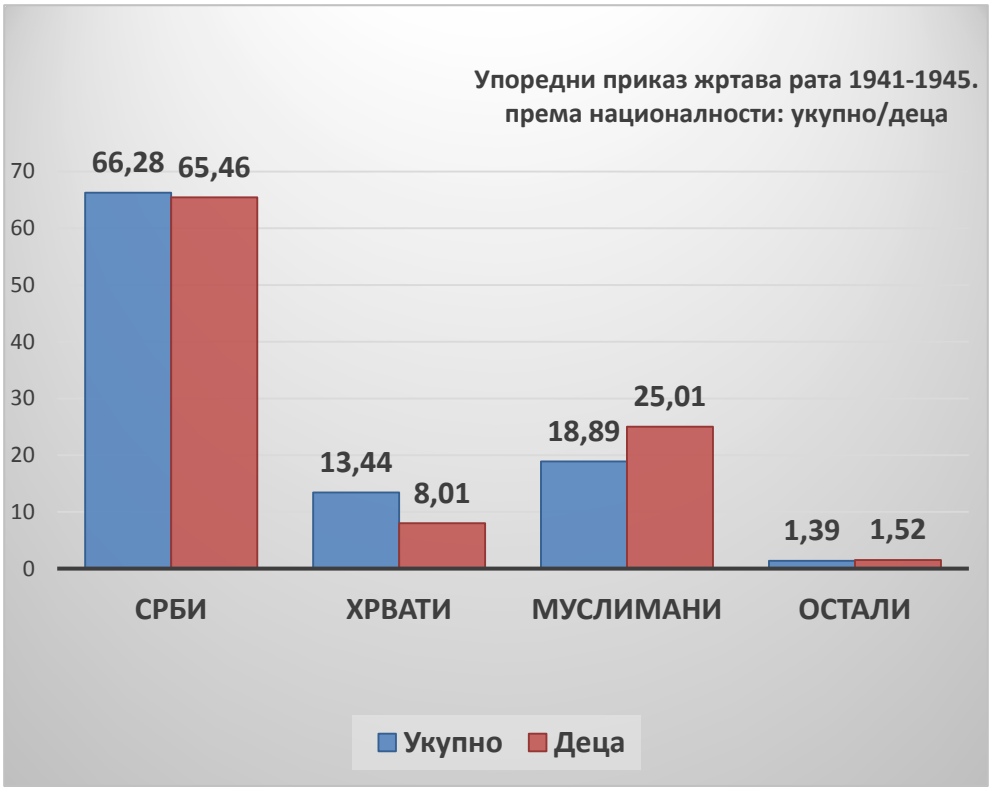
Упоредни приказ жртава рата 1941-1945.
према националности: укупно/деца
70
60
50
40
30
20
10
0
66,28
65,46
13,44
8,01
18,89
25,01
1,39
1,52
СРБИ
ХРВАТИ
МУСЛИМАНИ
ОСТАЛИ
Укупно
Деца

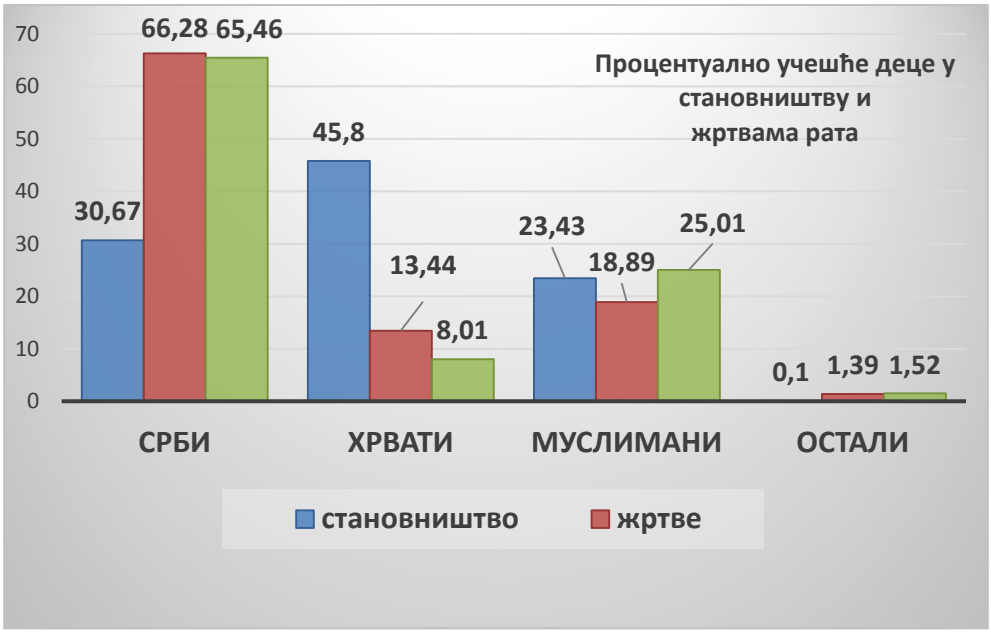
70
60
50
40
30
20
10
0
66,28
65,46
30,67
45,8
13,44
8,01
23,43
18,89
25,01
0,1
1,39
1,52
Процентуално учешће деце у становништву и жртвама рата
СРБИ
ХРВАТИ
МУСЛИМАНИ
ОСТАЛИ
становништво
жртве

Деца Херцеговине жртве рата према години смрти

Р. бр.	Општина рођења ↓	∑ Деца↓	Година				
			1941	1942	1943	1944	1945
	∑ Херцеговина	2235	944	370	543	289	89
	% →	100	42,24	16,55	24,30	12,93	3,98
1	Билећа	225	167	18	22	14	4
2	Чапљина	447	348	10	19	64	6
3	Читлук	2	1	1	-	-	-
4	Гацко	441	64	158	210	8	1
5	Груде	13	-	-	11	2	-
6	Јабланица	35		9	15	9	2
7	Коњиц	131	20	12	75	13	11
8	Лиштица	28	2	-	-	12	14
9	Љубиње	67	38	11	16	1	1
10	Љубушки	22	3	1	4	4	10
11	Мостар	197	21	30	33	95	18
12	Невесиње	114	5	32	47	20	10
13	Посушје	13	-	5	6	1	1
14	Прозор	35	-	25	7	3	-
15	Столац	299	197	38	51	12	1
16	Требиње	166	78	20	27	31	10

∑ ЖР	Број деце до 14 година – жртава рата					
	1941-45	1941	1942	1943	1944	1945
212384	41515 (19,55%)	8676	19169	8957	3829	886
% од ЖР 41-45100		20,90	46,17	21,58	9,22	2,13

Према националној припадности 65,46% су српска деца (код укупног броја жртава овог простора Срба је 66,28%), хрватске деце 8,01% (код укупних жртава Хрвата је 13,44%), муслиманске деце је 25,01% (код укупних жртава муслиману суделују са 18,89%) и 1,52% су деца других националних припадности (проценат осталих у укупним жртвама износи 1,39%).

Деца Босне и Херцеговине до 14 година жртве рата 1941-1945. према годинама смрти

По годинама дечији животи су угашени највише 1941. године, што је више и од процента укупних жртава за ову годину, а двоструко више од процента смртно страдале деце у БиХ. У односу на дечје жртве рата БиХ посматрани простор има знатно мањи проценат страдалих 1942. године. Остале ратне године приближни су проценти страдања деце и укупних жртава овог простора, а и приближно је са процентима страдања деце у БиХ.

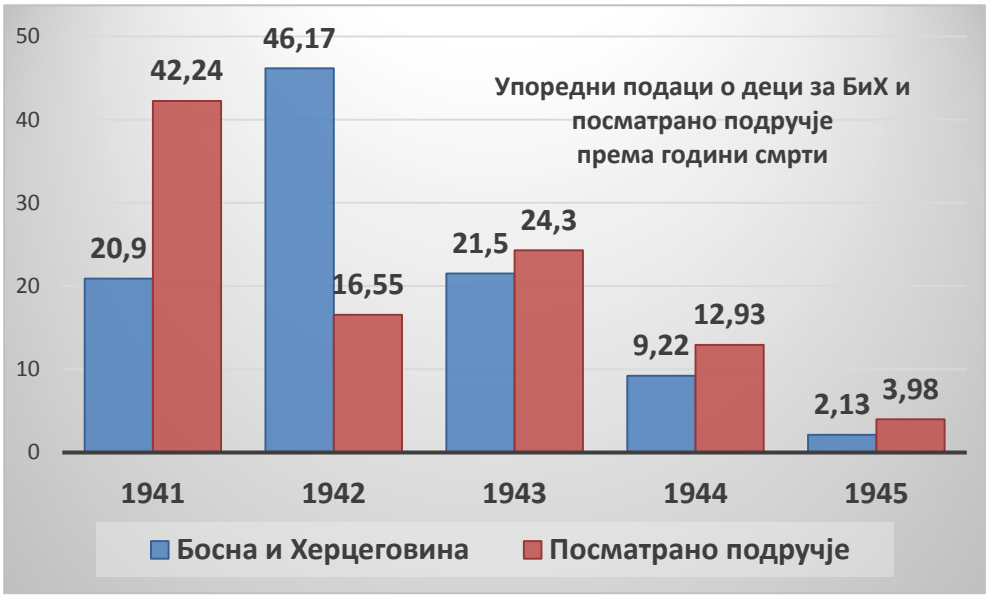

Деца жртве рата 1941-45. према одговорнима за страдање

Као одговорни за страдање именоване су хрватске постројбе за 62,68%, а код укупних жртава 26,55%, Немци су именовани одговорнима за 3,09% деце, односно код укупних за 2,98% жртава; четници су одговорни за смрт 19,37% деце, а код укупних жртава за 4,51%, Италијани су одговорни за 2,51% дечјих жртава, код укупних за 1,25%, остали познати починиоци за 1,39% деце, код укупних жртава за 0,74%, и непознато 10,96% код деце, а код укупних жртава тај проценат је 63,97%. Карактеристично је да у Попису за дечје жртве углавном су назначени починиоци, док код укупних жртава за посматрано подручје проценат непознатих починилаца знатно је виши.

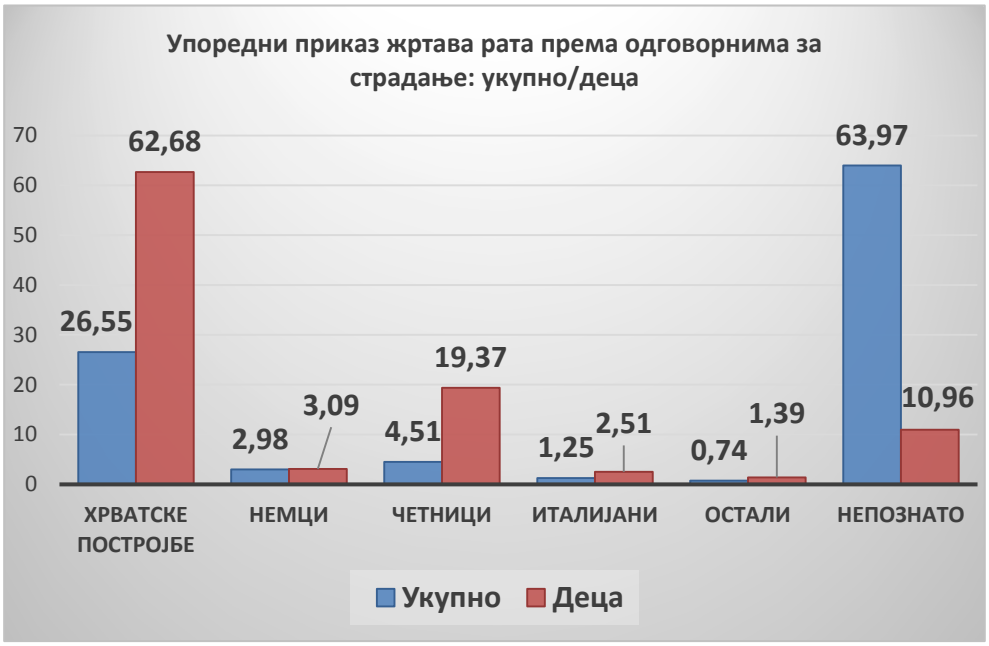

ЖРТВЕ РАТА 1941-45. РОЂЕНЕ НА ПРОСТОРУ ХЕРЦЕГОВИНЕ СТАРИЈЕ ОД 60 ГОДИНА

Уз децу и страдање старијих особа у рату, дакле лица која углавном нису ни радно ни војнички способна, представља, у правилу, злочин геноцида или ратни злочин. Највећи број евидентираног смртно страдалог цивилног становништва овог простора је у радноактивној доби (13.791 или 78,19%).

Жртве рата рођене на простору Херцеговине старије од 60 година[52]

Р. бр.	Општина рођења ↓	У-купно→↓	∑ Деца↓	% од ∑ ЖР	ЖР старије од 60 година	% од ∑ ЖР
	∑ Херцеговина	17638	2235	12,67	1612	9,14
1	Билећа	1574	225	14,29	124	7,88
2	Чапљина	2189	447	20,42	186	8,50
3	Читлук	89	2	2,25	1	1,12
4	Гацко	2069	441	21,31	227	10,97
5	Груде	117	13	11,11	9	7,69
6	Јабланица	355	35	6,86	22	6,20
7	Коњиц	1000	131	13,10	71	7,10
8	Лиштица	226	28	12,40	14	6,19
9	Љубиње	574	67	11,67	24	8,71
10	Љубушки	427	22	5,15	209	5,62
11	Мостар	2719	197	7,25	132	7,69
12	Невесиње	1424	114	8,01	4	9,27
13	Посушје	134	13	9,70	70	2,98
14	Прозор	844	35	4,15	219	8,29
15	Столац	1686	299	17,73	250	12,99
16	Требиње	2211	166	7,51	24	11,31

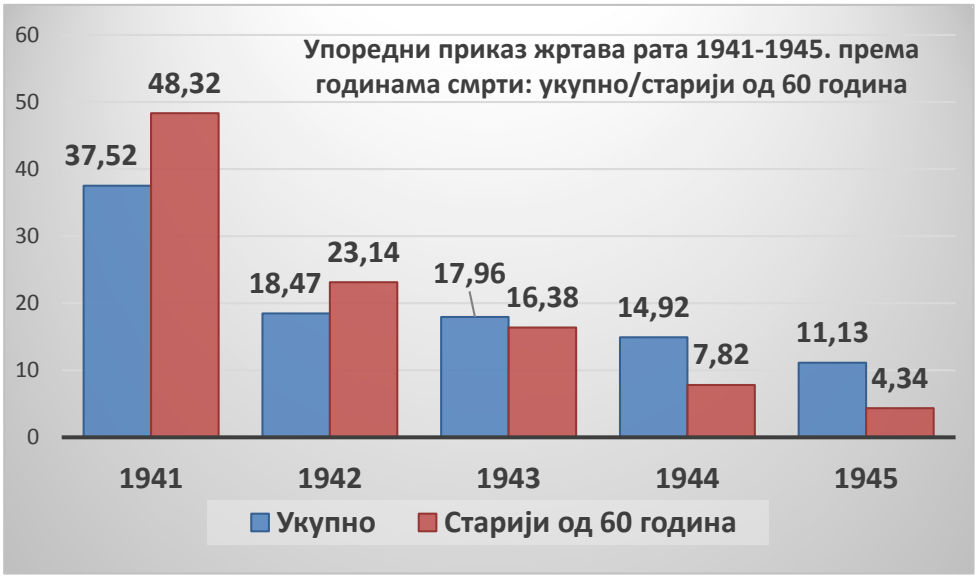

[52] У обзир су узимана лица рођена 1885 и годином смрти 1945, рођени 1884 са годинама смрти 1944-1945, рођени 1883 са годинама смрти 1943-1945, рођени 1882 са годинама смрти 1942-1945 и сва лица рођена 1881 и раније

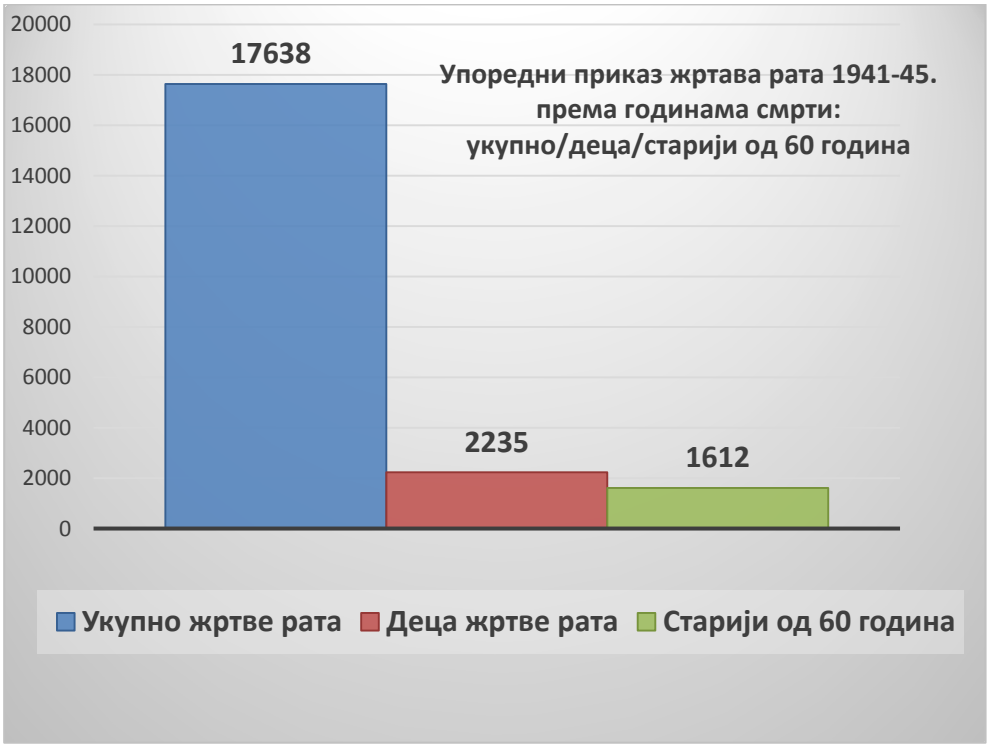
Упоредни приказ жртава рата 1941-45. према годинама смрти: укупно/деца/старији од 60 година
20000
18000
16000
14000
12000
10000
8000
6000
4000
2000
0
17638
2235
1612
Укупно жртве рата
Деца жртве рата
Старији од 60 година

Упоредни приказ жртава рата: укупно/старији од 60 година
1612
17638
Укупно ЖР
ЖР старији од 60 година

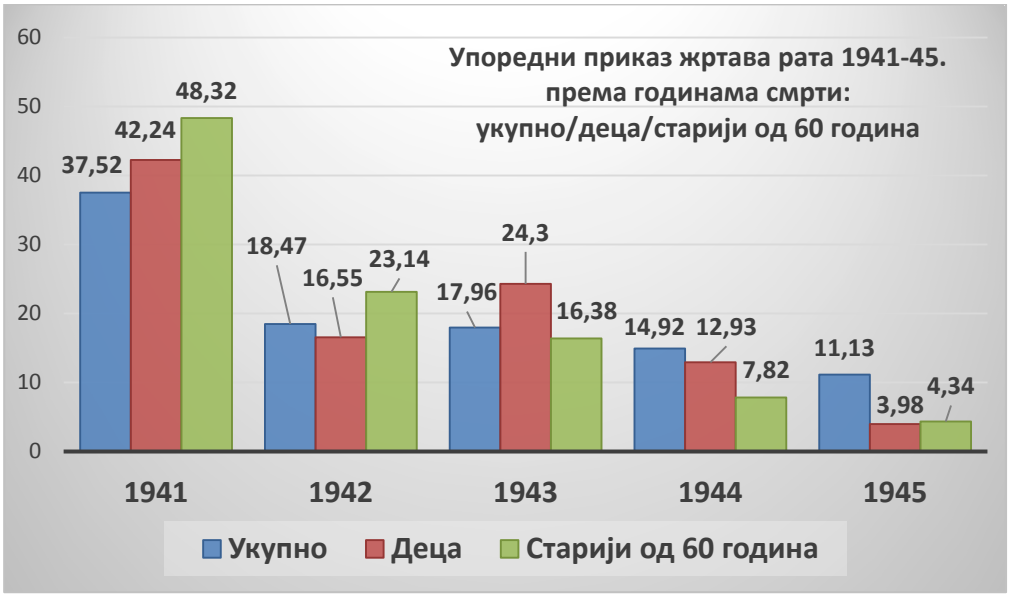

На анализираном простору број жртава рата лица старијих од 60 година износи 1.612 што је 9,14% свих жртава. По годинама смрти: највише је 1941. године 48,32% што је знатно више него код укупних жртава (35,52%), код којих је исто тако ова година најпогубнија, такође 1942. године је виши проценат страдања у овој категорији од укупних жртава.

Иако статистичке методе у историографији делују наизглед дехуманизирајуће, треба имати на уму да свака бројка представља једну особу, са свим њеним интимама, животним тешкоћама и радостима, прошлостима и плановима за будућност, а када је та особа дете, тада су и ти планови за будућност немерљиви, као што је немерљив и губитак за породице из којих су, али и за нацију.

РЕЗИМЕ

У овој анализи у простор Херцеговине уврштено је 16 општина које се простиру на 9.616 km^2 што је 18,78% територије БиХ, односно 9,75% простора НДХ. Анализиране су општине: Билећа, Чапљина, Читлук, Гацко, Груде, Јабланица, Коњиц, Лиштица, Љубиње, Љубушки, Мостар, Невесиње, Посушје, Прозор, Столац, Требиње. Посматрани простор према попису 1931. године има 320.343 становника, од чега је 30,67% православне, 45,80% римокатоличке, 23,43% исламске вероисповести и остали 0,10%. Према израчунавањима демографа простор који обрађујемо имао би 1941. године 384.412 становника, што представља 6,12% броја становника НДХ.

На овом простору евидентирано је 17.638 смртно страдалих лица, што чини 8,30% евидентираних жртава у БиХ, 3,87% евидентираних жртава у НДХ, и 4,59% (БиХ 7,49%) претпостављеног становништва 1941. године посматраног подручја. Проценат жртава рођених на простору Херцеговине у односу на претпостављено становништво је нижи него у просеку за БиХ.

Анализа жртава Херцеговине даје по категоријама у процентима следеће резултате:

- према полу: 77,98% жртава је мушког а 22,02% женског пола (БиХ 27,98%); код деце женског пола је 46,09% , а мушког 53,91%;

- према националној припадности: Срба је 66,28% (у становништву 30,67%), Хрвата 13,44% (у становништву 45,80%), Муслимана 18,89% (у становништву 23,43%); у односу на претпостављени број становника 1941. године евидентиране жртве код српског корпуса чине 9,92% (за БиХ 12,57%), хрватског 1,35% (БиХ 1,66%) и муслиманског 3,70% (БиХ 3,64%), односно ако узмемо заједно хрватско и муслиманско становништво, који су у НДХ чинили "хрватски политички народ“, односно узимани су као један национални корпус, тада евидентиране жртве чине 2,14% претпостављеног становништва (БиХ 2,57%); код деце: 65,46% су српска деца, хрватске деце 8,01, муслиманске деце је 25,01% ;

- у односу на укупне жртве рата Босне и Херцеговине по годинама смрти овај простор карактерише знатно већи проценат страдања у

првој години рата 37,52% жртава у времену од 16% ратног периода, просечно је у одређеним временским јединицама било више него двоструко жртава него у осталом периоду; скоро половина дечијих живота је угашена 1941. – 42,24%.;

- по одговорнима за страдање: хрватске постројбе 26,65% Немци 2,98%, четници 4,51%, Италијани 1,25%, остали познати 0,74% и непознато 63,97%.; код деце као одговорни за страдање именоване су хрватске постројбе за 62,68%, Немци су именовани одговорнима за 3,09% деце; четници за 19,37% , Италијани за 2,51%, остали познати починиоци за 1,39% деце и непознато 10,96%;

- по категоријама страдања: војне жртве 23,30%, цивилне жртве 76,70%; (институције државе: логор, затвор, депортација и принудни рад 12,20%, у директном терору 50,70%, друге категорије 6,37%, остало и непознато 7,43%); за простор Херцеговине карактеристично је мање учешће збирне категорије "институције државе“ у проценту укупних жртава и цивилних жртава у односу на просек у БиХ, али и знатно већи проценат жртава у директном терору;

- по узроку смрти: убијено 68,19%, погинуло 21,41%, умрло 2,88% и нестало 1,52%;

- према занимању у односу на просек БиХ већи је проценат за посматрано подручје у категоријама пољопривредника, индустријалаца, занатлија, трговаца и радника, службеника и стручњака, а мањи у категоријама издржаваних лица и незапослених и непознато; категорије пољопривредника и издржаваних лица чине готово 2/3 свих жртава;

Анализа страдања деце рођене на подручју Херцеговине, према досегнутом нивоу пописаности у наведеној ревизији пописа, показује да од 17.638 смртно страдалих лица деце до 14 година живота је 2.235 или 12,67% жртава, а од 13.228 цивилних жртава чине 16,90% жртава.

Уз децу и страдање старијих особа у рату, дакле лица која углавном нису ни радно ни војнички способна, што представља, у правилу, злочин геноцида или ратни злочин. На анализираном простору број жртава рата лица старијих од 60 година износи 1.612 што је 9,14% свих жртава. По годинама смрти: највише је 1941. године 48,32% што је знатно више него код укупних жртава (35,52%).

Иако статистичке методе у историографији делују наизглед дехуманизирајуће, треба имати на уму да свака бројка представља једну особу, са свим њеним интимама, животним тешкоћама и радостима, прошлостима и плановима за будућност, а када је та особа дете, тада

су и ти планови за будућност немерљиви, као што је немерљив и губитак за породице из којих су, али и за нацију.

Извори и литература

Антонић, Здравко, Документа о геноциду над Србима у Босни и Херцеговини од априла до августа 1941, Бања Лука – Српско Сарајево, 2001

Antonić Zdravko, Srpski narod u Bosni i Hercegovini 1941. između genocida i borbe za slobodu, u: Drugi svjetski rat - 50 godina kasnije, 643-653.

База података Музеја жртава геноцида "Жртве рата 1941-1945“

Bandžović Safet, Demografska kretanja stanovništva u Bosni i Hercegovini 1941-1945, magistarski rad na Filozofskom fakultetu u Beogradu, 1988

Belović Anđelko B., Pali za slobodu, Borci NOR-a i žrtve fašističkog terora stolačkog kraja 1941-1945. godine, Stolac u borbi za slobodu i socijalizam, Mostar, 1989, 485.

Bzik, Mijo, Ustaška pobjeda u danima ustanka i oslobođenja, Zagreb, Naklada Glavnog Ustaškog Stana, 1942.

Војиновић Новица, Геноцид хрватских клероусташа над Србима у Херцеговини, Београд 1991.

Војиновић Новица В., Српске јаме у Пребиловцима, Титоград 1991, 472+8.

Greueltaten und Verwüstungen der Aufrüjrer im Unabhängigen Staate Kroatien in den ersten Lebensmonaten des Kroatischen Nationalstaates; Bearbeitet und herausgegeben im Auftrage des Ministeriums des Äusseren auf Grund von Beweismaterial; Im Auftrage des Ministeriums des Äussern zusammengestelt und bearbeitet von Matija Kovaöiä, Ministerialrat im Aussenministerium, Verlag Des kroatischen Bibliographischen Institutes, Druk Der kroatischen Staatsdruckerei in Zagreb, Zagreb, im Juni 1942, 144+XXVI. (izdanje na hrvatskom: Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života hrvatske narodne države, Obrađeno i izdano po nalogu Ministarstva vanjskih poslova na osnovu dokaznog gradiva, Sastavio: Matija Kovačević, savjetnik ministarstva, Naklada Hrvatskog izdavalačkog bibliografskog zavoda, Tisak Hrvatske državne tiskare u Zagrebu, Zagreb, u lipnju 1942, 122+XXV.)

Дабић Радован – Рако и Милан Папић, Невесињци пали у борби за слободу 1941-1945, Београд 1984.

Dedijer, Vladimir, Vatikan i Jasenovac, Dokumenti, Beograd, Rad, 1987, 788.

Dedijer Vladimir i Miletić, Antun, Genocid nad Muslimanima, Zbornik dokumenatat i svjedočenja, Sarajevo, 1990, 551.

Dedijer, Vladimir i Miletić, Antun, Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944, Beograd, 1989.

Dedijer, Vladimir i Miletić, Antun, Protiv zaborava i tabua (Jasenovac 1941-1991), Sarajevo, Beograd - Sarajevo, 1991, 535

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine, Knjiga I: Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava i Knjiga II: Prisutno stanovništvo po veroispovesti, Opšta državna statistika, štampa: Državna štamparija, Beograd 1938

Ђорђевић Животије, Губици становништва Југославије у Другом светском рату, Београд 1997, 256 с граф.прик. и геогр. карт.

Екмечић Ђуро, Пребиловци непреболна рана српска, Београд 1994.

Žerjavić Vladimir, Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu, Zagreb 1989

Živković Nikola i Petar Kačavenda, Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Izabrana dokumenta, Beograd 1998.

Žrtve rata 1941-1945. Popis iz 1964. godine, knjiga 1-15. Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1992, str. 10 881 (компјутерски испис - принт): i knjiga 16: Žrtve rata 1941-1945. (Rezultati popisa). Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1966, (za intrnu upotrebu); Reprint: Žrtve rata 1941-1945. (Rezultati popisa). Savezni zavod za statistiku, Beograd , 1992.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom IV (33 knjige) Beograd, 1949-1979.

Zečević Miodrag i Jovan P. Popović, Dokumenti iz istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata, I-IV, Beograd, 1998-2000.

Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu, Zbornik dokumenata, tom 1, knj. 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941, Beograd 1993. Зорић Раде, Четврта крајишка бригада, Београд 1980.

Ivković Vlado, Nevesinje 1941, Mostar, 1980, 388.

Іивковић Владо, Невесиње 1942, Невесиње 1985, 417.

Јаковљевић Сретен, Отргнути од заборава, Коњиц, 1991, 106.

Jelić-Butić, Fikreta, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945, Zagreb, 1977, 331.

Ковачевић Бранко и Kovačević Branko i Savo Skoko, Junski ustanak u Hercegovini 1941, u: Istorija radničkog pokreta, Zbornik radova, knj. 1, Beograd, 1965.

Konjhodžić Muhamed, Kronika o ljubuškom kraju, I-II, Ljubuški, 1974

Kočović Bogoljub, Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji, London 1985

Knjiga o Mostaru, Beograd 1988. 468

Kurdulija, Strahinja, Atlas ustaškog genocida nad Srbima 1941-1945. = Atlas of the Ustasha Genocide of the Serbs 1941-1945, Beograd 1994, 91.

Lukić Dragoje, Bili su samo deca, Jasenovac grobnica 19.432 devojčice i dečaka, I, Laktaši – Beograd 2000.

Lukić Dragoje, Deca na lomači rata u NDH 1941-1945, Imenoslovnik 74.762 žrtve mlađe od 14 godina, knj. 2, rukopis, Beograd 1998 (рукопис – компјутерски испис у: АМЖГ, ЛФ ДЛ).

Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941-1945. godine, Beograd, 1946

Marjanović Jovan, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, Beograd 1963

Мирковић Јован, Објављени извори и литература о јасеновачким логорима, Бања Лука-Београд, 2000

Мирковић Јован, Predgovor = Forward, u: Zločini u logoru Jasenovac = Crimes in the Jasenovac camp, (fototipsko izdanje), Banja Luka, 2000, V-XIX

Мирковић Јован, Хронологија злочина (април-август 1941. године) – прилог доказима о геноцидном карактеру Независне Државе Хрватске, у: Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина, Београд 2009, 11-78.

Mladen Matić, Romi u SR Bosni i Hercegovini, "Naše teme", 7-8/1984, 1348-1361.

Надаждин Милан, Масовни покољ српског становништва у столачко-чапљинском крају у лето 1941. године, у: Геноцид над Србима у II светском рату, Београд 1995, 324-341.

Nezavisna Država Hrvatska, Zakoni, zakonske odredbe, naredbe itd. Proglašenje od 11. travnja do 26. svibnja 1941; knj. 1, svezak 1-10; knj. 2, svezak 11-70; knj. 8, svezak 71-80; knj. 9, svezak 81-90 i knj. 10. svezak 92, Naklada knjižare St. Kugli, Zagreb s. a. (1941)

Pali za slobodu, Čapljina - Neum 1941-1945, Spomen knjiga, Čapljina, 1984, 166+8 tbl

Pinto Samuel, Zločini okupatora i njihovih pomagača izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini. Elaborat rađen za Zemaljsku komisiju za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Bosni i Hercegovini (šapirografirano)Попис 1991, дигиталном материјалу (CD) Савезног завода за статистику Савезне Републике Југославије (s.a.)

Попис 1991, (CD) Савезног завода за статистику Савезне Републике Југославије (s.a.). Поповац Лука Ш., Усташки злочини геноцида над Србима у Доњој Неретви, Београд 1990.

Pređa Savo, Ustaška nadzorna služba u borbi protiv ustanka u Bosni i Hercegovini 1941. i početkom 1942. godine, u: 1941 u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Zbornik radova, Sarajevo, 1973, 485-497

Претходни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 31, јануара 1921. године, Дирекција државне статистике у Београду, Државна штампарија Сарајево 1924

Radić Simo, Ljubinje i Popovo Polje 1941-1945, Ljubinje, 1969, 384.

Rupić Mate, Popis žrtava Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj iz 1950. godine, u: Dijalog povjesničara/istoričara 4, Zagreb 2001

Саопштења Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача: бр. 1-93, 7-33,34-53,66-93, (1944-1946).

Скоко Саво, Антифашистичка Невесињска пушка Београд, 2012.

Скоко Саво, Крваво коло херцеговачко 1941-1942, I-II, Београд 2000.

Скоко Саво, Покољи херцеговачких Срба '41, Београд 1991.

Спомен књига палих бораца НОР и жртава фашистичког терора из општине Гацко 1991-1945, Гацко 1986,173.

Споменица погинулих Билећана у НОБ и револуцији, Билећа 1983

Stajić Aleksandar i Jakov Papo, Ubistva i drugi zločini izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini u toku neprijateljske okupacije, Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u BiH, 205-247.

Тунгуз Перовић Данило, Страдање Срба у Херцеговини за вријеме Независне државе Хрватске од маја 1941. до јула 1942, Београд1949.

Ustaša – dokumenti o ustaškom pokretu, Zagreb 1995.

Ustaški zakoni, Priređivač Goran Babić, Beograd 2000.

Хамовић Милош, Избјеглиштво у Босни и Херцеговини 1941-1945, Београд 1994, 503

Hamović Miloš, O razlikama u odnosu i tretmanu ustaške Nezavisne države Hrvatske i italijanskog okupatora prema Jevrejima u Bosni i Hercegovini 1941-1945 - komparacija, Zbornik 7, Jevrejski istorijski muzej Beograd, 1997, 198-209.

Hercegovina, Zagreb - Mostar, 1981.

Херцеговина у НОБ, Београд (књ, 1), 1961, 980; књ.. 2-4, 1986, 804+776+752.

Catena mundi, Српска хроника на светским веригама, I-II, Kraljevo 1992, 880+952.

Crljen Danijel, Načela ustaškog pokreta, Zagreb, Naklada odgojnog odjela ustaške vojnice, 1942.

Colić Mladen, Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941, Beograd 1973, 485.

Четрдесет година, Зборник сећања активиста југословенског реболуционарног покрета 1917-1945, I-VII, 1941-1945, књ. 5-7, Београд 1961, 513+603+720.

Čehić Namik, Prozorski kraj u oslobodilačkom ratu i revoluciji, 1941-1942, knj. 1, Prozor, 1985

Четрдесет година, Зборник сећања активиста југословенског революционарног покрета 1917-1945, I-VII, 1941-1945, књ. 5-7, Београд 1961, 513+603+720.

Četrdeset prva, Ustanak naroda Jugoslavije, Beograd, 1961.

Шаренац Трипо, Казивања и документи, Билећа 1987.

Србољуб Живановић

ЗЛОЧИНИ РИМОКАТОЛИЧКЕ "ЦРКВЕ" У ХЕРЦЕГОВИНИ НАД СРБИМА, ЈЕВРЕЈИМА И РОМИМА

Историјски извори говоре да је Херцеговина увек била подручје од посебног интереса за римокатоличку "цркву". Народ је у Херцеговини био углавном православни и српски, иако је један део становништва прихватио ислам за време турске окупације и владавине. Католика је било мало и римокатоличка "црква" се трудила вековима да на неки начин преобрати, односно да покатиличи Србе и прошири свој утицај. Наметала се идеја уколико Срби прихвате католичку веру, да ће временом постати Хрвати одани Риму. Оваква политика римокатоличке "цркве" нарочито је дошла до изражаја за време аустроугарске окупације и потоње анексије Босне и Херцеговине, а понајвише у току I светског рата. Одмах после атентата на Франца Фердинада, аустроугарског престолонаследника, римокатоличка "црква" и њени бискупи позвали су муслиманско становништво и Хрвате да се свете православним Србима, да их убијају, муче и пљачкају и да их окривљују за све и свашта. Злочини над Србима почињени су у свим местима и градовима Босне и Херцеговине.

Ширење мржње према православним Србима нарочито су чинили редовници католичких самостана, фратри и језуити, као и разни католички активисти. Римокатоличке школе, семеништа и организације постали су гнезда националне мржње према Србима. Далеко би

нас одвело помињање имена свих самостана, свих фратара и свих језуита, као и римокатоличких бискупа који су чинили злочине према Србима и наводили друге да их чине. Нажалост, у периоду између два светска рата, прво у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, а потом у Југославији, није се говорило и писало о овим злочинима римокатолика, односно Хрвата, јер је држава водила политику помирења злочинаца и њихових жртава који су били православни Срби. Власти су се бојале да би истина о страдању Срба од стране римокатолика Хрвата и муслимана могла да увреди једно племе јединственог троплеменог народа, како се тада говорило за Србе, Хрвате и Словенце. Иако су Хрватска и Словенија као делови аустроугарске државе и монархије изгубили рат, а Србија је уз огромне жртве и страдања победила, и иако се зна да су Хрвати и Словенци као војници у редовима аустроугарске војске и окупационих трупа у Србији починили бројне злочине, о свему томе се ћутало, није се говорило ни писало, јер су се они сада ујединили са победничком Србијом и постали грађани исте краљевине.

Истовремено, римокатоличка "црква" наставља да шири мржњу против православних Срба и васпитава генерације будућих злочинаца и кољача Срба, који ће доћи до изражаја у току II светског рата и постојања Независне Државе Хрватске, која је обухватала и Босну и Херцеговину. Римокатоличка "црква" је наставила да припрема терен и кадрове за поновно клање, пљачкање, мучење, силовање и истребљење у првом реду православних Срба, а затим и других некатолика, Јевреја и Рома. Иако је римокатоличка "црква" у Херцеговини била издвојена од власти босанских надбискупа још за времена папе Пија IX, односно од 1846. године, њена противсрпска политика није се мењала. И у Херцеговини се фрањевачки ред посебно истицао у ширењу верског раздора и антагонизма према православним Србима и према Јеврејима. О томе најбоље сведоче чланци објављени у католичкој штампи тога времена. Фрањевци, језуити и католички активисти су у свакој прилици омаловажавали православну цркву и њене светиње, стално вређали православне свештенике и саме владике и у свакој прилици су продубљивали свакојаке размирице. Најупорнији у том ширењу мржње против Срба били су фрањевци из самостана у Широком Бријегу поред Мостара и активисти, односно наставници у католичкој гимназији. Користили су сва расположива средства да би деловали у правцу верске искључивости и националне нетрпељивости. Истовремено, православни српски народ никада није гајио ни показивао некакву нетрпељивост или мржњу према католицима

Хрватима ни према муслиманима. За Србе су то била браћа "другог закона". Многи су чак гајили симпатије према римокатолицима и према фрањевцима.

Неки Хрвати су били свесни непријатељског деловања фрањеваца и католичких свештеника у Краљевини Југославији. Један од њих је био и председник Хрватске сељачке странке, који је био и министар у тадашњој Влади, Стјепан Радић. Он је1926. године једном приликом рекао следеће: "Ја сам некада много држао до културнога и националног рада босанско-херцеговачких фрањеваца, али сам се најзад разочарао и увидео да су то људи неискрени и лашци. Читав живот и национални и културни рад није ништа друго него заваравање и заглупљивање тога народа да га онда могу лакше гулити и пљачкати. Цркву, проповедаоницу и исповедаоницу искоришћавали су и искоришћавају само у своје ниске и себичне сврхе."

Избијањем II светског рата, окупацијом Србије од стране Немаца, Бугара, Мађара, Италијана, Шиптара и Хрвата и проглашењем Независне Државе Хрватске противсрпско дивљање римокатолика у Херцеговини дошло је до пуног изражаја. На челу римокатоличке "цркве" у Херцеговини налазио се прилично остарели бискуп, фрањевац Алојзије Мишић, родом из Велике Градишке. Он је 30 година водио римокатоличку "цркву" у Херцеговини, а умро је 1942. године. Као бискуп био је предводник римокатоличког свештенства у мржњи према православним Србима. За њега је поглавник Хрватске Анте Павелић био "узор кршћанина-католика". У својој окружници бр. 670, издатој у Мостару он велича усташе и новоуспостављену власт у Загребу, па налаже да се у свим херцеговачким римокатоличким храмовима одржи свечана миса у част новостворене Независне Државе Хрватске. Бискупа фра Алојзија Мишића наследио је после његове смрти језуита др Петар Чуле, кога су предложили за ту функцију ратни злочинци и надбискупи Иван Шарић и Алојзије Степинац.

Осведочени сарадник немачких нациста и Хитлера римски папа Пије XII, који је међу првима признао комадање Краљевине Југославије, окупацију Србије и стварање Независне Државе Хрватске као Civitas Dei или католичке државе именовао је на положај херцеговачког бискупа осведоченог усташу др Петра Чула. Редовно путујући по Херцеговини бискуп Чула је ширио усташку пропаганду, нарочито у католичким центрима у Љубушком, Широком Бријегу, Чапљини и другим местима. За свој рад против Срба, Јевреја и Рома др Петра Чула је одликовао поглавник државе Хрватске Анте Павелић, наводећи да

је др Чуле заслужан за ширење усташтва, па му се додељује орден "реда за заслуге - велереда са звијездом". Римокатоличка "црква" у Херцеговини, као уосталом и у свим другим деловима Независне Државе Хрватске, вршила је од самог почетка рата насилно покатоличавање православног српског становништва, иако је у самој Херцеговини католика Хрвата било релативно мало. Према др Здравку Антонићу, сви су католички свештеници у Херцеговини вршили насилно покрштавање Срба. У том послу су се посебно истицали дон Илија Томас, фра Тугомир Солдо, фра Виселко из Чапљине, дон Анте Бакула и многи други. Католички свештеници су наређивали покрштеним Србима да редовно долазе на мису, што су многи Срби покушавали да избегну под разним изговорима. Православни Срби су били приморани да пређу у католицизам надајући се да ће тако сачувати главу и избећи смрт. Убрзо се показало да им прелазак у католицизам ништа не вреди, јер су и њих побили Хрвати већ 1941. године.

Наоружани римокатолички свештеници су заједно са другим Хрватима и усташама рушили православне цркве, одузимали и уништавали матичне књиге, пљачкали црквене драгоцености и били посебно свирепи према првославном свештенству. Иживљавали су се на недужном и беспомоћном српском становништву, мучили, силовали, пљачкали и убијали све Србе, не штедећи ни малу децу, ни жене, ни болесне, ни било кога су успели да дограбе. У Мостару се нарочито истицао по почињеним злочинима секретар мостарског католичког бискупа фра Лео Петровић, који је поседовао титулу доктора филозофије. Лично је предводио акције клања, мучења и силовања у разним местима у Херцеговини. Он је у свему следио свога претпостављеног бискупа др Петра Чула који је јавно изјавио да се он чврсто везује за хрватски усташки режим и за Независну Државу Хрватску, те да је "његова задаћа да буде што више сусретљив према државним властима и лојално да сурађује на дјелу Независне Државе Хрватске, коју је створио поглавник". Зато је он постављен за мостарског бискупа по "милости Свете Столице и поглавника Анте Павелића". Зна се да је у лето 1943. године ишао у Ватикан да би препоручио Независну Државу Хрватску и њене вође. Зато га је Павелић посебно одликовао.

Пуноправни чланови избегличке Владе Краљевине Југославије у Лондону били су и римокатолици Хрвати и Словенци Краљевић и Шутеј. Они су се трудили да спрече свако помињање злочина које су починили римокатолици Хрвати и њихови помоћници муслимани у

целој Независној Држави Хрватској, укључујући и Херцеговину, против православних Срба, Јевреја и Рома.

Истовремено је у име краљевске Владе министар Милан Грол 27. марта 1942. године у своме говору, одржаном у Лондону, рекао да је "југословенство једини пут", па се у име те политике ћутало о свим злочинима против православног српског народа, Јевреја и Рома, иако је сама краљевска Влада у Лондону већ поседовала меморандум Српске православне цркве о злочинима почињеним у Независној Држави Хрватској, о клању, убијању, мучењу, силовању и пљачкању Срба, о истребљењу православног свештенства, о рушењу цркава итд. Овај меморандум је донео у Лондон др Секулић. Том приликом је наш велики песник, дипломата и родољуб из Херцеговине, који је сада сахрањен овде у Требињу, Јован Дучић, ужаснут оваквом политиком избегличке краљевске Владе, 17. априла 1942. године послао протестно писмо једном од вођа државног удара од 27. марта 1941. године Радивоју Кнежевићу, који је имао могућности да донекле утиче на Владу, указавши му на погрешну политику краљевске Владе, која је неопростива. У том свом писму Јован Дучић каже дословно: "Српском народу одузет је један драгоцен моменат да Срби објаве "urbi et orbi", нарочитим гласом, који би чуо цео свет, да у нашој земљи покла 500000 нејачи један народ који је био наш суграђанин, и којег представљају и данас његови нарочити изасланици, што се није видело у историји европској. Ми смо на овај начин изгубили поштовање хришћанских народа. Изгубили смо, што је жалосно и кобно, право да на основу овог злочина затражимо право да стварамо друкче своју сопствену кућу". У садашње време свима нама је сасвим јасно колико је Дучић био у праву.

Одмах по слому Краљевине Југославије Хрвати су организовали своју власт у Херцеговини. У Требињу је усташки логорник био муслиман Мухамед Шаћир, по занимању зубар из Требиња, а члан усташког заповедништва је био римокатолички свештеник дон Маријан Вујиновић, требињски жупник. Масовно убијање Срба је почело већ 31. маја 1941. године. Срби су опљачкани, мучени, силовани и потом убијени. Заведен је и полицијски час за све Србе. Дон Маријан Вујиновић је обећао Србима да, ако пређу у католицизам, неће бити прогањани и да ће бити поштеђени.

У Љубињу се истакао у истребљењу и покатоличавању Срба римокатолички жупник Јозо Зовко.

У Мостару се истакао у мучењу и истребљењу Срба фра Радослав Главаш, иначе профессор фрањевачке гимназије у Широком Бријегу.

У Коњицу су се истакли у прогону, пљачкању, мучењу и убијању Срба фра Тугомир Муса, фра Славко Лубурди и фра Никола Иванковић. На Видовдан 1941. године римокатолички свештеници су организовали присилно покрштавање Срба у католичку веру, а главну улогу при томе чину имао је фра Никола Иванковић.

Главни криминалци у срезу Љубушком су били фра Боно Јелавић из Витине, Симон Бунтић, жупник из Черна, фра Јуро Врдољак, затим Божо Чурлин, Милош Дане и други.

У Стоцу се истакао у прогону и истребљењу Срба римокатолички свештеник Марко Зовко.

У Чапљини су били међу организаторима покоља Срба дон Илија Томас, фра Тугомир Солдо и жупник Нико Филиповић.

Духовни вођа и организатор клања Срба у Горњем Храсну био је дон Анте Бакула, римокатолички свештеник.

У Независној Држави Хрватској све војне, односно усташке и домобранске јединице имале су римокатоличке свештенике, војне духовнике, који су спроводили и проповедали политику која је проистекла из сарадње римокатоличке "цркве" и папе Пија XII и државних власти НДХ. У том смислу су сви римокатолички свештеници у Хрватској подстицали религиозну мржњу према некатолицима, односно према православним Србима, Јевејима и Ромима, борећи се за њихово "покрштавање" у католицизам или пак биолошко уништавање путем мучења, силовања, изгладњавања, клања и убијања на разне начине. Злочиначки рад римокатоличких свештеника у Хрватској имао је пуну подршку папиног изасланика у НДХ Рамира Марконеа. Врховни војни викар у Хрватској је био ратни злочинац, загребачки надбискуп геноцида, Алојзије Степинац. Ватикан и римокатоличка "црква" блиско су сарађивали са хрватским усташама и утицали на њихову злочиначку политику. Највећи допринос сарадњи са усташама у акцијама против Срба, Јевреја и Рома имали су припадници фрањевачког реда, нарочито они из Широког Бријега у Херцеговини.

Поред римокатоличког свештенства врло значајну улогу у погрому Срба, Јевреја и Рома имале су и католичке организације и службе лаиката као што су на пример Велико крижарско братство, Велико

крижарско сестринство, Орлови и др. Све ове организације су биле надахнуте идеологијом коју је ширио Ханц Иван Мерц, кога је недавно прогласио за блаженог на путу да постане католички светац папа Јован Павле II и то баш у самостану Петрићевац у Бањој Луци одакле су фрањевци започели клање школске деце и одраслих у Бањој Луци и околини. Велики број чланова ових крижарских организација добровољно је отишао на Источни фронт, да се заједно са Немцима бори против Руса. Неки су за своје подвиге у борби против савезника добили висока немачка одликовања, као нпр. дон Антун Вајс. И Павелићева хрватска Влада одликовала је низ римокатоличких свештеника који су се истакли у вршењу злочина против Срба, Јевреја и Рома, као што су, на пример, Звонимир Брекало, одликован орденом реда круне краља Звонимира, Јосип Бујановић, одликован малом сребрном колајном поглавника, фра Берто Драгичевић, одликован орденом војничког реда железног тролиста, фра Дионисије Јурчев, одликован орденом мале сребрне колајне, па затим Мијо Јагадар, Фрањо Маценауер, Звонко Липовац, Вјекослав Симић, фра Иван Хрстић, Маријан Мајић и многи други.

Морамо истаћи да се римокатоличка "црква" и Ватикан никада нису оградили од зверстава које су починили њихови свештеници и црквени врхови у Херцеговини, као уосталом и у целој Независној Држави Хрватској.

По свршетку II светског рата, за време комунистичке диктатуре, настављена је погрешно постављена политика, али сада под новом паролом "братства и јединства" југословенских народа. Ватикан, односно римокатоличка "црква", трудио се да се злочини које су починили римокатолици Хрвати против православних Срба, Јевреја и Рома прикрију и временом умање и забораве. Зато се у Титовој Југославији о овим злочинима ћутало. Нико их званично није спомињао, а појединци који су дизали свој глас брзо су ућуткани. Злочини Хрвата су приписивани некаквим фашистима, којих у Хрватској никада није било. На подигнутим споменицима жртава налазили су се натписи да су ту страдале "жртве фашизма". Нико није смео да спомене да су кољачи и убице били Хрвати и муслимани. Потпуно се прелазило преко чињенице да су многе убице крвавих руку били римокатолички свештеници.

Према америчким изворима, 1400 римокатоличких свештеника у НДХ је лично клало, мучило, силовало жене и девојке, не штедећи ни девојчице, пљачкало и насилно преводило у католицизам српске

жртве. Сада су објављена документа о сарадњи Јосипа Броза Тита са Ватиканом, у циљу сузбијања Срба, о Титовој сарадњи са римокатоличком "црквом" и усташама у Хрватској. Многи злочини против православних Срба приписивани су искључиво хрватским усташама, а сада се зна да су злочине чинили сви у Хрватској, Влада и Сабор који су донели најгрозније расистичке законе по којима су Срби и Јевреји стављени ван закона, проглашени за "непођудне елементе" које је сваки Хрват могао да убије, опљачка његову имовину, да силује, да мучи и чини шта хоће, а да за то никоме не одговара. Србима, Јеврејима и псима је био забрањен приступ у кафане и на јавна места. Морали су да иду коловозом као стока, а не тротоаром, били су обележени тракама итд. Зна се да су сељаци римокатолици убијали своје комшије Србе да би им опљачкали летину, алат, узели куће итд. Злочине су чинили и интелектуалци, ђаци и студенти, једном речју, практично сви Хрвати и муслимани који су им се придружили.

Посебно су се истицале у вршењу злочина разне католичке организације попут крижара, католичке анције, збор духовне младежи и др. Часне сестре су се посебно истицале у мучењу и убијању мале српске деце. Римокатолички свештеници, који су лично убијали, клали, мучили, пљачкали и силовали Србе јавно су позивали хрватски народ да убијају и истребе све оне који нису католици, односно Србе, Јевреје и Роме. Комунистичким властима у послератној Југославији је све ово било добро познато, али нико ништа није смео да чини нити да говори о злочинима које су починили Хрвати.

Према писању партизанског генерала Павла Јакшића, лично је хрватски комунистички руководилац Владимир Бакарић, који је био десна Титова рука, сузбијао сваки покушај да се говори о покољу Срба у Независној Држави Хрватској, о Јасеновачком систему хрватских логора за истребљење Срба, Јевреја и Рома и захваљујући њему Јасеновачки систем логора је сравњен са земљом после рата, сви објекти су уклоњени и сви трагови овог мучилишта су уништени. Сам логор у Јасеновцу је радио, односно служио за убијање Срба још шест месеци после ослобођења Београда. Овај логор никада није ослобођен и освојен, већ су се Хрвати повукли из логора без борбе, на крају рата.

Једном малом броју римокатоличких свештеника, криминалаца и ноторних убица суђено је после II светског рата. Радило се о оним свештеницима чији су злочини били исувише очигледни, па се преко њих није могло прећи. Неки од тих свештеника су водили дневнике у које су записивали све злочине над Србима које су починили, које су

жене, девојке или девојчице силовали, места где су их силовали и места где су их потом поубијали. Ови су дневници сачувани и доспели су у руке иследника. Неки римокатолички свештеници су слали писма, која су ухваћена по свршетку рата, министрима у Влади Независне Државе Хрватске у којима су се хвалили својим злочиначким радом, надајући се да ће за то добити неко одликовање.

Геноцидна политика против Срба је тако настављена и после тзв. ослобођења и то у виду присилног пресељавања Срба из западних крајева на исток, у Војводину, са циљем да се Срби у Босни, Херцеговини, Банији, Лици итд. ослабе генетски и економски, односно да им се смањи број у западним крајевима. Ово планинско становништво је после преселења у равничарске крајеве масовно почело да умире.

Све установе римокатоличке "цркве" у Херцеговини, као уосталом и у целој Хрватској, увек су били семеништа усташтва из којих су излазиле убице Срба, Јевреја и Рома, где су се васпитавале силеџије, мучитељи, пљачкаши који су у Независној Држави Хрватској починили безброј злочина. Такве су биле католичке гимназије у Сињу, у Широком Бријегу, у Травнику, у Високом, па затим сјеменишта у Мостару, у Макарској итд. Наравно, ту спада и Теолошки факултет Свеучилишта у Загребу.

Самостан у Широком Бријегу, са католичком гимназијом и католичком црквом, били су центар из кога су фратри сејали смрт на све стране, како пише Виктор Новак у својој књизи Magnum Crimen. Фра Тугомир Солдо из Широког Бријега био је члан Одбора за истребљење Срба, па је као такав у проповедима у својој цркви позивао католике Хрвате да без милости убијају Србе, а он је лично предводио групу која је извршила покољ преко 600 деце и жена, чији су лешеви бачени у јаму Шурманци.

Римокатоличка "црква" и Ватикан се никада нису оградили од злочиначког деловања хереговачких бискупа и њихове отворене сарадње са хрватским кољачима, убицама, силеџијама, пљачкашима и мучитељима који су починили ужасне злочине против православних Срба, Јевреја и Рома. Нико од њих није изгубио свој положај у римокатоличкој "цркви". Истовремено бискупи, фрањевци, језуити и католички активисти никада нису порицали своје симпатије, сарадњу или припадност хрватским усташама. Мостарски бискуп др Петар Чуле је на суђењу после II светског рата отворено изјавио да се увек сматрао припадником Независне Државе Хрватске и да се слагао са политиком усташа.

ЛИТЕРАТУРА

Антонић, З. – Документа о геноциду над Србима у Босни и Херцеговини. Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука и Српско Сарајево, 2001.

Новак, В. - Magnum Crimen, Накладни завод Хрватске, Загреб,1948.

Лукајић, Л. – Фратри и усташе кољу. Фонд за истраживање геноцида, Београд, 2005.

Опачић, П, Скоко, С, Ракић, Р, Ђурђић, М. - Геноцид над Србима у двадесетом веку. Графопублик, Београд, 1992.

Симић, С. - Херцеговачки бискупи за време окупације Југославије, Култура, Београд, 1990.

Стрњаковић, Д. - Највећи злочини садашњице. Дечје новине, Јединство, Горњи Милановац, 1991.

Др Саво Скоко

ЗЛОЧИНИ ГЕНОЦИДА НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ И ЊЕМАЧКОГ ОКУПАТОРА У ГАЦКУ 1941 – 1944. ГОДИНЕ[1]

Форсиране припреме усташа за геноцид над гатачким Србима

Усташка власт у Гацку успостављена је 24. маја 1941. године. Тог мајског дана, усташки повереник Алија Шуљак формирао је свечану поворку муслимана и неколико Хрвата, која је, са развијеним хрватским, нацистичким и фашистичким заставама, ишла од једног до другог среског надлештва, смењивала на лицу места функционере претходне власти и постављала нове – усташке функционере, искључиво из редова муслимана и Хрвата. Успостављање усташке власти праћено је еуфоричним весељем муслимана који су се из околних села сјатили у "Метохију“, чије су се улице црвениле од фесова.

Три дана након успостављања усташке власти, у Гацко је стигао усташки повереник Херман Тогонал, пропали студент ветерине из Травника, са 15 западнохерцеговачких усташа, које је предводио Јосип

[1] Текст је преузет из књига: Саво Скоко, *Крваво коло херцеговачко*, I-II, Београд – Пале 2000 и Саво Скоко, *Читуља жртава усташко-нацистичког геноцида у гатачком крају 1941-1944*, Београд 2006. Текст је скратио и прилагодио потребама овог зборника мр Драга Мастиловић. С обзиром на то да је обим овог реферата ограничен, нису навођена имена свих жртава геноцида, а њих заинтересовани читаоци могу пронаћи у поменутим књигама др Сава Скока.

Гамбач из Широког Бријега. У почетку, њихова делатност је била усмерена на наоружавање и мобилизацију муслиманских младића у оружане формације НДХ (домобранство, усташку војницу и оружништво), а у првом реду у дивље усташке одреде, чији је задатак био етничко чишћење источних крајева Херцеговине од "влашког барбарлука“. У томе циљу формиран је усташки логор у Гацку и усташки табори у Кули Фазлагића, Гацку и Борчу. За усташког логорника именован је Хасан Чустовић, дотадашњи управник поште у Гацку, а за таборнике Џемо Тановић у Фазлагића Кули, односно Автовцу и Мехо Салчин у Борчу.

Непосредно после покривања гатачке територије мрежом оружничких постаја и формирања дивљих усташких одреда и ројева, усташки Саветодавни одбор ("Одбор осморице“), кога су сачињавали: Хасан Чустовић, Смајо Дилић, Махмут Чампара, Џемо Тановић, Јосип Ром, Иво Риловић, Мустафа Мумо Хасанбеговић и Омер Капетановић, сазвао је 2. јуна у гатачком хотелу, конференцију свих новоименованих усташких функционера и угледних грађана, међу којима је било и Срба, ради упознавања са директивама усташког Главног стана и задацима који се, с тим у вези, постављају пред локалне усташке функционере. Главни говорник на тој конференцији био је усташки повереник Херман Тогонал. У свом говору он је истакао да је управо наступила прилика да се беговату врате одузете земље и све привилегије које су имали у турско доба, обећао примање већег броја муслимана у државну службу, пре свега у разне оружане формације, најавио изградњу џамија у Казанцима и Коритима, назвао муслимане "хрватским цвећем“, уверавао присутне у непобедивост нацистичке Немачке и фашистичке Италије, да би на крају закључио да гатачки муслимани сами морају уклонити главну препреку која се испречила на путу њихове срећне будућности – Србе – и екстетично узвикнуо: "Последњи метак у последњег Србина!“ Овом сулудом позиву отворено се супротставио само стари Хамид Куртовић, рекавши да су гатачки Срби и муслимани "увијек скупо плаћали међусобне сукобе на које су их гурали други и да то овога пута не би смјели поновити!“. Нажалост, ове речи разума старог Хамида изгубише се у хистеричним хушкачким повицима присутних усташких функционера, који су били обавештени да је први талас усташког геноцида над херцеговачким Србима почео претходног дана убиствима недужних људи у Мостару, Требињу, Невесињу, па и у Гацку. Наиме, у глуво доба ноћи, између 1. и 2. јуна, дакле, уочи конференције о којој је реч, Тогонал је

са својом пратњом упао у кућу Благоја Шаровића на Степену, пробудио поспану чељад и, док је једна група његових пратилаца мучки тукла Благоја и његову жену, друга је вршила претрес куће, тражећи, наводно, оружје и војничку опрему. Пошто ништа од тога није нашла, подметнула је, очевидно по унапред скованом плану, неколико пушчаних метака у један сандук и показала их Тогоналу. Он је одмах извукао пиштољ и пуцао у већ измрцвареног Благоја, ту у кући пред целом запрепашћеном и уплашеном породицом. Исте ноће, на Степену су ухапшена тројица Јакшића – Лука, Коста и Тривко – повезана у ланце и отерана у Гацко. Њихова кућа је претходно вандалски опљачкана. Тога јутра су у селу Коритима ухапшена тројица браће Сворцана – Милован, Андрија и Радуле, као и Вукота Јакшић. У селу Пржинама ухапшен је народни гуслар Радован Шаровић и отеран у затвор котарског предстојништва у Гацку. Поред њега, тога дана је ухапшен Филип Старовић, председник солунских добровољаца у Гацку, отеран у злогласни концентрациони логор у Јасеновцу и тамо убијен.

Бестијалне оргије гатачких муслимана у селу Коритима

Село Корита лежи на херцеговачко-црногорској граници, расуто у више заселака с обе стране пута који из Гацка води у Билећу, од Кобиље главе до Паника. Будући тесно повезано са Опутном рудином и Бањанима, Корита су представљала коридор којим су херцеговачки Срби бежали од турских и германских освајача, да би нашли уточиште код своје браће у Црној Гори. Усташко врховништво је то врло добро знало, па је донело одлуку да, непосредно после поседања Источне Херцеговине, затвори тај коридор тоталним уништењем села Корита.

Непосредно после успостављања усташке власти у Гацку, у Корита је упућен један на брзу руку формиран одред од око 30 људи – Чустовића, Шкаљића, Мехића, Рећића, Тановића, Фазлагића, Брковића и Хебиба – под командом Мухарема Главинића, хоџе из села Кључа. Његов одред се, по доласку у Корита, сместио у тамошњи Соколски дом и школу и одмах показао мештанима да су турски пандури, који су до 26. августа 1875. године држали утврђења у Коритима, на Кобиљој глави и на Панику, били, у поређењу са њима, прави анђели. Неколико њих је упало у кафану и дућан Милије и Голуба Бјелице и на

улазним вратима залепило наредбу да власници не смеју точити алкохолно пиће никоме осим њима, а из дућана су однели сву вреднију робу. Друга група је опљачкала Набавно-продајну задругу, док је трећа лоповски упала у тор Тодора Сворцана, изабрала неколико овнова и отерала.

Огромна већина зрелих људи није ни наслућивала несрећу која је тога јутра закуцала на врата свих српских домова, чак ни онда када су се усташке патроле разгранале по свим засеоцима села Корита, позивајући све мушкарце старије од 15 година да се хитно јаве у Соколски дом, наводно ради пријема нових личних карата и упознавања са наредбама нове усташке власти. Уз позив је саопштавана и претња да ће породице свих оних који се не одазову томе позиву, бити депортоване у концентрационе логоре у Италији и Немачкој. Све мушкарце које су нашле код својих кућа, патроле су хапсиле и спроводиле на сабиралиште које се налазило у Соколском дому. Сви похапшени Корићани – укупно њих 125, набијени су у велику салу Соколског дома, у којој су провели 2., 3. и 4. јун и две бесане ноћи. За то време, усташе су довлачиле појачања и припремале покољ. За извршење тога покоља, без тешкоћа су скупили (у Гацку, Грачаници, Автовцу и Фазлагића Кули) преко 200 добровољаца, махом младића од 18 до 23 године, привучених обећаном пљачком и добро плаћеном службом у хрватским оружаним снагама, превасходно у оружништву и усташкој војници. Корићки затвореници су се јако узнемирили када су у среду, 4. јуна, приметили пристизање камиона из Гацка, пуних усташког башибозука. Један од ухапшеника је, кроз рупу на споредним вратима, посматрао шта се напољу збива. Видео је како се пристигле феслије постројавају испред Соколског дома, како им један од заповедника чита усташку присегу (заклетву), а постројени младићи држе леву руку на грудима и понављају речи заклетве. После положене заклетве, гатачке усташе су пожуриле да на делу покажу верност и приврженост новој држави, која је од њих захтевала да крвљу и гвожђем очисте источну границу те државе, која још није била прецизно повучена. Једна група, до зуба наоружаних џелата, упала је у велику салу Соколског дома и најпре наредила ухапшеницима да се сабију у једну страну сале, а потом изводила групу по групу исцрпљених, гладних и жедних људи у посебну просторију, где се налазила друга група кољача, снабдевена колутовима паљене жице, конопцима, гвозденим шипкама, ножевима и другим прибором за мучење и убијање корићких мученика. Трећу групу су сачињавали: Мухарем Главинић,

Хусеин Чустовић, Омер Тановић, Дерво Чустовић, Алил Пашић, Ариф (Алил) Тановић, Зулфо Мехић, Азиз Тановић и Рашид Пашић. Руководилац ове групе био је Шериф Звиздић-Галавић из Гацка. Она је најпре сваком затворенику појединачно везала руке на леђа, а потом по двојицу или тројицу заједно, леђа уз леђа, као снопове. Сви, без изузетака, су после тога катилски тучени и мрцварени. Чим се спустио мрак, усташки злочинци су убацивали у камион Мума Хасанбеговића из Автовца повезане људе и по групама их одвозили до јаме Голубинке на Кобиљој глави и тамо убијали, махом тупим предметима и сурвавали у јаму дубоку око 26 метара. У времену од 21 час 4. јуна до 5 часова изјутра 5. јуна, камион је, у седам тура, превезао све похапшене Корићане на губилиште. Укупно је превезено 125 ухапшеника из села Корита, Заградаца и неких других села – Бјелица, Глушаца, Носовића, Рогача, Сворцана, Миловића, Старовића, Шакота, Тркља, Радана и Шаровића. Сви они су на рубу јаме мучени и понижавани на разне начине, а потом бачени у јаму. Успео је да побегне само Јаков Миловић, захваљујући задивљујуће храбром отпору који је џелатима пружио дванаестогодишњи дечак Коста Глушац. После бекства Јакова Миловића, џелати су опрезније наставили свој крвави пир. Нису се задржавали скидајући одећу са жртава на рубу јаме, већ су их одмах убијали, понекога и ватреним оружјем. За сваком групом жртава, убице су сурвавали гомиле камења.

У паклу Корићке јаме остало је осам живих људи – Душан и Аћим Јакшић, Радован Шакота, Раде Сворцан, Видак и Владо Глушац, Обрен Носовић и Милија Бјелица. Неки су били прободени бајонетима, неки лакше или теже рањени, док су неки остали неповређени. Када су сутрадан, 5. јуна, кулске усташе, гонећи опљачкану стоку у Фазлагића Кулу, цестом која пролази испред саме јаме, приметили Аћима Јакшића како покушава да се извуче из корићке јаме – гробнице, и када је он, уместо да прихвати конопац који су му спустили да би га извукли напоље и дотукли, скочио у јаму, за њим су бачене три "крагујевке“ велике разорне моћи од којих су многи Корићани који су преживели масакр од претходне ноћи, задобили лакше или теже повреде, или, пак, убијени. Упркос томе, у току ноћи 5/6. јуна, Душан Јакшић и Обрад Шакота успели су да се извуку из јаме, стигну до суседног црногорског села Црквица и обавесте тамошње становништво о трагедији села Корита. Захваљујући томе, група наоружаних људи (Мићуновића, Мусића и Курдулија) извукла је из јаме осам преживелих мученика, чија су имена наведена у претходном тексту.

Ваља, међутим, рећи да је Видак Глушац непосредно после извлачења умро.

Они Корићани који су били затворени у Основној школи, побијени су 5. јуна изјутра, на цести у непосредној близини школе, двојица око два километра од школе према Билећи. Њих су џелати користили као покретне мете за обучавање младића у гађању из пушке и пушкомитраљеза. Изводили су двојицу у пар везаних затвореника на цесту и наређивали им да иду цестом за Билећу. Када би се они одмакли 30 до 50 метара, убице су им пуцали у леђа. Будући да неки од њих нису имали појма како се гађа из пушке, а још мање из пушкомитраљеза, двојица затвореника – Душан и Милован Милошевић – су преживели тај злочин.

Истог дана убијено је на Кобиљој глави шест Миловића из села Заградаца. Они су били побегли у шуму, па их усташе нису ухватиле са првом групом Миловића, које су отерали у Корита и бацили у Корићку јаму. Међутим, поручено им је да се одбегли Миловићи одмах јаве Оружничкој постаји на Степену, да им се, у том случају, ништа рђаво неће догодити. Наседајући на ту превару, девет Миловића се, 5. јуна изјутра, упутило у суседно муслиманско село Кључ, у нади да ће им тамошњи муслимани помоћи и заштитити их од непријатних изненађења.

Тако су, током 4. и 5. јуна 1941. године, од својих комшија, гатачких муслимана, зверски убијена 132 Србина из села Корита, Заградаца, Пржина, Цернице, Хоџића и Немањица. Поред наведених, у Корићку јаму је, према извјештају Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, бачено још 50 људи, од којих је идентификован само Никола Шаровић. Једним делом били су то младићи из Босне, који су дошли у Гацко да траже коње које им је одузела југословенска војска приликом мобилизације за време Априлског рата.

Удри кундацима, не троши муницију

На гнусне злочине усташа у селу Коритима, српско становништво је одговорило, уз помоћ бораца из пограничних црногорских села, нападом на хрватске жандармеријске станице источно од пута Автовац-Корита и већ 6. јуна увече заузело Оружничку постају на Брљеву (Ка-

занци), а сутрадан, 7. јуна, и оружничке постаје на Степену и у Јасенику.2 Изненађене усташе су тога дана похапсиле готово све Србе из Гацка, Автовца, села Михољача, као и појединце из других гатачких села који су им пали у руке. Укупно је ухапшено око 200 људи и стрпано у затвор среског предстојништва и среског суда у Гацку, као и у општински затвор у Автовцу. Као што је већ речено, 9. јуна Невесиње и Гацко је посетио усташки повереник за Босну и Херцеговину Јуре Францетић и издао наређење да се из невесињског и гатачког затвора стреља по 20 најугледнијих талаца, због оружаног отпора који је народ тих срезова пружио усташким кољачима. Списак десет најугледнијих талаца из гатачког затвора направио је Махмут Чампара, који је тада вршио дужност усташког логорника. Осуђеници су око подне изведени из затвора, убачени у камион и преко Автовца одвезени на Степен. Ту су избачени из камиона, који се вратио у Автовац да би из автовачког затвора укрцао још 10 талаца и довезао их на Степен. Одатле су целу групу аутобусом одвезли на једну ледину између Степена и муслиманског села Међулића. "Тамо нас је чекало неколико усташких џелата“ – пише свештеник Новак Мастиловић, једини од 20 талаца који је преживео масакр – "могло их је бити десетак. Док је ауто јурио према Павлићу (назив пашњака који су усташе одабрале за стратиште), вођа ове усташке банде је наједном викнуо: ’Где је митраљез, где су пушке, нападоше нас комити.’ Шофер је нагло зауставио аутобус да би усташе око њега заузеле положај и отвориле ватру у правцу планине Сомине... Нама је одмах било јасно да је то сувише провидан трик, али смо били немоћни да пружимо било какав отпор. Пред самим вратима аутобуса усташе су направиле полукруг, упериле пушке на нас и командовале: ’Излази!’. Први је изашао Јован Лојовић, старац од 75 година. На самим вратима добио је тако снажан ударац кундаком од пушке да му се глава разлетела у неколико комада; старац се скљокао у канал, док му се мозак просуо по ледини. Када смо видели на какве се грозне начине убијају недужни људи, сви смо пожурили у правцу излаза, ношени тежњом да што пре одемо у смрт. Ја сам изашао шеснаести или седамнаести по реду; то знам по седишту на коме сам седео у аутобусу. Пошто побећи нисам могао, решио сам да покушам да их обманем, правећи се мртав. Зато нисам излазио из аутобуса спуштајући се низ папуче, као што су то чинили

[2] С обзиром на то да је тема овог реферата ограничена само на усташке злочине геноцида у гатачком крају, о Јунском устанку гатачких Срба овдје није шире писано.

моји другови, већ сам, када сам се сасвим приближио вратима, скочио међу мртве другове и тамо остао лежећи непомично. Још док сам био у аутобусу посматрао сам како усташе мрцваре моје мртве другове; сваком ономе који је метком оборен на земљу, разбијали су главе столицама (кундацима) од пушке. Приликом скока нисам добио озбиљан ударац. Чим сам се нашао међу мртвима чуо сам како вођа ове усташке банде командује: Удри кундацима не троши муницију. Кад су ликвидирали целу групу чула се нова команда: Дајте свакоме по још један метак. Уследили су појединачни пуцњи из пиштоља. Пуцали су редом у главе лешева, а када су стигли до мене неко је рекао: Па овај већ има метак у глави. Мене је, наиме, спасила невероватна случајност; читава грудва мозга једног од оних који су убијени после мене пала ми је на главу, па су убице веровале да је то мој мозак.“

Лешеви поубијаних Гачана остали су несахрањени два дана, као претња бунтовном становништву, с једне, и непремостив јаз који је раздвојио гатачке Србе и муслимане, с друге стране, а потом покупљени и камионом одвезени до јаме Голубинке на Кобиљој глави и тамо сурвани. Никада није утврђен тачан број људи бачених тих дана у Корићку јаму. У исказу Махмута Туновића, једног од учесника у том злочину, наводи се да је у ту јаму бачено укупно 186 људи.

Гатачка кристална ноћ

После оштре борбе са устаницима 23. јуна 1941. године и бекства са положаја код села Пржина, усташки злочинци су се обрушили на беспомоћно српско становништво на Зборној Гомили. Западнохерцеговачке усташе одвеле су групу људи из тог села (жене и децу препустили су кулским усташама) у Автовац где су јој прикључили неколико талаца из автовачког затвора и проту Видака Вишњевца, довезеног из Гацка. Прота је имао 70 година. Нико није очекивао његово хапшење, јер се он за време interregnuma 1918. године, као председник Народног већа у Гацку, нарочито истицао у одбрани гатачких муслимана од комитских група из Црне Горе. Уместо захвалности, међу гатачким муслиманима се нашло и таквих људи (Махмут Чампара, на пример), који 23. јуна, тешко болесног проту изводе из куће, убацују у аутомобил и возе у Автовац на губилиште. По доласку у Автовац преузеле су га усташе које су побегле са положаја код Пржина, стравично га мучиле и мрцвариле. Сведоци истичу да су му косу и браду полили уљем и гасом, а потом – запалили! Убијен је на автовачкој

сточној пијаци са још 13 ухапшеника и бачен у септичку јаму аусроугарског војног логора. Сви су они претходно зверски мучени, исто као и прота. Те стравичне автовачке ноћи у овој живописној варошици на реци Мушници, убијено је девет гатачких Срба. Исте ноћи из автовачког затвора одвезено је у Невесиње 28 талаца и тамо масакрирано и затрпано у рупу број 6 код невесињског Војног логора. Претходно су сви ти, потпуно недужни људи, стравично мучени и мрцварени, па онда крвнички смлаћени тупим предметима.

Посебно поглавље гатачке црне хронике представља монструозно уништење породица Вула Бјелогрлића и Митра Говедарице у селу Врбици ког Гацка. Пошто му није пошло за руком да се 7. јуна, освети Бјелогрлићима за убиство Адема и Арифа Тановића у Липнику, председник автовачке општине Џемо Тановић је покушао да искористи присуство западнохерцеговачких усташа за остварење своје намере. Али, будући да са убицама и паликућама из западне Херцеговине није ишло тамо одакле су се могли вратити крвавих гаћа, Џему Тановићу није остало ништа друго него да освету изврши на беспомоћним породицама Вула Бјелогрлића и Митра Говедарице, које су живеле у селу Врбици, пред носом усташких гарнизона у Гацку и Автовцу. Тај задатак је поверио Халиду Володеру, кочијашу, предратном слуги Мума Хасанбеговића, најкрволочнијем усташком разбојнику не само у Гацку него, можда и у целој Херцеговини. Тај монструм је, са групом оних муслиманских младића који су на Корићкој јами окрвавили руке до лаката, 23. јуна предвече, дошао у село Врбицу, затворио у куће породице Вула Бјелогрлића и Митра Говедарице, излазна врата добро запречио споља, а потом их полио бензином и запалио. У живој ватри сагорело је 20 особа. Према изјави првог комшије поменутих породица, Милана Шолаје, датој у Среском суду у Гацку 11. августа 1951. године, који је 24. јуна дошао у Брбицу и видио стравичан призор: "Леш Вула Бјелогрлића“ – каже он – "лежао је на леђима и у рукама држао по двоје деце, док је цијела породица Митра Говедарице била прибијена уза зид као грозд.“ У стенографским белешкама учесника НОР-а наводи се да су покољ у селу Врбици преживеле две младе и изузетно лепе девојке – Нада Бјелогрлић и Боба Говедарица. Убице су их одвеле у Фазлагића Кулу, тамо силовале и мрцвариле и на крају заклале и сурвале у неку од тамошњих злогласних јама, гробница српског становништва које је живело у Фазлагића Кули. Ето, тако кукавички је Џемо Тановић осветио свог оца Арифа, злогласног аустроугарског шуцкора, покољем беспомоћне чељади Вула Бјелогрлића и Митра Говедарице, ни кривих ни дужних.

После неславног повратка са Степена и Пржина у Гацко, западнохерцеговачке и гатачке усташе су се "јуначки“ обрушиле на мирне грађане ове варошице, у којој су Срби и муслимани вековима живели заједно. Похапсили су у току ноћи, између 23. и 24. јуна, све Србе од 16 година навише. У једном аутентичном документу из тог времена, ухапшеници о којима је реч су "на најгрознији начин мучени, маљевима, ћускијама и крамповима убијани, жицом дављени, полуживи у јаме бацани и на живој ватри спаљивани“. У тим крвавим оргијама предњачиле су Судареве усташе, док су домаће усташе, изузимајући појединце држале фењер и мирно посматрале покољ. Међутим, неки од њих су се такмичили са "Љубушацима“ који ће од њих свирепије усмртити жртву. Тако је, на примјер, Авдо Звиздић тако снажно ударио крампом у главу Спасоја Буквића, угледног трговца и једног од оптужених на велеиздајничком процесу у Бањој Луци 1915/1916. године, да му је шешир утерао дубоко у мозак, који је извађен тек приликом ексхумације жртава из гатачког "Гарбуништа“ 20. октобра 1941. године. Тако је, у току ноћи између 23. и 24. јуна 1941. године, у судском затвору у Гацку, мученичком смрћу уморено 18 угледних Гачана и затрпано у гатачко "Гарбуниште“ (рупа из које је извађен угаљ). Њихови унакажени лешеви пренети су колима Шерифа Звиздића-Галавића из затвора до "Гарбуништа“ и тамо затрпани, чак и они који су још давали знаке живота. Ексумација лешева наведених талаца извршена је 20. октобра 1941. године, по одобрењу италијанског генерала Александра Лузане.

Усташки монструми нису само насртали на имовину похапшених људи него и на част њихових жена и сестара. Тим морбидним злочинама треба додати и злочине духовног геноцида. Наиме, међу мајкама и женама похапшених или већ убијених Срба, супруга котарског предстојника у Гацку Анка Ром, повела је интензивну прозелитску акцију, обећавајући им да ће сви ухапшеници чије породице прећу у католичанство одмах бити пуштени на слободу. Ваља рећи да се та акција у Гацку није размахала, јер ју је пресекао Јунски устанак херцеговачких Срба.

Брутално етничко чишћење Куле Фазлагића

После пораза код села Пржина, западнохерцеговачке усташе су се упутиле према Автовцу и Гацку и направиле, у претходном поглављу, описане злочине, док су кулске усташе приступиле етничком чишћењу подручја Фазлагића Куле, ножем и маљем. Похапсиле су, те

страшне јунске ноћи, целокупно српско становништво које је живело на Зборној Гомили и суседним Хабулима. Реч је о породицама Поповића, Златанића, Вукотића,3 Бољановића и Николића. Све те породице су 23. јуна увече затворене у штале и колибе и стављене под стражу. У њиховим кућама оргијали су кулски усташки злочинци. Они су те невине људе, током целе ноћи и наредног дана, грозно мучили и мрцварили на разне начине, својствено подивљалим примитивцима, силовали све млађе дјевојке и жене, пљачкали њихову имовину. Нико не може оспорити чињеницу да бестијалне покоље Срба у ондашњем гатачком срезу нису извршили ни Јуре Францетић, ни Фрањо Судар, ни Херман Тогонал, са усташама доведеним са стране, већ, превасходно, муслимани из Фазлагића Куле! Поменути усташки функционери су их само подстицали на то безумље. Они су (Куљани) 24. јуна 1941. године отерали целокупно српско становништво из Зборне Гомиле на понор Буковац и тамо сурвали у злогласну Хаџову јаму, све одреда: од двогодишње девојчице Славојке Поповић до времешне домаћице Маре Златанић! Ни један усташа доведен са стране није учествовао у том злочину!

Истога дана када је страдало становништво Зборне Гомиле, поклана је цела породица Тодора Николића (9 чланова), која је живела у селу Хабулима у Фазлагића Кули. Дерво Чустовић је са Смајилом Тановићем и још неколико кулских крволока, побацао (ноћу између 24. и 25. јуна) сву чељад Тодорове породице у Чавчину јаму, код села Друговића у Фазлагића Кули. Њихова стока и имовина која је имала било какву употребну вредност вандалски је опљачкана, а куће остављене да аветињски зјапе празне и подсећају хабулске муслимане да је у њима, до 24. јуна 1941. године, живела породица њиховог доброг комшије Тодора Николића.

Те кобне јунске ноћи поклане су и последње српске породице које су живеле у Фазлагића Кули. Реч је о породицама Шпира и Пиља Бољановића. У први сумрак појавила се група коњаника коју су сачињавали познати кулски крволоци: Смајил Тановић, Салко Вукотић, Зејнил Сукић, Дервиш Сукић, Рашид Брковић, Абид Зекић и Дерво

[3] У књизи др Сава Скока: *Читуља жртава усташко-нацистичког геноцида у гатачком крају 1941-1944*, у два наврата се наводи презиме Вукотић, као жртве усташког покоља српског становништва у Кули Фазлагића, али је у списку жртава тог покоља наведено презиме Вуковић, а односи се на Радојку Вуковић, дјевојку од 18 година и Милицу Вуковић, за коју није познато колико је година имала нити у каквом је сродству била са поменутом Радојком.

Чустовић. Зауставили су се пред Пиљовом кућом (Шпиро је убијен на Павлићу код Степена), ушли у кућу и уплашеном домаћину рекли да скупи сву стоку и чељад да би их они спровели до српских села на североисточном рубу Гатачког поља. Рекли су му, такође, да би, у знак захвалности за услугу коју ће му учинити, требало да им спреми добру вечеру. Када су се добро најели куване овчетине и цицваре, џелати су повезали своје гостољубиве домаћине у жицу, двоје по двоје, отерали их до понора реке Мушнице и тамо поубијали на грозно свиреп начин и сурвали у јаму Ћућина. Пуким случајем, тај покољ је преживела Пиљова шеснаестогодишња кћерка Милица и једанаестогодишњи син Раде. Да ли је Милица намерно жива стрмоглављена у понор, или је џелат, будући да је ноћ била мрачна, промашио и живу је гурнуо у јаму, није познато, али се њена црна судбина зна. Сутрадан, 25. јуна, усташке патроле су је приметиле и ухватиле у камењару између села Башића и Друговића. Ухватио је један од најкрволочнијих кулских усташа – Дедан Башић, одвео је до понора реке Мушнице и тамо поново бацио у јаму Ћућина. Њен брат Раде био је боље среће. Довели су га, везаног у пар са оцем Пиљом, на руб јаме и, из непосредне близине, пуцали у њих. Метак који је био намењен Раду, просвирао је кроз његову ђачку капу, пресекао ширит изнад сунцобрана, али главу није повредио. Срећа га је пратила и када су џелати њега и Пиља, везане у сноп, гурнули у јаму, јер су се зауставили на банкини близу врха јаме. Када су се злотвори, уз вриску, песму и шенлучење, удаљили од понора, малом Раду је пошло за руком да поломи жицу у коју су били везани, извуче се из пакла и преживи стравичну трагедију своје породице и Други светски рат. После покоља породица браће Бољановић, убице су се обрушиле на њихову имовину.

Тако је Фазлагића Кула, током 23., 24. и 25. јуна, брутално етнички очишћена, покољем целокупног српског становништва које је живело на њеном подручју. Реч је о породицама Поповића, Златанића, Вукотића, Николића и Бољановића. Сви су поклани, од деце у колевкама до изнемоглих стараца! Преживео је, као што смо видели, само једанаестогодишњи дечак Раде Бољановић и нико више.

Тридесет на једнога

Најјача усташка упоришта у источној Херцеговини биле су муслиманске енклаве Фазлагића Кула и Борач. Стога су гатачки устаници, у сарадњи са Пивљанима и Голијанима, крајем августа отпочели при-

преме за напад на Гацко и Фазлагића Кулу. Суочен са очевидним припремама устаника за напад на Гацко, командант усташко-домобранског гарнизона, бојник Фердо Мусловић, је затражио хитну помоћ из Невесиња, Билеће и Борча, где се налазило више од хиљаду муслимана – усташа. Уједно је помогао припреме усташког башибозука у Фазлагића Кули за одбрану и одобрио његове захтеве за пљачку и разарање околних српских села.

Прво на удару било је село Срђевићи, смештено на југозападном рубу Гатачког поља, под планином Бјелашницом, опасано са источне стране комплексом муслиманских села Куле Фазлагића, где се налазило око 800 до зуба наоружаних усташа. Село је укупно имало 33 домаћинства (30 домаћинстава Ковачевића, два Поповаца и једно Милошевића). Страхујући од жестоког отпора Ковачевића, Куљани су настојали да што боље припреме напад на Срђевиће и да за тај напад добију не само одобрење него и помоћ од редовне хрватске војске која се налазила у Гацку. Прилика да у свој разбојнички напад на Срђевиће увуку и редовну хрватску војску, указала им се почетком септембра 1941. године, када је у гатачки крај стигао Никшићки герилски одред. Управо у то време, поред тог одреда, у Источну Херцеговину су долазиле комитске групе из Црне Горе. Једна таква група од десетак наоружаних људи, са Јаковом Бјелицом, старим комитом на челу, појавила се у планини Бјелашници, недалеко од села Срђевића. По доласку у њему добро познату планину Бјелашницу, вођа групе је изабрао базу, а потом се, са петорицом људи, спустио у село Срђевиће, сместио се у кућу Гојка и Стевана Милошевића и затражио да сељаци села Срђевића сутрадан, 4. септембра, однесу храну преосталом делу његове дружине, која је остала у Бјелашници. Међутим, двојица Ковачевића – Раде и Милован, који су са храном упућени у Бјелашницу, пали су у руке групе муслимана из Башића, који су их предали командиру оружничког вода у Гацку поручнику Ђуру Киндлу. Сазнавши од ухваћених Ковачевића за присуство црногорских комита у планини Бјелашници, командант усташко-домобранског гарнизона у Гацку, бојник Фердо Мусловић је издао наређење да се очисте од "четника“ гатачка села: Срђевићи, Меданићи, Луковице, Градина, а по могућности и Фојница и Љесков Дуб, и тиме обезбеди десни бок домобранске групе "Мајкснер“, која је, под непосредном командом команданта домобранске Невесињске бригаде пуковника Фрања Шимића, са раскрснице путева код села Плужина хитала у помоћ угроженом Гацку. Тим наређењем Куљани су добили зелено светло за уништење поменутих српских села, превасходно Срђевића. Из

архивске грађе усташко-домобранске провенијенције сазнајемо да су у нападу на Срђевиће, 5. септембра изјутра, учествовали усташки рojеви из села Башића, Куле, Церницe, Меданића и Гацка – укупно око 350 до 400 људи. Они су, у току ноћи између 4. и 5. септембра, блокирали село Срђевиће са свих страна. Када је свануло, главни командант кулског усташког одреда Мушан Џеко, упутио је поруку Срђевићким Србима да не пружају отпор, већ да се одмах скупе на средини села и предају оружје и групу црногорских комита која се налази у селу. Налазећи се у безнадежној ситуацији, Срђевљани су покушали да преговорима са својим комшијама спасу што се спасити може. Знајући веома добро колико вреде обећања људи са чијег се оружја више од два месеца цедила српска крв, срђевићки преговарачи су се вратили у село погнуте главе. "Видећи у каквом се тешком положају налази цео живаљ у селу“ – истиче у својој изјави Лазар Ковачевић – "неколико одважних домаћина одлучи да се са свега 10 пушака (укупно је било 12 пушака) пробије усташки обруч и спасе животе дјеце, жена и стараца.“ Нико од тих одважних људи није размишљо о шансама тог очајничког подухвата у коме је однос снага био преко 30:1 у корист непријатеља, јер су сви веома добро знали да их неуспех води (и њих и њихове породице) право у понор реке Мушнице, или у неку од злогласних кулских јама, неопојених гробница српског становништва које је до јуна 1941. године живело на подручју Фазлагића Куле. Пошто су имали само 12 наоружаних бораца, деветорица су одређена да врше пробој, а само тројица да штите становништво, које се у паничном страху кретало ка месту замишљеног пробоја. Чим су се уверили да од предаје оружја и црногорских комита неће бити ништа, усташко-домобранске снаге су са свих страна напале село. Напад су подржавала два брдска топа, која су тукла "Навијала“ и простор око кућа Лазара и Николе Ковачевића. Иако су пред собом имали вишеструко надмоћнијег непријатеља, који је имао више митраљеза него Срђевљани пушака, деветорица бораца су као тигрови јурнули преко "бента“, привукли на себе непријатељево лево крило и тиме отворили пролаз за извлачење неборачког становништва из усташког обруча. Штићено пушчаном паљбом тројице бораца, становништво је јурнуло преко ћуприје у Доњем селу и испражњеним простором бежало у правцу села Меданића и Луковица. На срећу, кулске усташе, заузете пљачком напуштених кућа, нису обраћали пажњу на становништво, које је бежало из обруча. Њима се очевидно није ишло тамо гдје се пуца и где се може и погинути, па су, уместо за становништвом, "не-

устрашиво“ јурнули у пљачку. Захваљујући невиђеној храбрости шачице наоружаних људи и незајажљивој похлепи Куљана на пљачку, Срђевљани нису поделили судбину српског становништва које је, до јуна 1941. године, живело на подручју Фазлагића Куле, већ су успели да се извуку из смртоносног загрљаја својих комшија – муслимана, уз големе жртве, разуме се. Укупно је погинула 21 особа, од малог Веселина Ковачевића који није имао пуну годину дана, до осамдесетогодишње Руже Ковачевић, која није хтјела да напусти своје огњиште, па су крволоци, њеном крвљу, угасили то огњиште! Осам лица је рањено, док је 7 заробљено. Биле су то старије и болесне особе, које су заштитили пристигли домобрани и спровели у гатачки затвор, одакле су касније пуштене.

Настављајући тај погромашки поход на околна српска села, усташке хорде су тога дана напале село Луковице, али су наишле на неочекивано снажан отпор. Нагазивши на тврдо, усташки башибозук је одустао од тога напада и обрушио се на незаштићена српска села Меданиће, Надиниће, Мацановину, Руду Главицу, Рудо Поље, Краварево, Вишњево и Малу Грачаницу. Три последња села напала је усташка хорда из Горњег Борча, којом је командовао Маријан Бановац, командир оружничке постаје у Шиповици. И Куљани и Борчани убијали су и српске мачке које су нашли у поменутим селима, а камоли људе. Тако су у Рудом Пољу затекли само двоје стараца – Андрију Гојковића и његову жену Милицу (и једно и друго је имало преко 70 година). Андрији су жицом свезали руке на леђа, а потом га живог гурнули у бунар, док су Милицу заклали у шумарку, у близини села и поред њеног леша везали њиховог овчарског пса. Као да је схватио њихову сатанску намеру, тај пас је десет дана глодао кору са дрвета за које је био везан, али леш није дирао. У Малој Грачаници, селу које је од успостављања усташке власти било под контролом хрватске војске и оружништва, борачке усташе су зверски поубијале сву чељад коју су нашли у селу. У свим наведеним селима систематски је пљачкана и разарана имовина избеглог српског становништва.

Оценивши да су, Јунским устанком херцеговачких Срба, хрватске оружане снаге у Источној Херцеговини положене на плећа, италијански окупатор је донио одлуку да изврши поновну окупацију демилитаризоване зоне. За ту реокупацију ангажоване су четири италијанске дивизије: "Ре“, "Сасари“, "Ломбардија“ и "Марке“. Пошто српско становништво није пружило никакав отпор Италијанима, реокупација је извршена средином септембра за свега неколико дана.

Јуначки отпор села Бодежишта усташким хордама

Улазак италијанских трупа у демилитаризовану зону изазвао је осеку устанка у целој Источној Херцеговини, па, разуме се, и у гатачком крају. Дошло је до двоипомесечног оружаног затишја које је омогућило напаћеном српском народу да предахне, да се организује и припреми за ефикаснију одбрану свог угроженог биолошког опстанка. Међутим, управо у то време, дошло је до трагичне поделе устаника на два непомирљива крила – партизане и четнике – па чак и до њихове оружане конфронтације! Та околност и напади партизана на италијанске посаде и транспортне колоне, извукли су усташки режим из тешке кризе у коју га је довела поновна окупација Источне Херцеговине. Покретање оружане борбе против Италијана, у тренутку када је голоруки српски народ био принуђен да грчевито брани свој биолошки опстанак, када су јунске и августовске ране још крвариле, када се у српским домовима Мостара, Невесиња, Гацка, Билеће, Требиња, Стоца и Чапљине, чуо само плач осиротеле деце и јецаји удовица, када је невиђено сурова зима искључивала сваку могућност живота у збеговима и када је авет глади куцала на врата убогих српских села – рационално се не може објаснити. Уместо да почесно туку своје разједињене поробљиваче и кољаче, херцеговачки Срби су их, нападима на италијанске посаде и транспортне колоне и отварањем новог, идеолошког фронта, ујединили против себе. Поново су почеле да падају невине српске жртве, да пламте српска села, да окупаторске трупе хапсе и депортирају Србе у злогласне концентрационе логоре, да дивље усташке хорде етнички чисте, не само поједина села, већ и читава подручја. У томе су се нарочито истицали усташки одреди из Фазлагића Куле и Горњег Борча, који су постали оличење подивљалог и необузданог усташког покрета, страх и трепет за околна српска села. У међувремену је те одреде усташка власт, по одобрењу Италијана, организована на милицијској основи. Формирала је од њих тзв. штрајфуне, тј. плаћена потерна одељења попут аустроугарских шуцкора за време Првог светског рата.

Управо у то време ситуација у североисточној Херцеговини вртоглаво се погоршавала. После неуспешног напада црногорских партизана на Пљевља, Италијани су напустили Фочу, Горажде, Чајниче и Рудо и та места предали четницима, који су прихватили њихову понуду о пасивној колаборацији. Бежећи испред четника, око 700 припадника усташке милиције и оружништва склонило се у Горњи Борач. Тако се

у том усташком осињаку нашло око 2.000 до зуба наоружаних муслиманских бојовника. Они су, по наговору оружничког потпуковника Алије Џемиџића, разоружали 2. бојну Војне крајине, која се преко Борча повлачила према Гацку. Одузели су јој 20 пушкомитраљеза, преко 1.000 пушака, сву муницију и ручне бомбе. То им је омогућило да отпочну погромашке походе на околна српска села ради уништења "ђаур милета“ и пљачке. У првој половини децембра 1941. године опустошили су српска села у долини Сутјеске – Суху, Тјентиште, Мркаљ, Попов Мост, Ћурево, Љубину и друга. Из дневне заповести Врховног оружничког заповедништа НДХ сазнајемо да је, том приликом, "убијено 113 четника и комуниста“. Реч је, у ствари, о деци, женама и старцима.

Након темељног пустошења српских села у долини Сутјеске, нови поход су Борчани предузели 19. децембра на села Обаљ, Стране и Тмуше, али су наишли на неочекивано снажан отпор. Наиме, знајући да ће, уколико попусте пред надмоћнијим непријатељем, страдати њихове породице, наоружани борци нападнутих села су крајње пожртвовано бранили своја огњишта и нанели нападачима знатне губитке.

Крајем 1942. године ситуација у гатачко-невесињској Површи рапидно се погоршавала, јер су се односи између четника и партизана све више заоштравали. Руководство борачких штрајфуна је успело да за погромашки поход на српска села у невесињско-гатачкој Површи мобилише око 500 људи из Борча, Фазлагића Куле, Гацка, Грачанице, Бахори и Мрђеновића. Иза наоружаних људи кретале су се дугачке колоне старијих особа (људи и жена) са товарним коњима, које су кренуле у пљачку. На првом удару нашла су се села Горња Бодежишта, Тарајин До и Вратло, у којима се налазила месна партизанска чета (око 25 наоружаних бораца), једна чета Жупопивског батаљона (око 35 људи), један вод Првог гатачког партизанског батаљона (14 људи) и Вуле Скоко са 5 људи. У току дуге и веома хладне зимске ноћи, штрајфуни су неопажено подишли поменутим селима и у освит зоре се силовито обрушили на њих. Поспано становништво је захватила паника, нарочито у тренутку када је Пивска чета напустила село и пробила се из обруча у правцу села Брајићевића. За њом је кренула група ненаоружаних људи, жена и деце, налетела на усташки стрељачки строј и покошена плотунском пушчаном и рафалном митраљеском ватром! У Горњим Бодежиштима је, након тога, остало само двадесет наоружаних људи и преостало становништво из сва три на-

паднута села. Нашавши се, лицем у лице, са вишеструко надмоћнијим усташким џелатима, шачица наоружаних бранилаца је релативно брзо пребродила панику која је захватила неборачко становништво, организовала кружну одбрану у централном делу села, где је, уз помоћ целокупног становништва, током целог дана јуначки одолевала узастопним дивљим јуришима вишеструко надмоћнијих усташких снага, наносећи им озбиљне губитке све док се није спустила ноћ. Тада су наоружани борци, неки су били огрнути белим чаршафима, пробила непријатељев обруч и извукла преостало становништво. Тога дана је у руке усташа пало укупно 10 особа. Све те особе отеране су у село Шиповицу, у тамошњу оружничку постају и, зачудо, сутрадан, 5. јануара, пуштене на слободу. Само је Анђа Терзић, на њену несрећу, са своје двоје деце отишла код својих рођака у село Придворицу, где су 7. јанура и она и њена деца, зверски убијена.

Етничко чишћење Горњег Борча на Бадњидан и Божић 1942. године

Из претходног текста видели смо да су се, после оружаних сукоба херцеговачких партизана са Италијанима, активирале дивље усташке хорде из Фазлагића Куле, Борча и Бјелимића, предузимањем погромашких похода на околна српска села. Након озбиљних губитака које је претрпела приликом напада на села Обаљ, Стране, Тмуши и Горња Бодежишта, усташка милиција из Горњег Борча устремила се на беспомоћно српско становништво у селима Придворици, Шиповици и Крупцу. Четири фамилије Бејатовића из Мједеника измакле су јој испред носа и побегле у суседно село Кокорину (поштено треба рећи да су им то омогућили муслимани из тога села, њихове најближе комшије). У поменутим селима деценијама су заједно живели Срби и муслимани. У селу Шиповици, где се налазила хрватска Оружничка постаја, са Маријаном Бановцем на челу, живеле су само две српске фамилије Лера, које су се ту доселиле из села Чепелице, недалеко од Билеће. У Крупцу су живеле две фамилије Слијепчевића и једна фамилија Хрњеза, а у Придворици 15 породица (Гојковићи, Аџићи, Скоци, Носовићи и Додери). Придворица је најпитомије село у Горњем Борчу. Нипошто није случајно што су се у њој зауставили први словенски досељеници на херцеговачко тле и ту основали жупу Вишеву и подигли Камберов Град. Јер, Придворица је, будући окружена са свих страна средњепланинским висовима, обраслим густим шумама и бујним пашњацима, пружала врло повољне услове за живот

номада. Међутим, када у околним планинама напада дубок снег и набуја Неретва, Придворица је неколико месеци потпуно одсечена од осталог света. Изгледа да су управо ради тога придворички Срби били поштеђени за време јунских и августовских покоља српског становништва у Херцеговини. Њихове комшије су стрпљиво чекале да те породице скупе летину и да у околним планинама напада огроман снег и потпуно искључи сваку помисао на бекство, па тек онда да их покољу и докопају се њихове сиротиње. Тим злочиначким планом било је предвиђено да се покољ изврши 7. јануара, на православни Божић, како би џелати могли да се, после покоља, богато угосте. Међутим, група која је била одређена да покоље фамилије Стевана и Гаврила Лера у селу Шиповици није имала стрпљења, већ је на Бадње вече са исуканим ножевима упала у Лерове куће (обе фамилије биле су за вечером) и на грозан начин масакрирала преко 15 чељади (евидентирано је само 13, јер ситну децу нико није познавао). Масакр је, према исказу једног од учесника тог покоља, преживела само Јела Леро, млада и лепа девојка, коју су некуд одвели.

Сутрадан, 7. јануара у освит, свака кућа у селу Придворици била је блокирана не само усташким џелатима него и дубоким снегом, који је падао непрестано неколико дана и ноћи. Уместо положајника у куће су упадале усташе да би саопштиле укућанима како је Маријан Бановац наредио да сви одрасли мушкарци одмах дођу код придворичке цркве ради договора о времену и начину евакуације придворичких Срба у невесињско-гатачку Површ. Људи су се без поговора и ма каквог отпора упутили, у пратњи наоружаних усташа, разуме се, на губилиште – пред шталу Николе Додера, која се налазила у близини цркве. Тамо су их одмах повезали и подвргли стравичном мучењу и мрцварењу и на крају побили кундацима, ножевима, моткама; некима су, секирама, одсецали главе, што је утврђено приликом ексхумације лешева ради сахране. Након ликвидације одраслих мушкараца, млађе жене и девојке су натеране да покупе унакажене лешеве својих очева, мужева и браће и набацају их у доњи део штале Николе Додера. Све те несрећне жене и девојке су силоване, па онда затворене у горњи део штале, где су, у међувремену, дотерана и њихова деца, мајке, баке и свекрве. Штала је, на крају, споља замандаљена и запаљена. Када су 17. априла 1942. године јединице Народноослободилачке партизанске и добровољачке војске Југославије ослободиле Придворицу, наишле су на стравичан призор: нагореле људске ноге вириле су кроз врата доњег дела штале Николе Додера. Унутра се видела гомила полуугљенисаних лешева. По гаравим зидовима, који су

сабласно стрчали увис, виделе су се залепљене женске плетенице које, зачудо, нису изгореле већ су остале прилепљене за огореле зидове као неми сведоци ужаса који се овде одиграо. Око штале су се, ту и тамо, налазили лешеви оних који су успели да искоче из пакла и покушали да побегну, али су зликовачки куршуми били бржи од њих. У штали Тома Аџића у Стојичићима, где су, на исти начин као и они у Брутцима, ликвидиране породице Тома, Рајка и Мила Аџића, нађени су у ћошковима групе загрљених лешева, очевидно родитеља и деце. У Придворици је укупно убијено преко 160 лица. Тачан број је немогуће утврдити будући да нико не зна колико је било беба које одрасли нису познавали. Пошто нико није успео да побегне, сва српска огњишта у селу Придворици су занавек угашена. Божићни покољ је, према исказу двојице непосредних учесника у покољу пред органима Државне безбедности у Гацку, преживела четворогодишња девојчица Госпава – Гоја Скоко, која је, када је угледала наоружане људе, побегла у суседну муслиманску кућу, где ју је прихватила и сакрила Делвија Крвавац из Грачанице, удата Чолпа. Тако је мала Гоја остала жива све до 17. априла те страшне ратне године, а тада, док се обруч партизанске и добровољачке војске све више стезао око Борча, када је изгледало да свиће зора слободе, Гоја је није дочекала, јер је управо у том тренутку у кућу где је живела улетео сури усташа (Чолпа из Придворице), истргао је из руку њене спаситељке и, са узвиком: "Када нико од твојих није остао жив, нећеш ни ти“, пререзао јој гркљан. Тако је мученичком смрћу умро последњи српски становник лепог и питомог села Придворице у Горњем Борчу.

Жртве нацистичко-усташког геноцида у селу Изгори

Село Изгори лежи у горњем току реке Сутјеске, расуто у 17 заселака испод планине Волујака, од Јабучких стијена на западу, до Кука на истоку. Будући да се Изгори, са западне стране граниче комплексом муслиманских села Горњег Борча, које је после оснивања Независне Државе Хрватске листом приступило усташком покрету и оберучке прихватило геноцидну платформу тога покрета, западни засеоци села Изгори налазили су се у врло тешкој ситуацији, јер им је претила непрестана опасност од напада дивљих усташких хорди из Горњег Борча.

Већ у јулу 1941. године, те хорде су напале, опљачкале и спалиле засеоке Крњу Јелу и Бреку. Крајем децембра 1941. године, поново су

нападнути и разорени ти засеоци. Међутим, најжешћи и најмасовнији напад на село Изгори, предузели су борачки и гатачки штрајфуни 9. априла 1941. године, под командом заповедника гатачке штрајфунске скупине, натпоручника Ћамила Крвавца. Штрајфуни из Борча су скупо платили овај погромашки поход на село Изгори и Чемерно. Изгубили су, према извештају 6. оружничке пуковније, преко 20 људи (7 погинулих, 14 рањених, 1 заробљен). И Изгорани су имали озбиљне губитке. Бранећи крајње пожртвовано линију Боровно - Златица – Булин греб, погинули су Милутин Шупић, Андрија Тепавчевић, Игњат Шкиљевић и Гаврило Мастиловић.

Гатачки штрајфуни су више од годину дана чекали погодну прилику да се освете Изгоранима за поменути пораз. Прилика им се пружила почетком јуна 1943. године, када је Дом-до бојна Гацко, која је имала 592 бојника, придодата 7. СС дивизији "Принц Еуген“ за време операције "Шварц“. Управо ова дивизија је, за време Битке на Сутјесци, вршила пажљиво прочешљавање терена ради потпуног уништења оних партизанских делова који нису успели да се пробију из обруча и становништва које им пружа помоћ. У томе су предњачили гатачки штрајфуни као добри познаваоци терена. Трупе 7. СС дивизије "Принц Еуген“ груписале су се, 6. јуна увече, на Лукавици и Чемерну, да би, 7. јуна изјутра, предузеле наступање једном колоном према Вратару, а другом у правцу Трновачког језера. Колона која је наступала према Вратару пажљиво је прочешљавала засеоке Мастиловину, Граб, Златицу, Црни Поток, Осоје, Годијевце, Борје, Славигору и Запуће. Есесовци и усташе су пљачкали и палили напуштене куће, јер је становништво, претходног дана, побегло у тешко проходне јужне врлети Волујака, превасходно у шуму Славигору. Та шума је, у ствари, била станиште вукова и медведа, људи су у њу ретко залазили. Међутим, 8. јуна су гатачки штрајфуни довели есесовце у Славигору, где су открили збег у коме су се налазиле 83 особе, махом старци, жене и деца. Џелати су их сакупили у гомилу, а потом их покосили пушчаном и митраљеском ватром. Масакр је, пуким случајем, преживела Аница Дубљевић, која се, лакше рањена, срушила на земљу и притајила.

Десна колона 7. СС дивизије, која је са Чемерна, преко Брајчиног Лаза, наступала ка Трновачком језеру, имала је задатак да пажљиво прочешља Горње Село и немилосрдно казни становништво тога села, није ваљано извршила добијени задатак. Наиме, један официр из њене претходнице свратио је, са неколико војника, у колибу Николе

Мастиловића и од Николине жене Милеве затражио да им да по шољицу млека. Она је, послуживши их млеком, одбила да за то прими новац који су јој понудили. Њена кроткост и доброћудност пробудила је у том суровом есесовском официру људско осјећање, па је од Милеве затражио брашно које је видео у врећици. Она му је одговорила:

- Све брашно које имам је у тој врећици. Ако вам то дам, нама неће остати ништа.

- Вама брашно није ни потребно више од једног сата – рекао јој је тај официр на српском језику.

Схвативши да је он затражио брашно само да би јој рекао то што јој је рекао, Милева је о томе обавестила прве комшије. Та застрашујућа вест муњевито је пронета кроз Горње Село и околне катуне. Захваљујућим томе, становништво је, у последњем тренутку, напустило своје домове и побегло у тешко проходне врлети горостасног Волујака, склањајући се у тамошње пећине, шуме и гудуре. Након сат-два појавила се есесовско-усташка казнена експедиција, која је систематски претресла сваку кућу, појату, колибу, па чак и трапове за кромпир. Бесни што никога нису нашли, разбојнички су убијали стоку, псе и мачке. Као што се види, Горње Село није доживело трагичну судбину Доњег Села, које је страдало и приликом наступања есесоваца и усташа са Чемерна према Вратару и за време њиховог повлачења према Гацку. Наиме, после разбијања 3. партизанске дивизије на Сутјесци, 12. јуна 1943. године, њени преживели борци су се разбежали по околним шумама. Стога су есесовци и припадници Дом-до бојне Гацко, 13. јуна, систематски претресали терен, убијајући и животиње на које су наишли, а камоли људе. У једној кући пронашли су Јелку Мастиловић и Љубицу Дракула са шесторо деце, покосили их рафалима из аутомата и на крају запалили колибу у којој су их убили. Трагедија породице Борише Мастиловића била је још страшнија. Бориша је погинуо у бици на Сутјесци као интендант 1. батаљон 10. херцеговачке бригаде, а његова жена Јелка зверски је убијена са троје деце! Тако је њихово огњиште, у селу Изгорима, занавек угашено. Тог дана су есесовци, или гатачки штрајфуни, нашли на ливади испод куће старицу Ружу Мастиловић и на лицу места је изрешетали куршумима. На Мисијевини, малом засеоку од свега две куће, убили су Филипа и Нађа Мастиловића, а на Ошрој главици Трифка и Мића Мастиловића и Мићову жену Јовану и тако даље.

Током 13. јуна есесовци и гатачки штрајфуни су убили, на простору од Трнове Луке до Граба, и око 30 изнемоглих партизана, који су,

после дебакла на Сутјесци, покушавали да се пробију до првих српских села у гатачкој Површи.

По завршетку битке на Сутјесци, село Изгори је утонуло у гробну тишину. У њему се нису чули ни људски гласови, ни песма девојачка, ни звона на великим крдима оваца и говеда, јер су их чобани скинули или, пак, зачепили. У селу Изгорима су, у периоду од 7. до 13. јуна 1943. године, убијена 122 лица, од одојчади која нису имала ни годину дана, до деведесет петогодишњих стараца и то: Атељевића 28, Вукајловића 14, Дубљевића 27, Дракула 5, Видојевића 4, Мастиловића 20, Марковића 6, Ракочевића 2, Шупића 13 и Апрцовића, Вуковића и Тијанића по 1. Овде ваља рећи да у жртве нацистичко-усташког геноцида у селу Изгорима треба убројати и она лица која су убијена за време наступног марша есесоваца и усташа преко гатачке територије ка Чемерну и Сутјесци. Из сачуване грађе Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, види се да је, том приликом, убијено девет лица. Укупно је, дакле, уочи и за време битке на Сутјесци, у гатачком крају убијено 131 лице. Можда ни ова цифра није тачна, али посве сигурно јесте сасвим близу тога.

Побише нам људе, Богу платили

Петнаестак дана после описаног масакра у селу Изгорима, још страшнију судбину доживело је становништво Љескова Дуба, села које лежи с десне стране комуникације која из Невесиња води за Гацко. Наиме, после пробоја непријатељског обруча на Балиновцу и реци Бистрици, Тито је издвојио 10. херцеговачку бригаду из Главне оперативне групе Врховног штаба и вратио је у Херцеговину, да се тамо сама сналази и бори, како зна и уме. Ова бригада се, после преласка комуникације Калиновик–Сарајево и четвородневног одмора на Гвозном пољу на Трескавици, упутила према североисточној Херцеговини и уз пут ликвидирала, ноћу између 18. и 19. јуна, у катуну Бољуни код Обља, четничку команду Оперативних јединица источне Босне и Херцеговине, са мајором Пантићем и Фехимом Мусакадићем на челу. Настављајући пут, преко Доњег Борча и села Кокорине, бригада је покушала да у току ноћи, 22/23. јуна, пређе комуникацију Гацко–Невесиње, али је, том приликом, нагазила на маршевску колону 4. батаљона 7. СС дивизије "Принц Еуген“ и принуђена да се врати у Доњи Борач, изгубивши у краћем окршају са есесовцима неколико бораца. Упркос томе, бригада се, после дводневног боравка у Доњем Борчу, ноћу између 26. и 27. јуна, у две групе пребацила преко

комуникације Гацко–Невесиње. Група коју је водио Владо Шегрт, стигла је 27. јуна изјутра у Љесков Дуб, да би, након краћег предаха, наставила пут према Барном долу, где су јој Љесковчани у току дана донели храну. На њихову несрећу, неко од четника, озлојеђен због убиства мајора Пантића и његових сарадника, обавестио је о томе команданта 1. СС батаљона потпуковника Вагнера, уверен да ће есесовци брзо и лако скинути с врата домаћих четника њиховог непријатеља број један. Показало се, међутим, да есесовце не интересује 10. бригада него становништво које јој је дало храну.

Већ сутрадан, 28. јуна, два СС батаљона (1. и 4.) и Дом-до бојна Гацко, отпочели су концентрично наступање према Љескову Дубу, у четири нападне колоне. Десна колона 1. СС батаљона, са усташама из Грачанице и Гацка, које је предводио бивши усташки логорник у Гацку Смајо Дилић, наступала је комуникацијом Гацко–Невесиње до Варошког потока, одакле је заокренула улево и блокирала Љесков Дуб са севера. Тако се Љесков Дуб, на Видовдан, 28. јуна, 1943. године, нашао у обручу око 2000 до зуба наоружаних есесоваца и усташа. Опкољавајући Љесков Дуб са четири стране, њих није интересовало где се налазе партизани. Њихова оштрица била је усмерена на голоруко становништво Љескова Дуба. Капетан Хан, који се налазио на челу десне колоне 4. СС батаљона, мирно је на двоглед посматрао колону 10. херцеговачке бригаде како из Зајасена одмиче према Стевановића торинама, не предузимајући против ње ама баш ништа. Уместо тога, наредио је својим трупама да са Пандурице скрену удесно, обруше се на Доњи Дрежањ, село у коме је 3. јуна 1941. године пукла невесињска антифашистичка пушка и покољу целокупно становништво које нађу у томе селу. Извршавајући, швапски ревносно, то наређење, есесовци су зверски убијали старце, жене и децу, пљачкали и палили њихове убоге приземљуше. Укупно су убили 36 лица из породице Ивковића и Вујадиновића, од тога деветоро деце испод десет година и десет стараца и старица.

И лева колона 1. СС батаљона, чију су окосницу чиниле усташе из Фазлагића Куле, оставила је за собом крваве трагове. Ухватила је у селу Луковицама Тривка Милошевића, а у Магропу тројицу косаца – Влада, Јанка и Милоја Ђерића и – поклала их, као браве!

Зачудо, у Љесковом Дубу тога дана нико није убијен. Међутим, сутрадан, 29. јуна, када су се са свих страна сручили у село густи стрељачки стројеви есесоваца и усташа, њихови припадници су на првом кораку

показали своје право, ужасно сурово лице. Истеривали су из кућа старце, жене и децу и, с ноге на ногу их терали на сабиралиште. Становништво Кљетине, Новаковог краја, Вртељаче и Огумања, укупно 112 лица, прикупили су код чесме "Коритњаче“. Жене и деца су упућени према кући Спасоја Мучибабића. Код "Коритњаче“ је задржано само 16 одраслих мушкараца. Чим се колона жена и деце удаљила од сабиралишта, задржаним мушкарцима је наређено да се построје у врсту. Иако су се налазили у безнадежној ситуацији, постројени Љесковчани су, у том тренутку, ступили у очајничку борбу за живот. Пошто нису били повезани, голим рукама су хватали за цеви пушака и аутомата из којих је сипала оловна киша, од које су осморица Љесковчана на месту остала мртва, четворица су погинула у бекству док су четворица успела да побегну.

Други чин стравичне љесковачке драме одиграо се у кући Спасоја Мучибабића, у коју су џелати сатерали 96 лица из Доњег Села. Ту, као сардине збијене, масу љесковачке нејачи џелати су обасули пакленом ватром из пушака, аутомата и митраљеза, као и свежњевима ручних бомби, чија се грмљавина измешала са самртним крицима мученика, на које се убрзо сручила ужарена кровна конструкција и сагорела их у живом огњу. Зачудо, и овај Дантеов пакао преживело је неколико лица. Од укупно 112 лица Доњег Села, које су злотвори тог кобног љесковачког јутра прикупили на сабиралиште код чесме "Коритњаче“, покољ је преживело само десеторо – 7 мушкараца и 3 жене. Масакрирано је и спаљено, у кући Спасоја Мучибабића, укупно 102 лица.

Трећи чин љесковачке трагедије одиграо се у Мокром Долу. У том засеоку, у руке есесоваца и усташа пала су 44 лица и дотерана на гумно Обрена Мучибабића. Ту су одвојили одрасле мушкарце од жена и деце и затворили их у шталу Обрена Мучибабића. Прозревши шта им се спрема, неколико млађих људи се кроз магље спустило у доњи део штале и покушало да побегне, али су на излазним вратима дочекани рафалима аутомата и митраљеза и побијени. Одмах су побијени и они који су остали у горњем делу штале. Нико од њих није покушао да бежи нити је преживео покољ. После ликвидације одраслих мушкараца, жене и деца су натерани у кућу Обрена Мучибабића, која је имала релативно пространо огњиште и само једну доста велику собу, са подом и таваницама од јелових дасака. Те две, дупке пуне просторије, обасуте су, кроз прозоре и врата, ураганском пушчаном и митраљеском ватром, а на крају и свежњевима ручних бомби, чија је

снажна експлозија цепала греде и таванице, разносећи на све стране раскомадана људска тела. Па ипак, овај покољ је преживело шест особа. У Мокром Долу је, дакле, убијено 38 лица, док је покољ преживело 6 лица.

Четврти чин љесковачке трагедије одиграо се на Бисачини, крајњем југозападном засеоку Љесковог Дуба. Пошто су одрасли мушкарци овог засеока претходног дана побегли у шуму, есесовци су истеривали из кућа старце, жене и децу, под изговором да их воде у Штаб на саслушање. Међутим, када су, уместо у Штаб, почели да их утерују у шталу Милана Милидрага и када је почела пуцњава у Мокром Долу, и деци је било јасно о каквом се саслушању ради. Неке жене су одбиле да без отпора уђу у ту шталу, јер су осетиле да је то, уствари, ломача на којој ће их спалити, док су се неке дале у бекство. Есесовци су били принуђени да отворе ватру пре него што су све жртве ушле у шталу. Упркос томе, и са овог стратишта су успеле да побегну Милосава и Јања Милидраг, ова друга са дететом у наручју. Побегле су и две девојчице – Јелена и Јања Милидраг. Остали су поубијани рафалима из аутомата и митраљеза, као и ручним бомбама убаченим у збијену гомилу беспомоћних људи, жена и деце. И та штала је на крају запаљена, баш као и куће у Доњем Селу и Мокром Долу. На Бисачини су убијена 24 лица. Петоро је успело да побегне.

У Љесковом Дубу је, 29. јуна 1943. године, зверски убијено укупно 158 лица. Овоме би требало додати и 37 жртава које је десна колона 4. СС батаљона поубијала у Доњем Дрежњу и Подграђу, на Видовдан, 28. јуна 1943. године. Дакле, тога и наредног дана убијено је, на крајње суров и бруталан начин, укупно преко 200 особа, од тога велики број деце испод десет година живота.

Мр Драга Мастиловић

УЛОГА МУСЛИМАНА У ГЕНОЦИДУ НАД СРБИМА У ИСТОЧНОЈ ХЕРЦЕГОВИНИ 1941/1942. ГОДИНЕ

Једна од карактеристика геноцида над Србима у Источној Херцеговини, у Другом свјетском рату, јесте и то да су највећи број масовних злочина извршили домаћи муслимани, неријетко прве комшије жртава. Прије свега, карактеристично је да су у Источној Херцеговини муслимани 1941. године масовно приступили усташком покрету и организовано вршили злочине над Србима. Осим тога, по исказаној свирепости и бруталности с којом су извршавали поменуте злочине, муслимани нису нимало заостајали за својим хрватским налогодавцима и идеолозима. О томе је, 17. септембра 1941. године, Угљеша Даниловић, тада члан Покрајинског комитета КПЈ за БиХ, у свом извјештају Светозару Вукмановићу Темпу, између осталог, писао и ово: "Прича се да су усташе на Берковићима кували дјецу и нагонили њихове мајке да их једу, а послије их убијали, силовали дјевојке и жене и тако даље. Сви злочинци који су починили та дјела били су домаћи муслимани, а готово у свим дијеловима Источне Херцеговине муслимани су масовно пристајали уз усташе."[1] Због свега тога, било би научно оправдано истражити шта је то у ствари муслимане у Источној Херцеговини мотивисало да се сврставају у редове хрватских усташа, те колика је заиста била њихова масовност у том покрету.

[1] Uglješa Danilović, *Sjećanja*, knj. 3, Članci i ratni dnevnik, Beograd 1987, str. 501.

Источна Херцеговина била је веома слабо насељена Хрватима и уопште католичким живљем.[2] Због тога је било сасвим логично да се усташка власт у овим крајевима ослони на муслиманско становништво, проповиједајући идеологију о муслиманима као "цвијећу хрватског народа“, коју је у својим расистичким теоријама почео да разрађује још Анте Старчевић.[3] Још прије Другог свјетског рата, појединци из редова херцеговачких муслимана ширили су усташку идеологију у Херцеговини, а међу њима је најактивнију улогу имао Алија Шуљак из Требиња, прије рата професор Трговачке академије у Дубровнику. Заједно са професором Хакијом Хаџићем, Џафером Куленовићем и Адемагом Мешићем, он је чинио сам врх муслиманског усташког вођства.[4] Након Априлског рата и формирања НДХ, Шуљак је именован за Павелићевог поглавног побочника и повјереника за Источну Херцеговину, после чега је кренуо у обилазак Херцеговине у сврху организације усташке власти и придобијања муслимана за усташки покрет. Његова велика власт, као Павелићевог поглавног побочника, била је барем у Источној Херцеговини неоспорна, што није било по вољи малобројним Хрватима на овом простору. Тако је, на примјер, лично Шуљак именовао усташке повјеренике у отетим српским радњама у Требињу и то искључиво муслимане, а на једном скупу у истом граду, Шуљак је похвалио муслимане да су они "боље усташе него они у Загребу“, што је Хрвате у Требињу, "пренеразило“, јер, по ријечима њих самих: "За нас је то била увреда, али смо ћутали.“[5] Шуљак је не само организовао муслимане у Херцеговини за усташки покрет, већ је био и инспиратор масовних злочина над Србима. Он је и личним примјером показивао својим једновјерницима на који начин да

[2] Тако је, на примјер, попис из 1931. године у Гацку регистровао од укупно 15.235 становника само 83 католика, у Билећи је било 436 католика од укупно 21.273 становника, а у Требињу 996 католика од 23.563 становника колико је овај срез укупно имао те 1931. године (*Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године*, књ. III, Београд 1938. године).

[3] О питању расних теорија Анте Старчевића шире погледати: Милорад Екмечић, *Сусрет цивилизација и српски однос према Европи*, Нови Сад 1997, стр. 63-69.

[4] Саво Скоко, Милан Граховац, *Злочини Независне Државе Хрватске и немачког окупатора у Херцеговини 1941-1945. године*, Зборник докумената, том I (У даљем тексту: *Зборник*, том I), приредили мр Драга Мастиловић и Гордана Мастиловић, Београд – Гацко 2011. године, документ бр. 7, стр. 81 (Одлука Државне комисије ФНРЈ за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача бр. 26154 о проглашењу Алије Шуљка за народног издајника и ратног злочинца).

[5] *Зборник*, том I, стр. 194-195, док. бр. 42 (Писмо четворице Хрвата из Требиња великом жупану жупе Дубрава у Дубровнику од 3. августа 1941. године).

истријебе Србe из Херцеговине, као што је то, на примјер, чинио у Мостару 23. јуна 1941. године, када је лично хапсио и убијао мостарске Србе по мостовима на Неретви.[6]

Одмах по доласку у Херцеговину, Шуљак је одржао серију зборова муслиманима и уз запаљиву реторику позвао их да започну истребљење Срба из ових крајева. О томе се у материјалима Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, каже: "Најпре је одржао читав низ говора на зборовима у Требињу и Мостару, у којима харангира муслиманске масе против Срба. Од таквих говора нарочито се истиче његов говор маја мјесеца 1941. године у хотелу Наглић у Мостару, у коме је директно позивао муслимане да безобзирно уништавају Србе, обећавајући им да ће имати на располагању доста српске имовине.“[7] У почетној фази организовања усташке власти у Херцеговини чини се да су ове задње ријечи Алије Шуљка, биле кључни мотив у придобијању муслиманских маса за НДХ. Истини за вољу, Шуљак је знао муслиманима да одржи и ватрене хрватске националистичке говоре, попут оног у Мостару 7. јануара 1942. године, када је, између осталог, рекао: "Ја сам пресрећан што вам могу рећи да су мисли нашег Поглавника и нашег Војсковође уочи ових бајрамских дана, упућене вама, борцима, који на далеким пољанама Совјетске Уније војујете и борите се за спас Европе, а тиме и свију нас... ви се данас јуначки борите раме уз раме са најхрабријом војском свијета, војницима њемачког Рајха против заједничког непријатеља... Јер сте били свијесни да вам је света национална дужност одазвати се позиву свог Поглавника...“[8]

Међутим, оваква пропаганда усташких идеолога из редова муслимана у Босни и Херцеговини, тешко да је могла мобилисати муслиманске масе у Херцеговини да тако масовно приступе усташком покрету, јер велика већина њих није, за разлику од својих идеолога, осјећала било какву припадност хрватском народу. Прије свега, муслимани Босне и Херцеговине још су осјећали приврженост турској држави, што се види и по појединим документима Земаљске комисије у којима они сами себе још називају Турцима. Једини сличан аргумент са којим су усташки идеолози могли рачунати био је вјерски

[6] *Зборник*, том I, стр. 82, док. бр. 7, (Одлука Државне комисије ФНРЈ за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача бр. 26154 о проглашењу Алије Шуљка за народног издајника и ратног злочинца).

[7] Исто.

[8] Исто.

фанатизам, јер је он био један од главних покретача муслимана у Босни и Херцеговини, а њихова вјерска мржња била је без сумње усмјерена највише према Србима. Разлоге за то могли бисмо тражити у периоду турске окупације ових покрајина, али и касније, када је аустроугарски окупатор настојао да вјерску мржњу између православних и муслимана што више продуби, како би на тај начин спријечио њихову сарадњу против окупаторског режима. Врхунац продубљивања вјерске мржње био је Први балкански рат, када је српско оружје на очиглед муслимана у Босни и Херцеговини, границе Отоманске империје одбацило далеко од Босне и Херцеговине и на тај начин уништило сан овдашњих муслимана да би ове покрајине једног дана поново могле постати дио турске државе. Према неким ауторима, који су се бавили овим питањем, попут Чедомила Митриновића, мржња коју су тада осјетили муслимани Босне и Херцеговине према побједи српског оружја, само је касније била вјешто каналисана и кориштена од Аустро-Угарске, а то је произвело и догађаје из Првог свјетског рата.[9] Осим тога, нездрави политички односи у Босни и Херцеговини послије Првог свјетског рата, а посебно одузимање земље муслиманским велепосједницима у оквиру аграрне реформе и укидања феудалних односа, као и продор идеологије Стјепана Радића у ове покрајине почетком двадесетих година, али и прохрватско опредјељење једног дијела политичке елите из редова муслимана, проузроковали су да та вјерска мржња нимало не изгуби на интензитету до Другог свјетског рата. Вјешто каналисана од стране хрватских националиста, она је у оквирима Другог свјетског рата постала опасно оружје у рукама усташке геноцидне идеологије.

Посебан проблем представљала је чињеница да су се и поједини муслимански вјерски службеници ставили отворено у службу усташког режима и предводили своје једновјернике у масовним злочинима над српским народом. Еклатантан примјер, у том смислу, је Мухарем Главинић, хоџа из села Кључа код Гацка, који је лично предводио своје вјернике из Куле Фазлагића приликом убијања и бацања Срба из села Корита у јаму Голубинку.[10] Исто тако, у документима

[9] Чедомил Митриновић, *Наши муслимани – студија за ориентацију питања босанско-херцеговачких муслимана*, Београд 1926, 56 – 58.

[10] Саво Скоко, Милан Граховац, *Злочини Независне Државе Хрватске и немачког окупатора у Херцеговини 1941-1945. године*, Зборник докумената, том II (У даљем тексту: *Зборник*, том II), приредили мр Драга Мастиловић и Гордана Мастиловић, Београд – Гацко 2012. године, документ бр. 14, стр. 88-93 (Пресуда Окружног суда

Земаљске комисије за утврђивање злочина наводи се да је хоџа Брезовић из Берковића постао 1941. године усташки таборник.[11] Хоџа Мухамед Крпо постао је члан усташког логора у Коњицу, одмах по формирању тог логора.[12] Хоџа Узеир Делалић из Борча је "био један од главних савјетодаваца и организатора усташких банди."[13] Истине ради, треба рећи да су се, бар према тврдњама др Сава Скока, хоџа Узеир Делалић и Шаћир Фржина, на конференцији у Мједенику 30. децембра 1941. године, једини успротивили намјерама својих истовјерника да покољу цјелокупно српско становништво Горњег Борча.[14] Али, тај глас разума није могао спасити већину српских становника Борча, као на примјер, Србе из села Придворице, које су њихове комшије муслимани, на православни Божић 1942. године, "уз исламски ритуал стравично мучили, а потом поклали као браве."[15]

Осим наведеног, несумњиво јак мотив за масовно опредјељење муслимана у Источној Херцеговини за усташки покрет 1941. године, барем судећи према документима из тог времена, била је и могућност изненадног богаћења, то јест, пљачке покретне и непокретне имовине побијених Срба. То је била, барем у почетку, једна од главних тачака пропаганде усташких идеолога у придобијању муслимана за усташки покрет. Већ је речено да је и главни усташки идеолог у Источној Херцеговини, Алија Шуљак, обећавао српску имовину муслиманима, ако истријебе Србе из Херцеговине. На овоме су радили и остали усташки идеолози у Источној Херцеговини, својим примјером показајући како треба поступати са Србима и српском имовином. Тако је, на примјер, у пресуди усташком таборнику у Гацку Махмуту Чампари, између осталог, наведено да је "радио као непосредни извршилац пљачке приватне имовине."[16]

у Мостару бр. 270/46, од 14. августа 1946. године, ратном злочинцу Мухарему Главинићу).

[11] *Зборник*, том II, док. бр. 33, стр. 164 (Пресуда Окружног суда у Мостару бр. 79/45, од 12. фебруара 1946, ратном злочинцу Осману Ђулепи).

[12] *Зборник*, том I, док. бр. 45, стр. 203 (Усташки злочини у срезу коњичком).

[13] *Зборник*, том I, док. бр. 2, стр. 33 (Херцеговачки округ – кратко регистровање масовних злочина из 1941. године).

[14] Саво Скоко, *Читуља жртава усташко-нацистичког геноцида у гатачком крају 1941-1944*, Београд 2006, 149-150.

[15] Исто, 154.

[16] *Зборник*, том II, док. бр. 16, стр. 96 (Пресуда Окружног суда у Мостару бр. 132/46, од 10. маја 1946. године, ратном злочинцу Махмуту Чампари).

Оваква пропаганда усташких идеолога несумњиво је морала уродити плодом, посебно код сиромашних муслиманских слојева у Источној Херцеговини. Ту чињеницу примијетили су и остали аутори који су се бавили овим питањем. Тако је, на примјер, др Саво Скоко, покушавајући да дође до одговора на питање шта је муслимане мотивисало да у толикој мјери узму учешћа у злочинима геноцида над српским народом у Другом свјетском рату, такође, закључио да је, осим наравно вјерске мржње, најчешћи мотив била пљачка и могућност да се отме и у трајном власништву задржи имовина убијених Срба. У том смислу, он наводи неколико примјера: "Обећали су нам – каже један од ухваћених учесника у бацању Корићана у јаму Голубинку (усташки бојник Махмут Туновић) – да ће све српске куће и српска земља бити издељена Турцима, да ће сви Срби бити поубијани или протјерани у Србију, као и да ће се на њихова имања населити Турци. Други заробљени усташа (Шућрија Фазлагић), на саслушању је, поред осталог, рекао: Једнога дана у мају месецу 1941. године дошао сам у Автовац, код трговца Хасанбеговић Мустафе и тражио му 300 динара на зајам, да купим бабу фес. Одговорио ми је: Шта увијек просјачиш, ено ти Панта Рунда (трговац из Автовца, Јевреј) убиј га и узми све његово. Из ових примера се види зашто је, између осталог, муслиманска сиротиња, која је живела на ивици егзистенцијалног минимума, листом похрлила у усташке редове, да би одмах била гурнута на странпутицу без повратка“[17] – закључује др Саво Скоко. Међутим, погрешно би било мислити да је само муслиманска сиротиња у Источној Херцеговини похрлила у усташке редове, већ су то учинили и многи имућнији појединци, попут трговаца, занатлија, чиновника, земљопосједника и слично. На примјер, у већ помињаној жалби требињских Хрвата на понашање муслимана у овом граду, након стварања НДХ, између осталог се наводи да су у све радње које су отете од Срба у Требињу, за повјеренике постављени искључиво муслимани, који се надају да ће радње у којима су постављени као повјереници у ствари постати њихово власништво.[18] А за повјеренике у радњама нису постављани појединци из сиротињских редова, већ такође власници радњи, а за неке од њих се у документу наводи да су затворили своје радње да би

[17] С. Скоко, *Читуља жртава усташко-нацистичког геноцида у гатачком крају 1941-1944*, 25.

[18] *Зборник*, том I, 195, док. бр. 42 (Писмо четворице Хрвата из Требиња великом жупану жупе Дубрава у Дубровнику од 3. августа 1941. године).

у српским били повјереници или су платили друге особе да воде њихове радње.[19]

Када се све узме у обзир, онда и не чуди чињеница да је све усташке погромашке походе на српска села у Источној Херцеговини пратила масовна пљачка и пустошење српске имовине, која је понекад имала организован карактер. Тако, на примјер, приликом напада око 500 муслимана из Борча, Куле Фазлагића. Гацка, Грачанице, Мрђеновића и Бахори "иза наоружаних људи кретале су се дугачке колоне старијих особа (људи и жена) са товарним коњима, које су кренуле у пљачку.“[20] Исто тако, један од очевидаца пљачке српског села Корита, послије бацања Корићана у јаму Голубинку, Лутво Џубур, о догоњењу опљачкане стоке у Фазлагића Кулу, 5. јуна 1941. године, каже сљедеће: "У послијеподневним сатима преко Пустог поља почели су се назирати облаци прашине коју су подизала непрегледна крда оваца и говеда, која су се кретала према Кули. Све, мушко и женско, из кулских села изашло је на оближња узвишења и посматрало ту жалосну слику.“[21]

О масовним пљачкама српских села по Источној Херцеговини приликом погромашких похода муслиманских штрајфуна, има трагова и у грађи усташко-домобранске провенијенције. Тако је, на примјер, напад штрајфуна из Куле Фазлагића и Гацка на српско село Срђевићи у гатачком срезу, 5. септембра 1941. године, поручник Ђуро Киндл, командир оружничког вода у Гацку, описао на сљедећи начин: "Чим су оружници ушли у село, блокирали су сваку кућу и напредовали све више према западној страни села. Искоришћавајући овај моменат, сељаци муслимани, како они који су били наоружани тако и они без оружја, почели су да пале куће и да пљачкају, износећи све предмете из напуштених кућа.“[22]

О масовној пљачки српске имовине од стране њихових комшија муслимана, сврстаних у усташке редове, свједоче и бројни документи

[19] Исто.

[20] С. Скоко, *Читуља жртава усташко-нацистичког геноцида у гатачком крају 1941-1944*, 138.

[21] Цитирано према: Саво Скоко, *Крваво коло херцеговачко*, књ. 1, Београд – Пале 2000, 58.

[22] С. Скоко, *Читуља жртава усташко-нацистичког геноцида у гатачком крају 1941-1944*, 128.

Земаљске комисије за утврђивање злочина. Тако је, на примјер, пљачкање српског села Влаховића, приликом хватања Срба из овог села, 4. и 5. јуна 1941. године, у материјалима Земаљске комисије описано на сљедећи начин: "У току ових хапшења и претресања кућа, усташе су вршиле масовне пљачке, пљачкали су новац, постељне ствари, животне намирнице и све што је било вредније. Опљачкане ствари и предмете усташе су доносили и скупљали код основне школе у селу Влаховићима. Опљачкано је тада из овог села, поред осталог и око 50-60 коња, на које су усташе натоварили опљачкане ствари и отерали за село Ранковце. Остатак опљачканих ствари, које нису могли собом отерати за Ранковце, усташе су једним делом уништили, а другим делом поделили месним усташама и муслиманима – сељанима, који су их помагали у проналажењу и хватању Срба – мушкараца."[23] На исти начин опљачкана су и остала српска села у љубињском срезу, која су се тих дана нашла на удару усташа, а сва опљачкана роба из ових села организовано је сакупљена у село Ранковце, а затим камионима одвезена у Љубиње. Ово показује да пљачка српске имовине, која је вршена упоредо са истребљењем српског становништва, често није провођена стихијски и без контроле, већ веома смишљено и плански, као што је уосталом вршено и спровођење плана тоталног истребљења српског становништва у Херцеговини.

Осим покретне имовине, мета пљачкаша је била и непокретна имовина, посебно у оним селима у којима је у потпуности истријебљен српски народ. Такав примјер је и српско село Придворица у гатачком срезу, гдје су сви становници, од дјетета у колијевци до старца, брутално убијени и спаљени 7. и 8. јануара 1942. године од стране својих комшија муслимана. Њихова имања и непокретну имовину запосјеле су њихове дојучерашње комшије. У неким срезовима ликвидација Срба и запосједање њихових имања није, такође, вршено стихијски већ плански. О томе свједочи и котарски предстојник НДХ у Билећи Марко Шакић који је у својој изјави пред органима Земаљске комисије, коју је дао 1. новембра 1946. године, изјавио да му је крајем јуна 1941. године Боро Ротквић из Требиња, иначе први помоћник Јуре Францетића и усташки делегат за Херцеговину, донио списак од 250 Срба из Билеће које мора ликвидирати, а њихова имања предати

[23] *Зборник*, том I, док. бр. 51, стр. 244 (Усташки злочини у срезу Љубиње).

муслиманима, такође према списку који му је доставио.[24] Овај монструозни план није спроведен у дјело, нешто због отпора самог Шакића, а више због устанка Срба, који је убрзо избио у билећком срезу.

Било како било, чињеница је да су по свим мјестима Источне Херцеговине, одмах након успостављања усташке власти, на најодговорније позиције постављени, поред Хрвата, и муслимани. У Требињу је за усташког логорника именован Шарић Мухамед, зубар из Требиња, док је његов замјеник био Перо Шутић, трговац. Чланови усташког стана у Требињу били су апотекар Салко Регуловић, Јурај Стринчић, фотограф Јуре Кнежевић, Никола Кисић, дон Маријан Вујиновић католички жупник и други.[25] Иако су у усташку власт били укључени и они малобројни Хрвати у Требињу, ипак су муслимани, као бројнији, водили главну ријеч. То се види и из помињаног писма Хрвата из Требиња великом жупану у Дубровник. У том писму, писаном 3. августа 1941. године, четворица Хрвата из Требиња, од којих су неки, попут Јураја Кежића и Никице Кисића, били познати усташки злочинци, писали су жалбу великом жупану Жупе Дубрава, са сједиштем у Дубровнику, на понашање требињских муслимана, који су напрасно постали већи Хрвати од њих самих. У писму се, између осталог, каже: "Прије доласка наше војске прилике су биле донекле подношљиве, јер смо имали нове Хрвате у изчекивању, који су само шапутали и када су имали изрећ ријеч Хрват окренули су се неколико пута да јих не би ко чуо [...] Сада, од 20. свибња на овамо, постадоше толике патриоте да смо сви католици Хрвати пали у немилост и да страхујемо за своје животе. Ови нови Хрвати су наши муслимани [...] Са нашом војском дошли су усташе у Требиње и почели са кажњавањем четника. Муслимани су се у пуном обиму показали као патриоте те су настојали да се што више очисти, те је тако пострадало некојих људи који су мање криви него они који су остали живи, једном ријечи затваран је онај који је био у немилости појединог полицајца, а не онај који је заслужио.“[26] Међу најзлогласнијим злочинцима из редова муслимана у Требињу, у једном документу Земаљске комисије су наведени: Шарић Мухамед, зуботехничар, предсједник општине у Требињу и

[24] *Зборник*, том I, док. бр. 36, стр. 177 (Записник ЗКУЗ БиХ, састављен 1. новембра 1946. године, о саслушању свједока Марка Шакића).

[25] *Зборник*, том I, док. бр. 42, стр. 37, (Херцеговачки округ – кратко регистровање масовних злочина из 1941. године).

[26] *Зборник*, том I, 195, док. бр. 42 (Писмо четворице Хрвата из Требиња великом жупану Жупе Дубрава у Дубровнику од 3. августа 1941. године).

Шаран Хакија, шеф полиције. Поред имена ове двојице у документу је написано "велики крволок“. У документу су затим, као истакнути злочинци, наведени: Хилмија Хабдул, Брачковић Омер, Салкићи: Шериф, Мухарем, Ибро и Махо. Затим Капетановић Адем, Ролић Фехим, Ресуловић Салко, Зубчевићи Суљо и Ибрахим, Буковац Хасан, Тафро Мухамед, те Арсланагићи: Хасан, Ибро и Ахмед.[27]

Одмах након успостављања власти НДХ, у Херцеговини су формирана два Оружничка крилна заповједништва са сједиштима у Мостару и Билећи. Крилно заповједништво у Билећи, које је имало своје водове у Требињу, Билећи, Гацку и Невесињу, било је задужено за Источну Херцеговину. Нимало случајно, за команданта Крилног заповједништва Билећа именован је муслиман, потпуковник Мухарем Агановић. Према документима Земаљске комисије, он је у Билећу стигао у пратњи 200 до 300 војника – усташа, "који су на глави носили муслиманске капе – црвене фесове.“[28] Осим тога, главна мјеста у усташком апарату власти у билећком срезу повјерена су домаћим муслиманима. За усташког логорника именован је Заим Муштровић, пиљар из Билеће, за таборника Мехо Зубчевић, терзија из Билеће, док је котарски предстојник постао Салко Дрљевић, учитељ из Билеће.[29] Пошто је логорник Муштровић био старији човјек и прилично неактиван, Алија Шуљак је за новог логорника поставио Шукрију Чустовића, ранијег брицу из Билеће, иначе родом из Гацка. Ако је вјеровати Записнику са саслушања Марка Шакића, који је 8. јуна 1941. године из Сарајева упућен у Билећу на мјесто котарског предстојника, чини се да је Билећа имала среће да јој он буде именован за котарског предстојника, јер је по свему судећи Шакић био најзаслужнији што билећке Србе није током јуна задесила судбина Срба у осталим херцеговачким срезовима. Наиме, иако је Алија Шуљак тражио од котарског предстојника Шакића да побије угледније и имућније Србе и њихове породице, а њихове радње и имања подијели муслиманима, те му приговорио што није спровео усташку наредбу

[27] *Зборник*, том I, док. бр. 43, стр. 198, (Списак истакнутих усташких злочинаца у срезу Требиње).

[28] *Зборник*, том I, док. бр. 2, стр. 36, (Херцеговачки округ – кратко регистровање масовних злочина из 1941. године).

[29] Исто.

да православног свештеника отпреми у концентрациони логор, Шакић ипак није извршио наређења која је добио од Шуљка.[30]

У срезу Љубиње приступање муслимана усташком покрету започело је већ у априлу мјесецу 1941. године, да би убрзо попримило карактеристике масовности. Већ крајем маја 1941. године високу усташку делегацију, у којој су били Петар Петковић, Јуре Францетић, Иван Прпић и Фрањо Видас, свечано су дочекали муслимани из вароши Љубиње и околних села, а поздравни говор одржао је усташа Мехо Козлић "величајући окупаторску војску и усташки покрет."[31] Тада је и организована усташка власт у Љубињу, на челу са усташким повјереником Јуром Бојем и усташким изаслаником за овај срез Леом Тогоналом. За командира оружничке постаје у Љубињу постављен је Назиф Селман из села Жабице. Наредних дана усташко вођство је одржало низ зборова чији је главни циљ било придобијање муслимана из љубињског среза да масовно приступе усташком покрету. На једном таквом великом збору у самом Љубињу било је присутно 500-600 особа, углавном муслимана из саме вароши и оближњих села, а Тогонал се није либио да у сврху омасовљења усташких формација љубињским муслиманима, на зборовима носи и црвени фес.[32] Какви су били резултати ове усташке пропаганде, најбоље се види из докумената Земаљске комисије за утврђивање злочина гдје се, између осталог, каже: "Упорним хвалисањем новог стања, стварањем Независне Државе Хрватске и увеличавањем снага фашистичких држава, разним обећањима, додељивањем положаја, усташе су успеле да један велики део муслимана среза љубињског намаме и увуку у усташке редове. Око 300 муслимана из вароши Љубиња и околних села, већ првих дана примили су оружје и ушли у састав усташких формација. Нарочито је био велики одзив муслимана из села Жабице, Крушевице и Рисника."[33] Заједно са Хрватима они ће, сврстани у усташке редове, наредних дана и мјесеци извршити ужасне злочине над Србима љубињског среза. У документима Земаљске комисије помиње се велики број муслимана из љубињског среза који су учествовали у овим монструозним злочинима, а међу њима су се истицали појединци из породица: Бурек, Елезовић, Малохоџић, Тасламан, Жустра,

[30] *Зборник*, том I, док. бр. 36, стр. 177 (Записник ЗКУЗ БиХ, састављен 1. новембра 1946. године, о саслушању свједока Марка Шакића).

[31] *Зборник*, том I, док. бр. 51, стр. 241 (Усташки злочини у срезу Љубиње).

[32] Исто, 242.

[33] Исто.

Зечић, Махмутовић, Зубовић, Меретилић, Рогачевић, Чесић, Курељић и многи други.

У Невесињу је усташку власт успостављао познати усташки злочинац Фрањо Судар, родом из Госпића у Лици, један од предратних усташа емиграната. Његови главни сарадници на том послу и посебно у планирању и извођењу стравичних злочина над невесињским Србима, постали су Хрвати Ђорђе Преко и фратар Мирољуб Скоко, те муслимани Шукрија Пекушић и Суљо Башагић. Они су били чланови његовог штаба. Преко је именован за стожерника, а његов замјеник је постао Пекушић, док је Башагић постао предсједник општине и један од усташких судија.[34] Од муслимана из Невесиња, који су се истицали у злостављању и убијању Срба, документи Земаљске комисије посебно издвајају три брата Сабовића: Мурата, Меха и Шућра из Невесиња, затим Ћатиће Муја, Незира и Салка из села Хрушта, Топоран Муха и Масло Ибра из Придвораца, Гаковић Бајра и Сајинагић Ћамила из Ковачића, Смаја Југа из Постољана, Адема Дугалића из Невесиња и друге.[35]

Гацко је било срез са процентуално највећим бројем муслиманског живља у Источној Херцеговини и због тога је и одзив муслимана у усташке редове у овом срезу био најмасовнији, а усташка кама у муслиманским рукама оставила је управо у овом срезу најкрвавије трагове. Одмах по успостављању власти НДХ, У Гацку је за првог усташког логорника постављен Хасан Чустовић, бивши управник поште у Гацку. Он је, заједно са усташким повјереником за срез Гацко, Херманом Крешом Тогоналом, инспирисао и организовао масовне злочине над гатачким Србима, које су проводили домаћи муслимани.[36] Осим њега, у усташком руководству у Гацку налазили су се и Џемо Тановић, Махмут Чампара, Смајо и Хамид Дилић, Смајо

[34] *Зборник*, том I, док. бр. 22, стр. 136 (Одлука ЗКУЗ БиХ бр. 1763, од 8. августа 1947. године, о проглашењу Фрање Судара за ратног злочинца) и док. бр. 24, стр. 148 (Записник ЗКУЗ БиХ, од 18. јуна 1946. године, о саслушању више свједока о усташким злочинима геноцида у Невесињу).

[35] *Зборник*, том I, док. од бр. 23 до бр. 35, стр. 144-172.

[36] *Зборник*, том I, док. бр. 9, стр. 96-97 (Одлука Земаљске комисије БиХ за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача ф. бр. 1583 о проглашењу Хасана Чустовића за ратног злочинца).

Куртовић, Јосип и Анка Ром, Мумо Хасанбеговић, Омер Капетановић, Фехим Пашић, Авдо Звиздић и други.[37] Усташки таборници постали су Махмут Чампара у Гацку, Џемо Тановић Ибановић у Фазлагића Кули и Автовцу те Мехо Салчин у Борчу, а у свим муслиманским селима у гатачком срезу формиране су од муслимана мјештана наоружане војне формације, такозвани усташки ројеви.[38] У свим овим јединицама и командни кадар и војници били су скоро искључиво домаћи муслимани. Из Фазлагића Куле и Борча, двије шире области које су чинили комплекси већином муслиманских села, потекли су најкрволочнији усташки злочинци у Источној Херцеговини. Од гатачких муслимана су усташке власти, по одобрењу Италијана, формирале потјерна одјељења, такозване штрајфуне, то јест, усташку милицију, по угледу на шуцкоре у Првом свјетском рату. Већ крајем 1941. године у Борчу је било више од 2000 до зуба наоружаних муслимана штрајфуна, рачунајући ту и њих око 700 који нису били из Борча, већ су ту побјегли из Фоче, Горажда и других мјеста у долини Дрине, бјежећи испред четника који су заузели и држали ова мјеста. Из Борча је ова усташка муслиманска милиција имала једини задатак да напада и пустоши околна српска села, а колику су ревност показивали при томе, показује и податак да је поглавник НДХ Анте Павелић, за заслуге у бруталном истребљењу српског становништва на тим просторима, одликовао у току јуна и јула мјесеца 1942. године чак 150 муслимана из Борча.[39] Ништа мање усташко упориште у гатачком срезу била је Кула Фазлагића, што је заједнички назив за комплекс муслиманских села на јужном ободу Гатачког поља. Они су се, заједно са муслиманима из самог Гацка, те Грачанице и Автовца, већ првих дана јуна масовно укључили у усташке редове, а "за велики број гатачких муслимана, нарочито оних из Фазлагића Куле, усташка пушка је постала највећа светиња после Алаха“.[40] Већ је речено да су

[37] С. Скоко, *Читуља жртава усташко-нацистичког геноцида у гатачком крају 1941-1944*, 55.

[38] Њихови командири били су: Јашар Селимовић у Добром Пољу, Назиф Володер у Надинићима, Зајко Муховић у Муховићима, Сајто Башић у Башићима, Ариф Зуловић у Друговићима, Ајдин Шкаљић у Кључу, Алија Хебиб у Церници, Џемо Тановић Ибановић у Међулићима, Авдо Звиздић у Гацку, Авдо Крвавац у Грачаници, Мујо Баук у Равнима и Мехо Салчин у Борчу (исто, 19)

[39] С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко*, књ. 1, 342.

[40] С. Скоко, *Читуља жртава усташко-нацистичког геноцида у гатачком крају 1941-1944*, 124.

муслимани из Куле Фазлагића, предвођени хоџом Главинићем, извршили први масовни злочин над Србима у Херцеговини, у ноћи 4/5. јун 1941. године у селу Корита. Након тога, они су брутално очистили од Срба Кулу Фазлагића, а њихове погромашке походе по српским селима зауставио је јунски устанак гатачких Срба. Међутим, она српска села која су се налазила у близини Куле Фазлагића и нису била заштићена од стране устаника и даље су била на мети њихових похода. Тако су, на примјер, муслимански усташки ројеви из Куле Фазлагића, Гацка и Грачанице, њих око 400, почетком септембра 1941. године напали српско село Срђевиће, побили све становништво које није успјело да се пробије из обруча, а затим село темељито опљачкали и опустошили. Након тога, наставили су свој злочиначки поход на српско становништво села Меданићи, Надинићи, Рудо Поље и Мала Грачаница. Све до краја Другог свјетског рата Кула Фазлагића је била усташки бастион у Херцеговини и стална пријетња српском становништву у овим крајевима.

На крају треба рећи да Источна Херцеговина није била изузетак када је у питању масовно приступање муслимана у усташке редове 1941. године. Слична ситуација била је и у осталим херцеговачким срезовима. Као примјер може се навести општина Берковићи која је припадала тадашњем срезу столачком, гдје су главни организатори и спроводници покоља преко 200 Срба из ове општине, јуна мјесеца 1941. године, били управо муслимани. Међу њима се истицао усташки таборник у Берковићима Осман Ђулепа, те његови најближи сарадници: хоџа Брезовић, Осман и Мехо Јашаревић и други.[41] Осим тога, у документима Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача наведен је именом и презименом, велики број муслимана из срезова Столац, Чапљина, Мостар и Коњиц који су не само организовали масовне покоље Срба у овим срезовима већ и лично учествовали у тим покољима. Преживјели свједоци чак тврде да је у Стоцу започело организовање усташке милиције одмах после слома Краљевине Југославије у Априлском рату 1941. године, а "организатори су домаћи мештани, већином муслимани, док су Хрвати у

[41] *Зборник*, том II, док. бр. 33, стр. 164 (Пресуда Окружног суда у Мостару бр. 79/45, од 12. фебруара 1946, ратном злочинцу Осману Ђулепи).

усташком покрету били далеко мање ангажовани.“[42] Да и не говоримо о убицама пребиловачких жена, дјеце и стараца, попут Мурата Шоша, који је кренуо у пљачку српских кућа у Пребиловцима, још док су жртве биле затворене у школи и његових синова Рама, Салка, Халида, Меше, Ахмета и Муја који су жалосну славу усташких бојовника стицали брутално силујући пребиловачке жене и дјевојке, па чак и дјевојчице, у школи у Пребиловцима.[43] Али и многи, многи други.

О бројности муслимана у усташким редовима, када је у питању Западна Херцеговина, несумњиво свједочи и списак Хрвата и муслимана који су учествовали у одвођењу и убијању Срба у Мостару и околини, који су у току Другог свјетског рата, тачније током фебруара и марта 1943. године, саставили двојица Хрвата из Мостара, др Цвитан Спужевић и Блашко Слишковић. Оригинал тог списка налази се у Архиву САНУ у Београду, а недавно је и публикован. Међу укупно 533 имена злочинаца који су се истакли у одвођењу и убијању мостарских Срба у току Другог свјетског рата, налази се и 106 муслимана.[44]

Не треба заборавити ни то да је једна група угледних муслимана из Мостара, већином просрпски или прокомунистички оријентисаних, а предвођена Хусагом Чишићем и Смаилагом Ћемаловићем, покушала да једном резолуцијом врати своје сународнике са трагичне странпутице којом их је повела нова хрватска власт у Босни и Херцеговини. У тој резолуцији се осуђују "небројени злочини, неправде, безакоња и насилна превјеравања која су учињена и која се чине према православним Србима“, а која су страна потпуно "души свакога муслимана“ јер исламска вјера "сматра највећим гријехом убијања и мучења невиних као и отимања туђег добра, те насилно превјеравање.“[45] Потписници Резолуције позивају муслимане да не насједају на намјере интелектуалних зачетника или извршилаца злочина и препору-

[42] *Зборник*, том II, док. бр. 3, стр. 11 (Записник са саслушања свједока Петра Курилића и Предрага Марића, састављен 11. марта 1943. године у Комесаријату за избјеглице и пресељенике у Београду).

[43] *Зборник*, том I, док. бр. 64, стр. 336 (Записник ЗКУЗ БиХ, од 7. јула 1946. године, о саслушању више свједока о усташким злочинима геноцида у Пребиловцима).

[44] Миле Станић, *Списак Хрвата и муслимана који су учествовали у одвођењу и убијању Срба у Мостару и Околини*, "Зборник за историју БиХ“, бр. 7, САНУ, Београд 2012, 686-399.

[45] *Зборник*, том I, док. бр. 94, стр. 427 (Резолуција муслимана града Мостара).

чују им да са својим комшијама и суграђанима живе у слози и љубави.[46] Међутим, овај глас разума није далеко одјекнуо, а и сами његови потписници морали су бринути о спасавању својих глава, посебно они који су се у националном погледу осјећали и изјашњавали као Срби. То показује и примјер Смаилаге Ћемаловића, другопотписаног на Резолуцији, а вјероватно и једног од главних инспиратора за њено састављање. Иначе, Ћемаловић је био познат као српски национални радник још из времена аустроугарске окупације Босне и Херцеговине. Између осталог, он је заједно са Владимиром Гаћиновићем основао раволуционарно омладинско удружење Српска омладина, 1912. године у Сарајеву. Због свог националног рада био је прогоњен од аустроугарских власти, а у току Првог свјетског рата био је и логораш у Араду. У периоду између два свјетска рата постао је један од најугледнијих чланова Народне радикалне странке у Херцеговини. Међутим, своје српско национално опредјељење Ћемаловић је платио мученичком смрћу у логору Јасеновац.

Дакле, из свега изложеног јасно је да су главну снагу усташког покрета у великом дијелу Херцеговине чинили домаћи муслимани и да без њихове подршке и масовног учешћа, Хрвати не би били у стању да изврше тако ужасне злочине геноцида над српским народом у тим крајевима. То се посебно односи на област Источне Херцеговине, гдје је хрватски елемент био веома малобројан и као такав сигурно није био у стању да самостално изврши директиве усташког вођства о истребљењу српског народа са тих простора.

Посебно поглавље нечасне улоге великог броја муслимана у Источној Херцеговини у току Другог свјетског рата, представља до тада невиђена бруталност и садизам са којим су немилосрдно уништавали све што је српско и православно на том простору, од дјетета у колијевци до немоћних, па чак и непокретних стараца и старица. О тој бруталности и садизму говори и огроман број докумената из тог периода, као и литературе, али нико до сада није успио да дубље продре у психолошки профил оних који су били способни да се на тако ужасан начин обрачунавају са својим дојушерашњим комшијама, пријатељима, па чак и кумовима. Да и не говоримо о психолошком профилу

[46] Међу потписницима Резолуције били су: Хусага Чишић, Смаилага Ћемаловић, Омер Калајчић, Омер Ћабић, Ибрахим Фехић, Ибрахим Слипичевић, Сулејман Крпо, др Салих Комадина, Мехмед Гребо, Хусен Пузић, Ахмет Карабах, Ибрахим Рибица, Дервиш Гребо, Ахмет Авдић, Ибрахим Лакишић, Хасан ага Хадровић, Алага Дураковић и Хаџи бег (Исто).

људи који су били способни да дјецу, чак и ону у колијевци, кољу, набијају на бајонете, бацају у јаме и спаљују на ватри. Од безбројних примјера невиђене бруталности и садизма, навешћемо само један и то из Оптужнице Окружног суда у Мостару усташком злочинцу Химзу Вукотићу из Цернице код Гацка, у којој је, на основу исказа свједока, а међу њима и Селме Вукотић, супруге окривљеног, наведено да је "показао нарочиту крволочност, јер је јео хљеб умочен у крв убијених“.[47] Овоме би сваки коментар био сувишан.

[47] *Зборник*, том II, док. бр. 29, стр. 138 (Оптужница Окружног суда у Мостару бр. 807/46, од 31. маја 1946, против ратног злочинцаХимза Вукотића).

Бошко Буха

ЗЛОЧИНИ НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ НАД СРБИМА, ЈЕВРЕЈИМА И РОМИМА ОД 1941-1945. ГОДИНЕ НА ПОДРУЧЈУ НЕВЕСИЊА

Кроз историју Невесиње је активно учествовало у свим бунама и устанцима, које је српски народ подизао, од косовске па до данас, против разних окупатора, њиховог терора и зулума. Неке су сами организовали и водили, а неким су се придруживали и помагали Срби и остали народи који су живјели на овим просторима. Буне и устанке често су дизали без обзира на снагу и окрутност непријатеља, као и на цијену коју су били спремни да плате. Невесиње је било и остало, увијек, нападано, али никада покорно и покорено. Невесињски Срби желе да живе људски и у слободи, па зато слободу претпостављају ропском животу: СВЕ ЗА СЛОБОДУ, А СЛОБОДУ НИ ЗА ШТА НА СВИЈЕТУ! Кроз многе вјекове овдје се лила крв непокорних устаника, славила слобода, гинуло се за њу и у њено име.

У борби за свој опстанак српски народ је показао велику одлучност и задивљујућу храброст, о чему довољно свједоче све невесињске пушке и то она из 1875, 1882, али и оне из 1941. и 1992. године. Тиме је Невесиње оставило значајне трагове у историји српскога народа и својом примјерном борбом за опстанак српскога народа, дакле, све је то утицало на темељно учвршћивање српскога човјека и јачање његовога нагона за слободом.

То је Невесиње учинило сталном метом најгрубљих насртаја непријатеља српскога народа који није имао другога избора осим да нестане или да се бори за свој опстанак и своју скупо плаћену слободу.

Невесиње – Панорама са војним логором као доминантном зградом који су усташе 1941. године претвориле у свој злогласни логор гдје су убили више стотина Невесињаца

Послије априлске катастрофе, стање се у раскомаданој и окупираној држави Краљевини Југославији кретало у знаку бруталног терора окупатора и њихових домаћих помагача, као и у знаку антиокупаторскога расположења српскога народа. У свим српским крајевима јављају се знаци антиокупаторскога расположења и пасивног отпора окупацији. Када су кренула појединачна, а затим и масовна хапшења и погубљења, српски народ је не чекајући никакве позиве и наређења, бранећи се од биолошкога истребљења и нестанка, почео пружати оружани отпор окупатору.

Најбоља потврда овога је Јунски устанак 1941. године, када је готово цијела Европа била окупирана од нацистичко-фашистичке чизме, те најсуровије тираније коју је запамтила људска историја. Овај устанак је био варница која је разбуктала пожар четворогодишње ослободилачке борбе против фашистичких окупатора и домаћих помагача. Био је то спонтани општенародни бунт против стравичних злочина НДХ, вршених са тежњом да се у бунтовној Херцеговини потпуно и до краја уништи српство и православље. Дакле, радило се опет о борби за опстанак на својим исконским, прадједовским огњиштима.

Поред овог основног узрока за дизање устанка, једнако важан узрок је био, што такође треба истаћи, и улазак Совјетскога Савеза у рат

против сила Осовине. Тиме су херцеговачки Срби добили непоколебљиву вјеру у несаломљиву снагу Русије и традиционалну снагу руског народа.

Та вијест, како историчари кажу, била је "бљесак муње који је обасјао мрачну атмосферу безнађа у коме се налазио српски народ у марионетској Хрватској и стихијски га покренула у оружану борбу против те државе“. Иако учесници херцеговачког Јунскога устанка 1941. год. нису могли очекивати никакву помоћ са било које стране, због смртне угрожености одлучују се на подизање устанка, првог у поробљеној Европи.

Српски народ, уочивши намјеру усташа и видјевши у каквој се опасности налази, почео је давати отпор и бјежати у збјегове (у најближе шуме и планине).

Јунски устанак је осујетио, бар привремено, пројектовани усташки геноцид, ткз. "видовданску акцију“, као и све оне акције које су чињене од доласка и успостављања усташке власти у Невесињу.

Први покушај успостављања усташке власти у Невесињу био је 15. априла 1941. год, али у томе нису успјели. Тек када је одлуком сила Осовине на Бечкој конференцији 21. и 22. априла, БиХ и формално била укључена у састав фашистичке творевине НДХ, усташе су под заштитом њемачких и италијанских трупа током априла и маја успоставиле своју власт у источној Херцеговини. Представници усташке, локалне власти, окупаторе су дочекали у својим мјестима са цвијећем и пожељели им добродошлицу. У Невесињу је то учинило најуже усташко руководство и то: Смајо Југо из села Постољана, Јуре Васиљ и Стјепан Буцоњић из села Средња Вода, Ризван Ћатић из села Рабине, Сулејман Башагић из Невесиња града (као и Адем Хајровић и Адем Дугалић), затим Лука Јарак са Бакрачуше, Халил Косовић из Постољана, Видак Араповић из Паљева Дола (Бишина) и Никола Млађеновић.

До масовнога покоља Срба у Херцеговини за вријеме априлскога рата није дошло захваљујући интервенцији италијанских окупационих трупа, код којих су херцеговачки Срби нашли заштиту. Нажалост, ред који су на немирном херцеговачком тлу завеле италијанске трупе кратко је трајао – до 18. маја 1941. године, до потписивања тзв. Римскога споразума између Мусолинијеве Италије и Павелићеве Хрватске. Сутрадан послије потписивања тих споразума италијанско по-

сланство у Загребу предало је вербалну ноту НДХ, према којој сва цивилна управа на подручју које је дозначено НДХ, а која је до тада било у надлежности италијанске окупационе власти, прелази, од 20. маја, на хрватску власт. Тако је цијела Херцеговина предата на милост и немилост усташама. Власти новостворене "независне“ Хрватске су у међувремену донијеле читави низ законских одредби којима су Срби, Јевреји и Роми практично стављени ван закона.

Дакле, усташка власт у Херцеговини успостављена је тек послије Римског споразума – у периоду од 20. маја до 1. јуна 1941. године. Под окриљем оружаних снага НДХ, које су се налазиле у формирању и које су запосјеле све гарнизоне и жандармеријске станице које су до тада држали италијанске трупе и карабињери. У истом периоду успостављена су општинска поглаварства и среска предстојништва, као и жупе. Источна Херцеговина је припала Великој жупи Дубрава са сједиштем у Дубровнику. Упоредо са органима државне власти стварана је разграната мрежа усташке организације – стожери у великим жупама, логори у котарима (срезовима), табори у општинама и ројеви у селима. Успостављање усташке власти пратила је бјесомучна антисрпска кампања, у којој је максимално експлоатисано негативно насљеђе прошлости које је оставило дубоке трагове шовинизма као и националне и вјерске нетрпељивости.

Невесињски војни логор као сабирни центар заробљених Срба од стране усташких патрола

Одмах почетком маја из Загреба је у Невесиње дошла прва војна формација Независне Државе Хрватске, такозвани "Мачекови ловци“, а

са њима и једна десетина усташа на челу са официром, Фрањо Судар (ухваћен 1945. године и осуђен на смрт као ратни злочинац), и којима се до краја маја придружило још 116 домаћих и 150 усташа из других мјеста. Такође, у невесињском гарнизону до 17. јуна остала је чета италијанске дивизије "Марше“, и једна чета домобрана из Јадранскога дивизијскога подручја. Тако је и невесињска чаршија постала један од полигона на коме су се окупљали и припремали фанатизовани изроди из редова хрватскога и муслиманскога народа, који ће убрзо починити стравичне злочине над недужним српским становништвом. Све до тога тренутка (до доласка усташа са стране) домаће усташе нису давале видан знак о свом постојању. Само се јавно истицало и знало за четворицу (Сулејман Башагић, пропали посједник постављен за предсједника тадашње општине Невесиње, Шућрија Пекушић, пропали трговац постављен за усташкога повјереника у општини, Ђорђе Прека, пропали гостионичар постављен за усташкога логорника и фратар Јуре Јарак).

До краја маја у Невесињу је било обучено (униформисано) 116 домаћих усташа. Сви су били са подручја среза Невесиња и већином су били муслимани, јер је у Невесињу био мали број Хрвата – католика. Невесињски срез је обухватао данашњи простор Општине, затим Улог и неколико села данашње општине Гацко, и био је укључен у Велику Жупу Хум са сједиштем у Мостару. У Невесињу је формиран усташки логор у кругу војне касарне, а у Сопиљима и Рабини усташки табори. Жандармеријске станице су формиране у: Невесињу, Лукавцу, Фојници, Риљима, Улогу, Крушевљанима, Бишини и љетна на Моринама. Усташке јединице са стране, углавном из Љубушкога, дошле су у Невесиње крајем мјесеца маја.

Доласком тих ловаца, локалне невесињске усташе су се одмах јавно сврстале и придружиле усташкој власти, али и започеле тако пропагандни рад. Себе су прогласили за мјеродавне органе управе и за грађанске власти НДХ и приступили организацији и успостављању своје власти. Смјењују затечене, функционере: српског начелника, предсједника општине, школске управитеље, а командирима жандармеријских станица циркуларно се наређује да станице предају једном од својих жандарма, који је Хрват или муслиман, ако то већ нису учинили сами. Затим, приступају пописивању хрватских и муслиманских кадрова за попуну органа управе.

Истога дана по свом доласку из Мостара усташе су забраниле у Невесињу излазак на улице између 7 сати увече и 7 сати изјутра, обавезно

замрачивање прозора, као и да на српским кућама не смију стајати никакви хрватски знакови осим бијеле заставе, а остале куће да морају истаћи хрватску заставу. Циљ ове наредбе је више него јасан, да се јасно и јавно обиљеже српске куће у које ће наредних дана упадати и одводити Србе у војни логор, одакле се мало ко вратио, као и знак за пљачкање српске имовине. У српским радњама, опет са истим циљем, постављене су усташе за "повјеренике“. По доласку у Невесиње, усташе су одмах срушили споменик који је подигнут у спомен Невесињскога устанка из 1875. године, а Никола Млађеновић тада издаје наређење по коме сви Срби морају предати захтјев за прелазак у католичку вјеру.

Након успостављања своје власти, усташе су одмах пожуриле да што прије остваре своје планове о уништавању српског народа и Јевреја који су живјели у овом крају. Усташке власти су послије кратких војних и политичких припрема почеле са првим таласом усташкога геноцида над херцеговачким Србима у ноћи између 31. маја и 1. јуна 1941. године. Начин хапшења и привођења био је бруталан, баш као и погубљење. Усташке тројке су у рану зору упадале у српске куће, дизале из постеље поспане људе и одводили их на сабирно мјесто. У Невесињу је то био Војни логор, "на саслушање“. У свакој тројци био је по један мјештанин –Хрват или муслиман, који је лично познавао жртву.

У Невесињу су најприје почели са хапшењем најугледнијих људи (сјеча кнезова), опробани рецепт српских непријатеља за застрашивање и обезглављивање народа, а који ће касније бити сви убијени. Сабирно мјесто за све ухапшене била је невесињска војна касарна која је претворена у усташки логор.

Послије прекривања цијеле Херцеговине густом мрежом домобранских гарнизона, оружничких постаја, усташких логора, табора и ројева, усташке постројбе су прешле са ријечи на дјела. Након доласка оружничкога вода са Рудолфом Кучером на челу у Невесиње и 150 "заштитних ловаца“ из западне Херцеговине и натпоручника Фрање Судара, са десетак усташа, којима се за неколико дана придружило 116 добровољаца из Невесиња и околине који су већ били обучени, и униформисани, акције хапшења и привођења "на саслушање“ и погубљења Срба града Невесиња у усташком логору - Војна касарна - још више су добиле на интезитету. Већ 1. јуна пала је и прва, потпуно недужна жртва у бунтовном Невесињу, ученик трећег разреда Грађанске школе – Милош Нишовић.

Убио га је лично својом руком натпоручник Судар пред великим бројем запрепаштених грађана. Тако је на суров и свиреп начин скончала прва жртва новоуспостављене усташке власти у Невесињу 14-годишњи ученик. Тај тешки злочин извршен је, наводно, стога што је Милошев отац Светозар, тадашњи шеф пореске управе у Невесињу, побјегао усташама и однио кључ од касе у којој се налазио новац те управе. Усташка тројка је тражила његовог оца Светозара, и не нашавши га, усташки злочинци су искалили бијес на његовом сину Милошу.

У ствари, Милош је рекао Судару да му је отац отишао у село Оџак код некога свога пријатеља. Одмах је убацио Милоша у камион међу усташе и упутио се у то село. Пошто тамо нису пронашли Светозара, патрола је схватила да је преварена и обманута, усташки злочинци су везали Милоша конопцем за свој камион и вукли га по излоканом макадаму (9 км) све до Невесиња. Када су стигли на градски трг, пред кафану "Под липом“, најпознатију и најпрометнију кафану у граду, младић је био у бесвјесном стању и сав у крви. Наредили су телалима да по граду оглашавају Судареву наредбу да сви грађани смјеста дођу на градски трг, уз пријетњу да ће сви они који изостану бити најстрожије кажњени.

За мање од једног сата на тргу се окупило доста житеља, међу којима се налазила и Милошева мајка која је посматрала и била очевидац извршења смртне казне над њеним сином. Упирући прстом према измрцвареном и крвљу обливеном Милошу, Судар се обратио присутним ријечима "да је хрватски пријеки суд осудио на смрт овог ученик јер је сакрио свога оца четника бјегунца, обмануо усташе и на тај начин заслужио најстрожију казну“. Извадио је пиштољ и више пута пуцао у лице беспомоћнога младића, на опште запрепашћење присутних грађана.

Одмах сутрадан, друга појединачна жртва у Невесињу био је Ђорђо Буха, јер је усташка власт журила да застраши српски народ знајући за њихов вјековни слободарски дух, да у њих одмах на почетку утјера страх и убије сваку помисао да се буне против нове власти. Међутим, то ће произвести контраефекат и изазвати народ Невесиња да се баш први у поробљеној Европи побуни против фашизма и њихових марионетских влада и држава каква је била Независна Држава Хрватска.

Страдање Ђорђа Бухе опет је везано за познатог усташу Фрању Судара који је повео казнену експедицију од 70 усташа у село Плужине да и тамо похапси угледније људе и да их доведе у невесињски логор,

који је постао сабирни центар. Када су у Доњим Плужинама, сустигли Ђорђа Буху на цести Улог - Калиновик који је дрвеним колима и воловима гонио брашно из воденице са ријеке Заломке, упитали су га како се зове. Када им се представио, Фрањо Судар, вођа те усташке јединице, рекао је: "Ти нам и требаш, јер тебе и тражимо.“ Одмах, на лицу мјеста су га убили, мртво тијело објесили наопачке, а његова кола и волове сурвали у провалију поред пута. Ђорђово мртво тијело је висило испод цесте да би било видљиво свакоме, застрашујуће и опомиње ко год прође цестом.

Послије убиства Ђорђа усташка јединица је продужила у Горње Плужине, да настави са убијањима и узимању талаца. Ишли су једним аутобусом и путничким колима. На путу од Доњих до Горњих Плужина усташама се покварио аутобус, па су морали стати и задржати се неко вријеме како би отклонили квар. Док су поправљали аутобус тим истим путем ишао је Душан Лакета, такође гонећи брашно из исте млинице одакле и Ђорђо, али на коњу. Прошао је поред мртвог тијела Ђорђа Бухе и када је још угледао усташе на путу око покваренога аутобуса, било му је јасно шта се десило и ко је то учинио. Пошто је био сам са коњем лако је непримјетно заобишао, усташе и пожурио у своје село Горње Плужине како би рекао шта је видио. Успут, журећи у село, срео је и сеоске чобане који су такође све то посматрали из оближње шуме и испричали Душану шта су видјели.

Душан је послије ове приче имао потпуно сазнање о томе шта се десило на цести надомак његовога села. Чим је стигао у село и испричао шта је видио и чуо, сви одрасли мушкарци су се истог трена спаковали и побјегли у оближњу шуму, јер су били свјесни шта их чека ако их пронађу у својим кућама. Послије поправка аутобуса усташе су стигле на одредиште у село Горње Плужине.

Одмах су се распоредили у стрелце, једни су опколили село, а други су претраживали куће и друге објекте питајући жене и дјецу гдје су им очеви, мужеви и синови. Усташе су у селу затекли само два дјечака и њих су повели према Сударевим колима гдје је сједио и чекао плијен. Бијесан због неуспјеха цијеле акције, љутито је наредио да се пусте и та два дјечака јер нису ухапсили оне које су тражили, а тражили су шесторицу угледних момака и људи. Игром судбине, са списка који су носили са собом само су нашли и убили Ђорђа Буху.

Тих истих дана, усташке патроле из жандармеријске станице Бакрачуша (на путу Невесиње – Мостар) убили су и Милана Брстину, наводно због тога што се за вријеме Априлскога рата, као војник једне

артиљеријске батерије, храбро борио против усташких побуњеника у Мостару. Ово су биле и прве три жртве усташке власти у Невесињу, крајем маја и почетком јуна.

Многи Невесињци су настрадали послије априлске капитулације враћајући се својим кућама из мјеста гдје су до тада радили и живјели. Такву судбину су доживјели Братић Тривка Радован и Алексић Васо, оба из села Цргова. Радован је био учитељ и резервни официр у Ужицу, а Васо је радио у текстилном комбинату у Ивањици. Док су се враћали се у Невесиње усташке патроле су их ухапсиле у Сарајеву, гдје им се губи сваки траг до дана данашњег. Родбина никада није сазнала за њихову судбину, нити је пронашла посмртне остатке да би их сахранили како доликује људским бићима. Ово је само један у низу примјера гдје и на какав начин су страдали од усташке власти не само Невесињци већ и Срби из других мјеста.

Први масовни злочин у Невесињу усташе су извршиле 2. јуна 1941. године у селу Удрежње. Усташе су у свануће 2. јуна 1941, њих око 80 припадника Судареве хорде, упали у село Удрежње, 10 км од Невесиња и на веома свиреп начин поубијали 27 људи. Зашли су од куће до куће редом, куцали на врата и тражили да се неко јави, а најчешће је излазио домаћин јер се то догађало у рану зору. Када би се појавио неко на вратима, одмах је убијан на лицу мјеста, и то на кућном прагу. Убијени су били из породица: Вујадиновић, Драговић, Кљакић, Шиповац, Вукосав и Шкипина, међу којима и двије жене. Вељка и Милована Кљакића убили су у малој сеоској цркви, у којој су варварски поломили црквени инвентар, иконе испарали бајонетама, јеванђеља спалили, а свештеничке одежде набацали на лешеве браће Кљакић. Једно лице је доведено у Невесиње, које је касније убијено као и други таоци. Била је то 28. жртва тога дана из овога села. Приликом повратка из Удрежња у Невесиње, усташе су цијеви пушака закитили ружама. Колико је који усташа имао ружа на пушци, толико је тога јутра убио Срба.

Сутрадан, 3. јуна 1941. године, усташе су кренуле да то исто ураде и у селу Доњи Дрежањ. Међутим, како се за злочин у Удрежњу већ сазнало, јер су усташе цијеле ноћи банчили у невесињском хотелу и кафанама, хвалећи се својим недјелом и да се спремају да направе то исто и у селу Дрежањ, за те пријетње су чули и мјештани тога села, који су то схватили крајње озбиљно и држали се опрезно цијелу ноћ, са истуреним стражама око села. Одрасли мушкарци су се окупили у

кући солунскога ратника и носиоца Карађорђеве звијезде Тома Ивковића, гдје је био присутан и подофицир Обрен Ивковић, касније познати партизански командант и народни херој.

Цијелу ноћ су вијећали, шта да се ради. На крају су одлучили да им се оружјем супротставе, ако крену у село. У селу је било 40 пушака. Такође су донијели одлуку да нејач: жене, дјецу и старце са стоком и оним што могу понијети са собом, чим сване евакуишу на оближње брдо Глог, обрасло шумом. О томе колико су се усташе озбиљно припремале и колико су се плашили мјештана овог села, говори и податак да су прија напада послали и један авион у извиђање, што је био сигуран знак да ће напад ускоро услиједити, што се и десило два сата касније.

Судареви "заштитни ловци“ покушали су да у Доњем Дрежњу приреде репризу Удрежња, али су их Дрежњани дочекали пушчаном ватром и натјерали у панично бјекство. Тек у другом покушају у послијеподневним часовима, када су добили велико појачање, усташе су успјеле ући у напуштено село, јер је браниоцима нестало муниције, а и појачање је било велико, па су процијенили да им се не могу супротставити, већ су и они напустили положаје и село и отишли у правцу већ избјеглог становништва.

У селу су само затекли болесну старицу Тодору Ивковић и пуцали јој ватреним оружјем у уста, те мајку са дјететом, такође мјештанку - Цвијету Ивковић с једногодишњом кћерком Анђелом, коју су ставили на мајчине расјечене груди, као и Бранка Стајића из сусједног села кога су срели на путу послије повратка у Невесиње. Бранка су повели са собом и успут стравично мучили и мрцварили а потом убили. Нема

никакве сумње у то да би на исти начин поклали цјелокупно становништво Доњег Дрежња, као и становнике Удрежња само прије 24 сата, да се нису одупрли оружјем. Овим хицима мјештана села Доњег Дрежња фактички је започео оружан отпор против усташке власти и њихових заштитника Нијемаца и Италијана, дакле, против фашизма, први у поробљеној Европи.

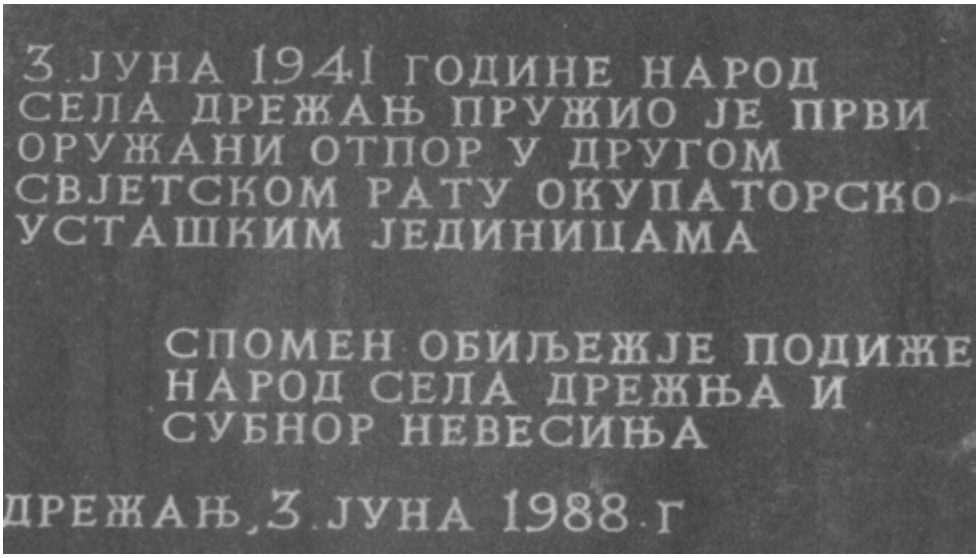

То је био почетак невесињске атифашистичке пушке, да би 24. јуна прерасла у општи народни устанак на територији среза Невесиња. Наш уважени историчар и учесник тих догађаја Саво Скоко за те догађаје каже:

"Први оружани отпор усташкој страховлади у бунтовном Невесињу, била је варница која ће разбуктати јунски устанак херцеговачких Срба против фашизма. Послије тога отпора, идеја о општем устанку и уништењу усташке власти у источној Херцеговини захватила је све шире народне масе, које су се ослобађале илузија да ће нова држава успоставити какав-такав ред и обуставити дивљање неодговорних елемената. Одбачена су и мишљења да не треба давати отпор хрватским властима, већ бјежати у Црну Гору, или било куда, док не протутњи шовинистичка еуфорија и живот поново потекне нормалном колотечином, јер је било и сувише очигледно да је ријеч о бандитској држави у којој је српски народ стављен ван закона.“

Послије неочекиванога оружаног отпора у селу Доњи Дрежањ, усташки ловци се нису више усуђивали залазити у беспутна невесињска

села, већ су се још бруталније обрушили на мирно градско становништво и села у захвату комуникација.

Тих дана Судареви "заштитни ловци“ су ухапсили и 9 угледних људи из Рабине, Букорића и Јасене, одвели их у невесињски логор, а касније и ликвидирали. Послије ових звјерстава натпоручник Судар се камионима пуним усташа упутио у Улог на Неретви ради хапшења Радована и Данила Тунгуза, синова гласовитог хајдучког харамбаше Пера Тунгуза, једног од главних вођа невесињске пушке из 1875. године. Судар се сигурно плашио његових синова, њиховог угледа и утицаја у српском народу. Знао је да ће и они као и њихов отац повести народ и побунити се против усташке страховладе. Зато се одлучио да их одмах на почетку ликвидира. На путу од Невесиња до Улога Судар је покупио на Моринама путара Милана Ћеклића који је био на свом радном мјесту, одвео га у Улог и на исти начин као претходнога дана Милоша Нишавића у Невесињу стрељао театрално пред окупљеним народом Улога, као и угледнога улошкога трговца Луку Бојовића.

Друга група "ловаца“ упала је у село Грабовицу и тамо ухватила и убила Милана Стајића, жандарма који је побјегао од усташа у своје село да би спасио главу. Послије тога усташе су запалиле неколико кућа и убиле једну жену са дјететом у наручју и бациле је у ватру запаљене куће. На повратку за Невесиње, ухваћена је домаћица Љубица Унковић, која је била понијела ручак својима на њиву, убили су је и њен леш оставили на сред пута.

Како су се крупнији међународни договори и споразуми одражавали и на догађаје у малим мјестима говори и један догађај у Невесињу. Наиме, када је Милан Недић под притиском Њемачке прихватио да формира власт у Београду, поставио је услов да они изврше притисак на Павелића да обустави даља убијања Срба у НДХ. То је имало ефекта, јер заробљени таоци који су се тада нашли у војној касарни били су пуштени кућама.

Они у томе моменту нису знали за ту нагодбу, већ су мислили да је то био неки чин добре воље и милосрђа, или чак неких политичких промјена, па су ослобођени таоци улицом гласно викали: "Живио Павелић!“ Међутим, њихова радост кратко је трајала, јер тих дана у Невесиње и Херцеговину стиже злогласни усташа Јуре Францетић и одмах по доласку наређује да се убије 20 угледних Невесињаца. Усташке патроле брзо су одрадиле тај посао и поново привели махом оне које су прије неколико дана ослободили, ако се нису некуд склонили из

града. Толико су трајали радост ових мученика и усташко дато обећање.

Послије оружанога отпора мјештана села Доњи Дрежањ, усташе су неколико дана мировале, чекајући долазак помоћи: вршили су хапшења само у граду и приградским насељима. На помоћ нису дуго чекали, јер је у Невесиње и горњу Херцеговину упућен Јуре Францетић, главни повјереник поглавника Павелића за БиХ, који је 9. јуна стигао у Невесиње. Да би застрашили народ Невесиња и да би ставио до знања како ће проћи сви они који се дрзну да се побуне против усташке власти, истога дана Францетић издаје наређење усташком логору у Невесињу да одмах стријељају 20 најугледних талаца које су привели претходних дана Судареви "заштитни ловци“ као одмазду за оружану побуну. У духу тога наређења, у ноћу између 9. и 10, јун,а у шупама Војног логора у Невесињу масакрирано је, специјално направљеним гвозденим шипкама, маљевима, кундацима и ножевима, 20 изабраних Невесињаца.

Таоци су прије уморства стравично мучени. Жртвама су сјекли полне удове, вадили очи, чупали браду и бркове, ломили ноге и руке, закуцавали ексере у главу, парали стомак и коначно одсијецали им главе

Полуживе лешеве масакрираних талаца затрпали су у рупе код бивше жандармеријске станице, која је на крају поравната и преко које је био засађен кромпир. У ту рупу су затрпани: Глоговац Милсо, Вучетић Ђорђе, Мандић Никола, Чорлија Гојко, Бајовић Ђорђе, Аџић Ни-

кола, Савић Петар, Васиљевић Боро, Грујичић Нико, Поповић Станимир, Јеремић Саво, Шолаја Трипо, Савић Божо, Бошњак Десимир, Самарџић Вукашин, Мандић Михајло, Тодоровић Ристо, Радовић Вукота, Вујичић Радован и Гачић Мирко.

Ти лешеви су извађени по доласку Талијани у Невесиње у септембру 1941. године, који су поново успоставили своју власт, извршили реокупацију, а суспендовали усташе због невиђене бруталности и злочина које су до тада починили над српским народом у срезу невесињском.

Доласком Францетића у Невесиње и свирепог убиства 20 најугледних Невесињаца, у народу су ширене гласине да усташе припремају опсежни план и акцију уништења српскога народа у невесињском срезу кроз план под називом "Црни видовдан“. У складу с тим, добошари су свакога дана позивали све Србе, без обзира на пол и године, да дођу у војни логор. У села су слали наређења истога садржаја, што најбоље потврђује наређење послато учитељици Блажени Ђачић у Основну школу на Риљима.

У писму се каже да 20. јуна окупи све ђаке и њихове родитеље, наводно због подјеле свједочанстава. План је био да све оне који дођу пред школу одведу у невесињски логор. Пред школу тога јутра довезен је и један аутобус. Народ је прозрео њихове намјере, знајући каква су злодјела учинили до тада, па се тога јутра одазвао само један ученик, који је и оставио причу о овом догађају.

Послије неуспјеха ове акције, усташе нису одустајале од својих злочиначких намјера, па су послале наређење и у село Залом, да сви мушкарци од 16 до 60 година дођу до жандармеријске станице на Риљима, на дан 23. јуна 1941. године, ради неког договора са новим властима. Тога јутра на Риља је стигло неколика камиона, што је јасно упућивало на то да су дошли да покупе оне који дођу на састанак и одведу у логор у Невесиње. На њихову жалост камиони, као и прије два дана аутобуси, вратили су се празни. Да нико не дође на Риља на заказани састанак утицало је и то што је тога јутра у село Залом стигла вијест да јсу заратиле Русија и Њемачка. Настало је опште одушевљење и пуцњава и донесена одлука да се не иде на Риља на разговор са усташама, јер су претпостављали шта их чека.

Мјештани села Залом донијели су храбру и судбоносну одлуку да иду на Риља, али са пушкама у руци, заједно са Колешчанима (устаницима са друге обале ријеке Заломке који су већ били под оружјем,

организовани у колешку чету ради чувања села од упада усташких патрола). Пуцњавом оружја и гласним дозивањем са околних брда, споразумјели су се да заједно и истовремено нападну усташку жандармеријску станицу на Риљима, што се и десило. Тако је заузета прва усташка жандармериска станица у невесињском срезу од стране устаника управо на Риљима, затим у Лукавцу и Моринама. Пресудну улогу у доношењу одлуке да не иду голоруки на разговор са усташком патролом, јер би то била предаја усташама, имао је Лазар - Лале Милановић, солунски борац и најмлађи носилац Карађорђеве звијезде у српском народу, али свакако и вијест о уласку Русије у рат са Њемачком.

Приликом заузимања усташке станице на Риљима заробљена су шесторица жандарма и доста оружја и муниције. Шесторица жандара су успјели избјећи заузимање станице, јер су већ били отишли на терен у Кифино Село, гдје су тога дана убили двојицу мјештана, Драга Самарџића и Филипа Марића из села Братач. То су уједно биле прве жртве Јунскога устанка против усташке власти у Невесињу. Послије заузимања наведених жандармеријских станица, сутрадан 24. јуна кренуо је општи устанак и напад на град Невесиње, са циљем ослобађања бројних талаца који су се налазили заробљени и затворени у војничкој касарни у центру града, сабирајући их ту да би над њима извршили масакр и то баш на Видовдан и тако приредили, како су говорили, невесињским Србима "црни Видовдан“.

Послије заузимања жандармеријске касарне на Риљима, а прије напада на град, заузете су и усташке жандармеријске постаје у Лукавцу у ноћи између 23. и 24. јуна. Том акцијом устаника заробљено је 15 усташа, са командиром на челу. Међу заробљеним материјалом, оружјем, муницијом и другом војном опремом, нађен је и списак од 250 људи, које су оружници намјеравали да похапсе и пошаљу у Невесиње (у војни логор) као таоце и који би окончали као и они који су прије тога хапшени и одвођени у војни логор. Јунски устанак је то спријечио и овдје и у другим мјстима. У томе и јесте величина и значај овог устанака.

Прије дизања Јунскога устанка, усташе су извршиле још једну велику рацију у Улогу, који је тада административно припадао срезу невесињском. Позвали су све мушкарце од 16 до 60 година да се јаве у Невесиње. Да би прикрили своје злочиначке намјере према српском становништву, позвали су и Србе и муслимане. Када су дошли у Невесиње њих 936, одмах су извршили разврставање, а потом је усташки

заповиједник у Невесињу наредио да се сви муслимани врате својим кућама. Србе су задржали и затворили их у војну касарну. Наредних дана вршили су саслушавања и по неким критеријумима само њима знаним, неке су враћали кућама а један дио задржали у логору. Они који су задржани убијени су скупа са осталим таоцима који су прије, а и касније, довођени у касарну.

Први масовни злочини у Невесињу

Првог дана по доласку усташа у Невесиње, ухапсили су 50 особа, од којих је 30 испребијано, а 20 задржано у логору и послије малтретирања и мучења сви су били убијени. У невесињској касарни укупно је убијено 173 српских талаца, у ствари све које су успјели до тада привести. Убијене Србе су послије масакрирања набацали у унапријед ископане јаме које су копали сами затвореници. Те масовне гробнице налазиле су се одмах са сјеверне стране изван зидина касарне, а највећи дио у дворишту и баштама жандармеријске станице.

Приликом ископавања жртава побијених од усташа, по доласку италијанске власти (реокупацијом ових простора) у јесен 1941. године, у Невесињу је нађено шест масовних гробница. Ту су биле закопане само оне жртве усташа које су поубијане у току јуна мјесеца. У тим гробницама је било око 50 варошана а осати су били из околних села.

Мучења и убијања су била свирепа, превазилазила су сваки садизам. Као примјер може послужити случај Ђаковић Богдана, свештеника

из Кифиног Села. Приликом ексхумације нађен је сав унакажен, зуби су му били поломљени брада ишчупана и стрпана у уста. У глави је имао неколико закуцаних ексера, а на грудима му је једним великим ексером била причвршћена велика плоча којом су се коњи поткивали.

О бруталности усташке власти у Невесињу говори и Извјештај заповиједника оружничке постаје у Невесињу Мата Рукавине од 18. јула 1941. године о броју лица која су узета као таоци уочи Видовдана:

"Ових 19 људи које су усташе у Невесињу узели као таоце од 25 до 28 јуна сви су поубијани. За неке од убијених породице знају да су убијени, а за неке мисле да су одведени у концентрациони логор."

Још истинитију слику о усташкој власти у Невесињу даје усташки официр Павичић у писму упућеном Петру Самарџићу, невесињском четничком команданту (после подјела), у којем се наводи:

"Располажем конкретним подацима о чудовишним злочинима које су 'такозване усташе' починиле у Невесињу", а потом додаје: "Налазимо ли се ми у цивилизованој Европи или у некој дивљој џунгли у Африци. Таква звјерства се ни тамо нису догађала. Не чудим се што су се људи дигли на устанак. И ја бих бјежао у шуму да сам био на њиховом мјесту" - цитат из писма Стјепана Павичића (погинуо 30. јуна 1941. године на Плужинама у борби са устаницима).

Напад хитлеровске Њемачке на Совјетски Савез подстакао је још више усташке челнике да организују тзв "видовданску акцију", то јест, масовни покољ херцеговачких Срба, као одмазду за убиство надвојводе Фердинанда у Сарајеву 1914. године, на тај дан. Та акција је започета 22. јуна, дакле, истога дана када је нападнут Совјетски Савез од хитлерове Њемачке, масовним хапшењем Срба и Јевреја у источнохерцеговачким општинама.

За неколико дана хиљаде људи нашло се у рукама усташких ројева и одреда. Натрпани су у затворе усташких логора, табора и стожера, у школе, соколске домове, дуванске и жељезничке станице, магацине, подруме, војне логоре и жандармеријске касарне. У тим затворима су били мучени и мрцварени, а потом су их полумртве, камионима одвозили до бројних, по злу познатих, херцеговачких јама и тамо сурвавали, бацали са мостова у плаховите херцеговачке ријеке, или затрпавали у стрвиништа, рударске јаме, септичке јаме и ко зна гдје још.

Масакрирање невесињских Срба почело је почетком јуна 1941. године, да би послије напада нацистичке Њемачке на Совјетски Савез и почетка Јунскога устанка у горњој Херцеговини добило застрашујуће размјере. Овај слободарски градић захватила је крајем јуна тако безумна и крвава хистерија, која је за двије-три "вартоломејске ноћи“ однијела 137 жртава, које су уморене на крајње суров и бестијалан начин. То се најбоље види из штурих записа које је направила Српска православна црква у Невесињу приликом ексхумације лешева у циљу сахране. Ево неколико имена из тога списка:

Глоговац Милсо, потпуно разбијена глава, пребијена десна рука, лице деформисано, обје ноге смрскане.

Ненадић Никола, руке везане дебелом жицом, лице унакажено, одсјечен нос, извађено лијево око.

Жерајић Мирко, запушена уста, убијен тупим предметом којим је ударен у главу, поломљени зуби.

Тодоровић Ристо, свезане руке на леђима дебелом жицом, разбијена уста, извађена вилица, извађено лијево око.

Вуковић Ђорђо, свезане руке на леђима дебелом жицом, одсјечен нос, разбијена лобања.

Вучинић Милован, руке и цијело тијело омотано дебелом жицом очи извађене, лобања пробијена оштрим предметом, одсјечене уши и прсти обје руке.

Вучинић Драго, извађена оба ока, пребијене и ноге и руке.

Вучинић Видоје, ужасно унакажен, одсјечене уши и нос, очи извађене, поломљени зуби, трбух распорен, а глава потпуно смрскана.

О страдању Јова Бухе и Милошевић Трифка остало је забиљежено да су њих двојица кренули из својих села Горњих Риља и Балабана у варош Невесиње да купе неке кућне потрепштине, прије свега соли. Када су пришли близу града на 2 километра у селу Миљевац их је пресрела усташка патрола, ухапсила,повезала им ноге а затим их наопачке пребацила преко самара на коњима. Главе су им се вукле по изложаном макадаму и све тако до војног логор у граду. Ту су их полуживе дотукли као и многе друге прије и послије њих. Њихови лешеви су пронађени са осталим убијеним у касарни, приликом вађења лешева и њиховог сахрањивања,по одобрењу италијанске команде у септембру мјесецу 1941. године.

У тим масакрима учествовале су не само усташе које су дошле са стране, већ и домаће усташе, прве комшије жртава, па чак и жене. Тако је Штефица Буноза, дјевојка из Невесиња – Хрватица по националности, замолила натпоручника Фрању Судара да јој дозволи да она лично убије Милана Пашајлића, стаситог и лијепог двадесетогодишњег момка у кога је она, вјероватно, узалудно била заљубљена. Кад јој је Судар то дозволио, она је то убиство извршила на један необично

свиреп начин: извадила је Милану оба ока, одсјекла нос, па га тако унакажена стрпала у колица за ђубре и возила кроз град како би га народ унакаженог гледао, а затим га дотукла и бацила у рупу са осталим побијеним заробљеницима.

На такав или још грознији и свирепији начин убијене су у шупама Војног логора у Невесињу 144 жртве и затрпане у шест рупа, које су ископали сами затвореници.

У рупи обиљеженој бројем 1, која се налазила код жандармеријске касарне, нађено је 20 лешева оних који су били поубијани 9. јуна по наређењу Јуре Францетића, чим је стигао у Невесиње. У рупи број 2, која се такође налазила код жандармеријске станице, нађено је пет лешева, угледних Невесињаца. У рупи број 3, смјештеној код бившег официрскога павиљона, нађено је 17 лешева, од којих је индентификовано 6 угледних Невесињаца са територије цијелога среза. У рупи број 4, такође код официрскога павиљона, нађено је 7 масакрираних Невесињаца. У рупи број 5, код официрскога павиљона, било је укопано 20 лешева. У рупи број 6, код Војнога логора, нађен је највећи број лешева - укупно 74. Од извађених лешева њих 48 није индентификовано, због превелике унакажености њихових тијела.

Тих дана усташки зликовци убијали су Србе не смо у граду Невесињу већ и у горњем Невесињском пољу. У селу Забораним усташе су из чиста мира убили тројицу младића српске националности: Булајић Владу, Кандић Јована и Кецман Гојка у мјесту Сточи, гдје су и сахрањени, док су њихове комшије из Ћесима, браћу Бјелице, Рада и Милана, као и Бован Милана, одвели према Невесињу и сву тројицу убили у злогласном понору Ждријело. Списак осталих житеља ових села убијених од усташа у прилогу рада. У исто вријеме, група усташа коју је предводио Илија Ротим, ухапсила је Влада Радића и Пера Пушковића, а неколико дана касније њихова тијела су нађена недалеко од куће Ивана Буцоњића ужасно унакажена. Усташе су убијали не само мушкарце већ и жене. Митра Вујичић, стара 75 година, из села Пресјека, пошла је у Невесиње да нешто купи, али се није вратила. Неколико дана касније пронађена је у близини куће заклана и опљачкана. А усташке снаге које су преко Берковића наступале према Невесињу, упале су уочи Видовдана у село Трусину, ухапсили осам људи отјерали их у Дабар и тамо погубили маљевима, мотикама и сјекирама. Младићу Божу Гамбелићу заболи су нож у нос и тако га држали цијели дан, да би га на крају ужасно измрцвареног дотукли.

Што се тиче страдања сеоског становништва, осим оних које су усташке патроле приводиле у циљу саслушања и узимања наводно неких података у војни логор гдје су најчешће свирепо убијани, посебно и сурово су страдала села са мјешовитим српско-муслиманским становништвом. Драстичан примјер тога су села Луке и Бијење, гдје су комшије муслимани побили на десетине српског становништва, махом жена дјеце и стараца (списак жртава из села Лука у прилогу). Ипак, најдрастичнији и најсуровији примјер је село Хумчани, удаљено 12 км од Невесиња. У том селу комшије муслимани и Хрвати су 7. јула 1943. године у освит дана мучки упали у збјег становништва овог села, неколико стотина метара изнад кућа, затекли их на спавању и убили 32 житеља овог села. У знак сјећања на овај масакр подигнут је споменик на сред села, који подсјећа и опомиње на тај крвав дан и догађај у овом селу.

Рада Јамину су запалили живог у кући, а Влада Радића из Придвораца и Пеја Пушковића из Сопиља одвели на природни понор Ждријело, убили и бацили у његов бездан.

Ждријело је иначе било мјесто честе егзекуције над српским становништвом од стране усташа комшија предвођених Илијом Ротимом, Бајром Гаковићем и Карлом Чуљком.

Споменик у мјесту Хумчани

Из села Бијења и Постољана усташе које су предводили: Салем Казовић, Мујчин Дедовић, Хусо Лерић и Хамид Косовић, хапсиле су угледне домаћине ових села своје комшије и одводили их у Невесиње у полицијски павиљон или Војни логор. Прије одвођења у Невесиње сакупљали су их у "Хан“, сеоску кафану и преноћиште Смаја Југа у Постољанима. Ту су их везали бодљикавом жицом да им не би побјегли негдје путем до логора дугим 10 до 12 километар. Ова група усташа пред Видовдан из наведених села одвели су: Драганић Милана, Бошка Рашовића, Милана Мачара, Која Мачара и Рада Рашовића. Приликом везивања руку таоце су тукли и злостављали. Милану Драганићу су том приликом ножем избили 9 зуба, сакупили их у комад папира и по наређењу и уз силне батине морао их је све прогутати. Други су мучени на други ништа лакши начин. Од њих петорице, једино је Раде Рашовић успут пуштен кући, јер га је успјела "откупит“ његова сестра од усташке патроле за здјелу меда и вунене

чарапе. Са тим поклоном стално је ишла за патролом и молила да јој пусте брата. У једном тренутку то су и учинили. Ово је најбољи примјер колико у рату кошта људска глава и колико је рат људска несрећа, катаклизма и помрачење ума. Остали таоци су доведени и предати у логор у Невесиње, гдје је иначе био усташки сабирни центар прикупљаних са свих страна невесињскога среза за акцију српскога покоља "црни Видовдан“.

Ждријело – природни понор у који се слијевала површинска и изворска вода дијела Невесињског поља, а данас вишак воде вјештачког језера Алаговац – 1941. године мјесто честих усташких убистава српског становништва из околних села

Судбина Која Мачара је опет прича за себе. Њега је мајка га послала да брату Милану у затвор однесе џемпер и чарапе да му не буде хладно. Када је дошао пред затвор и послије разговора са стражем и њега су одмах притворили гдје је и окончао свој живо, а његов бат се успио спасити бјекством из затвора. Наиме, његов брат Милан и Милан Драганић успјели су побјећи из затвора. Драганић је код себе имао сакривену малу турпију којом су успјели препилати бодљикаву жицу на рукам, а потом под заштитом мрака побјећи из затвора према кући. Међутим, кући нису смјели доћи, јер су им куће биле под присмотром чим су у логору видјели да их нема, већ у брдо изнад кућа гдје су провели три мјесеца. За то вријем усташке патроле су стално контролисале и будно посматрале њихове куће.

Да су усташе након успостављања своје власти у срезу Невесињу кренули да хапсе и убијају најугледније људе, и по њиховом мишљењу и најопасније по њихову власт, говоре и сљедећи примјери. У селу Биоград, удаљеном 10 км од града, највећем селу невесињске општине које обухвата 18 заселака, одмах су ухапсили сеоског учитеља родом из тога села Данила Куљића, као и сеоскога кнеза Данила Вуковића. Усташка патрола од само два човјека, дошла је у сеоску школу, наредили су учитељу да дјецу пусти кући, а да он мора са њима у Невесиње, на разговор са новим властима. Пошто су били наоружани, морао је поступити по наређењу. Учитељ је наивно повјеровао усташама, чак је отишао скоро 2 км до куће да се пресвуче, док га је патрола чекала испред школе. Ово је типичан примјер наивности, исконског поштења и доброте нашег човјека и повјерења у власт, па макар она била и окупаторска и вјековног српскога непријатеља.

Укућани су Данила одвраћали од враћања у школу и предаје усташкој патроли, већ да бјежи у оближњу шуму, јер су слутили шта му се може догодити. Његов стриц му је давао и пиштољ ако дође у опасност његов живот. Није пристао да са собом понесе пиштољ. Најупорнији у одвраћању од враћања усташкој патроли био је учитељев братић Бранко Куљић, касније познати четнички командант у Невесињу. Он га је са пушком пратио све до школе и покушавао одвратити, али није успио. Учитељ се правдао тиме да ако он не послуша наредбу усташке патроле или ако их он убије, усташе ће касније извршити одмазду над њиховом породицом, а вјероватно и цијелим селом. То би се највјероватније и догодило. Није могао прихватити да неко други због њега страда. Одлучио је да сам носи крст своје судбине. Такође је говорио свом братићу да, ако случајно дође у неку неприлику у Невесињу, он има кумове муслимане у породици Дугалић и да ће га они спасити. Све је заказало, учитељ је слабо процјењивао ситуацију и наивно повјеровао новим властима. Отишао је са усташком патролом у Невесиње гдје је скончао као и стотину других Невесињаца, на исти начин приведен и преварен. Послије три мјесеца, када је извршена ексхумација жртава убијених у жандармеријској касарни и Војном логор, ексхумирано је и тијело Данила Куљића, као и тијело Данила Вуковића, сеоскога кнеза и учитељевог помоћника, јер су скупа одведени и на исти начин окончали живот и у ковчезима враћени и сахрањени у свом селу.

Данила Капора из сусједнога села Оџака ухапсиле су прве комшије муслимани, плашеће се овог кршног и храброг сеоског момка,

пријеке нарави. Одвели су га као и два Данила из села Биограда, сви су мучени и убијени у Војном логору у Невесињу. С истим намјерама усташка патрола је ишла и у Улог да приведу и убију и два сина гласовитог невесињског хајдука и харамбашу и једног од главних вођа Невесињске пушке против Турака 1875. године Пера Тунгуза. Међутим, у томе нису успјели, они су били много опрезни и подозриви према новој власти, знали су и имали су од кога чути и научити, да непријатељу никада не треба вјеровати. Међутим, у току рата у улошком крају усташе су често вршили рације, и као и у другим мјестима приводили и убијали потпуно невине и недужне Србе овога краја. С обзиром на то да су села била мултиетничка, те акције су биле честе и нажалост веома успјешне. Најчешће су користили вјерске празнике српскога становништва, када су били окупљени на једном мјесту и бројни. Најбољи примјер за то је усташка-комшијска акција за Нову православну годину 1942. када је на тај дана настрадало на десетине српског становништва улошких села. Према евиденцији коју је сачинила улошка црквена парохија, негдје послије рата, усташе су убиле 46 Срба ових села. Потпунији списак у прилогу овог рада.

Када су Војни логор у Невесињу, жандармеријска касарна и полицијски павиљон били пуни приведених Срба талаца за акцију "крвави Видовдан“, управо тих дана објављена је "Изванредна законска одредба“ усташког поглавника Павелића, којом је обустављено даље спровођење "видовданске акције“, нажалост само закратко. Наиме, њемачка и италијанска команда је обавијештена да је у источној Херцеговини плануо општи народни устанак против усташке власти и да хрватске оружане снаге трпе озбиљне губитке у борбама са устаницима, њихови опуномоћеници у Загребу, захтијевали су од Павелића да поред војних предузме и политичке мјере како би успоставио мир у побуњеном подручју, а у првом реду да обустави крваве усташке оргије над српским становништвом на том подручју.

Прихватајући њихову "препоруку“, Павелић је издао поменуту законску одредбу. Том законском одредбом Павелић није имао намјеру да заустави крваву кланицу у НДХ, већ је законски обавезао усташке власти да привремено оставе Србе на миру и да главну пажњу посвете колективном слању Јевреја у сабирне логоре под ведрим небом, дакле, да дефинитивно очисти хрватску земљу од њих, па тек послије тога да се поново окрене против Срба. У складу са том законском одредбом, у Херцеговини је проглсшено ванредно стање и тамо упу-

ђен посебни опуномоћеник поглавника Павелића, "подмаршал“ Владимир Лакса. Његовим прогласом привремено су заустављени покољи херцеговачких Срба и тако спасено невесињско градско становништво (њих око 800 мушкараца, жена и дјеце) који су се налазили у Војничком логору припремљени за кланицу на Видовдан. Послије ове наредбе која је штампана у облику летка и бацана из италијанских авиона изнад града, сви затечени таоци у касарни-логору пуштени су кућама.

Права истина је да је видовдански масакр Срба у Херцеговини, у ствари, зауставио Јунски устанак у горњој Херцеговини, који је планио 24. јуна 1941. године, под утицајем уласка Совјетскога Савеза у рат, а не усташки ванредни проглас. То је истовремено био први организовани оружан отпор фашизму у поробљеној Европи, антифашистичка невесињска пушка, и почетак ослободилачке борбе народа Југославије против фашистичке тираније. Та чињеница, сама по себи, непосредно и убједљиво говори о грандиозном значају Јунскога устанка херцеговачких Срба ратне 1941. године.

Још један велики успјех Јунског устанка је и у чињеници да је већ почетком септембра 1941. године суспендована усташка власт италијанском реокупацијом Херцеговине, тог најцрњег облика фашистичке тираније не само у окупираној Европи већ и у свијету уопште. Тираније која је – по својим чудовишним злочинима над Србима, Јевејима и Ромима - надмашила сва до тада почињена разбојништва над поробљеним народима Европе и ратом захваћенога свијета.

Истина је и то да би злочини усташа били много већи да се народ није спасавао отвореном непослушношћу, појединачно или цијела села, и да комшија комшију није спасавао и на вријеме дојављивао о опасности која је пријетила од ликвидације, хапшења или одвођења у војни логор у граду, гдје су углавном довођени и најчешће одмах убијани. Неки су ту били само дотучени након силнога премлаћивања и злостављања до привођења у логор, а већина "чувана“ за видовдански покољ. Доста је дивних примјера, комшијске сарадње и спасавања, као и оних, нажалост, супротних примјера, што је све зависило од личности човјека и његовог кућног васпитања. Ево неколико лијепих примјера.

Блажена Џачић, учитељица у Основној школи на Риљима, спасила је сигурне смрти на десетине одраслих мушкараца села Колешка који су били позвани од усташке власти да уреде оштећену цесту и мост

на правцу Невесиње – Гацко. Наиме, усташка власт је наредила локалном путару Спасоју Ковачевићу званом Пајо да позове све одрасле и способне мушкарце за рад како би дошли да поправе мост и цесту на поменутом путном правцу. Одзив је био масован, а усташка намјера подла и прикривена. Позвали су их да се ту сакупе на једно мјесто, како би их лакше и брже похапсили и одвезли у војнички логор у Невесиње, гдје су, иначе, скупљали све ухапшене у било коме мјесту невесињског среза, прикупљајући их за видовдански покољ.

Блажена Џачић, иначе Хрватица, враћала се тога дана из Мостара у своју школу на Риљима. Путујући, чула је да усташе намјеравају да све људе које затекну на цести хапсе и одведу у Војнички логор у Невесиње, а ко тамо дође знало се шта га чека. Учитељица Блажена је дошла од Мостар до раскрснице овог пута преко Морина за Улог и Калиновик неким аутом. Са раскрснице према школи на Риљима кренула је пјешке и наишла на те људе који су поправљали цесту и мост на цести (данас је то црвени мост). Познавала их је све, јер је учила њихову дјецу. Одмах је саопштила путару Пају шта је путујући од Мостара чула и такорећи наредила путару да одмах те људе пусти кући, јер ће сви бити похапшени и одведени у је Војнички логор у Невесиње. Путар Пајо одмах је то урадио и тако је ова поштена и хумана жена и учитељица у правом смислу те ријечи, као и путар, спасили на десетине људи села Колешка (заједнички назив села за двадесетак заселака). Заиста диван примјер једне хуманости, личности и професије.

Сличан, скоро индентичан примјер је и овај. Путар на путном правцу Невесиње – Улог – Калиновик Бећир Ђулиман, муслиман, исто тако спасио је од сигурне смрти људе који су били позвани да поправљају наведени пут. Тим путем је наишао, као случајно, злогласни усташа Шукрија Пекушић, издвојио се од радника и мало дуже разговарао са путаром. Чим је својим колима отишао у правцу Невесиња, Бећир је радницима рекао: "Пршните туда још мало, па бјежите кућама, видите ли да оде по војску и да ће вас све похапси!“ Тако је путар Бећир спасио своје комшије Србе од сигурне смрти. Само ова два дивна примјера умањили су број жртава усташкога покоља у срезу Невесињу у том првом таласу страдања недужнога српскога народа.

Такође, у невесињском народу се још препричавају и чувају од заборава примјери како је комшија комшију спасавао на тај начин што му је у пролазу ставио до знања неким знаком или шапатом да бјежи, јер ако остане код куће, неће зору жив дочекати. Најчешће су то радиле

жене, јер су оне на неки чудни – женски начин, долазиле до тих строго повјерљивих података. Обично би пролазиле испред српских кућа, као случајно, и у пролазу тихо говориле: "Нека жене пређу код нас, а ви мушки бјежите у шуму!“ То је била као нека неписана лозинка и њоме је све речено. По њој се одмах без размишљања поступало, јер је значила спасавање главе.

На прве оружане отпоре усташкој страховлади, Главни усташки стан је одговорио масовним покољем херцеговачких талаца, дубоко увјерени да ће на тај начин уништити и саму помисао српскога народа на отпор и грчевиту борбу за свој биолошки опстанак. Преварили су се. Иако је крв недужних људи у Херцеговини потекла од првога дана усташке владавине, ти бестијални злочини нису умирили већ су, напротив, довели до оружаног отпора херцеговачкога народа.

Напад хитлеровске Њемачке на Совјетски Савез подстакао је још више усташке челнике да организују тзв. "видовданску акцију“, тј. масовни покољ херцеговачких Срба. Акција масовног хапшења Срба и Јевреја на простору цијеле Херцеговине започета је 22. јуна, дакле, истога дана када је нападнут и Совјетски Савез.

За неколико дана хиљаде људи нашло се у рукама усташких ројева и одреда. Натрпани су у затворе усташких логора, табора и стожера, у школе, дуванске и жељезничке станице, магацине, подруме, војне логоре и жандармеријске касарне. У тим затворима су мучени и мрцварени, а потом, полумртви, камионима одвожени, бацани са мостова херцеговачких ријека, или затрпавани у напуштене рударске јаме, затим септичке и природне јаме, злогласне чавкарице, голубинке, капавице, Корићке и друге јаме.

Масакрирање невесињских Срба почело је 1. и 2. јуна 1941. године, да би послије напада Њемачке на Совјетски савез и почетка Јунскога устанка у горњој Херцеговини добило застрашујуће размјере. Овај слободарски градић захватила је, крајем јуна, тако безумна и крвава хистерија, која је за двије-три "вартоломејске ноћи“ однијеле 137 жртава, које су уморене на крајње суров и бруталан начин. Планирани видовдански масакр Срба у Херцеговини у ствари зауставио је Јунски устанак у горњој Херцеговини, који је планув 24. јуна, под утицајем уласка Совјетскога Савеза у рат, а не Павелићева Изванредне законске одредбе, коју је донио под притиском савезника и великих губитака које је имао у сукобу са херцеговачким устаницима.

Јунски покољ невесињских Срба, трајао је од 1. до 29. јуна 1941. године. За тај кратак период поубијано је око 450 људи среза Невесиња. Спаљено је на десетине села, а још више дјелимично.

Споменик жртвама усташког терора у Невесињу – градско гробље

Усташе су направиле праву пустош у српским градовима, селима и варошима широм источне Херцеговине. Те морбидне злочине, који су вршени у циљу потпуног физичког истребљења српскога народа у овој традиционално бунтовној покрајини, хрватска средства информисања су представљала као обрачун са четницима, који, наводно, припремају устанак против хрватске власти. Злочини су вршени искључиво над Србима и Јеврејима, док су хрватске и муслиманске антифашисте у то вријеме изузимали, не само од убијања већ и од упућивања у усташке сабирне и концентрационе логоре. То потврђује Наредба усташке власти, Редарства сигурности, од 14. августа 1941. године: "Све комунисте римокатоличке, муслиманске и евангелистичке вјере који се налазе у затвору, до даљњега не треба слати у концентрационе логоре без одобрења надлежног Равнатељства, већ се имају задржати у затвору.“

Први дани владавине НДХ у традиционално немирној Херцеговини обиљежили су не само потоци српске крви него и оружани отпор

(Јунски устанак) херцеговачких Срба усташкој страховлади - антифашистичком невесињском пушком - која је означила почетак ослободилачке борбе народа Југославије против фашистичке окупације и тираније.

Нипошто није случајно Јунски устанак невесињских и херцеговачких Срба плануо онога тренутка када се сазнало да је Совјетски Савез ушао у рат против сила Осовине, јер се устаници више нису осјећали безнадежно усамљени. То сазнање им је силно подигло борбено надахнуће и самопоуздање читавог српскога народа у традиционално бунтовној Херцеговини. Јунски устанак није организовала ни једна партија, спонтано је плануо оног тренутка када је стигла вијест да је Совјетски Савез ушао у рат, односно када су створени елементарни услови за оружану борбу против фашистичке тираније. У њему је учествовало цјелокупно српско становништво горње Херцеговине. Све што је било спремно за борбу, ма на који начин, дигло се да се бори за слободу. "Тај устанак је био квасац и варница из које се разбуктао пожар четворогодишње ослободилачке борбе против фашистичкога окупатора.“ (др Саво Скоко)

Херцеговачким Србима је припала част и слава да високо подигну заставу тога покрета и то спонтано без ичијег позива и вођства. Управо ради тога он представља најсвјетлију страницу антифашистичке ослободилачке борбе херцеговачких Срба у току Другог свјетскога рата и непресушно врело слободарскога надахнућа младих нараштаја.

Ексхумација жртава усташког терора

О томе најбоље говоре резултати постигнути током краткотрајног Јунскога устанка. За петнаестак дана, колико је трајао тај устанак, избачено је из строја 438 хрватских, муслиманских и италијанских фашиста – погинулих 144 (без погинулих домаћих, како су их називале регуларне усташке јединице - дивљих усташа), рањених 234 и заробљених 60. Међу погинулим налазили су се високи функционери хрватских оружаних снага – командант Павелићеве тјелесне бојне усташки сатник Мијо Бабић и Стјепан Павличић (злогласни усташа, учесник у марсељском атентату на краља Александра Карађорђевића) и други усташки командири и команданти и заузето неколико усташких жандармеријских станица. Заплијењене су велике количине оружја, муниције, хране, спискова за стријељање српског становништва среза Невесиња и друге ратне опреме, покидане су телефонске и телеграфске везе између Невесиња и Гацка са околним градовима.

Јунски устанак без сумње представља најславнију страницу у историји антифашистичке ослободилачке борбе херцеговачких Срба током Другог свјетскога рата, страницу која ће вијековима подсјећати младе нараштаје како се бране част, понос и људско достојанство свога народа, његова нација, вјера, његово право на живот.

Будући да је Јунски устанак био спонтан бунт широких народних маса, он није имао нити је могао имати организовано војно и политичко руководство. Улогу тога руководства, преузели су командири чета народне војске које су формиране уочи и за вријеме устанка. Одмах на почетку устанка била су видно присутна комунистичка и монархистичка стремљења, али без оне фаталне искључивости до које ће доћи касније.

Херцеговачким Србима је припала част и слава да високо подигну заставу тога покрета и то спонтано без ичијег позива и вођства. Управо ради тога он представља најсвјетлију страницу антифашистичке ослободилачке борбе херцеговачких Срба у току Другог свјетскога рата и непресушно врело слободарскога надахнућа младих нараштаја. Дивље усташке хорде, удружених Хрвата и муслимана, похватали су, махом на превару, уз помоћ редовне хрватске војске, хиљаде недужних Срба, везали их жицом, конопцима и ланцима, а потом их убијали или живе стропоштавали у злогласне херцеговачке јаме.

Послије стравичног покоља Срба у првој половини августа, снажан противудар херцеговачких устаника бацио је на кољена хрватске оружане снаге у источној Херцеговини. Хрватска влада тада процјењује

да властитим снагама не може одржати источне крајеве Херцеговине у свом посједу, те стога доноси одлуку да то подручје у цјелости препусти поновној окупацији италијанских трупа.

Ексхумација жртава усташког терора након поновног успостављања

Реокупација је извршена у периоду од 1. до 18. септембра 1941. године. На поновни долазак италијанских моторизованих колона херцеговачки Срби нису испалили ни један метак, јер им је командант Друге армије генерал Амброзио обећао да ће им италијанска оружана сила пружити заштиту од подивљалог усташкога режима. Италијани су, наиме, оцијенили да устанак српскога народа у Херцеговини није ништа друго до снажна реакција тога народа на ужасна звјерства која су над њима починиле усташе. У складу са том оцјеном, били су дубоко увјерени да ће елиминисањем хрватске војне и цивилне власти, заштитом српског становништва од хрватскога ножа и маља, укидањем дискриминаторских мјера које је хрватска власт примјењивала према Србима и гарантовањем правне и имовинске сигурности свим житељима побуњене области, без обзира на вјерску и националну припадност, извршити пацификацију овог подручја без пролијевања италијанске крви. То им је, бар што се тиче Херцеговине, сасвим пошло за руком.

Суштинска разлика између првих устаничких борби до којих је почетком јуна дошло у појединим мјестима Горње Херцеговине: Невесињу и Гацку, и општег устанка који је плануо 24. јуна у Невесињу,

лежи у чињеници што се у првом случају радило о очајној реакцији озлојађених људи на злочине геноцида квислиншке, усташке власти. Реакција је имала за циљ зауставити усташку каму, спријечити паљевину и пљачку, заштитити голе животе недужних људи и принудити званичне власти НДХ да обуздају усташки олош и да се са својим поданицима других нација и вјера поступа у складу са међународним конвенцијама, а не као са дивљачи за слободан одстрел.

Ради се дакле о самоодбрани и одвраћању, а не о оружаном устанку прије уласка СССР-а у рат. До тога времена су херцеговачки Срби тражили какав-такав модус вивенди са окупаторским и квислиншким властима, јер је свима било јасно да би општи устанак голоруког становништва у датим историјским околностима био погибељна авантура, равна самоуништењу. Послије уласка СССР-а у рат радикално се мијењају односи снага на европским ратиштима, па се устаници нису ограничили само на одбрану голих живота, већ су се дигли на устанак за уништење окупаторског система уопште. Зато је потпуно разумљиво што је одјек уласка Русије у рат изазвао незапамћено слободарско надахнуће, које је прерасло у општи народни устанак, најприје у горњој Херцеговини, одакле се за пет-шест дана проширио на све источне крајеве ове области. Та вијест је херцеговачким Србима осуђеним на биолошко истребљење дала крила, јер су они имали бескрајно повјерење у снагу Русије.

Божидар Н. Чучковић

СТРАДАЊЕ СРБА НА ПОДРУЧЈУ ОПШТИНЕ ЉУБИЊЕ 1941-45. ГОДИНЕ ОД СТРАНЕ НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ[1]

ЈАМА ГУВНА ИСПОД СЕЛА КАПАВИЦА

Увод

Село Ранковци смјестило се испред Ђурђеве главе, која га је окомице наткрилила и сакрила под свој скут. Кроз село је вијековима водио пут за Љубиње.

Послије капитулације старе Југославије, на територији љубинског среза дошле су италијанске трупе које су држале власт до 24. маја 1941. када су усташе преузеле власт у Љубињу. Прве усташке коловође били су: Јуре Бороје, родом из Равног, као усташки повјереник у Љубињу; Мато Бороје, путар из Равног; Виде Жутац, лугар и Перо Вукић звани Гага, обојица из Равног. Ова четворица организовали су усташку власт у Љубињу. Повјереник Јуре Бороје био је један од најагилнијих организатора и инспиратора за све злочине на територији љубињског среза.

[1] За Зборник обрађено и прилагођено из ауторове публикације "Злочини у Херцеговини у другом свјетском рату" – књига I, Музеј Херцеговине, Требиње, 2006. стр. 208-269.

На дан 24. маја 1941. године, по налогу Јура Бороја, ухапшени су у Љубињу Нађо Мијановић, Мијо Батинић, Ђорђе Батинић и Љубица Вујевић, куварица у жандармеријској станици. Усташе су их држале у затвору неколико дана, а потом пустили. Ово пуштање је била обична варка и мамац усташа да што лакше похватају већи број Срба да би их поубијали. Крајем маја дошао је у Љубиње специјални усташки изасланик Леон Тогонал и организовао збор католика и муслимана на мјесту званом Конац поље у љубинском срезу. "На збору је могло бити петсто до шесто особа" - изјавио је Петар Шакић. "На збор су позвани само католици и муслимани. Католици су дошли из села Равно, Вељa Међа, Турковића, Требимље и Белинића, а муслимани из вароши и оближње околине. Том приликом Тогонал је одржао говор пун мржње према Србима, истичући да су Срби странци - дошљаци и да њима нема мјеста у НДХ.

"Након 2-3 дана боравка у Сарајеву, Тогонал се вратио у Љубиње заједно са једном великом скупином католика из села Равно, Веље Међе, Турковића, Дубљана и Требимље. Њих је могло бити око двије стотине. Сви су били наоружани пушкама. На. челу поворке ишао је Тогонал на бијелом коњу, а с његове десне и лијеве стране били су: учитељ Видо Ђајић из Равног, родом из Чапљине, и Видо Љевак, управник поште у Равном. И њих двојица била су на коњима, а остали иза њих ишли су пјешице. Усташа Тогонпл носио је тога дана фес на глави, а и један дио његове поворке имао је фесове. То је био мамац и подстрек да би се добило што више присталица за усташки покрет међу муслиманским живљем.

У току два-три дана усташама је пришло око 300 муслимана из мјеста и околних села, а највише из села Жабице, гдје је био истакнути усташа Мустафа Салман, бивши трговац стоком, те из села Крушевице и Рисника. Пошто су се бројно ојачале, прикупиле и формирале, усташе су у Љубињу успоставиле жандармеријску станицу. За командира станице постављен је Назиф Салман, бивши жандармеријски поднаредник из села Жабице. У састав те станице ушла су и два бивша жандарма, Салих Џонлагић, и Хајро Чивгин, родом из Плеваља (Чивгин се повукао из Југославије за окупаторском војском). Поред њих, жандармеријска станица је била појачана са 15 усташа који су дошли наводно из Загреба. Међу њима упознао сам Анту Мишкулина, родом наводно из Славонске Пожеге. Према његовом причању и хвалисању, он је био стари емигрант са Јанка Пусте – Мађарска, и неког Салопека, наводно родом из Бјеловара, ванбрачни

син неке Барице Салопек. Ова два лица били су велики крволоци и убице многих људи у срезу љубињском, приликом масовног убијања Срба у јуну 41"[2]

Освануо је уторак, 3. јуни 1941. Усташе су опколиле српска села са свих страна. Постављена је стража и на путу Капавица - Жегуља све до главне цесте Столац - Љубиње. Стражари су распоређени тако да један другог могу видјети. Ни птица није могла непримијећена прелетјети.

Људи, вјерујући да им се ништа опасно не може десити, ако су покорни новој власти, одазивали су се, а понеке групице су се међусобно шалиле и одлазиле, не знајући да одлазе на неповратан пут, у мртводубоко, уз пратњу два-три усташка балавца, крвника. Тужна је то колона, два-три наоружана бандита, а више од стотину људи најбољег животног доба. Сви су они усмрћени усташком камом или ватреним оружјем и потом бачени у јаму без дна.

Хапшење по селима

Парола "Ако не нађемо никога код куће, све ћемо запалити", била је обична лаж.

"Група усташа: МУСТАФА ЗЕЋИЋ из Влаховића, МУСТАВА БУРЕК из Капавице и МУСА ШЕРАК из Миљановића, упала је у заселак Радићи у селу Влаховићима и ухватила Петра Ковача, Илију Домазета и Васу Чолића (и још тројицу чија имена свједок не наводи-прим. аутора).[*] Одвели су их на једну ледину иза зида, једно 50 метара иза пута и ту убили. Пошто су жртве убијене, усташа Муса Шерак окренуо је лешеве Пере Ковача и Илије Домазета да леже потрбушке. По том је Муса свратио у кућу Јове Мутапџића, узео му коња, а седло од Драга Ковача. Оседлао је коња, узјахао, придружио се већој групи усташа и с њима отишао у центар села."[3]

Раде Ковач је касније код лешева нашао Аницу - мајку Петра Ковача која је кукала над убијеним сином и зетом Илијом. Усташе су у међувремену отишле у Влаховиће и Поцрње.

[2] Петар Шакић, АЈ-Ф-110, Инв. Бр. 55.588
[*] Убијени су још: Анђелко, Војко и Максим Перишић
[3] Ковач Савка; АЈ; Инв. бр. 55.194.

"Око четири сата послије подне 3. јуна 1941, усташе су стигле у заселак Љубомишља" - прича Бранко Павић који је са кућног прага побјегао усташама а оца су му ухватили пред кућом - "усташе су улазиле у село без икаквог војничког поретка, као руља. Неколико их је јахало на коњима, а други су носили опљачкану робу. Били су различито одјевени и наоружани најразличитијим оружјем. Дошли су пред сваку кућу, тражили војничку опрему и оружје. узимали све што су у кућама нашли. Питали су жене и осталу нејач гдје су људи, звали да дођу на саслушање ... Стари Перо Пивац је одговорио да има "два сина на аманет", усташе су их одвеле "са још 22 њихове комшије". Село је остало празно и пусто, опљачкано, људи одведени".[4]

"Владо Шаренац кроз отворена врата запазио је два своја познаника у усташкој униформи. ВИДА ЖУТЦА и МАТА ГАГУ...

Појавио се Владо, па застао изненађен... Видећи усташе с оружјем, сијевнула му је мисао да бјежи. Али међу њима налазили су се његове комшије и он се невољно придружио групи, посматрајући једног па другог, не би ли на њиховим лицима разазнао шта се све ово догађа.

Жутац се тада машио за џеп, извадио пиштољ, уперио на збуњене сељаке и повикао:

– Руке у вис!

Затрептали су људи очима и погледали један другога као да не вјерују својим ушима, дигли су колебљиво руке и изненађено се загледали у Жутца. Околне усташе упериле су пушке у њих као да ће одмах опалити. У главама опкољених сељака наметала се мисао: зашто ... зашто? ... Међу усташама видјели су и негдање своје пријатеље. Посматрали су их сада згранути, јер ови као да су били измијењени људи, стиснутих усана и крволочних очију, чији су се погледи мицали са њихових глава на Жутца, као да са нестрпљењем очекују наредбу да опале у гомилу, у своје некадашње пријатеље.

Жутац се окренуо Мати:

Претреси их.

Са пиштољем у руци пришао је Мате и почео претурати по џеповима застрашених сељака, извлачећи новац, сатове, ножеве и стављао их у џеп, а све остало бацао на земљу. За то вријеме, усташе које су се окупиле у великом броју, ушле су у околне куће и пљачкале све што

[4] Бранко Павић, "Влаховићке плиме и осјеке", Херцеговина у НОБ, књ. 3., стр. 45.

им је до руку дошло (...) Из сусједних кућа чуло се запомагање жена, псовке усташа, негдје у даљини одјекнуо је пуцањ. У неким двориштима нашли су коње са самарима, привели их и потоварили опљачкане ствари. Жене као да су занијемиле (...)

Са револвером у руци ЖУТАЦ је обилазио двориште јаросно вичући:

– Доста сте ви, Срби, нас тлачили! Сад је дошло наше вријеме.

– Што смо вам ми, гријешни, Срби скривили?! Патимо заједно на овом камену - усудио се да проговори Гашо Павић, држећи руке изнад главе.

– Куш! - дрекнуо је Жутац и уперио пиштољ. - Ако само неко ријеч проговори убићу га. - И окренуо погледом преко главе утучених сељака. - Напријед! - наредио је и показао руком у правцу сусједне куће.

Опкољени усташама, кретали су се сељаци тромим кораком у правцу куће Душана Павића. Пред том кућом су угледали синове Пера Пивца, Данила и Рада, који су се на очев позив враћали својим кућама, па их усташе пресреле, притјерале уза зид п сада је један стајао иред њима са упереном пушком. У двоишту су лежале избачене ствари и храна, преко чега су усташе газиле, товарећи од тога нешто на коње. Али је остало још много. Наредили су зато да преостале ствари понесу опкољени сељаци. Натоварени тако, стигли су пред кућу Јова Шаренца. Тамо је из околних кућа било дотјерано још доста сељака који су стајали уздигнутнх руку, преплашени и смркнути. Усташе су потом отишле са похватаним сељацима из Љубомишља у село Дрвеницу и ту ухватили само Мија Богдановића (јер су остали по савјету комшија-муслимана избјегли из села), а затим све отјерали у село Влаховиће.

Све Србе дотјеране из разних заселака села Влаховићи усташе су сабили у двије школске учионице. Међу затвореницима било је стараца, средовјечних људи и доста младића.“[5]

Перо Кнежевић, родом из Влаховића, побјегао је од куће кад су усташе дошле у село. Крио се два до три дана у брду Луковцу. Долазили су кући и питали гдје је. Шамарали и тукли Перовог оца, 60-годишњег Милана, да каже гдје му се син налази. Брата су му већ били ухватили и одвели.

[5] Стеван Јаковљевић, "Јама", стр. 248 и 254.

"Ако се Перо не јави, убићемо му брата" - пријетиле су усташе.

ДЕРВО ЗЕЧИЋ из Влаховића срео је Пера који је пошао да се јави усташама и рекао му: "Бјежи, куда ћеш? Задатак је да убијемо све од 16 до 60 година." Свратио је у кућу. Касније је Дерво отишао у жандарме.

Неки Бендер с Мишљена рекао је жени - Тимији Медан да не долазе људи кућама. "Овамо све убијају и туку. Нек' се крију док се не види шта ће бити."[6]

И наредног дана, 4. јуна '41, усташе су похапсиле 54 Србина из Влаховића. Преко ноћису их држали затворене у згради основне школе у селу Влаховићи. Остао је тужан запис преживјеле жртве из Капавице, који је забиљежио Бранко Павић:

"У школу, у село Влаховиће, дотјерали су 55, а шесторицу ликвидирали на кућном прагу. Усташе су се покупиле и отишле у Зећића махалу, на спавање. Ту су јели, пили и оргијали. Стражар, који је остао да чува 55 људи, поступио је врло лукаво: скинуо је пушку с рамена, препријечио њоме школска врата, а на њу објесио упаљени фењер па је, обраћајући се снужденим и замишљеним људима рекао: 'Људи, спавајте ту ову ноћ, па како вам је да је. Немојте да неко покуша да бјежи. Били бисмо криви и ви и ја. Ионако ћете сви послије саслушања ићи својим кућама. Ја одох овдје у село да спавам.' Усташа је отишао у село да спава. Читаву ноћ је упаљени фењер 'чувао' стражу и читаву ноћ нико од затворених нигдје није макао. Као да су били ограђени бодљикавом жицом кроз коју је пуштена струја високог напона. Заточеници би били сигурни да ни за шта нису криви, па и да нема разлога да им се ишта друго догоди - сем да ујутро буду пуштени кућама јер зашто би, побогу, држава сатирала своје недужне поданике?"[7]

Остало је неразјашњено како је овај лукави крволок, њихов комшија, тако добро познавао своје жртве и знао за њихову наивност и повјерење?!

Неки усташки зликовци хватали су Србе, а други су ишли од куће до куће, иљачкали све до чега су долазили и на отетим коњима односили.

[6] Перо Кнежевић, у изјави аутору.
[7] Бранко Павић, н.д., стр. 45

"Било је у тој гомили људи, забуљених жена (муслиманки - прим. аутора), а и дјеце, који су успламтјелих очију посматрали гомилу опљачканих ствари.

– Браћо муслимани и Хрвати - дрекнуо је усташа Жутац - дошао је најзад наш вакат ... Ове ствари овдје, то су Срби пљачкали од нас 20 и више година; и сада је дошло вријеме да сваки узме своје. Прићите и разнесите ово.

На очиглед затворених сељака, муслимани су навалили. Неки од њих, увиђајући мрке погледе затвореника, обраћали су им се као да се правдају:

– Узели смо нешто мало ... Ако се вратите живи, видјећемо шта ћемо.

Салко Зечић, задригао муслиман, пролазећи поред затвореника натоварен, добацио је:

– Шта ћете! Никакав преврат не море бит' без мало белаја. Све по закону и ћитабу..."[8]

Када су усташе дошле у село Влаховиће и хватале Србе-мушкарце, свратили су у кућу Трипа Кнежевића, упериле пушке у њега и сина му Стева.

"Затражили су новац од Трипа" - каже Трипова сестра Божица - "Мој брат дао је усташама неколико стотина динара, а затим су га одвели заједно са његовим сином Стевом у жандармеријску станицу ... Видјела сам како су усташе тукле мога брата и његова сина Стева...

Сутрадан је жена Трипова дошла у жандармеријску станицу, гдје је затекла Џафера Зечића, муктара села Влаховићи, кога је замолила да интервенише за мужа јој и сина. Џафер јој је одговорио: "Буди задовољна ако ти се врати син Стево, а мужа ти усташе неће повратити".[9] Међутим, обојица су бачени у јаму.

Прикупљање Срба у Капавици

Село Капавица смјештено је у ували између Облог брда и Ђурђеве главе, с једне, и планине Радимље, с друге стране.

[8] Стеван Јаковљевић, н. К., стр. 254.
[9] Кнежевић Божица, АЈ-ДКРЗ; Дос. бр. 5728; Инв. бр. 55.158.

Свједок са јаме Капавица Никола Ђоровић, каже:

"Када су почели хапсити и пљачкати по Капавици, ја сам се склонио из села. Све сам посматрао из прикрајка, из шуме. Од куће сам понио плећку меса и комад хљеба. Брат Милан ми је предложио да се склонимо у Руњаву главицу:

– Тамо има седам-осам наших. Нека нас на окупу.

Дошли смо до групе у Руњевој главици. Без савјетовања или договора понеко би се дизао и налазио некакав разлог да оде у село, говорећи да иду копати, или да погледају стоку или да беру дрва. Сви су се разишли. И Милан је отишао по коње. Није га било дуго. Када се вратио, упитао сам га:

"Гдје си, Милане? Зашто си се задржао?

Он је ћутао. Нека судбинска ћутња. Нека унутрашња мора, шта ли, па не зна шта да каже. Послије дуге ћутње, подиже главу и обрати ми се:

- Ја не бих бјежао - једва изусти - све ће побити. Ја немам но жену. Тек сам се оженио. Ти имаш жену и четворо дјеце. Твоја цијела породица наћи ће се у веома тешкој ситуацији. Побиће их ако побјегнемо у шуму. Ја се одох предати.

Ја сам ћутао. Располућен на двије поле. Ја да идем, а он да остане! Да ли мој живот вриједи више од братовог, од дјеце. Зар мени да побију све моје. За један живот - пет живота. Скочио сам као да ме нека полуга подигла на ноге:

"Идем и ја с тобом, па шта нам буде!"

Ако нема кривице, нема ни казне - мислили смо и тјешили или храбрили један другог.

Срео нас мој дванаестогодишњи син Владо.

"Ево војске код Бошковца. Жене кажу да не идете." За тренутак је заћутао. "Сопственим очима видио сам војску како спроводи везане наше комшије и пријатеље." (...)

"Све то није истина!" - одједном викну Милан - "Све је то плод женске фантазије! (...) Какве жене шта оне знају" - благим тоном најзад ће Милан - "оне увијек зло слуте. Злосутнице." (...)

Отишли смо до своје колибе у Радимљи. Ту су нас затекла двојица усташа. Упутили су нас да идемо код војске која је била код Бошковца

дола. Неки Хрват даје нам знак да не идемо. Муслиман са великим "У" на капи рече: "Ја ћу поћи с њима." Ваљда се бојао да не побјегнемо, или нас је хтио ликвидирати успут.

Два рођака, два Гордића, који су живјели заједно, окопавали су кромпир.

"Пусти их, то су добри људи" предлагао је први усташа. Међутим, при наиласку, усташе су их убиле у кромпиришту.

Кад смо стигли до Бошковца дола, вођа усташа Анте Мишкулин стајао је на камену. Ја сам био на челу групе.

"Гдје си био јуче, кад је моја војска била у селу?" - упита. Поглед му хијенски накострије шен. Кратак и стреловит.

"Био сам код колибе."

"Шта си по нацији?"

Оклијевао сам са одговором. Размишљао сам шга да одговорим. Мјерио сам тежину сваке ријечи. Превртао њихов редослијед. Хтио сам да свака ријеч буде добро, паметно и разложно изречена.

"Православни" - напокон сам одговорио.

Онда је песница сијевнула и ја сам се затетурао. Није чекао да се приберем већ ме поново распалио и одозго лупио кољеном. Крв ми је шикнула на све отворе. И дан данас осјећам посљедице тог удара. Никад на то око нисам добро видио. Заколутао сам неповријеђеним оком и упитно се загледао у Мишкулнна.

Сутрадан…

На дан 3. јуна 1941, послије подне, усташе су дошле прво у заселак Вуковићи, село Влаховиће, и ту ухватиле седам људи. Сутрадан 4. јуна, убили су шесторицу, док је испред усташа побјегао Милош Илије Чолић. Истог дана дошли су у центар Влаховића и похватали двадесет и једно лице. Усташе су их довеле пред зграду жандармеријске станице у селу, а потом их, у току ноћи, спровели у село Ранковце. У то вријеме у селу Ранковцима био је усташки логор.

Усташе су основале логор у Пецељевим шталама и у Јованом чардаку у Ранковцима. Нипошто није случајно што су усташки функционери изабрали баш село Ранковце за сабиралиште. Ово село се налази на

средокраћи између Влаховића, Убоска, Капавице и Поцрња. Осим тога, усташко руководство имало је на уму чињеницу да је доста људи из овог села изгинуло у борбама на Добруџи и на Солунском фронту, борећи се као добровољци у редовима српске војске. Хтјели су зато да им се освете.“[10]

Са убијањем Срба отпочео је Леон Тогонал. Тако је он, чим је стигао у село Ранковце, ушао са неколико усташа у кућу Митра Милојевића ... Кад је Митар на Тогоналово питање да ли је Србин одговорио потврдно, усташа га је опсовао: "Па што ниси ишао у Србију, мајку ти српску, шта радиш у хрватској држави?!" ... Затражио је, затим, од Митра оружје, а кад му га Митар није могао дати, јер га није имао, Тогонал га је смјеста убио, а присутним усташама је том приликом рекаода ће сваки усташа који неће овако убијати, бити сам убијен.[11]

"Одмах по лишавању слободе" - каже Васо Крунић - "чуо сам како пред кућом Митра Милојевића пуцају пушке. Мало затим усташе су довеле Митрова сина Ђока, Митрова брата Риста и Ристова сина Милорада. Ова лица усташе су довеле до мене. Од њих сам чуо да су усташе убиле Митра. У току дана усташе су довеле око 30 лица из села Капавица. Међу њима се налазио и Стево Милошевић из села Влаховићи, који је тога дана ишао за Љубиње, и усташс су га задржале приликом проласка кроз село Ранковце."[12]

Четвртог јуна усташе одлазе преко планине Радимље, гдје се народ склонио. У Радимљи се ухватили Влада Ђурића, Максима и Марка Гордића, Милана и Николу Ђоровића - довели их на Гордића гувно и испребијали. Старом Марку Гордићу су утјерали стакло наочара у очи. У току истог дана, 4. јуна ’41, усташе су наставиле са хватањем Срба-мушкараца. Ове Србе усташе су скупиле у основну школу у селу Влаховићи, која се налази до жандармеријске станице. Жртве су преноћиле једну ноћ у тој школи, а сутрадан су, ухапшене и затворене Влаховчане, под оружаном пратњом одвели у сабирни логор у село Ранковце. Мирно, без ријечи, улазили су у просторије одакле ће поћи на далека "путовања", без повратка. У првој колони везаних, из села Влаховићи, били су: Кнежевићи, Крунићи, Павићи, Перишићи, Сикимићи, Пиљевићи, Церовине, Љубенко и други. Међу њима није било њихових сељана: Илије Домазета, Петра Ковача, Васа Чолића,

[10] Саво Скоко, "Покољи херцеговачких Срба“. стр. 64.
[11] АЈ-ДКРЗ: Ф. бр. 24.319.
[12] Васо Крунић, АЈ-ДКРЗ; Инв. Бр.55.189

Анђелка, Војка и Максима Перишића. Одупрли су се хапшењу и усташе су их побиле на кућном прагу.

Истог дана, 5. јуна, усташе су поново ишле по селима и скупљали остатке људи и у групама их доводили и затварали. Нигдје није било отпора. Људи се боје да не изгубе имања, да остану без породице, углавном ћуте и нешто чекају.

Међу ухапшеним житељима био је и православни свештеник Ставро Манастирлић са Рђуса, исцијепане мантије. Његов долазак усташе су дочекале грајом и попратиле увредљивом упадицом: "Ето, довели смо вам и попа да вам чита заупокојену божију службу. На нас се, дакле, не можете пожалити."[13]

У селу Убоско усташе су похапсиле 6. јуна 41 лице. Истог дана су ухапшени Срби спроведени у логор. У тој колони из Убоска били су: Банђури, Буквићи, Јањићи, Мичете, Ћук ...

У селу Капавици ухапсили су 28 лица српске националности од којих је 11 успјело да побјегне са стратишта. У трећој колони били су из села Капавице: Ђурићи, Клименте, Ћоровићи, Гордићи и други ... Четврту колону из Поцрња сачињавали су: Круљи, Милошевићи ... Из Ранковаца је ухапшено 35 српских житеља: Буквићи, Јањићи, Круљи, Милошевићи ... Укупно је ухашпено 168 људи од 16 до 60 година старости.

"Ту, у Ранковцима, логор је већ био напуњен људима из Убоска, Банчића, Пустипуха, Капавице, Ранковаца и других оближњих села. Било их је већ 164. Сви су били сабијени у једну долину ограђену ониским зидом. Сједили су и разговарали. Било им је дозвољено да примају храну од куће, да се састају и разговарају са укућанима, обично са женама, које су их посјећивале, да нешто поруче кући."[14]

По довођењу Срба усташе су нотирале имена и презимена сваке жртве.

"Поред тога извршили су и лични претрес. Одузели су сав новац, дуванскс кутије, прстење и бољу одјећу и обућу."[15]

Жене из свих села доносиле су храну у завежљајима. Завежљаји су прско зида убацивале у ограђени врт. Иако су били гладни, људи нису

[13] Стеван Јаковљевић. н. к. Стр. 265.
[14] Бранко Павић, н.д. стр 46.
[15] Раде Пивац, АЈ-ДКРЗ; Инв. Бр. 55.197.

осјећали потребу за јелом. Прихватали су храну и дијелили је међу собом. Међу старијима било је болесних који су одбијали да једу. (...)

Жене су се обраћале усташама с питањем шта ће бити с њиховим најближим. Усташе су их увјеравале да им се никакво зло неће догодити, да ће их убрзо пустити. Затим су их погрдним ријечима и пријетњама тјерали да се удаље.

"... Није било још никаквог знака који би најављивао масовно уништење и погубљење. Мога оца су слали кући, пошто је имао преко 50 година, али он није хтио да иде сам, говорећи: 'Сјутра ћемо сви скупа'. Поручио је синовима да и они дођу, да се јаве усташама, како не би на њих пала каква сумња да су одметници. Усташе су се врзмале по логору. Неки су ишли по селима и доводили нове жртве. Други су били врло замишљени и сажаљиво су посматрали ове људе. Те вечери чула се међу њима и препирка, па и оштра свађа и протести, а онда пушчани и митраљески пуцњи. Те ноћи побјегло је неколико заведених, који су са усташама пошли не знајући циљ похода тих крвника кроз ова српска села."[16]

Босин пут кроз усташке страже

Сељаци Ранковца су посљедњи сакупљени. Пред кућом Јована Пецеља сједио је Шћепан Пецељ. Док нису поставили стражу, Шћепан је измицао испод брда до кућа у дну села. Свратио је у тазбину код Круља. Шћепан је пред ноћ молио стражара да га пусти да се врати кући. Помисао на кућу и породицу пекла му је утробу. Изгледало му је да се грчи и скупља као да је на жару. (...) На његово наваљивање, стражар га је пустио.

Кад су усташке вође Виде Жутац и Мустафа Бурек чули да се Шћепан вратио, наредили су да га гоне назад одакле је дошао.

Кад је Михо Бендер сазнао да ће бацати у јаму, пришао је Босиљки, жени Шћепановој, и рекао јој да пронађе мужа и да му каже да не долази, да се склоне и он и сви они који су с њим.

Послије прикупљања и затварања Ранковчана, Михо је опет срео Босу. Кад се увјерио да се Шћепан још налази у селу, озбиљним тоном

[16] Бранко Павић. н. д. Стр. 46.

јој се обратио: "Иди, реци му, и ономе ко је још с њим, нека бјеже. Ово није власт." (...)

Дан још траје. Добро се види. Босиљка, сва некако згурена, увучена у себе, забрадила се и сагнула главу до земље, да је што мање примијете. Дошла је у кућу Круља и ту је нашла сакупљено 12 Круља, Милана Милојевића и свог мужа Шћепана Пецеља. Све им је испричала, али они нису схватили њене ријечи нити опасност која се надвила над њиховим главама, па нису одмах ни одлучили да бјеже, да се склоне. Али послије размишљања и договора ипак сви су пристали и склонили се. Шћенан је, поред тога, написао поруку Душану Круљу на Витоњу да и они бјеже.

Боса је стигла у село Витоњу. Душан чита поруку. Мршти се. Није му јасна. Не вјерује. Одбацује сваку помисао да може доћи до убијања. Послије кратког размишљања, написао је поруку и дао је Боси да је однесе назад мужу. У писму Душан грди Шћепана, напомињући да је незналица и да је постао обичан бунтовник. "Ако побјегнемо, онда ће нам спалити село. Отјерати стоку. Опљачкати" - наглашавао је Душан.

Нису повјеровали Шћепану. Нису избјегли. Усташе су их истог дана, у петак, похватали и одвели у Ранковце, а затим бацили у Капавичку јаму.

Логор у Ранковцима

До суботе, 7. јуна, усташе су сакупили из села Рђуса, Чуковаца, Убоска, Влаховића, Капавице, Ранковаца и осталих околних села 168 људи. Усташе ускоро убијају једног свог усташу, Циганина Османа Куртовића - Тасламана, 16-годишњег дјечака, да би приказали како су њих наводно напали Црногорци и да ће они за једног стријељаног и погинулог усташу стријељати 100 Срба.

Сврха убијања је било повећање напетости код муслиманског народа да би оправдали убијање српског живља. Требало ја да убију Хасана Марића - муслимана званог Шесто, јер је имао шест прстију. Хасан је био мален и закржљао па су усташе сматрале да неће бити никакве штете ако га ликвидирају. Али неко је Хасану рекао шта му се спрема и он је побјегао. Убијање Тасламана лично је извршио Леон Тогонал.

Он му је чак држао и посмртни говор. Каква иронија! Османа су сахранили са свим почастима!

Прве ноћи, по затварању, усташе нису тукле затворенике нити их мучили. Остале ноћи биле су страшније. У затвору нико не спава.

"Преко ноћи усташки стражари нису дали спавати јер су цијелу ноћ викали: - Бомбу међу њих!"

Усташе псују, пријете бомбама. Простор у који је сабијен толики број људи је дупке пун. С времена на вијеме су усташки стражари одводили појединце "на саслушање". Туку до бесвијести. Болни јауци допирали су до оних који су чекали на ред. Најстрашније је, ипак, било сазнање да су мучитељи били, углавном, Љубинци, њихове ближе и даље комшије, са којима су сваког прољећа, осим овог, изгонили стада оваца на пашњаке Трескавице и Зеленгоре.

Посебно су усташе биле кивне на Вељка Перишића који је био војни референт, па се вјероватно некима замјерио, на Данила Шкорића, солунског добровољца и попа Ставру Манастирлића. Изведени се враћају модри и испребијани. Ову тројицу су тукли и ударали песницама, камењем, ногама и кундацима. "Сва тројица су бачени у јаму са осталим жртвама, али вјерујем" - каже Илија Мичета - "да не би могли остати на животу и да нису били бачени у јаму, јер су тога дана били потпуно измрцварени и изломљени од удараца."[17]

Веома често се чују тупи ударци, крици и болно јечање испребијаних. Овако грозно малтретирање недужних људи понавља се сваког дана. Усташе би отварале врата и премлаћене и полуонесвјешћене људе убацивали међу остале.

Ујутру похватане изгоне у врт у близини затвора и крај раскрснице пута за Влаховиће. Чувају их. Ништа им не дају да једу. Командир затвора Михо Бендер је донио један хљеб, испод сача, и двије груде сира и рекао: "Ово по закону не бих смио урадити. Ово није из моје куће него сам дигао у Шћепана Пецеља, а ако вас и један остане жив, ово вратите Шћепану."[18]

Никола Ћоровић је чучао, згрчених ногу, са осјећањем немира. Да ли због тога што је послушао брата и пошао добровољно на губилиште, или због нечега што није учинио. Био је беспомоћан у колони везаних несрећника. Душа му је била пуна стријепње и збуњености. Наоколо

[17] Мичета Илија, АЈ-ДКРЗ; Инв. бр. 55.192,
[18] Јован Бркљача, изјава дата аутору.

пријетња која избија из напуњених и уперених пушака у незапггићене груди.

Послије испрекиданог сна у смрдљивом задаху и премореност, сванућа нису доносила ништа повољније од безнађа. Људи су се тискали и мучили. Нико се није могао испружити због скученог простора. Све су свукли са себе сем кошуља и гаћа. Запара је била страшна. Нигдје одушка. Просторија у коју су били затворени била је малена 3x4 метра, а изнад њих таван два метра, без прозора, тако да се замало нису погушили. Мало стакло у зиду, величине 30x20 цм, узидано је тако да се није могло извадити.

Дани пролазе, а они и даље чекају и живе у нади.

Стража на чатрњи, пред кућом. Алку испријечили граном да изнутра врата не би могли отворити. Кућа се налази 100 метара испод пута за Рђусе, а појата 50 метара испод пута. Ограђени врт био је уз сами пут, на удаљености од 10 метара.[19]

Усташа Бокица Бурић из Равног дошао је без оружја. Весели га толики број ухапшених Срба. Провири кроз врата. Трже се од запаре. Покуша да извади прозорчић. Пошто није успио, разбио га је шаком.

Са шише је падала слаба свјетлост. Мрак у просторији. Камен и земља на поду. Није било санитарних просторија. На све стране фекалије и мокраћа.

Затвореници су у почетку ћутке подносили просташко понашање и несносне услове затворског живота, али су нерви брзо попуштали. Појединци су почели да вичу: "Пустите нас или нас побијте, ово се више подносити не може!" Стражари су узвраћали псовкама.

Владо Шаренац, стојећи уз врата, опипавао је шарке и тихо говорио:

– Ја ћу подићи врата и онда нека млађи навале на стражаре.

– Слушајте, људи! - довикнуо је Стеван Пецељ - Маните се ћорава посла! Ама, ко ће смјети да се усуди да убије нас 200! Ако шта покушате, можемо само још горе да направимо.[20]

[19] Изјава Николе Ђоровића, налази се код аутора.
[20] Стеван Јаковљевић, н. К., стр. 270.

Узалуд се трећи вријеме у говору и наговарању неодлучних. Остали људи, нарочито старији, нису дали да се ишта покуша. Момци су се договарали неколико пута да бјеже. Врата су била доста слаба. Била су само два-три стражара. Могли су их побити и доста би их побјегло.

– Ништа нисмо скривили. Немају разлога да нас убијају - говорили су старији. Надали су се да ће их пустити. Али, не налазе оправдање зашто их туку. Боље се стрпити! Из собе са шишом хтио је побјећи Урош Домазет, али се између рожника није могао провући. Урош покушава да бјежи преко тавана, али га старци вуку за ноге. Оклијевао је, али је схватио да нема никакве користи ако буде хтио да представи њихов положај горим него што је.

Око осам сати, у суботу, зову Сава Малтеза[21] на саслушање и након пола сата он се не враћа. Ништа не каже присутнима. Изашао је и отишао пут Влаховића. Пустили су га. Остали су се окуражили мислећи да ће и њих убрзо пустити.

Истјерали су их опет у врт, одакле нико није смио мрдати, нити ико доносити храну. Не дају женама да долазе и прилазе врту. Али, жене су долазиле као и претходних дана. Око ухапшених су усташе са прстом на обарачима.

Прво везивање

Субота послије подне, 7. јуни, око 13 часова. Ухапшеним усташе кажу да ће их гонити у Љубиње на саслушање. На чатрњи, која се налази испред импровизованог затвора, бијаше 50 усташа.

"... Нико није вјеровао у смрт. Тек послије подне, између 6 и 7 сати, почела је прозивка. Скоро анонимна. Свако је био само - слиједећи. Пред вратима је стајао један усташа са шљемом на глави. То је био бивши жандармеријски поднаредник Саџак".[22]

До њега су стајала двојица усташа. Један је држао уперену пушку у груди затвореника, а други је држао конопац у рукама.

[21] Саво Малтез био је каменорезац у Дубровнику. Био је члан КПЈ од 1938. Учествовао је у свим демонстрацијама ХСС-а против власти предратне Југославије. Усташе су га сматрале да је њихов, да је Хрват, па су га упитале: "Одакле ти ту?" "Потјерали ме!“ "Иди кући!“

[22] Бранко Павић, н. ч. стр. 46.

Први је изашао Гојко Пиљевић и усташа му је једним крајем везао лијеву руку. Почело је везивање заточеника. Сваком су везали лијеву руку, а десну је морао држати подигнуту увис. У један кратки конопац везивали би око 12 људских руку. Затим би конопац добро поквасили водом, тако да се стегне и уреже у месо."

Вежу људе у конопе два по два и уз уздужни коноп. На уздужни коноп само су била везана прва и посљедња двојица.

"Чим су ме везали са Урошом Домазетом, одмах сам одријешио руке. Урошу су замотали коноп три до четири пута, а мени једном."[23]

Првомрачје. Нико Богдановић се обраћа стражару и тражи да врши нужду. Чим се измакао, скочио је са подзиде у долину. Трчи брисаним простором. Гаће држи у руци. Осим тога, при скоку изглавио је ногу, али то не осјећа. Неколико усташа скаче у потјеру. Нико бјежи преко ограда и сеоских пашњака ка Дангуби. Варака се са усташама. Чим би запуцали, он би легао, мало причекао, па опет скочио и наставио трку за живот. Рањен је у пету на врху брда. Али је умакао. Усташа Мишкулин грди своје потчињене што су то допустили, јер се боји да ће Богдановић казати шта се ради, пренијеће вијест у Глеђевце/Банчиће, Мишљен, Пустипухе, Вардушу и Обзир и људи ће побјећи. Усташе су појачале стражу.

"... С обзиром да је везивање трајало дуже него што су претпостављали и да је почела падати ноћ, усташе су одлучиле да злочин геноцида одложе до сутра ујутро."[24]

Ноћ је била ужасна. Преко 160 људи сатјерано је у једну малу просторију. Нико није могао изаћи ни ради обављања физиолошких потреба. Људи су газили један другог, а логорски стражари су пријетили 'метком у чело'. Неколицина одважнијих младића донијела је одлуку да провале кров, убију стражара и омогуће осталима бјекство. Старији су их у томе омели пријетећи им да ће их одмах, при првом покушају, пријавити. Чекали су наредни дан, а са њим и своју судбину.

Уто је пало мало кише и загрмјело је. Како се чуо гром и пуцањ, старији људи су зборили: "Хеј, Господе, смилуј се! Сврни до нас да не гинемо од мрцинине руке него од твоје силе!"[25]

---

[23] Јован Бркљача, изјава дата аутору.
[24] Бранко Павић, н.ч, стр. 46.
[25] АЈ-ДКРЗ: Ф. бр. 24.319.

Ноћ 7. јуна све се више спушта. Невријеме, које је до тада владало изнад Љубиња, стишало се. У ранковачком затвору ништа се не чује, само се између греде улазних врата и зида примјећује стражар с пушком. Нешто се догађа. Пред затвором граја се повећава.

"Закаснили смо у Љубиње" - међусобно су се дошаптавале усташе.

"Ако буду водили за Љубиње" - шапће Урош Домазет - "бјежаћемо. Негдје успут, а уз Капавицу, има једна тијесна улица. Искористићемо прилику и побјећи преко зида. Усташе неће моћи ићи поред нас. Мораће да иду једни напријед, а други позади. Размак ће бити 50 метара."[26]

Одлука неопозива.

Несрећници мисле да ће их водити на испитивање у Љубиње. Само да изађу одавде па нека их побију. Смрад и запара се не могу више издржати. Ипак, неизвјесност је трајала све до 15 часова.

Поновно везивање

Брава је шкрипнула. Врата се отворише. Усташе распоређене наоколо са пушкама на готовс. На излазу су чекали одабрани џелати. Жандармеријски поднаредник Сађак наређује да излазе један по један.

"Хоћемо ли носити торбе и храну?" питали су забринуто.

"Не треба вам. Ми смо свакоме овамо нашли по једну ђевојку."[27]

Освануо је 8. јун. Била је недјеља. Лијеп и сунчан дан. Чим је свануло, ухапшеници су примијетили да се број стражара вишеструко увећао. Стражари су се смјењивали и све строжијим тоном пријетили за покушај бјекства. Затвореници су били толико набијени један на другог да су једва чекали да се покрену. Поново је почело везивање на исти начин - везивањем руку на леђа уз квашење конопца. Међу повезаним се налазио и Васо Крунић, шумар из села Влаховића, који је неколико дана раније позван у Љубиње да положи заклетву поглавнику Павелићу. Добио је писмену потврду о чему није ником причао. Сада, када је назрео смртну опасност, сјетио се тог парчета хартије који је носио са собом. Помислио је да би му то могао бити важан документ који

[26] Јован Бркљача, изјава дата аутору.
[27] Исто

ће му, можда, спасити главу. Извадио га је из џепа и, показавши му га, завапио према најближем усташи. "Шта, зар ти, српска свињо, да се закунеш једном хрватском племићу!", зграбио је усташа хартију, поцијепао је и бацио, те, ударивши Васа песницом у сљепоочницу, затим кундаком у слабину, притеже му конопцем још јаче десну руку".[28]

Људи улијећу у мрежу конопа. Усташе вежу једног по једног ухапшеника, а оне које су већ повезали друге усташе гурају у авлију. У један конопац везали су групу до 10 људи; једног уз другог. Касније се показало да ово није случајно учињено.

Муке и смрт на путу

Када је посљедњи човјек из посљедње, седамнаесте групе био свезан, дата је команда за покрет. Дугачка колона љубињских Срба је кренула. Вијуга црна колона козјом стазом према селу Капавици, праћена великим бројем наоружаних "комшија". Напријед су мјештани из Ранковаца. Идући излоканим путем, везаних руку, исцрпљени људи су посртали од изнемоглости. Понеки старац и храмље. Налијећу на оне испред себе, посрћу, падају и на тај начин успоравају кретање колоне. Усташе с једне и друге стране колоне. Чим би неко заостао да мало предахне, усташе су, уз вику и најсочније псовке, ударали без милости по леђима изморене старине.

Уплашене и жалосне жртве гледају, у пролазу, своје вртове и њиве засијане кромпиром, пшеницом или блитвом. Узнемирене погледе упиру у зарудјеле стабљике жита, у зелене листове и циме блитве и кромпира. То је плод њиховог мукотрпног рада и проливеног зноја. Осврћу се према својим кућама. Остављају незбринуту чељад, необрађена имања, а неки тек рођену дјецу.

Урош Домазет је био у праву да ће бити метежа, а и погодне прилике за бјекство. Кад су дошли до уске уличице, између камених ограда имања села Капавице, на изласку од Ранковаца према Капавици, настала је гужва. Задњи редови су се збили уз оне напријед. Урош је покушао да се одвеже, али није успио да распетља један чвор. Није се договорио о том тренутку са Пером Кнежевићем, с којим је био везан у пару. Перова рука била је стегнута када је Урош покушао да сам

[28] Бранко Павић, н. д, стр. 47.

пређе преко зида. Трзај га је вратио назад на пут. Прискочио је усташа и ту га смртно ранио. Уз болан крик скљокао се међу ноге везаних сељана. Успио је да се рањен склони у шипражје, да га непријатељ не мучи и не мрцвари. Од задобијених рана умро након два-три дана. Урошева жена Петра, са заовом, пошла је да нађе мужа и донесе га кући. Нашла га је тешко рањеног у кући Митра Милојевића. Док је ишла по мужа, срела је у селу Ранковцима Џафера Зечића, Мурата, Мусу-хоџу, Халила, Незира, Шаћира, Шљока и Мехмета Махмутовића - сви из Влаховића, који су се враћали са јаме, гдје је злочин извршен, а убијени закопани и затрпани. У ствари, привидно су их прекрили трњем и камењем. "Плакала сам за мужем" - каже Петра – "У пролазу ми је Мурат Зечић рекао: 'Шта се ту дереш, иди јами, узми оно ђубре па носи кући'."[29]

Исти метак погодио је Михајла Перишића испод кољена. Један усташа је пришао рањеном Перишићу који је клечао на једном кољену. Оборио је главу и гласно јаукао. Усташа је покушао да одвеже чвор, али није успио. Чвор је био чврсто везан, а коноп се утиснуо дубоко у руку која је била отекла и скоро сва помодрила. Расјекао је чвор ножем, одгурнуо га с пута и опалио из непосредне близине. Михајло је убрзо подлегао ранама.[30]

Раде Пивац тврди да је Михајло Перишић умро послије двије године у болници од задобијених рана. Михајло је погођен са два хица. Уроша и њега једним хицем је ранио Мустафа Бурек. Михајло је постао прави богаљ, није могао мицати ни ногама ни рукама. Био је непокретан. Без туђе помоћи није се могао сам кретати.

Усташе нагоне колону везаних поред Уроша и Михајла. Искористивши насталу гужву, Арсен Церовина је успио да прескочи преко три ограде и умакне пушчаној ватри џелата.

"Повуци, попе!" Поп Ставро Манастирлић био је везан заједно са Данилом Шкорићем.[31]

Потом усташе настављају да крвнички и све јаче ударају везане и немоћне затворенике, да би у њима убили сваки отпор. Били су посебно кивни на попа са Рђуса Ставра Манастирлића коме су и даље подругљиво довикивали: "Читај, попе, опијело!"

[29] Петра Домазет; АЈ-ДКРЗ; Дос. бр. 4728; Инв. бр. 55.187.
[30] Душан Шаренац, АЈ_ДКРЗ; Дос. бр. 4728; Инв. бр. 55.200.
[31] Никола Ђоровић, изјава дата аутору.

Чим скренуше са главног пута, већина наслути куда иду. Колона успорава. Руке стегнуте конопом, људи збијени један уз другог. Старији и даље посрћу и падају. Млади помажу и вуку. Усташе туку и сабијају људе. Чим неко посрне, дочекају га кундаком. Код Милојевића кућа одријеши се Раде Пивац и побјеже. Усташе пуцају за њим и рањавају једног стражара-спроводника. Мустафа Бурек је нехотице ранио у ногу неког Бору, из села Чавша. Али, срећом, Раде није погођен.

У тим конопцима било је људи из Капавице, села испод којег се ова несрећна колона кретала. Али, нико од њих није знао за јаму бездану у коју ће, само за који час, живи или мртви, бити побацани. Многи су постављали питање како је за њу могао знати усташки логорник који се већ налазио пред њом. Једино објашњење је нађено у сјећању да су Нијемци када су прије рата долазили у Југославију као туристи, истраживали и фотографисали јаме, "сакупљали разне инсекте" који живе у тим удубљењима, а на топографским картама уцртавали јаме које су пронашли. Тако је могао и усташки логорник да са таквом картом пронађе Капавичку јаму."[32] У томе му је добрано помогао Мустафа Бурек.

Из сувог конопа се некако извлаче руке. Недалеко од своје куће у Капавици и Митар Бркљача одлучи да бјежи. "Нека буде шта ће бити! Боље да останем овдје на својој груди. Ко зна гдје ће ми иструлити кости, ако продужим у колони!"

"Захоколи! Захоколи!" - бијесно су крештале усташе.

Митар бјежи преко Осоја. Трчи кроз жбуње и траву, час у једном. час у другом правцу, покушава на тај начин да завара усташе. Усташе су се попеле на чатрњу и осматрале. Митар се попео на бријег мислећи да је умакао. Намјерава да осматра гдје је колона. Готово у истом тренутку пао је смртно погођен.

За Митром се отисну и Бранко Банђур. Пошто није могао да бира, он се упути узбрдо према гробљу на Облом брду. Ипак један метак га сустиже. Паде. Ни Бранков покушај није успио.

У селу Капавици нема никог. Све је избјегло у Радимљу.*

Усташа Перо Пркут познавао је у колони везаног Милана Ђурића који је с њим играо карт. Заједно су били у војсци.

[32] Бранко Павић, н. ч. стр. 48.

"Хоћемо ли ајнца, Ђурићу" - викао је Перо. Наслонио му је цијев на прса и опалио, кезећи се злурадо - "Хоћеш ли још да играш карата?"

Пуцао је у Милана, ту, одмах, поред колоне. Истим метком је пребио руку Љубану Клименти. Свезао га је и вратио у колону. Љубан је ипак жив стигао до јаме. Исти метак је остао у рамену Дамјана Пецеља. И данас га носи да га, при промјени времена, подсјети на минули догађај.

Милосав Пецељ, момак од 17 година, онесвијестио се и пао. Ту је један усташа пуцао у онесвјешћеног Милосава и умирућег Милана Ђурића.

Челни у колони је поп с Рђуса, Ставро Манастирлић. Њему су усташе довикивале: "Жури, попе! Води Србе у цркву! Нека исповједе своје гријехе!"

У Буековој махали искупило се муслиманско живље и посматра прогон својих комшија Срба. Бурекове жене довикивале су усташама: "Што сте добар улов уловили". Поред тих кућа усташе су нарочито навалиле да ударају и псују. Најокрутнији и најкрволочнији, који су користили кундаке, били су Салко Куралић, Мурат Логин, Адем Бурек и Иван Оберан из Веље Међе.

Преко крша прогоне босоноге људе. Само је побјегао Ристо Пецељ на путу од Капавице до Гувана.

Два слабуњава старца, Данило Круљ и Ђуро Ђурић, пали су па су их вукли око сто метара. Кад су изашли на Гувна, стари Данило је завикао:

"Убијте ме, ја не могу даље!"

"Ко је тај што каже да не може даље?" - завикао је усташа - "Одвежите га и доведите овамо!"

Одвезали су га и довели.

"Дошао си гдје треба", рекао је један усташа и испалио му метак из пиштоља у стомак.

Данило је јаукнуо и пао. За све вријеме, док су коноп по коноп, са свезаним људима одводили и бацали у јаму, Душан се ваљао по ледини и на сав глас јаукао.[33]

[33] АЈ-Ф-ДКРЗ; Ф: бр. 24.319

Милан Ђоровић је био близу брата Николе. Тако рећи тик уз главу, иако није хтио да буде везан с њим. "Нека бар један остане жив, ако се неком од нас двојице пружи згодна прилика", помислио је Никола.

"Ако се можеш одријешити, дријеши се и бјежи" - савјетовао сам Милана.

"Да си вила па да имаш крила, не би бијела меса могао изнијети. Видиш колико их је. Можда није све црно како ти замишљаш."

"Ако се могне бјежати, ја ћу бјежати" - одвраћао сам му."[34]

Окретао се у уском кругу, не успијевајући да се потпуно ослободи црних мисли. Све те узвитлане црне мисли, гњев, огорчење, збијали су се у њему и сударали. Гледа све око себе као у лакој измаглици. Осјећао се потпуно напуштеним и сломљеним.

Покушаји бјекства успорили су кретање колоне, па је тек увече стигла у Горњу Капавицу. Одатле је скренула удесно, на споредни пут који, кроз густо јасеново шибље, води према Љубињу. Неки су и тада још вјеровали да их, заиста, воде на саслушање у Љубиње.

Долазак на Гувно

Ухапшене су дотјерали на Капавичка гувна. Невелика ливада-плато, од стотињак квадратних метара.

У ствари, то је заравњена пољана гдје су сељаци сваког љета врли жито и тако то мјесто назвали Гувно.

Плато је био запосједнут кордоном усташа међу којима су биле и њихове старјешине: Бороје, Жутац, Тогонал, Мишкулин ... Нада за спасење је нестала.

Чим се колона зауставила, усташки логорник, који је овдје сачекао поворку у конопце свезаних заточеника, командовао је да сједну. Преплашени људи мислили су да ће силник преко њих натјерати бијесне коње и тако их усмртити.[35]

"Кад смо дошли до близу јаме" - напомиње Стево - Миха Милошевић - "и када нам је наређено да сједнемо, примијетио сам једног усташу,

[34] Никола Ђоровић, изјава дата аутору.
[35] Бранко Павић, н. ч. стр. 48.

који је био главни руководлац свих тих злочинаца, како се вратио са јаме међу нас жртве ... Он је јахао на бијелом коњу ... Сјахао је са коња и затражио од усташа да му дају један нож. Један од усташа дао му је нож, а он је тада рекао: 'Ах, што је оштар', нашта је настало весеље и расположење међу усташама. Сви су се грохотом стали смијати и радовати. Овај је усташа пошао на чело поворке жртава, пришао првој, ухватио је за браду, окренуо главу два-три пута и заузео став као да ће да га коље. Затим је одустао од клања, вратио нож усташи, наредио да легнемо на леђа и да нам се свима одузму пасови и шалови. Усташе су исјекле пасове и шалове на комаде, па су истима приступили везивању очију, а потом одвођењу по партијама на јаму. Касније сам чуо да се тај усташки командант звао Иван (Леон -прим. аутора) Тогонал."[36]

Како је колона била набијена, ухапшени Срби cv, такорећи, сједили један на другоме. Усташе поново наредише:

– Лезите на леђа! - Сви полијегаше.

Наоколо постављени митраљези. Повелика маса усташа који су прије два-три сата напустили колону, овдје су успоставили обезбјеђење. Повезаним Србима тек сада постаде јасно. "Значи, овдје ће се обавити испитивање, а не у Љубињу", како су им то раније говорили и тиме их заваравали.

– Дријешите им пасове и вежите свакоме очи! - пала је сљедећа команда усташе Вида Жутца.

Пратиоци су зашли међу Србе, скинули им пасове и брижљиво их сјекли на комаде, а жртвама је остало да мисле пгга ли ће с тим црвеним парчићима радити? За тили час су им тиме повезали очи."[37]

Усташа Махмут Махмутовић Машо пришао је Владу Шаренцу. Били су некад добри пријатељи.

"Машо, драги, немој стезати ...

"Ах, рокни још једном, па ћеш познати свога бога" - рекао је Машо и стезао што јаче може. Поклопио је лијево око, али је на десном испод паса могао нешто видјети. Милорад Шаренац био је везан до Влада и

[36] Стево Милошевић, АЈ-ДКРЗ; Дос. бр. 4728; Инв. бр. 55.198.
[37] Бранко Павић, н. ч. стр. 48.

овај му је тихо дошапнуо на уво: "Сад ће нас, можда, газити коњем. Држи коња за предњу ногу и дави зубима кога дохватиш."[38]

Мустафа Зечић из Влаховића везивао је очи на гувну. Стријељан је послије рата.

Газили су по људима, скидали им пасеве и свима завезали очи. Перо Милошевић није дозволио да му очи повежу, због чега су га усташе изударале и озлиједиле.[39]

С једне стране је њива ограђена плотом, а с друге митраљез. На њему је нишанџија Мате Вукосавић из Дубљана.

"Сада смо били начисто шта нас чека, па смо почели да се опраштамо" - причају двојица преживјелих. Неки су се опраштали са дјецом, неки с родитељима, неки с браћом или сестрама, како ко; неки су псовали усташе, а неки пркосно узвикивали: 'Живјела Русија' Понеки савјесни младић поручује својим друговима: 'Не дајте се!'"[40]

Метод убијања

Када су свима повезали очи, логорник је заповиједио: "Прва група напријед! Одсијецај десет и води!"

Та команда се потом понављала у одређеним временским интервалима, задржавали су се највише десет минута, а само се мијењао извикивани редни број групе.

"Први 'коноп' је, у виду љесе људи, кренуо на јаму. За њим се сјатила гомила спроводника - да би напљачкали што више прстења, златних зуба и других вриједних ствари које су жртве имале при себи. Чули су се плотуни, дерњава усташа и по који јаук. Нијесу све стријељали. Наиме, шесторицу су из једног 'конопа' убијали и гурали у јаму, а они би, својом тежином, вукли у понор за собом осталу шесторицу. Људска тјелеса су се сурвавала у провалију. Лобање су пуцале, мозгови се просипали, ломиле се кости. И све је то заливено људском крвљу сиромашних српских сељака и слагало се у овај бездан - њихову заједничку гробницу."[41]

[38] Стеван Јаковљевић, н. к. стр. 279.
[39] Перо Кнежевић, у изјави датој аутору.
[40] Симо Радић, "Љубиње и Попово поље 1941-1945", стр. 42.
[41] Бранко Павић, н. ч. стр 48.

Преживјели свједоци истичу да је много живих људи бачено у јаму, да тамо скапава на мукама.

Воде их око двјеста метара од ове влаке. Успут неки покушавају бјежати али их убијају. Старији људи из хрпе која је остала поручују својим најближим: "Халали, брате!" Милан Ђоровић дозива нишанџију на митраљезу: "Мато Вукосавићу, доста смо појели соли и хљеба заједно у Дубровнику. И волове сам ти давао на изор. Дај ми цигар дувана, све ћу ти алалити!" Мато је оштро одговорио: "Не мораш!"

Васо Крунић дозива комшију, усташу Зећа: "Младићу! Поздрави баба! Нека ми припази дјецу!" "Не секирај се, брзо ће и они теби!" завикаше усташе као из једног грла. "Превртљивци! Преварили сте нас и дотјерали овамо. Ако неко преживи, доћи ће наше вријеме. А будите сигурни да ћемо запамтити овај разговор."

Све ово посматра у коноп везан Рајко Ћук из Убоска. (...) Кад су угледали јаму, настаде рвање. Побјегоше Васо и Слободан Милошевић и Илија Мичета. Стотину пушчаних метака. Трешти као на бојишту. Али све је било узалуд. Умакли су.

"У часу када су повели мене и моје другове, који су били повезани у једном конопу" - подвлачи Стево - "ја, Лазо Шаренац и Лука Сикимић успјели смо да са руку скинемо везове конопа и тако смо избјегли испред усташа."[42]

Рајко Ћук се, у ходу од гувна до јаме, одвезао. Видјевпш гротло јаме, измакао се мало из реда набијеног конопа и, у исто вријеме, када је усташа опалио у груди првог човјека, скочио преко јаме, оборио усташу што је пуцао и побјегао. При бјежању рањен је у главу. Сручио се на земљу у једној продоли. Освијестио се негдје пред зору. Осјећао је и даље бол у глави. Отворио је очи. Уз помоћ суве гране кретао се полако, застајкујући сваки час у жељи да се одмори и да поправи "завој" на рани.

Рајко је преко Ђурђеве главе избио на Доњу Ивицу. Ово село било је потпуно српско. Свратио је у село да се напије воде и нађе нешто да обује, јер му је обућа спала у бјекству. И да каже осталим да бјеже како их исто зло не би снашло. Ивичани му нису вјеровали да је то истина и нису чак повјеровали да је он Рајко Ћук. Мислили су да је дошао као ухода да их завара па да их усташе, као бјегунце, похватају и побију. Везали су га и нису му дали ништа да једе и пије, јер га из

[42] Стево Милошевнћ, н. д.

села нико није познавао док није дошла нека дјевојка. Потврдила је да је Рајко долазио и ишао у лов с њеним оцем. Осим тога, Рајко има младеж под носом, по чему га је лакше препознала. Тад су га одвезали, дали му да пије воде и да једе. Одмах су затим побјегли према Ситници и тако нико од Ивичана није страдао од усташа.

Усташе су наставиле "свој посао" код јаме Гувна испод Капавице. Доводе групу за групом. Прилазе 'конопи' ударани кундацима. Људи су са запрепаштењем гинули пред безданом. Постављали су их око јаме, и то са доње стране. Пушкомитраљез је на јужној страни. Трешти Ђурђева глава од пуцања пушака и пушкомитраљеских рафала. Усташе убијају прву тројицу или више њих везане у конопу. Они падају мртви и вуку за собом живе. Све жртве нису биле усмрћене. Убијене жртве су повлачиле за собом везане рањене или живе на истом конопцу. Поред митраљеза стајао је један усташа са дугом мотком која је на врху имала куку којом би усташа повукао коноп када би нека жртва застала у уздужном конопу. Испружајући кукасту мотку преко јаме и уз помоћ конопа и куке, усташе их гурају живе у јаму. На тај начин, повлачењем конопа према јами усташа би регулисао падање жртава у јаму. На тај начин је убијено и живо бачено у јаму око 40 људи.

Лазар Банђур, прије стријељања и отискивања у мрачно гротло јаме, узвикнуо је: "Убијај, убијај! Богами, остаће негдје Србин, да ће у рогу. Наћи ће се неко да нас освети!"

Поп с Рђуса не рече ништа. Само је нешто тихо мрморио себи у браду. Можда су то биле ријечи молитве за спас своје душе и присутних сељана којима је сада читао посљедње опијело.

"Замрачене свијести и погледа, сељаци су се вукли поребарке, да би ублажили бол руку и дизали ноге да се не би о нешто саплели и пали. Најежени и напрегнути очекивали су сваки час плотун, па им се грчило тијело од стравичног ишчекивања, усредсређеног само у једној ријечи - сад ће!... Али никад краја ... Сад ће! ... Допире неки жагор и смијех ... И они су људи ... ваљда неће ... Можда ... сад ће! ... Неко их је распоређивао и гурао негдје напријед ... Под ногама им стрмина и, предосјећајући неку опасност, нагонски су се опирали и покушавали да узмакну. Одјекнуло је неколико пуцњева и зачули се јауци. Они још живи осјетили су како их нешто снажно вуче наниже ... А они позади немилосрдно гурају и тле им се све више измиче испод ногу. И наједном као да лете у неки амбис, вукући везаном руком и оне за

собом ... Страшан удар главом. Тресак страховит. Чује се стењање. Одозго треште пушке ... Јауци. Преко главе рањених разлива се нека топла течност. Пригушено стењање. А терет неки притиска неодољиво, да више даха немају. И као да тону све дубље у неки понор, без мисли и свијести."[43]

Бјекства с јаме

"Уз задње 'конопе' остала су само по два пратиоца. Из једног је побјегао први, Раде Пивац. Један од спроводника његовог 'конопа' наредио је другом да трчи за Радом и ухвати га. Он се дао у потјеру, стално пуцајући. То је био Салко Куралић, усташа из Капавице. За то вријеме, други спроводник је пушчану цијев окренуо земљи, окренувши леђа према повезаним, дао им знак да бјеже. Десет људи из тога 'конопа' побјегло је од сигурне смрти. Први и задњи свезани, Гојко Пиљевић и Владо Павић, нису могли скинути коноп, па су почели скупа да бјеже. Запетљали су се о грање. Њих је сустигао логорник (Виде Жутац - прим. аутора) на коњу и убио из пиштоља. И ту, у тој разбојничкој руљи, било је колебљивих људи, који нису смјели напустити разбојничку дружину, али нису хтјели да убијају невине људе."[44] Те руље биле су састављене искључиво од добровољаца.

Ред се смањио. Све више се приближавају да утону у дубоко гротло. (...)"У истом конопу били су везани, један за другога, рођена браћа, двојица Буквића из Убоска, Новица и Славко. Новица је био шести, а Славко седми по реду у 'конопу'. Иако спутани, они су се у овом одсудном часу прибијали, као да би хтјели да се узајамно заштите од усташа који су их грубо гурали и ударали у леђа. А хтјели би много што-шта да кажу, да се сјете својих, да им нешто поруче, али су им очи замућене, а кроз свијест пролијећу представе са оног мртвог на путу на усташе који су се дивљачки дерали као да им се жури да што прије заврше овај крвави посао.

"Јадна сиротиња наша ... коме вас остављамо!" - завапио је Новица ...

Славко Буквић је био у другој половини 'конопа' када су га мртви повукли, поклекнуо је већ замућене свијести и нагнуо се над јамом, али га је брат, за кога је био везан, још задржавао. Праснула је пушка.

[43] Стеван Јаковљевић, н. к. стр. 280.
[44] Бранко Павић, н. ч. стр. 49.

Новица се с обода скљокао и гомила људи се стропоштала у дубину. Неки су још јечали, други запомагали ... Одозго су усташе пуцале на оне који су још одавали знакове живота, док јауци нису замрли.

Славко је тешко дисао, као да му се навалио неки терет на груди, а преко лица му је текло нешто топло и сливало му се низ врат. Не схватајући шта се све ово наједном догодило, удахнуо је, па му се причинило као да је у неком процјепу што га све више притиска, а лијева рука му је утрнула, као да га боцкају хиљаде иглица. Хтио би да се ослободи тог несносног терета, али ноге су му закочене и над њим нешто бубња, онда неки тресак као пуцањ, па - људски гласови.“[45]

Не чује ничији јаук, ни позив ... Или је он глув? Све му изгледа необично. Био је заглављен испод неког забанка. Свуда наоколо тиха јамска тама ... Како је отвор јаме био прилично узак, а жртве гуране скупно повезане, отвор јаме се заглавио људским тијелима. Нечије тијело се испријечило између стијена у јами. Тијела су преградила јаму и није било мјеста за преостале жртве, као да бездан није хтио да прими у своја њедра невине заточенике. Тако сви нису пали на дно.

Како је већ поменуто, Мустафа Бурек из села Капавице је прегледао и премјерио све јаме око Љубиња. Није добро процијенио капацитет ове јаме, јер се она напунила до врха прије него што су ликвидирани сви дотјерани Срби. У тренутку кад се једна група убијених заглавила у самом отвору, џелати су почели да вичу:

"Јама је пуна. Не може више овамо... Нема мјеста. Треба је затрпати камењем."

Ове су ријечи отријезниле Славка. Сјетио се свега што се збило и у каквом се положају сада налази. Брат га је притиснуо. Нечија мртва рука испод непокретног тијела напола је била испружена и онда застала узнемирена и збуњена због присутне тежине. Копрцао се и с напором одвезао лијеву руку. Још врућа братова крв текла је по њему. Задах крви и испарења са мртвих људи гушили су га.

"Отворио је очи и кроз људске лешеве угледао једну сјајну тачку као свијетло око неке звијери, па је поново претрнуо и притајио се. Испод њега неко је кркљао ... Угледао је опет ону жмиркаву свјетлост ... ’Звијезда’ - сјетио се. - Треба побјећи ... живог ће ме затрпати’. Напрегао је десну руку и смакао везе са лијеве ... Онда се окренуо главом надоље, одупро рукама о нечију главу и груди, и издигао леђа. Нечији

[45] Стеван Јаковљевић, н. к. стр. 283.

леш се осуљао мимо њега и осјетио је наједном олакшање. Поред себе угледао је тада брата Новицу чије су очи биле полуотворене и стакласте, а са крајева усана отегла се два млаза крви. 'Јадна сиротиња наша... коме те остављамо' - сјетио се посљедњих братовљевих ријечи. Ужаснуо се и задрхтао ... Опкољен са свих страна мртвим, причинило му се као да ће га лешеви који се надимају неповратно шчепати у свој смртоносни загрљај ... и обузет неодољивим нагоном за животом, нагло се исправио стојећи на грудима нечијег леша ... Око јаме била је тишина. Удахнуо је снажно и погледао у небо које је сада било замрачено, а свуда наоколо пригушен сутон. Вјетар је захучао као да га мами ... Из јаме је допирао потмуо и језив ропац. Као да бјежи од смрти, Славко је газио преко лешева, поводећи се, док се није дохватио за истурено камење на гротлу јаме. Застао је и ослушнуо...

Из даљине је допирао неки жагор. Сјетио се својих другова на гувну и, без предомишљања, успузао се на гротло. Запахнуо га је вјетар и шапатљив шум лишћа. А доље, на гувну, нека пометња и прасак пушака. Гоњен нагоном за самоодржањем, појурио је без предаха на супротну страну, у правцу шуме и, кријући се између дрвета, замакао у таму, радостан што је жив."[46]

Лутао је цијелу ноћ и није се одмакао од јаме. Кад је свануло, попео се на дуб и преданио. Планирао је да увече побјегне у Радимљу. Кад је дошао кући, стресао се од неког унутрашњег немира. Скаменио се, скренуо је памећу, јер је одвећ дуго слушао јаук и ропац жртава које су издисале у бездану, уз крклање и јечање.

Пошто нису могли више да бацају у јаму, усташе су на гувно вратили три "конопа" са око 30 људи.

"Ако неко почне да дријеши или му падне пас са очију, одмах му притакни!?" - виче један усташа.

Баш у том моменту Јовану Бркљачи паде пас с очију. Поред њега се одмах створи Заир Шерак из села Миљановића. Јован му рече: "Дај, Заире, притегни ми ово да још секунд живим.. Мој, Заире, ја и ти никад нисмо Хрватима зло мислили. Шта се ово ради, Заире?" "Е, богами, Јоване, тебе данас, а богами ће мене сјутра" и добро му притеже пас.[47] Истог тренутка Јован стргну пас и скочи. Преко плота ускочи у

[46] Исто, стр. 283.
[47] Јован Бркљача, изјава се налази код аутора.

жито. Заштекта митраљез, а није се чула Заирова пушка. У то је Јован био сигуран. Кад претрча преко жита, ухвати се рукама за плот и главом задре кроз плот. Није смио преко плота да не би усташама био погодна мета. Отишао је у Буково присоје, нашао скривено мјесто, маскирао се и ту преданио.

Нашао је воде у каменици под црквом у Градцу и добро се напио.

"Око подне чуо је да се дозивају двије чобанице око потока у Буковом долу. Биле су то дјевојчице - чобанице Вука Бијелић и Перса Јањић. Дозвао их је. Стрчао је к потоку. Перса није смјела доћи. Препала се. Није препознала глас. (...)

Јован се врати у исто скровиште у Буковом присоју. Оне су пратиле куд он оде. Кроз пола сата дођоше дршћући. Кад су пришле, Јован им исприча све што се догодило."[48]

Оне скидоше торбу и дају му кукурузног хљеба, лука и проваре. "Дјевојке, оставите стоку и трком кући. Ако ваше сељаке усташе нису похватале, нека вечерас све покупе и бјеже у Ситницу", рече им Јован.

Тако су учиниле и све је исти дан до ноћи стигло у Ситницу.

Још је Перо Кнежевић побјегао с јаме. Бацили су двије-три туре прије Пера. Довели су Перову групу. Перо није видио јаму. Мислио је да је само шкрип пред њим. Прескочио је. Окренуо је према Ранковцима.

Масакр на ледини

На платоу су се тада налазиле још четири групе од по 8 до 10 људи. Мрак је добро дошао преосталим на гувну. Полако извлаче руке из конопаца. Чекају погодан моменат. Коноп се некима толико зарио у месо да чак ни зубима нису могли да ухвате чвор, па су били узалудни покушаји да се одвежу. Скидају пасове. Неки су, чим се смањио број усташа на гувну, искористили прилику и почели бјежати на све стране. Трче, прескачу шикару и омање жбуње разасуто но Ђурђевој глави и Облом брду.

Кад су се усташе вратиле с јаме, почеле су одмах пуцати на оне који су још остали на гувну. Настаде паника. Бјекство збуњује усташе.

[48] Исто

Створила се неописива гужва. Још већу забуну стварају различите команде: "Пуцај!" "Не пуцај!" "Побисте наше!" Захваљујући томе и другим околностима (касно се стигло у Капавицу, неки мобилисани сељаци нису хтјели да пуцају у своје комшије), доста људи је нестало у шуми и шипражју.

Гувна - мјесто злочина

О истом трагичном догађају, даје податке и Душан Шаренац из Влаховића: "... Кад је дошао ред на мене и моје другове, који смо били повезани у једном конопу, подигао сам био мало завој са очију и видио да осим нашег има још три конопа у којима су биле повезане жртве. То је значило да су усташе друге жртве већ ликвидирали, уколико им није неко из јаме побјегао. Мене и моју партију довели су до близу јаме. Пошто је јама већ била пуна, односно загушена лешевима, повратили су нас на мјесто везаних очију, тј. за неких 200-300 метара од јаме. Овај остатак жртава усташе су поубијале из пушака, и то тако да је за сваком жртвом стајао по један усташа са упереном пушком у потиљак. На команду 1, 2, 3 - усташе су из плотуна запуцали и жртве убијали. Ја и мој посинак Мирко Кашиковић, са којим сам био везан у истом конопу, на команду 3 (три), што је значило пуцање из пушака,

пали смо. То смо учинили између команде и паљења пушака, па смо остали у животу. Касније сам чуо да су се још њих неколико другова на овај начин спасили."[49] Сличну изјаву дали су и Лазо Шаренац и Дука Сикимић.

Узимајући у обзир и оне који су побјегли прије него што је дошло до гужве, те оне који су се живи извукли из јаме и оне који су побјегли успут, или за вријеме боравка у Ранковцима - побјегло је 50 људи.

"Избезумљени бјегунци слабо су се сналазили у бјежању" - пише Симо Радић. - "Неки од њих су лутали по седмицу дана док су нашли своје породице у Радимљи гдје су биле избјегле."[50] Они који су одмах попадали и ућутали се, остали су живи. Они који нису успјели да се ослободе веза на рукама и којима су очи биле потпуно затворене, остали су на платоу гдје су побијени из пушака и пушкомитраљеза.

У том погубном кретању, вици, псовкама, шаптању, пуцњевима, у том безумном и безизгледном стању, успијевао је Никола Ђоровић да стално остане при чврстој одлуци да бјежн, чим му се укаже згодна прилика. Па, нека буде што бити не може. И Никола је искористио ову прилику. Трептајем очију скинуо је искрзани пас. Чим је видио да се усташе враћају с јаме, дао се у бјекство. Усташе су отвориле ватру. Чуо је глас брата Милана: "Удри још једном!" Никола је побјегао по страни брда пут Градца. Пуцали су. Узалуд. Бјежао је уз Букови поток на Радимљу.

"Преко Илије Пиљевића пала су двојица. Из њихових тијела липтала је крв, па се сливала низ Илију, који је лежао лицем окренут земљи. Крв оних изнад њега сливала му се низ образе и усташе су сматрале да је и он мртав. Илија је непримјетно притискао прстом земљу да би увјерио себе је ли жив. И дах је зауставио. Иако је осјећао притисак на себи и болове од неугодног лежања, сва његова настојања сводила су се на једну мисао: "Издржати, издржати док не оду!"[51]

Међутим, Илија Пиљевић у својој изјави пред Земаљском комисијом за злочине каже да је гурнуо усташу испред јаме и побјегао. Илија је био везан са братом Владом у истом конопу. Владо је помогао Илији, који је био испред њега, да се одријеши. "Усташа Мијо Кристић из Орахова Дола примијетио је Влада како помаже брату Илији у дрије-

[49] Душан Шаренац, н.д.
[50] Симо Радић, н.к. стр. 43.
[51] Стеван Јаковљевић, н. к. стр. 286.

шењу, па га је кундаком пушке ударио по тјемену главе и тешко озлиједио."[52] Али ипак, Владу је пошло за руком да побјегне с јаме, а трећи брат Гојко се није спасио.

Убијање на Гувну

У претпосљедњем "конопу", који су усташе вратиле са препуне јаме на Гувно, налазило се седам Круља: Владо, Војислав, Данило, Дојчило, Павле, Радомир и Рајко, два Милошевића, Милош и Шћепан, и поп Ставро. Ови су стајали, а остали су били положени на земљи. Чула се команда: "Шупљик (отвор пушке) два прста од потиљка! Пали!"

Неувјежбаност и мало кашњење при пуцању, сви Срби који су стајали, искористили су и у исто вријеме попадали. Тако су остали живи четири Круља: Војислав, Данило, Радомир и Рајко. Кад су усташе пјевајући отишле према Љубињу, вјерујући да су све поубијали, први се одријешио Рајко. Није одмах почео бјежати, већ је превртао људе у конопу и тражио да ли је још неко жив. Одријешио је Војислава и Данила, а затим окренуо Радомира који је, иако сав крвав, био жив. Питао га је дрмајући: "Радомире, јеси ли жив? Дижи се да бјежимо!" "Ја нисам жив!" одговорио му је Радомир. Није осјећао никакве ране, дисао је нормално, можда мало убрзаније, али није био увјерен да је преживио ужасну голготу. Пошто није био нигдје рањен, Рајко га је подигао. Онда су сва четворица отишла у шуму према Ћуковцима, ка својим кућама.

Перо Кнежевић се вратио да тражи брата на Гувну. Одвезао је Данила Љубенка. У групи је нашао тешко рањеног Ђорђа Чолића. Хитац му је прошао са лијеве стране плућа и изашао испод лијевог пазуха. "Пошто су извршили овај грозни злочин" - каже Ђорђо Чолић - "усташе су се на мјесту задржале још само неколико минута. Чуо сам да је један од усташа издао наређење да се прегледају лешеви и да се сви живи дотуку. На мени је лежао Трипо Кнежевић пок. Јована из Влаховића, који је био смртно рањен, али је давао знаке живота. Један од усташа му је пришао, испалио хитац и тако га дотукао. А онда су усташе отишле. Међу жртвама било је и неколико неповријеђених."[53]

[52] Илија Пиљевић, АЈ-ДКРЗ; Инв. бр. 55.159
[53] Ђорђо Чолић, АЈ-ДКРЗ; Инв. бр. 55.198

"Шћепан Крунић је лежао у гомили" - прича Перо Кнежевић. - "Није био погођен. Сам се одријешио. Буновно ме упитао: 'Шта то радиш?' 'Ево пушим!' - смирено сам му одговорио, али сам, ипак, уздрхталим прстима савијао цигарету. Никако да смирим њихово подрхтавање. 'Ја не знам да ли сам заспао или сам се онесвијестио' - одвраћа Шћепан.

Био сам рањен у лијеву плећку. Зубима сам дријешио остале. За то вријеме, иако рањен, Ђорђо је ћутао читаво вријеме разговора између Пера и Шћепана. Мислио је да су усташе. Тек кад им је познао гласове, Ђорђо се ослободио и јавио им се несигурним гласом: 'Јесте ли то ви, бога ви љубим?!'

Шћепан ме подигао на раме и наизмјенично носио мене и Ђорђа јер смо обојица били тешко рањени. Мене је носио око 3 км. Однио ме у село Капавицу. Смјестио ме и оставио на заклоњеном мјесту - у пojати близу куће Риста Мијановића. Ђорђа је однио према Влаховићима. Пожурио је у село и обавијестио моју сестру. Наступајуће ноћи двије жене са Шћепаном дошле су по мене.

На путу за Љубиње послије злочина (геноцида - убијања Срба) усташе су пјевале:

"Неста Срба, песта српске свијеће,
више Срби србовати неће".[54]

Усташе су, послије извршеног злочина, бацили нешто зеленог грања по јами, а сутрадан мало земље по лешевима које су стријељали напољу, на Гувну. Прекосутрадан чланови породица су дошли из збјега, сакупили мртве и сахранили их.

Кости изгинулих почивају у дебелој хладовини борових стабала на Гувну. Подигнут споменик остаће као вјечити помен и опомена.

На мјесту Гувно код Капавице, гдје су усташе стријељали Србе, на споменику подигнутом 1961, писало је:

"Вјечна слава жртвама које су на
овом мјесту 8. јуна 1941. године
слуге окупатора - усташе звјерски
мучили и убили 32 човјека".

[54] Перо Кнежевић, у изјави датој аутору.

На споменику на Капавичкој јами, удаљеној од платоа Гувна око 200 метара, гдје су усташе мучиле и живе људе бацали у јаму, писало је:

"Вјечна слава жртвама које су на
овом мјесту 8. јуна 1941. године
слуге окупатора - усташе звјерски
мучили и убили 72 човјека".

Оба ова споменика подигао је Савез бораца Народноослободилачког рата 1961. године.

На захтјев мјештана и родбине убијених и бачених у јаму, на комеморативном скупу, који је одржан 10. јуна 1990. године, замијењене су обје плоче новим спомен-обиљежјем. На њих је, јер су сви побијени припадали православној вјери, умјесто петокраке уклесан крст.

На спомен плочи на јами сада пише:

ВЕЗАНИХ ОЧИЈУ И РУКУ У ОВУ ЈАМУ
ЖИВО ЈЕ БАЧЕНО 57 ЖРТАВА - СРБА.

На спомен-плочи на Гувну пише:

КАДА ЈЕ ЈАМА НАПУЊЕНА ОВДЈЕ
ЈЕ УБИЈЕНО 57 ЖРТАВА - СРБА.

Постоји и трећа спомен-плоча која је постављена у селу Ранковцима:

"На овом мјесту, јуна 1941. године домаћи издајници - усташе преваром, из околних села сакупише преко 150 невиних Срба од 16-60 година. Након тродневног свирепог мучења отјераше их живе, везаних очију и руку бацише у јаму Гувна код Капавице.

Њихове кости у јами опомена су садашњим и будућим генерацијама да се не забораве, јер само тако неће се поновити зла судбина. Имена мученика уписана су на спомен-плочама на јами."

Субнор
Породице и грађани
1990. године

Јама Гувна код Капавице налази се поред старог пута за Љубиње. "Отвор јаме је узан, доста је дубока и са неравним зидовима пуним избочина.

Јама Капавица

И у ову јаму спустили су се љекари Института за судску медицину из Београда, а претходно су спелеолози извукли огромну количину земље и камења. Када се дошло до људских костију, нашли су једну лобању са мумифицираном дугом косом и брадом која је највероватније припадала свештенику (Ставру Манастирлићу - прим. аутора) за кога се зна да је ликвидиран. Мјештани су тада промијенили одлуку и нису дозволили да се кости изнесу на површину и прегледају иако су већ биле на дну упаковане на уобичајени начин. Одлучили су да кости остану у јами 'Капавици', а да се изнад ње сагради црква, односно манастир. Можда ће, ипак, једног дана бити омогућена и експертиза ових костију."[55]

[55] Проф. др Владислав Божић, Отварање јама са жртвама геноцида над Србима у Босни и Херцеговини", реферат на САНУ 23.11.1941, стр. 12.

Позитивни примјери

И поред навођења имена усташких злочинаца, потребно је, ипак, на овом мјесту навести и неке позитивне примјере.

Петар Шакић, командир жандармеријске станице НДХ у Љубињу, рекао је својим пријатељима да бјеже од усташа. Приликом предаје оружја, саопштавао је народу да оружје не предаје, а један дио прикупљеног оружја, користећи ноћ, вратио је првобитним власницима.

Исто тако, Љубо Михић напомиње да је у усташама, који су дошли на Ранковце, било присилно мобилисаних који нису жељели убијати и палити:

"Четвртог јуна 1941. на Ранковцима су усташе чувале похватане људе, спремали се да их поубијају и баце у јаму. Они који нису били похватани, под пријетњом усташа њиховим породицама, нису знали шта да раде. Нико није знао каква судбина чека похватане људе. У тој усташкој војсци на Ранковцима био је и Мишо Краљ из Голубинца (Беленићи), Попово поље. Он је био у војсци за вријеме старе Југославије са Шћепаном Круљем из Ранковаца. Краљ је у току дана сазнао гдје је кућа Шћепанова и обавијестио га о намјерама усташа, савјетујући му да бјежи. Четвртог јуна 1941, у касно доба ноћи, око 23 часа, Краљ је био на усташкој стражи па је изуо ципеле, ставио их преко руке и тако бос, наоружан пушком, ишао око 500 м до куће Влада и Николе Круља. Кад је отворио врата, у кући је сједило 12 мушкараца. Људи угледаше човјека у усташком одијелу, с пушком на рамену, босог и ципелама преко руке. Поглед им стаде. Краљ рече:

– Људи бјежите, кумим вас богом! Гдје је Шћепан Круљ? Кажите му нека одмах бјежи у шуму!

Између оних који су били у кући, Милан Милојевић, упита:

– Усташе ми данас отјераше оца и брата, шта ће бити са њима?"

Краљ одговори:

– Све ће похватане поубијати и бацити у јаму. Бјежите одмах! Ни жив у руке усташама! Кажите свима да бјеже. Ја сам напустио стражарско мјесто и дошао да вам кажем. Морам ићи. Не казујте ко вам је рекао да бјежите, јер би ме усташе убиле кад би то сазнале. Поздравите Шћепана, нека одмах бјежи.

Поздравља га онај који је са њим био у војсци и хљеба доста заједно појео. Краљ Мишо из Беленића.

Краљ се бос вратио на стражарско мјесто да га не примијете остале усташе. Чим је Краљ отишао, одмах су из куће побјегли у шуму: Круљ Владо. Душан. Илија, Јово, Коста, Максим, Милан, Никола, Рајко и Светозар - Светко; Шћепан Пецељ и Милан Милојевић.

"Захваљући Мишу Краљу ми смо сви спасили живот" - прича очевидац и преживјели свједок Милан Милојевић. И Шћепан Круљ је побјегао и остао жив.

Било је и таквих који су пошли у усташе, али када су видјели да усташе убијају, побјегли су кући. Један од тих био је и Перо Бендер са Мишљена. Перо је био у усташкој војсци неколико дана, али кад је видио да усташе убијају невине људе по Убоску и Ранковцима, његове комшије Србе, 7. јуна побјегао је из Ранковца из усташке војске у Мишљен. Свима који су га срели при повратку кући у Мишљен рекао је да не иду живи усташама у руке.

Неке српске жене ишле су у Љубиње да ваде пасош за прегон стоке на планину Трескавицу. Среле су Пера у Никољ брду с пиштољем и словом "У" на руци.

– Перо, издају ли се пасоши? - упиташе жене.

– Какви пасоши, него бјежи! Усташе убијају српско становништво! - одговорио је Перо.

Успут сврати у Стајчића Махалу и рече Ђоку Рудану:

– Ђоко, бјежи у шуму и не иди усташама жив у руке! Кољу све редом, него бјежи!

Перо је отишао кући и није више хтио ићи у усташку војску.

У Влаховићима је један Шљука рекао комшији да се склоне ђаци.

Један усташа је гонио петорицу преко Радимље и питао их:

– Зашто је шуму бог дао? - Очигледно је, другим ријечима, говорио оним које гони да бјеже у шуму и спасе живот.

Један усташа је рекао Ђурићу:

– Иди у ограду па се пресвуци! - Другим ријечима му је рекао да бјежи.

Али он није послушао и поново се вратио.

На Змијинцу је био жандарм Бучук. Он је упозоравао сигурне пријатеље да не предају оружје. Кад је један од њих донио оружје у жандармеријску станицу да га преда, Бучук је чекао док остане сам и рекао му:

– Носи то кући и сакриј, јер ће ти требати! Не казуј ко ти је рекао.

Увече 4. августа 1941. Мато Бендер је ишао од српске куће до куће и рекао им да их не може више чувати него да бјеже у збјег. Ваша имовина ће вас чекати онако како је будете оставили. Српски живаљ из Мишљена је те ноћи побјегао у збјег у Илију. Нико није убијен.

Марко Бендер, Хрват, кад су побјегле његове комшије Срби у збјег, зашао је од куће до куће и чврсто затворио врата да ником ништа не фали док се не врате из збјега.

У Мишљену је остао стогодишњи старац Јокан Будимчић и његова снаха од умрлог сина, са троје мале дјеце. Поштени Хрвати из Мишљена ноћу су држали стражу код ове српске куће да не би ко дошао да их убије. Они су их чували и тако су остали живи.

Интересантно је напоменути да је Марко Боро, Хрват, 20-годишњи младић, син Станков и брат усташе Николе из Мишљена, кренуо са српским становништвом скупа у збјег у Илију. Марко је послушао оца Станка и није отишао у усташе. - Ја идем са вама, нека ми буде све што и вама. Скупа ћемо дијелити судбину.

Два дана био је сакривен са Алексом Самопјаном у Пјешивцу н кренуо у Илију планину. Алекса Самопјан одвраћао је Марка да не иде у збјег, јер може бити свега.

– Има људи у збјегу, побјегли са јама, које је клао и бацао твој брат Никола, па ће мислити да си ти дошао да шпијунираш и убиће те.

– Ја ћу убити Николу, свога рођеног брата, зликовца, који коље невине људе - говорио је Марко.

'Успјели су, ипак, да га убиједе и да се врати из збјега кући у Мишљен' - прича Алекса Самопјан - живи свједок.

Никола је сазнао за став свога оца Станка и брата Марка. Неко му је рекао да је Марко пошао у збјег са Србима и да су га они вратили. Кад

је дошао кући у Мишљен, прва жртва је био његов брат Марко. Отјеран је у војску и није се никада вратио. Никола је пријетио и оцу Станку, али је оца пустио на миру.[56]

Кад су усташе свратиле у заселак Радићи, у кућу Јове Мутапџића Миланова налазила се Стоја Мутапџић, Хрватица из Комањег Брда.

"Тога дана у моју кућу" - каже Јово - "ушла су двојица усташа, и то: Салко Тасламан из Крушевице и Перо Радић из Веље Међе ... Усташа Перо Радић је одмах позвао Стоју да изађе напоље и тамо је с њом нешто разговарао. За то вријеме усташа Тасламан извршио је нада мном лични претрес. У том часу обојица усташа пошла су из моје куће у другу, сусједну кућу, и то баш у кућу Рада Ковача. Стоја Мутапџић повратила се у моју кућу и рекла ми је да смјеста бјежим и да се кући не враћам извјесно вријеме. Ја сам послушао, побјегао на јужну страну и тамо се сакрио у једном жбуну."[57]

Стана - тетка Бранка Павића отишла је код Шаћира Шљоке из Влаховића и упитала га:

"Шта ће ово бити, Шаћире?"

"Доћи ће усташе и проћи. Можда ће покупити војну опрему. Нека се Брано склони. Он је школац. Остали не морају."

Стана је пренијела Брану разговор са Шаћиром и његов савјет. И Брано се крио и непрекидно био на опрезу.

И на крају, неколико ријечи о различитим подацима који су дали поједини свједоци. У току свог истраживања ја сам дошао до ових података, провјерених код више савременика, мјештана из страдалих села. У логор Ранковце усташе су довеле 168 мјештана. Тројицу старијих су пустили из логора. Од остатка, тј. од 165, убијено је или смртно рањено 115. Побјегло је 50. Ако се узме у обзир да је њих шест убијено у Влаховићима - значи да је страдало 121 у овом погрому.

Из Влаховића (само на јами) је побијено 29, и то 27 на Гувнима, а двојица, Урош Домазет и Михајло Перишић, успут су смртно рањени (оба су сахрањена у сеоском гробљу, а имена им се налазе на споменику); из Ранковаца је убијено 23, Поцрња 13, Капавице 17 и Убоска 33. Са стратишта је побјегло 25 из Влаховића, а из остала три села:

[56] Др Љубо Михић, "“Туристички мотив“ и објекти Стоца и околине’, стр. 340.
[57] Јово Мутапџић, АЈ-ДКРЗ; Инв. бр. 55.194.

Поцрња, Капавице и Убоска 25. Из села Ранковаца нико није избјегао ужасну смрт.

А сјећање на ријечи Цвије Сорајић из Дубочице, пророчице, навиру и долазе као и сама смрт:

"Дјецо моја, сељани драги! Ја видим и предосјећам па вас заклињем: затрпајте ону јаму Капавицу. Долазе тешка времена, биће свашта. Главе ће вам доћи."

Прошло је 10 година и ето, догодило се. Сељани је нису послушали. Стравично су завршили свој животни пут.

Злочинци из Капавице

У материјалима Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача наводи се да је у извршењу овог тешког злочина учествовало око 400 усташа, углавном са територије среза љубинског"[58], међу којима су и сљедећи:

1.	Бендер /.../ Видо зв. Маргин	Мишљен
2.	Бендер Станка Винко	Веља Међа
3.	Бендер /.../ Мијо зв. Мицин	Мишљен
4.	Бендер Никола Нико	Мишљен
5.	Бендер /.../ Перо	Мишљен
6.	Бендер /.../ Рафо	Мишљен
7.	Боро Миша Никола Нико	Чаваш
8.	Брајић /.../ Андрија	Равно
9.	Брајић /.../ Бошко	Равно
10.	Брајић ЂуреМишко	Равно
11.	Брач І../ Иван	Цицрина
12.	Бубало /.../ /.../	Дубраве код Стоца
13.	Буквић Ивана Давид	Равно
14.	Бурек Меха Адем	Капавица
15.	Бурек Муја Адем	Капавица
16.	Бурек Бећира Мустафа	Капавица
17.	Бурек Ахмеда Салко	Капавица
18.	Бурић /.../ Андрија	Равно
19.	Бурић Пера Бошко Бокица	Равно
20.	Бурић Грге Перо зв. Гага	Равно
21.	Бурум Мата Томо	Гајићи

[58] АЈ-ДКРЗ; Инв. бр. 60.660.

22.	Влахинић Јоза Вид	Равно
23.	Вукосавић Николе Андрија	Дубљани
24.	Вукосавић Мата Мато	Дубљани
25.	Вукосавић /.../ Мијо	Дубљани
26.	Вукосавић Николе Никола Никица	Дубљани
27.	Вукосавић /.../ Никола	Дубљани
28.	Вукић /.../ Влахо	Трнчина
29.	Вукић Грге Перо зв. Гага	Равно
30.	Дубељ /.. / В.пахо	Кијев До
31.	Ђајић /.../ Вид бивши учитељ	Требимља
32.	Елезовић Шабана Мујо	Пољице
33.	Жарак Николе Ђука	Чваљина
34.	Жустра /.../ Ибро	Грабље
35.	Жустра I./ Мујо	Грабље
36.	Жустра /.../ Салко	Г рабље
37.	Жутац Николе Виде лугар	Равно
38.	Зеко Ива Иво	Трнчина
39.	Зечић Смаила Мујо	Влаховићи
40.	Зечић Омера Муса хоџа	Влаховићи
41.	Зећо или Зечић /.../ Мурат	Влаховићи
42.	Зећо или Зечић Смаила Мустафа	Влаховићи
43.	Зећо или Зечић Авда Џафер	Влаховићи
44.	Зушкић /.../ Алија командир жнд. станице	Влаховићи
45.	Кристић I./ Мијо	Орахов До
46.	Куралић I./ Салко	Крушевица
47.	Лонац Вида Јозо	Трнчина
48.	Лучић /.../ Мартин	Равно
49.	Малохоџић I./ Адем	Влаховићи
50.	Малохоџић I../ Мурат зв. Лонгиновац	Грабље
51.	Малохоџић /.../ Шукрија	Грабље
52.	Махмутовић МахмутаАдем	Влаховићи
53.	Махмутовић Меха Махмут зв. Машо	Влаховићи
54.	Махмутовић Бећира Хасан	Влаховићи
55.	Мишкулин /.../ Анте усташки емигрант	Славонска Пожега
56.	Мутић I./ Ибро	Крушевице
57.	Оберан /.../ Јозо	Веља Међа
58.	Паламета I../ Михо Мишко	Мишљен
59.	Паламета I./ Нико	Чаваш
60.	Паламета I./ Перо	Мишљен
61.	Пркут I./ Перо	Беленићи
62.	Прце I../ Станко	Прхиње
63.	Пупо Мата Ђуро	Чваљина

64.	Радић Марка Никола	Гајићи
65.	Радић /.../ Перо	Веља Међа
66.	Рајић /.../ Мијо	Орашје
67.	Рудиница Ђура Влахо	Равно
68.	Салман /.../ Салко	Жабица
69.	Сорић I./ Јуре, бивши жнд. наредник	Острожац
70.	Тасламан I./ Салко	Крушевице
71.	Тогонал I../ Леон	Травник
72.	Чокљат I../ Миљенко	До
73.	Цурић I../ Нико	Веља Међа
74.	Чигрија I./ Хајро, бивши жанд. наредник	Санџак
75.	Шерак /.../ Хусо	Миљановићи
76.	Шарић I./ Сафет	Љубиње
77.	Шкурла /.../ Мишко	Требимља[59]

Имена организатора и извршилаца усташког покоља у Љубињу[60]

1.	Андријић Николе Мато	Завала
2.	Аидрић Миха Андрија	Завала
3.	Андрић Андра Никола	Завала
4.	Бакшић Зулфа Шаћир	Љубиње
5.	Бендер Ивана Мате	Веља Међа
6.	Берберовић Хуса Адем	Љубиње
7.	Берберовић Хуса Зулфо	Љубиње
8.	Берберовић Хуса Тахир	Љубиње
9.	Бокица /.../ Иван	Чепикуће, Стон
10.	Бороје Божа Бошко	Равно
11.	Бороје Мата Бошко	Равно
12.	Бороје Мата Драган	Равно
13.	Бороје Мата Јуре	Равно
14.	Бороје Ивана Мате	Равно, путар
15.	Бошњак дон Јозо, бивши жупник	Требиње
16.	Брајић Ђура Мишко	Равно
17.	Брач Николе Михо	Равно
18.	Брач Николе Никола	Равно
19.	Буквић Пера Ивица	Равно

[59] АЈ-ДКРЗ; Инв. бр. 54.985/1.
[60] АЈ-ДКРЗ; Дос. бр. 4728; Инв. бр. 55.185,55.188,55.191,55.192, и 55.200, Инв. бр. 42.863,54.985,

20.	Буквић Пера Нико	Равно
21.	Бурић Бошка Андрија	Равно
22.	Бурић Божа Бошко	Равно
23.	Бурић Ивана Виде	Котези
24.	Бурић Влаха Илија	Равно
25.	Бурић Марка Перо	Равно
26.	Бурум Мата Мартин	Орахов До
27.	Бурум Мата Никола	Орахов До
28.	Бурум Пера Перо	Орахов До
29.	Бурум Мата Томо	Орахов До
30.	Влахинић Миха Иван	Равно
31.	Вукић Бошка Гргур	Равно
32.	Вукић Мата Ђуро	Равно
33.	Вукић Ивана Никола	Равно
34.	Вуковић Видоја Марко	Равно
35.	Вукосавић Мата Перо	Дубљани
36.	Вукосавић Ивана Сава	Дубљани
37.	Гранић /.../ Јуре, бивши монопол. чиновник	Љубиње
38.	Губелић Меха Ахмет	Љубиње
39.	Губелић Хаџа Осман	Љубиње
40.	Губелин Салка Ћамил	Љубиње
41.	Губелић Салка Хусо	Љубиње
42.	Диздарић Абида Але	Љубиње
43.	Диздарић Абида Мехо	Љубиње
44.	Диздарић /.../ Омер	Љубиње, кафеџија
45.	Дујимовић /.../ Перо, бивши командир жандарске касарне	Равно
46.	Дурановић Ибра Етхем	Љубиње
47.	Жарак Миха Влахо	Чваљина
48.	Жарак Пера Иван	Чваљина
49.	Жарак Мата Јозо	Чваљина
50.	Жустра /.../ Мујо	Грабље
51.	Зекић /.../ Махмуд, бивши учитељ	Равно
52.	Зекић Ива Перо	Беленићи
53.	Зовко дон Јозо, бивши жупник	Равно
54.	Зорац Митра Иво	Равно
55.	Козлић /.../ Мехо, бивши општ. чиновник	Љубиње
56.	Кречак Пера Перо	Беленићи
57.	Кристић Пера Михо	Орахов До

58.	Кристић Ивана Никола	Орахов До
59.	Кристић Ивана Перо	Орахов До
60.	ЛонацМитра Мишко	Трнчина
61.	Лучић Митра Мишко	Трнчина
62.	Љевак Бошка Виде, бивши општински чи-	Равно
63.	Љевак Луке Перо	Равно
64.	Љевак Пера Шћепан	Равно
65.	Љуто /.../ Шаћир	Љубиње
66.	Малохоџић /.../ Мехо зв. Лого	Грабље
67.	Марић Ивана Марко	Глеђевци
68.	Матијић /.../ Никица	Равно
69.	Матијић Мата Петар	Равно
70.	Матић Мата Влахо	Равно
71.	Матић Пера Иван зв. Столо	Дубљани
72.	Матић /.../ Мато	Дубљани
73.	Мијоч Божа Јозо	Дубљани
74.	Оберан Марка Иван	Веља Међа
75.	Паламета /.../ Марун	Чаваш
76.	Прце /.../ Виде	Прхиње
77.	Рудиница Пере Михо	Равно
78.	Рудиница Ивана Перо	Равно
79.	Салман /.../ Мустафа	Жабица
80.	Сађак /.../ Хуско	Поцрње
81.	Сердаревић /.../ Рифат	Љубиње
82.	Сердаревић Зулфаге Хамдија, бивши пред-сједник општине	Љубиње
83.	Скарамуца Николе Иван	Равно
84.	Солдин Хамеда Назиф. судски званичник	Љубиње
85.	Сушић Николе Божо	Чваљина
86.	Танчида Мустафе Сулејман. чиновник	Љубушки
87.	Томашевић Ивана Бошко	Цицрина
88.	Топаловић /.../ Ћамил, бивши шумар	Љубиње

ЕКСЕРИ У ЛОБАЊАМА - ЈАМА ПАНДУРИЦА

Јама "Пандурица", величине 2,5x1,5 м, дубине 22 метра, налази се удаљена 15 метара од пута Љубиње -Требиње, а од асфалтног пута око 100 м. Од Љубиња јама је удаљена око 5 км. Отвор је у доњем дијелу нешто ужи јер се два камена стрмо спуштају у гротло. Идући у дубину, јама је све шира.

И јама Пандурица је још негдје 1938. године била обиљежена црним порцеланским изолатором на телефонском стубу, баш као и јама Јагодњача код Ржаног дола.

За вријеме док је једна група усташа у Ранковцима, Влаховићима и Капавици хапсила људе и припремала се да их баци у јаму Капавица, друга група усташа сакупљала је из мјеста Љубиње и сусједних села вијеније Србе и затварала их у судски и полицијски затвор. Послије извршења злочина на Гувну и Капавици, усташки изасланик Леон Тогонал, са својим усташама, вратио се у Љубиње гдје је затекао 70-80 ухапшених Срба које су, у међувремену, по Тогоналовим директивама, похапсиле оне усташе које су остале у Љубињу. Патроле су ишле по селима и хапсиле угледне људе, који су имали јак утицај на околину у којој су живјели и радили. Мислили су да ће њиховом ликвидацијом остале лакше похапсити и бацити у јаме. Говорили су да ће их задржати као таоце у затвору, да се Срби не би побунили и дигли устанак на Видовдан.

Прво што је учинила усташка руља, стационирана у Љубињу, предвођена Адемом Берберовићем, јесте оштећење споменика Славку Ратковићу... Кад је усташка гомила кренула да руши споменик, усташа Адем Берберовић са маљем у руци први је на њега ударио.

"Синови дугогодишњег предсједника општине у Љубињу Пера Ђоровића, као богати трговци у Босни, сваке године о свом крсном имену послали би сиромашним љубињским грађанима око 20.000 динара да им се као помоћ подијели без разлике вјере. У знак 'захвалности' усташе су разбиле гробницу њиховог оца Петра. Велика је листа оваквих примјера барбарства."[61]

[61] Данило Тунгуз Перовић, "Страдање Срба Херцеговаца у првом и другом свјетском рату“ стр. 25.

Пет дана послије масакра на Капавици, тј. ноћу између 13. и 14. јуна 1941, љубињске усташе су, настављајући геноцид у овом крају, ликвидирале 36 талаца из Љубиња и околине. Усташе су прво хтјеле да обезглаве српски народ.

Међу ухапшеним и убијеним Србима налазили су се и муслиман Хакија Шарић, те Хрвати Никола Перушина и Никола Зоковић.

Хакија Шарић је био угледан грађанин Љубиња. Није се покоравао Аустрији. Био је добровољац на Солунском фронту и наредник српске војске. Из аустријске војске је у Црној Гори побјегао српској војсци и пренио пушкомитраљез. Био је носилац Карађорђеве звијезде н Албанске споменице. С друге стране, Хакија Шарић би сваке године прије рата, на дан 1. децембра, државног празника уједињења, скидао фес, стављао заврату и ишао у цркву на богослужење. Јавно и отворено је псовао усташе. То је био довољан разлог усташама да га убију. Виде Жутац и Леон Тогонал су га лично ухапсили.

Никола Перушина из Драчева службовао је у Величанима. Био је шура попа Божидара Шаренца.[62]

Никола Зоковић[63] био је котарски предстојник у Стоцу.

---

[62] Сина проте Шћепана Шаренца, свештеника Божидара, усташка гомила је стрпала у затвор, а затим га за неколико дана жива бацила у јаму, мада је стари љубињски прота Шћепан Шаренац Спасо 1918. очеве тих усташа спасио од Црногораца и Херцеговаца, да их не побију због почињених шуцкорских недјела из године 1914. до 1918. године.
Наиме, послије 1918, Црногорци, које су предводили Благота и Мајо Вујовић, групишу се у веће или мање чете и упадају у Херцеговину, да потраже злочинце и зулумћаре-шуцкоре и да им врате "мило за драго". Када су Чевљанн дошли у Љубиње пред њих је изашао љубињски прото Шћепан Шаренац са Србима из Љубиња и околине. Прото је повео четовође и њихову дружину у цркву и са олтара заклео их свим светињама да не шире освету и друге прљаве ствари над шуцкорима тј. муслиманима. Изашавши из цркве осветницима се приредила богата трпеза и ка томе се свршило. Све су главе шуцкора остале здраве, као и њихова имања, само су по селима поједини Црногорци нешто стоке отјерали својим кућама. Свештеник Божидар Шаренац, син проте Шћепана, поријеклом из Влаховића, потиче из поповске породице из које је посљедњих 300 година увијек било свештених лица. Божидар је посљедњи поп из ове породице. (Данило Тунгуз Перовић, н.к.)

[63] Никола Зоковић је пред други свјетски рат био сресни начелник у Славонском Броду и то управо у вријеме када је тамо дошло до побуне хрватских сељака. У тој побуни убијено је шест сељака. Због тога су усташе непосредно по доласку на власт расписале потјерницу за Николом Зоковићем. То му је дошло главе.

Иако су и Перушина и Зоковић били Хрвати, сметали су усташама као паметни и школовани људи. Због тога их је требало уклонити, па и ликвидирати, јер би им сметали у даљим планираним акцијама. Страдали су и зато што су били против усташке политике геноцида.

Остали ухапшеници су већином били земљорадници, трговци, учитељи, чиновници, инжењери, занатлије, пензионери, свештеници, ђаци. Углавном угледнији људи.

Боривоје - Боро Обрадовић, шумарски инжењер, био је родом из Лике. Службовао је у Љубињу скоро двије године прије своје мученичке смрти. Када су усташки злочинци дошли у Љубиње, он се био склонио, али се на перфидну превару коју је монтирао његов службеник (лугар) Ћамил, вратио у Љубиње гдје су га усташе ухватиле.

Неколико дана прије мучког бацања у јаму Пандурица, стигао је из Србије инжењер Боро Марковић. Био је тек постављен за шефа варошке шумске управе у Љубињу.

Приликом вађења костију жртава из јаме Пандурица, ради достојне сахране поред парошке цркве, у другој половини октобра 1990. године, међу људским костима и дијеловима обуће пронађено је и једно наливперо на коме је било угравирано још читљиво име Боре Марковића.

"Двојицу жандарма у жандармеријској станици у Влаховићима: Благоја Самарџића, родом из Берковића и Милана Кулушића, родом из Давидовића, срез билећки, одвео је жандармеријски наредник Алија Жушкић, родом из Острошца, у Љубиње и тамо их предао усташким властима. Ове двије жртве побијене су од усташа и бачене у јаму Пандурица 20. јуна".[64]

Николу Зоковића одвезао је Леон Тогонал 27. маја 1941. аутомобилом у Љубиње у затвор. У Љубињу је остао до 13. јуна 1941. године. Даље му се замео сваки траг. "Ништа поуздано нисам могла сазнати" - изјавила је у записник његова жена - "али те ноћи био је познати покољ Срба у затвору у Љубињу и претпоставила сам да су, том приликом, страдали и други заточеници, међу којима и мој муж."[65]

Хапшења су вршена од 3. до 13. јуна 1941. године.

[64] АЈ-ЗКРЗ; Инв. бр. 55.184, мјесто Влаховићн, срез Столац, кут. 212.
[65] АЈ-Ф-110; Ф. бр. 24.319; Инв. бр. 25/1-1.

Заповједник оружничке постаје Равно извјештава Заповједништво 4. оружничке пуковније:

"На основу усмене заповијести Крилног заповједништва, од 12.VI.1941. године, извјештавам да је дана 12.VI.1941., са рејона ове постаје, према заповјести усташког повјереника за котар Требиње, ухапшено четири мушка лица која су истога дана у Љубињу стријељани и то: једно лице из Завале и три лица из Величана, котара Љубиње."[66]

У извјештају, упућеном заповједнику оружничке постаје Равно, Крилном заповједништву Билећа, стражместер Петар Ј. Дујмовић каже "да су са реона те постаје убијена сљедећа лица: Ђоко Телимбат, учитељ из Завале, Никола Перушина, учитељ из Величана, Божо Шаренац, српско-православни: свештеник из Величана и Никола Милић, полицијски чиновник из Величана, сва четворица из котара Љубиње".[67]

Општинска комисија за утврђивање ратних злочинаца Љубиње у свом акту наводи да су Николу Милића убиле усташе 12. јуна 1941. и бациле у јаму Пандурица, недалеко од Љубиња. Убиство именованог Милића и још око 30-40 другова извршили су још неоткривени усташки зликовци под командом усташког изасланика Лео Тогонала из Загреба и усташког повјереника Јуре Бороја из Равног.[68]

Усташе су ове жртве злостављали у затвору. Ту су их тукли, мучили од пет до петнестак дана. За вријеме злостављања, друге усташе су по вароши пуцале да би тиме затомили продирање јаука злостављаних Срба у затвору.

Ови угледни људи су похапшени непосредно послије успостављања усташке власти и ликвидирани у затвору Среског суда у Љубињу. Усташе су их ужасно измрцварили, сломили и пребили - буквално их масакрирали. Потом су их везали, полумртве и живе. и заједно са мртвим укрцали у камион, одвели до јаме Пандурица, код села Вођени, и тамо побацали.

У среском затвору нарочито су се својим звјерствима истакли усташе Ибро Тепарић из Љубиња, који је сјекиром, и то ушимице, тукао по читавом тијелу жену Симе Биберџића из Љубиња; и Хајро Чингрија,

[66] Архив , кут. 143а, рег. Бр.25/1 1.
[67] Исто.
[68] Архив, н.д.

бивши југословенски жандарм, родом негдје из Санџака, који је из пиштоља пуцао у уста Симу Кондићу, бившем југословенском жандарму из Равног, и хицем му разнио главу.

Усташа Перо Кукрика, који је тада био чувар усташког затвора, нарочито се истицао у злостављању хапшеника. Једна жена из љубињског среза, чији је муж био у затвору, донијела је мужу храну, мислећи да је још у затвору. Он је већ био убијен. Обратила се Кукрики, он је зграбио једну велику цјепаницу и њом изударао ту несретну жену док није пала у несвијест".[69]

"У судском затвору чувар је био Шаћир Љута из Љубиња. Он је вршио претрес свих хапшеника. Вриједније ствари и новац би одузимао и задржавао за себе. Примао је и храну за затворенике, па би боља јела задржавао, а нешто од те хране давао би и затвореницима. Приликом одвођења затвореника, ради убијања и бацања у јаму, он је лично везао ухапшенике и припремао за спровођење. У току везивања тукао би и злостављао ухапшенике.“[70]

"У току ноћи 13/14. јуна, у част прославе рођендана Анте Павелића, усташе су ове жртве камионима пребацили до јаме зване Пандурица, гдје су их мучили, вадећи им очи, режући руке, носеве и друге дијелове тијела, а потом их дотукли и, тако побијене, а неке и живе, побацали у јаму.“[71]

Душан Новокмет, мјесец дана послије ове трагедије, спустио се у јаму Пандурица. Тражећи брата Ђура и братића Влада, наишао је на стравичан призор. Препознао је бачене жртве које су биле на разне начине масакриране и унакажене. Некима су биле одсјечене руке, некима извађене очи, а некима одсјечени носеви и глава расјечена.[72] Руке једних жртава биле су везане бодљикавом жицом, код других ланцем и катанцем.

"Послије извлачења, прегледом костију установљено је да повреде, посебно на костима лобање, носе знаке дејства тупине механичког оружја.

Само на једној лобањи утврђен је прострељина пројектилом ватреног оружја, највјероватније пиштољем. Младић са прострељеном главом,

[69] АЈ-Ф-110; ДКРЗ; Дос. бр. 4727; Инв. бр. 55.186.
[70] АЈ-Ф-110; ДКРЗ; н.д.
[71] АЈ-Ф-110;Ф. бр. 24.312.
[72] АЈ-Ф-110; Дост. бр. 4728; инв. бр. 54.985 А.

по указивању очевидаца, давао је жесток отпор усташама које су му пуцале у главу."[73]

Свједоци, који су присуствовали вађењу костију, тврде да су се на јами Пандурици чули само јауци, маљеви, крклање и да су усташе, послије њихових крикова, накнадно пуцале из пушака и бацале бомбе (на дну јаме је пронађена неексплодирана бомба и више чаура пушчане муниције).

Усташе, које су били учесници убијања и бацања у јаму наведене групе жртава, причали су по Љубињу да је томе убијању присуствовао и Леон Тогонал и да је он лично убио Николу Зоковића. Зоковић је био Хрват, а Тогонал му је испалио метак из револвера у уста и том приликом рекао жртви: "На оваквим се темељима, издајицо, гради Независна Држава Хрватска."[74]

Никола Зоковић, иако Хрват, сресни начелник у Стоцу, није одобравао усташама убијање Срба у Стоцу, пљачку и отимачину, зато га је Леон Тогонал лично спровео у Љубиње.

"Усташе су се послије извршеног чина на јами Пандурица вратили у Љубиње и приредили опште весеље. Пекли су овнове и дијелили пљачку која је била одузета српском живљу у околици Љубиња. На овој прослави били су окупљени највећи усташки зликовци: Леон Тогонал, Јуре Бороје, Божо Бурић, дон Јозо Зовко, Вид Ћајић и још неки други. Том приликом дон Јозо одржао је здравицу и благословио им рад."[75]

Нико од жртава није успио да побјегне, јер су убице, поучене искуством у Капавици, брижљиво планирале и извршиле овај злочин. И ова јама је послије рата забетонирана. Кости Љубињаца остале су тамо гдје су их злочинци гурнули далеке 1941. године.

Поред јаме налази се споменик на коме пише:

"Вјечна слава жртвама које су па овом мјесту
12. јуна 1941. године слуге окупатора - усташе
звјерски мучили и убили 32 човјека "

Споменик је подигнут 1961. године.

[73] Проф. др Владислав Божић, "Отварање јаме са жртвама усташког геноцида на Србима у БиХ“, реферат на САНУ 23.10.1991, стр. 6 и 7.
[74] АЈ-Ф-110; Ф.бр. 24.319; Инв. бр. 56.588
[75] Стенографске белешке: Архив VII, кут. 1995, рег. бр. 3151/7.

"У овој јами пронађено је 36 скелета мушког пола, од којих је најмлађи био животног доба око 19 година, а остали између 25 - 45 година. У овој јами се међу костима нађене псеће кости."[76]

Гомила камења које су усташе бациле на жртве очигледно и "недвосмислено свједоче о неизмјерној мржњи џелата и невиђеној бруталности".[77]

Међу костима нађен је велики број омчи од жице савијене у облику неправилног круга мањег пречника, као и друге жице савијене у облику много већег круга - а све на крају уврнуте. Реконструкцијом се дошло до закључка да су жицама мањег обима везиване жртвама руке на леђима, а великим круговима жице везивале су по двојицу око појаса и тако их бацали у јаму...[78]

Приликом вађења костију из ове јаме, један од учесника. Мирослав Куртовић између осталог, каже да је "у јами нађен велики број обруча од жице. руке у бодљикавој жици. руке у ланцу и катанцу, лобање и остале кости са ломовима од маља... и у Пандурици и у Ржаном долу у лобањама су нађени ексери..."[79] У овој јами се међу људским костима, такође, нађене псеће кости као у јами на Ржаном долу.

За кости жртава из јаме Капавица код Љубиња, јаме Пандурица, као и жртава из Јасеновца, биће направљена заједничка спомен-костурница код цркве у Љубињу, гдје ће достојно бити сахрањене.

Када су 1990. године спелеолози почели вадити кости жртвама из јаме Пандурице, Милован Турањанин је међу првима сишао у јаму и препознао опанке свога оца Влада. Наиме, он је као дијете од 8 година са оцем ишао код обућара и гледао како овај ситним ексерима, који се и сада лијепо виде, пенџетира очеве опанке. Он, поред тога, добро памти да је његов отац пошао у град са завојем око сломљене руке и више се није вратио. Сјећа се те 1941. када је у кућу његовог оца навратио муктар Мустафа Салман "и на питање супруге Владове гдје јој је муж, одговорио: 'Не знам, отишао је у Србију'. Када је она приупи-

[76] Данило Тунгуз Перовић, н.к. стр. 13.
[77] Проф. др Владислав Дожић, н.р.
[78] Мирослав Куртовић, "Невиђена бруталност у Пандурици", "Јавност" бр. 5,17.11.1990.
[79] Проф. др Владислав Дожић, н.р

тала шта ће у Србији када је само с једном руком, муктар је одговорио: ’Да ради’. Она поново: ’Како без руке?’, а муктар: ’Да носи воду".[80]

Тако је, слушајући овај разговор, тада дванаестогодишњи дјечак, син Владов, стално сањао како пије воду коју му доноси отац. То му је толико у сну долазило, да је често ишао над јаму и само једно желио, да оца извади из ње и сахрани.

У току вађења моштију жртава "сузе су му текле жалоснице, као извор, и то је била она сањива вода што је 50 година пио Милован".[81]

Морамо ли опет да пијемо сањиву воду, или да је почну пити злочинци, нека читалац сам просуди. Да се, на крају, не заборави: оба сина учитеља Перушине, Хрвата, били су на сахрани оца у Љубињу.

Срби, претходно измрцварени у затвору Љубиње, а потом натоварени, од којих неки мртви, а неки напола убијени, превезени су до јаме на Пандурици и ту докрајчени и побацани у јаму. Било је то у ноћи између 13. и 14. јуна 1941.

Све жртве нису бачене у јаму истог, наведеног датуме. Четворица су бачена између 22. и 26. јуна 1941.

Разни извори говоре о 29 до 57 бачених у јаму на Пандурици. Приликом ексхумације утврђен је тачан број - 36.

У јаму на Пандурици, усташе су бациле 36 људи, између 13 и 26 година јуна 1941, и то: 32 Србина, 3 Хрвата и 1 муслимана.

Највише је било земљораника - 13, затим трговаца - 6, учитеља - 4, жандарма - 4, инжењера - 2, пензионера - 2, правника - 2, ђака -2 , и по 1 свештеник и 1 радник.

[80] Мирослав Куртовић, н. ч.
[81] Др Радомир Булатовић, "Мир мученицима на Пандурици", "Јавност", 28. септембра 1991.

Споменик на јами Пандурица

Славко Шањевић

СТРАДАЊЕ ПРАВОСЛАВНИХ СВЕШТЕНИКА У ЗАХУМСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКОЈ И ПРИМОРСКОЈ ЕПАРХИЈИ ОД СТРАНЕ НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ 1941-1945. ГОДИНЕ

На територији некадашње нацистичко-фашистичке творевине Независне Државе Хрватске претходно је и плански припремљено и усвојено законодавство: Устав, Закони и подзаконски акти по којима ће се спроводити планско и систематско етничко чишћење, до потпуног истребљења Срба, Јевреја и Рома. Независна држава Хрватска указом Главног усташког штаба од 22. априла 1941. године започела је чишћење Срба, Јевреја и Рома из јавних служби и привреде, забрањено је становање у сјеверном дијелу Загреба, а 30. априла 1941. године проглашени су расни закони, пренесени из нацистичких Нирбешких закона из 1935. године, као што је законска одредба о расној припадности, законска одредба о држављанству и законска одредба о заштити аријевске крви и части хрватског народа, формирана је оружана брдска СС "ханџар дивизија" уз учешће дијела босанских муслимана у њој, у договору са палестинским муфтијом и Хитлером. У овој дивизији била је чета из Требиња. Овим је отворен пут за геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима. Тако су настала многа стратишта, пуњене су њима јаме и понори, затварани су у куће и штале и паљени, стварани концентрациони логори који су трајали различито вријеме, односно нису истовремено ликвидирани, убијано је групно и

појединачно. Независна Држава Хрватска, као што је познато, установљена је на територији Хрватске, Босне и Херцеговине и Срема до Земуна.

Усташе су направиле редослијед ликвидације, па су тако прво поморилe свештенство, солунске добровољце, официре, учитеље и чланове соколског друштва, да би се народ обезглавио, па онда редом као метлом на сваки начин уништавали српски, јеврејски и ромски народ.

Да би се сагледала величина жртава Захумско-херцеговачке и приморске епархије Српске православне цркве није нам довољан само број поморених свештеника, него треба узети државни попис становништва од 1931. године, национални састав становништва Захумско-херцеговачке и приморске епархије и апсолутни број поморених свештеника упоредити са бројем српског становништва и добити проценат напаћених и поморених сваштеника који ће, у територијалном погледу, бити највећи у бившој Југославији. Српска црква и њено свештенство вјековима су служили свом народу и заједничким снагама стварали своју историју. Нису се одвајали од свог народа ни у доба највећег државног успона и културног достигнућа, нити у тешким временима за државну и народну независност, као ни у вијековима ропства под туђином.

Зато су усташе искалиле бијес првенствено над родољубивом православном свештенству. Мучки су убијани, черечени пред народом, вађене им очи, одсијецане уши и носеви, тровани, дављени, одсијецане им главе, вјешани, на коље набијани, чупана им брада и бркови, живи бацани у бездане јаме, масовно стријељани, одвођени у логоре.

Усташе су по својој грозоти првазилазили ужасе из доба најцрње инквизиције. Да је то тако довољно је предочити само неколико примјера тјелесног и душевног мучења свештеника. Старог и слијепог свештеника Букосава Милановића, кога су усташе натјерале да слуша како му они кољу дјецу, па када су обавили тај садистички посао онда су га пустили слијепог да лута и да се још више мучи. Мучење свештеника Милана Бањца говори о злочиначкој свијести усташа када су му сјекиром одсјекли руке, ноге, нос и уши, па му те органе потурили пред уста, псујући га и вичући: "Лижи, попе, тсвоју пасју крв!" Шта казати на то што су усташе живе распорили супруге свештеника Спаса Лаврење и Милоша Вујића -Љубицу и Даницу, и из њихових утроба бајонетима извадили дјецу, па касније све побили?! Или како схватити замотавање сопствених цријева око врата свештеника

Ђорђа Богића, затим клање рођене дјеце пред очима свештеника Богољуба Самарџића. Тешко болесног свештеника Видака Вишњића из Гацка усташе су дигле из постеље и убиле гвозденом ћускијом. Један митрополит и двојица епископа ликвидирани су на најгрознији начин, док је други митрополит премлаћен и протјеран у Београд, гдје је од посљедица физичког злостављања убрзо умро.

Српска православна црква у Осијеку прије рата, подигнута 1743. (лијево)
Остаци исте цркве срушене до темеља почетком 1942. (десно)

У Независној Држави Хрватској од 1941. до 1945. разрушено је, спаљено, оштећено или оскрнављено више од 450 православних храмова, најпостојнијих историјских споменика српског народа. У тим храмовима уништени су монументални иконостаси, хиљаде икона, велики број ријетких рукописних књига, међу којима су и матичне књиге рођених, вјенчаних и умрлих, обимна архивска грађа и велики број црквених обредних предмета културноисторијског значаја и љепоте. У Независној Држави Хрватској, најокрутније је демантована стара латинска изрека: "Ars longa, vita brevis“ (Умјетност је дуга, живот кратак). Судбина српског народа и његовог свештенства нераскидиво је везана за судбину православних храмова и умјетничког блага.

Устовремено су у НДХ уништавани српски народ, српске цркве и умјетничко благо. Наредбодавци и извршиоци су били добро свјесни

да тако постижу крајњи циљ - да се на тај начин разори српско национално биће и да се сатре и затре његово историјско присуство у цијелој Хрватској, Босни и Херцеговини и Срему. Може се закључити да је биолошки, културни и духовни геноцид у остварен. Сабласна је слика војних камиона Независне Државе Хрватске којима су превозили Србе у логоре, а истим поломљене иконе, иконостаси, књиге и допремане у логор Јасеновац, а потом је све то сјекирама цијепано као дрво и употребљавано као огрјев за загријавање логорских канцеларија. Тим истим сјекирама смрскане су главе Србима, Јевејима и Ромима.

Пред овом истином и сликом треба застати и поставити питање: Зар ово није тотални геноцид?! Наука и српски писци мало су се бавили страдањем свештеника и црквено-историјских споменика и у њима умјетничког блага. Описан је стравичан покољ око 1500 Срба у православној цркви у Глини, али се никако или ријетко спомиње уништење иконостаса, дјело академског сликара Павла Симића, из 1886/1887. године; исто је са уништењима иконостаса из 18. вијека у Старој Градишки, рад непознатог зографа из 1847. године; у Слатинском Дреновцу, бјелоруског-украјинског сликара Василија Романовича, из 1758.године; у Великој Писаници иконостас Јована Четиревића, сликан 1780. године, у цркви манастира Раковица у Срему спаљен иконостас, дјело врсног иконописца Василија Остојића из 1763. годиие, у цркви манастира Хопова дјело најбољег сликара српског барока Тодора Крачуна из 1776. године. Само на ових шест раскошних иконостаса, позлаћених и дуборезбарени, уништено је око 300 икона велике истојиско-умјетничке вриједности. Не треба заборавити оне појединачне иконе старих иконописаца, који прије Другог свјетског рата нису научно обрађени ни публиковани. У питању је велика, немјерљива и ненадокнадива културно-историјска штета.

Учињено је то, смишљено и злонамјерно, јер је плодотворна религиозна и национална мисија Српске православне цркве суштински сметала усташким и католичким клерикалним круговима који су се усмјерили на то да затру српско постојање. Због тога су се вандалски устремили на црквене споменике, најувјерљивије свједоке вјековне присутности Срба у Хрватској, Босни и Херцеговини и Срему.

Морамо признати и нагласити да послије завршетка Другог свјетског рата, умјесто очекиване обнове, у Хрватској и Босни и Херцеговини је настављено рушење порушених објеката. То подсјећа на убијање рањеника. Од 1945-1960. године у Хрватској је на десетине оштећених

православних храмова сравњено са земљом. Најгори је примјер системско уништавање система концентрационих логора Јасеновац, гдје су сви објекти срушени и обрисани трагови усташког злочина, а сада стална музејска поставка приказује лажну ревизионистичку слику, а не приказује злочин почињен од августа 1941. до 22. априла 1945. године.

Сада ћемо прећи на појединачна страдања свештенства.

ПЕТАР ЗИМОЊИЋ

митрополит дабро-босански

Рођен је у Грахову 24. јуна 1866. године. Син је попа Богдана Зимоњића, херцеговачког јунака из устанка познатог под именом ''Невесињска пушка'' (1875. године). Свршио је Богословију у Рељеву 1887. године, а потом Богословски факултет у Черновцима 1893. године, након чега је именован за суплента, а наредне 1895. године за професора Богословије у Рељеву. Замонашио се и рукоположио за јеромонаха 8. септембра 1895. године. У звању професора Богословије остаје до 20. јуна 1901. године, када је наименован за конзисторијалног савјетника у Сарајеву. Посвећен је за миртополита захумско-херцеговачког 27. маја 1903. године, а изабран за митрополита дабро-босанског од Светог арх. Сабора Српске православне цркве и постављен указом од 7. новембра 1920. године.

Ступивши на епископску столицу Захумско-херцеговачке епархије унио је дух мира и сређеног систематског рада у живот ове епархије, који је био разривен дугогодишњим борбама, које су се водиле у томе крају за вријеме живота митрополита Серафима Перовића. Преласком на митрополитску катедру у Сарајеву, митрополит Петар је продужио свој архипастирски рад, досљедно духу св. јеванђеља, у погледу учвршћивања мира, братства, љубави, јединства и позитивног рада, како на добро своје повјерене паствe, тако и на опште добро тамошњег цјелокупног живља.

Углавном, његово упрвљање црквом у Захумско-херцеговачкој епархији падало је у најтеже доба, када су у Босни и Херцеговини вођене

жучне борбе за вјерску аутономију и када су Срби Босне и Херцеговине почели да љуљају темеље Аустроугарске царевине.

Прије митрополита Петра Срби су у Мостару имали митрополите који су били у служби Аустрије. Њих је народ одбацивао и био у отвореној борби са њима. По доласку митрополита Петра у Мостар народ је одахнуо душом, јер је знао да је на чело Епархије дошао човјек патриота – из породице чији су патриотизам одлично познавали. Његовим доласком почела се развијати жива вјерска активност, која је након неколико година донијела и вјерску аутономију.

Послије борбе за вјерску аутономију у Босни и Херцеговини изникле су и друге борбе. У то вријеме пада оснивање Српске народне организације, затим анексија 1908. године, када настају још тежи сукоби, не само са Аустријом него и са Ватиканом и његовом пропагандом, коју је помагала Аустрија, радећи свим силама да у тим крајевима утврди римокатоличку цркву, преко потискивања осталих конфесија, а нарочито православља. У то вријеме вршен је и прозелитизам. Но, митрополит Петар, будући сталожен, пун такта и ума, могао је, држећи се народа и његових интереса, да сачува и одржи у тим приликама народ и цркву, те је увијек остао ''јак и узвишен као какав библијски пророк''. Његова величина нарочито се показала за вријеме рата 1914. године у коме је његово држање било херојско. Такав је остао и послије 1918. године, до краја свога земаљског живота. За свој архипастирски и национални рад митрополит Петар је био одликован Орденом Св. Саве I степена, Карађорђевом звијездом и Бијелим орлом IV степена.

Напад Нијемаца на Југославију 6. априла 1941. године затекао је сиједог митрополита Петра у Сарајеву. Послије бомбардовања Сарајева, а по савету пријатеља, митрополит се привремено склонио у манастир Св. Тројице код Пљевља гдје је остао до другог дана Васкрса, 21. априла исте године, када се вратио у Сарајево. Међутим, у том времену већ су почела већа хапшења и убијања Срба у Сарајеву и околини, те митрополиту предлажу да се склони у Србију или Црну Гору. Са тим приједлогом митрополит се није сложио већ је између осталог одговорио: ''Ја сам народни пастир те ме веже дужност, гдје сам дијелио добро са народом, да исто тако и зло са народом подносим и подијелим, и према томе мора се са народом судбина дијелити и остати на своме мјесту.'' Након шест дана по његовом повратку из манастира Св. Тројице у Сарајево, 27. априла, у митрополитски двор упало је пет гестаповаца са једним официром, који су имали задатак да изврше

претрес Митрополије. Уз претходно дрско и жучно расправљање Њемачки официр је упитао митрополита Петра:

- Јесте ли ви тај митрополит који је захтијевао рат са Нијемцима?

Затим је нагласио да га за ово, као и све слично, треба убити.

- Господине, ви се љуто варате, ми нисмо за рат криви, ми никога нисмо напали, али се немојте варати, - ми се не дамо поубијати, ми нисмо кап воде која се да прогутати, него народ који има право на живот – одговорио је повишеним гласом митрополит Петар.

Како је тумач рђаво тумачио његове ријечи, митрополит је почео да објашњава на њемачком језику, што је Нијемце изненадило, те послије кратког времена они напуштају Митрополију, не извршивши претрес.

Првих дана маја 1941. године усташки повјереник за Босну и Херцеговину Божидар Брале, католички жупник, позвао је телефоном митрополита Петра и саопштио му наредбу да у току истог дана нареди свештеницима и црквеним општинама да више не пишу ћирилицом и да промијене печате на латиницу, а уколико у одређеном року ово не изврши, биће позван на одговорност.

- Ћирилово писмо се не може укинути за 24 часа, а осим тога рат није завршен – био је кратак митрополитов одговор, али истовремено и повод за његово хапшење, које је услиједило 12. маја 1941. године.

Послије овог разговора са жупником Бралом, митрополит Петар позвао је у Митрополију оближње свештенство ради консултовања и давања упутстава. На питање неких свештеника да ли да се склоне у Србију због предстојећих опасности, митрополит им је одговорио: ''Останите са својим парохијанима, па шта буде народу нека буде и вама.'' Сви су га послушали, подносећи доцније хапшење, мучење, прогоне и страдања, а неки су дочекали и слободу.

Реченог дана, 12. маја у 16,30 часова, дошли су усташки агенти у Митрополију и тобоже ради саслушања отјерали у равнатељство митрополита Петра. Тек послије три дана, 15. маја, митрополит Петар је у пратњи двојице усташких агената дошао у Митрополију, узео неке ствари и том приликом рекао да га воде у Загреб, где је, доиста дотјеран 17. маја увече и затворен у полицијски затвор у Петрињској улици, у ћелију бр. 34 на III спрату, заједно са протом Миланом Божићем, др Душаном Јефтановићем и др Војом Бесаревићем. Сутрадан, митрополит је фотографисан и узети су му отисци прстију.

Послије извјесног времена преведен је из Загреба у логор Керестинац (код Самобора), где је задржан до 15. јуна, када је доведен у загребачку полицију, одакле је спроведен у Госпић. У логору у Госпићу у августу је страшно мучен. По исказу преживјелих, по наредби усташа, тамо је лежао 8 дана у дворишту на земљи, носио цјепанице на леђима, чистио двориште и клозете и врло често гоњен да држи проповиједи Србима ''онако као што их је некада држао''.

По једној верзији, митрополита Петра су из Госпића одвели у Копривницу, одакле је, будући живчано оболио, пребачен у болницу Стјењевац, где му се губи сваки траг.

По другој верзији, одведен је у логор Јадовно на Велебиту, гдје су га усташе мучили и изводили свакодневно да гледа клања, убиства и остале тортуре на које су стављали невине жртве. Најзад су га одвели над провалију изван логора и прије него су га бацили у понор, пришао је један усташа и ударио га маљем у потиљак и сурвао у провалију, која је прогутала хиљаде синова његовог народа.

По трећој верзији, митрополит Петар је из Госпића одведен у логор Јасеновац, гдје је на једној циглани убијен и бачен у ужарену пећ, у којој је изгорио.

Ма која од ових верзија била тачна, у сваком случају 75-годишњи митрополит Петар, који је пола вијека проповиједао ''брат је мио које вјере био'', завршио је свој живот мученички, сљедујући ријечима Откривења: ''Буди вјеран до саме смрти, и даћу ти вијенац живота'' (2,10).

НИКОЛАЈ ЈОКАНОВИЋ

епископ захумско-херцеговачки

Рођен је 17. марта 1874. године у Шобадинама, срез Билећа. До монаштва звао се Алекса Јокановић. Основну школу учио је у Мостару и Сарајеву, а Богословију је свршио 1893. године у Рељеву. Кратко вријеме био је учитељ, па се 1894. године уписао на Богословски факултет у Черновицама и завршио га 1898. године. Одмах је постављен за наставника Богословије у Рељеву, на коме је мјесту остао до 1901. Исте године рукоположен

је за свештеника и постављен за савјетника новоосноване конзисторије Бањалучко-бихаћке епархије. За ревносну свештеничку службу одликован је 1905. црвеним појасом, за протојереја је произведен 1912. године, а 1920. године Св. арх. Сабор га је одликовао напрсним крстом. На дужности при конзисторију остао је до 1923. године, када је по молби пензионисан и постављен за старјешину манастира Гомионице. У манастиру Гомионици није дуго остао, али је успио да га унаприједи и да у њему развије вођарство и сточарство. Радио је на књижевном пољу. За вријеме свога наставничког рада написао је скрипте из свих богословских предмета које је предавао. Из црквеноказненог права позната му је расправа: ''О свргнућу као црквеној казни у првим вијековима хришћанства и данас''. Лијеп број података из историје цркава и манастира у Босанској Крајини изнио је у својим чланцима штампаним у ''Првом шематизму'' православне Епархије Бањалучко-бихаћке за 1901. годину, који је он и уредио.

На позив митрополита црногорско-приморског дра Гаврила Дожића, доцније патријарха српског, примио се у јулу 1935. године дужности архијерејског замјеника Црногорско-приморске епархије. Поред те дужности од 1936. године био је и старјешина манастира Св. Петра Цетињског, јер је почетком године примио монашки чин у манастиру Св. Василија Острошког. У априлу 1936. произведен је за протосинђела, а 1937. за архимандрита.

Изабран је за викарног епископа патријарха Гаврила 22. јуна 1938. године са титулом – епископ полимљански са сједиштем у Цетињу. За епископа Захумско-херцеговачке епархије изабран је 1940. године.

Послије капитулације бивше Југославије, усташе су хтјеле да га убију, али га је спасила италијанска команда у Мостару. Тешком муком је успио да се пребаци у Србију, гдје је као стар и много измучен умро 26. марта 1943. године у Сокобањи.

АШКРАБИЋ ДУШАН
ђакон, вјероучитељ у Мостару, Епархија захумско-херцеговачка

Рођен је 17.1.1908. године у Автовцу. Богословију је завршио у Сарајеву 1930. године, рукоположен је у чин ђакона наредне 1931. године и постављен за вјероучитеља у Мостару, гдје је службовао све до окупације земље.

Ашкрабић је ухапшен, заједно са више од 140 угледних Срба из Мостара, ноћу између 24. и 25. јуна 1941. године. Цијела ова група потрпана је 26. јуна у камионе и одвезена према Широком Бријегу. Ашкрабића су усташе скинули с камиона на Маринском мосту, заклали га и бацили у Неретву.

БЛАГОЈЕ С. ДУШАН свештеник, парох у Стоцу, Епархија захумско-херцеговачка

Рођен је 31. 1. 1909. године у Чапљини. Богословију је завршио у Битољу 1930. године. Рукоположен је за ђакона 14. јула, а за свештеника 16. јула1931. године и постављен за пароха у Стоцу, где је остао све до своје смрти. Радио је као члан Управе у ''Просвјети'', читаоници Св. Саве у Црвеном крсту.

У Стоцу је 22. јула 1941. године отпочело друго велико хапшење Срба, које је трајало до идућег дана у подне. Тада је ухапшен и свештеник Благоје. 23. јуна увече сви су били везани жицом и у два камиона одвезени према Љубињу. Убиле су их усташе крај Ластве, близу Љубиња, и побацани у једну дубоку јаму.

БУКВИЋ САВО протојереј-ставрофор и члан Црквеног суда у Мостару, Епархија захумско-херцеговачка

Рођен је у Стоцу 14. јануара 1879. године. Богословију је завршио у Рељеву и рукоположен за ђакона 01. октобра 1904. године. Служио је као ђакон у Мостару при Саборној цркви до 29. 4. 1928. године, када је рукоположен за презвитера.

Избјегао је у Србију 1941. године и умро у Београду.

ВИШЊЕВАЦ ВИДАК

протојереј-ставрофор, вјероучитељ у Гацку, Епархија захумско-херцеговачка

Рођен је у Вишњеву код Гацка 17. јуна 1870. године. По завршетку Богословије рукоположен је за презвитера 1891. године и постављен на парохију у Наданићима код Гацка. Први свјетски рат провео је већим дијелом у притвору и нтернацији. Послије рата био је вјероучитељ у Гацку.

Пред Видовдан 1941. год. усташе су га болестног дигли из постеље, изнијели из куће, замотали му главу газом, посули бензином и запалили, а потом, када је био у највећим мукама, однијели га и убили гвозденом ћускијом.

ЧЕЈОВИЋ ВЛАДИМИР

протођакон, секретар Црквеног суда у Мостару, Епархија захумско-херцеговачка

Рођен је у Црној Гори. Године 1940. премјештен је из Епархије црногорско-приморске у Црквени суд у Мостару.

Приликом одвођења братства манастира Житомислића он се затекао у манастиру, те је, иако је могао остати као Црногорац, на изричиту његову жељу: ''Ја хоћу да идем са својом браћом'', одведен са братством манастира, бачен у јаму и засут камењем.

Овај примјер живо подсјећа на теолога Николу Мачкића, професора, који је добровољно пошао у смрт са својим ученицима у Крагујевцу.

ВУЈОВИЋ М. ЈЕФТО

протојереј-ставрофор, члан Црквеног суда и арх. замјеник у Мостару, Епархија захумско-херцеговачка

Рођен је 7. 1. 1894. године у Симијовима код Билеће. Завршио 6 разреда гимназије и Богословију у Рељеву 1917. године. Рукоположен је 20. јуна 1917. године и постављен за пароха у Кифином Селу, затим у Љубомиру и Невесињу, а 1936. године постављен је за члана Црквеног суда и архијерејског замјеника у Мостару.

Прото Јефто Вујовић је био примјеран парохиски свештеник и врло способан црквено-јерархијски службеник, што је много допринијело правилном развоју вјерско-црквеног живота Епархије захумско-херцеговачке.

Усташе су га ухапсиле 24. јуна 1941. године, а идућег дана, са осталим ухапшеним Србима, одведен је у правцу Широког Бријега и послије страховитог мучења жив бачен у јаму код села Служња, где су мученички завршили свој живот и остали затвореници.

ГВОЗДЕНОВИЋ ВЛАДИМИР

протојереј, парох у Мостару, Епархија захумско-херцеговачка

Рођен је у Дувну 18. 11. 1866. године. По свршетку Богословије у Рељеву рукоположен је 9. 7. 1894. године и постављен за пароха у мјесту рођења – Дувну, а доцније за пароха у Мостару, где је остао све до своје смрти.

Ухапшен је од усташа 24. 6. 1941. године и сутрадан одведен са осталима из затвора у правцу Имотског, где су код Широког Бријега сви убијени и бачени у јаму.

ДЕРЕТИЋ ИЛАРИОН

игуман, старјешина манастира Завале,

Епархија захумско-херцеговачка

Рођен је у Ораховцу код Требиња 1. јула 1887. године. Монашку школу учио је у манастиру Житомислићу. Рукоположен је за јеромонаха 4. марта 1918. године. Рат га је затекао као управитеља манастира Завала.

Убијен је од усташа 23. јуна 1941. године у Попову пољу.

ЂОГОВИЋ БОГДАН

свештеник, парох у Кифином Селу код Невесиња

Епархија захумско-херцеговачка

Рођен је у Ријеци код Невесиња 19. 1. 1905. године. Богословију је завршио на Цетињу. Служио је на парохији у Вранштици – Кичево и био архијерејски намјесник. По доласку Бугара у Македонију побјегао је у родни крај и привремено опслуживао парохију у Кифином Селу.

Усташе су га ухапсиле и одвеле у Невесиње, где је убијен 21. 6. 1941. године и бачен у јаму код војничког гробља.

КОВАЧИНА ВАСИЛИЈЕ

свештеник, парох у Метковићу,

Епархија захумско-херцеговачка

Рођен је у Гнојницама 13. децембра 1912. године. Богословију је завршио на Цетињу 1936. године. За ђакона је рукоположен 13, а за свештеника 14. марта 1937. године и постављен за пароха у Биограду код Невесиња, а касније премјештен у Метковић.

Ухапшен је 18. јуна 1941. године од усташа и одведен у Трпањ, а након неколико дана у Јањину, па у Стон и најпослије у Дубровник, одакле је 27. 6. 1941. године спроведен у правцу манастира Завале, где је недалеко од манастира заклан.

КРЊЕВИЋ ДУШАН

протојереј, војни свештеник у Мостару,

Епархија захумско-херцеговачка

Рођен је у Фатници 16. 8. 1882. године. По свршетку богословско-учитељске школе у Призрену рукоположен је за свештеника 5. јуна 1905. године и постављен за пароха у Чајничу. Доцније је изабран за пароха у Мостару. Послије Првог светског рата, у коме је узео учешћа као војни свештеник, вратио се у Мостар и остао на дужности војног свештеника све до капитулације старе Југославије.

Крњевић је ухапшен од усташа 20. јула 1941. године када је отпочело треће масовно хапшење Срба по Мостару и околини. Њих око 300, везани жицом, одведени су у Госпић и убијени са хиљадама других родољуба.

МАНАСТИРЛИЋ СТАВРО – СТАНКО

свештеник, парох у Поцрњу,

Епархија захумско-херцеговачка

Рођен је 1915. године у Мостару. Послије завршене богословије на Цетињу 1936. године рукоположен је и постављен за пароха у Поцрњу, гдје је остао до окупације Југославије.

Убијен је од усташа и бачен у провалију која се налази између села Капавице и Ранковића у срезу љубињском.

МЕДАН ВОЈИСЛАВ

свештеник, парох у Дабру,

Епархија захумско-херцеговачка

Рођен је 28. маја 1916. године у Берковићима код Стоца. Богословију је завршио у Сарајеву. Рукоположен је за ђакона 8, а за свештеника 9. јуна 1938. године и постављен за пароха у Дабру, гдје је остао до смрти.

Свештеник Медан је убијен од стране усташа крајем јуна 1941. године на прагу свога дома и на очи своје супруге.

МИЛОВАНОВИЋ СЕВАСТИЈАН

јеромонах, парох у Дувну,

Епархија захумско-херцеговачка

Јеромонах Севастијан је родом из Срема. Био је сабрат манастира Житомислића и парох у Дувну, гдје су га усташе убиле 1941. године.

ПЕТКОВИЋ ВУКАШИН

свештеник, парох у Мостару,

Епархија захумско-херцеговачка

Рођен је 5. 2. 1904. године у Фочи. Богословију је завршио у Сарајеву 1926. године. Рукоположен је за ђакона 12., а за свештеника 13. јуна 1927. године и постављен за пароха у Коњицу, одакле је 1931. године премјештен за пароха у Мостару.

Свештеник Петковић је страдао са свештеником Петром Пејановићем и већом групом виђених Мостараца, који су били ухапшени 24. и 25. јуна 1941. године. Сви су убијени у околини Мостара 26. јуна 1941. године.

ПЕЈАНОВИЋ ПЕТАР

свештеник, парох у Мостару,

Епархија захумско-херцеговачка

Рођен је 19. 2. 1911. године у Мостару. Богословију је завршио у Сарајеву 1932. године. За ђакона је рукоположен 27., а за свештеника 28. 1. 1933. године и постављен за пароха у Биограду код Невесиња, одакле је 1935. године премјештен за пароха у Мостару.

Ухапшен је од усташа 24. јуна 1941. године и одведен заједно са свештеником Вукашином Петровићем. Убијени су у околини Мостара.

ПОПОВИЋ ДУШАН

вјероучитељ у Требињу,

Епархија захумско-херцеговачка

Рођен је 1911. године у селу Плискови код Горње Бискупије. По завршетку Богословије на Цетињу 1933. године уписао се на Богословски факултет у Београду и кад га је завршио постављен је за вјероучитеља у Требињу, гдје га је затекла окупација земље.

Да би избјегао усташки терор, прелази у Сјеверну Далмацију, где му је сестра била учитељица. Са цијелом својом породицом опредјељује се за устанак против окупатора и у партизанској борби види једини излаз из тешке ситуације која је задесила земљу. Осуђује сарадњу са окупатором и страховито се замјера четницима који су у тим крајевима предузимали веће акције против мирног становништва које је симпатисало партизане и није хтјело да пристане на сарадњу са окупатором. Због тога четничка команда ставља под присмотру њега и његову породицу, тражећи згодну прилику да их ухвати и ликвидира.

РАДИЋ ОГЊЕН

свештеник, парох у Мостару,

Епархија захумско-херцеговачка

Рођен је 17. јула 1907. године у Невесињу, а Богословију је завршио на Цетињу 1928. године. Рукоположен је за ђакона 25., а за свештеника 28. 8. 1929. године и постављен за пароха у Љубомиру, а потом премјештен на парохију брдску са сједиштем у Мостару. За свој предани рад одликован је од епископа Тихона црвеним појасом 1936. године.

Ухапшен је од усташа 24. 6. 1941. године, а 26. јуна изведен је на Царински мост, где су га заклали и бацили у Неретву.

РИСТАНОВИЋ ДРАГО

студент теологије, Епархија захумско-херцеговачка

Рођен је 1920. године у Хрупјелима код Требиња. Студирао је у Београду на Теолошком факултету.

Ухапшен је од стране усташа у јуну 1941. године и држан једно вријеме у логору у Цапрагу код Сиска. О његовој даљој судбини не зна се ништа.

СЛОМОВИЋ ЈОВАН

протојереј, парох у Коњицу,

Епархија захумско-херцеговачка

Рођен је у Чајничу 7. јануара 1885. године. Завршио је Богословију у Рељеву и рукоположен за презвитера 1. септембра 1908. године. За вријеме усташке страховладе избјегао је у Србију.

Заједно са протом П. Рађеновићем био је ухапшен од њемачке казнене експедиције. Послије тешких искушења умро је у Београду 1943. године.

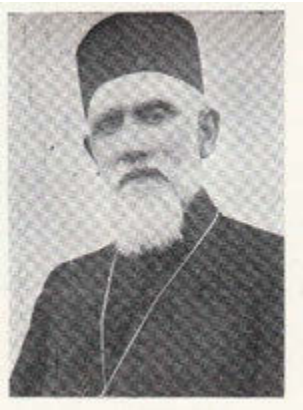

СТАРОВИЋ СПИРИДОН

протојереј-ставрофор, парох у Автовцу и арх. намјесник невесињски,

Епархија захумско-херцеговачка

Рођен је 12. 12. 1876. године у Бољанима код Херцег Новог. Богословију је завршио у Београду 1899. године и био учитељ у Коњицу и Љубињу. Рукоположен је 2. 3. 1903. године и постављен за вјероучитеља у Автовцу.

Много је мучен и прогањан од аустриских власти као учитељ 1901. године и 1902. године. Као свештеник 1908. године протествовао је против анексије Босне и Херцеговине. Ухапшен је одмах послије сарајевског атентата и отјеран у Арад, гдје је држан до 4. 8. 1916. године.

Написао је популарну књижицу: ''Последњи дани живота и сахрана Војводе Богдана Зимоњића''. Објавио је велики број проповиједи у ''Братству'', ''Веснику'', ''Споменику'', ''Српском свештенику'', ''Голубу'' и др.

Прота Старовић је ухапшен од усташа 7. јуна 1941. године и одведен до Кобиље Главе, која се налази на путу Гацко-Билећа, гдје је убијен маљем по глави.

ХАЈДИНОВИЋ М. ЉУБОМИР

свештеник, парох у Чапљини,

Епархија захумско-херцеговачка

Рођен је 12. 7. 1906. године у Дувну. Богословију је завршио у Сарајеву 1928. године. За ђакона је рукоположен 20. јуна, а за свештеника 21. јула 1930. године и постављен за пароха у Дувну. Затим је служио на парохијама у Драчеву (Љубиње) и Благају, након чега је постављен за писара Црквеног суда у Мостару. Године 1940. прешао је по молби на парохију у Чапљини, гдје га је и рат затекао. Одликован је Орденом Југословенске круне V реда,

Од 23. до 26. јуна 1941. године ухапшено је више од 1.500 Срба из Чапљине и околних села. Међу њима је ухапшен и свештеник Хајдиновић. Сви су били затворени најприје у Чапљини, а затим су групно одвођени у зграду ''Силоса'', гдје су им усташе свлачили одијела, остављајући их у доњем рубљу, везивали жицом, трпали у камионе и одвозили у правцу Метковића и Љубиња, па их успут убијали. Тако је убијен и свештеник Хајдиновић почетком јула 1941. године.

ШАРЕНАЦ БОЖИДАР

парох у Драчеву код Љубиња,

Епархија захумско-херцеговачка

Рођен је у Љубињу 1907. године. Богословију је завршио у Сарајеву. Прво је био парох у Пољицу (Попово поље), а затим у Драчеву.

Свештеник Шаренац убијен је од усташа у јулу 1941. године. Послије њега усташе су му убили и жену у Поповом пољу.

ХАЈДИНОВИЋ ЉУБО

свештеник у Чапљини

Епархија захумско-херцеговачка

Доведен са осталим Србима у Хутово, мучен, пребијан и почупана му брада, извађене очи и жив бачен у јаму Градина у Хутову.

ПЕТКОВИЋ ВУКАШИН

парох у Мостару,

Епархија захумско-херцеговачка

Рукоположен у Коњицу 1927. године, ухапшен у Коњицу од усташа 25. јуна 1941. Године и одведен са групом вијених Срба из Мостара у правцу Широког Бријега гдје је мучен и жив бачен у јаму са Јефтом.

ШАРАН (РИСТА) МЛАЂАН

Епархија захумско-херцеговачка

Рођен 1922. године у Љутој, општина Коњиц, био искушеник монашке школе, припремао се за калуђера у манастиру Дечани на Косову, па се у априлу 1941. вратио бјежећи од балиста кући у Љуту, а потом одлази у манастир Житомислићи.

Усташе га хапсе 26. јуна 1941. године и бацају жива у јаму Видоња код Читлука.

БРАТСТВО МАНАСТИРА ЖИТОМИСЛИЋА

Епархија захумско-херцеговачка

Пред Видовдан 1941. године упале су усташе у манастир Житомислић и све оне који су се у манастиру затекли одвели на станицу у Житомислићу. Након неколико дана пребачени су на другу обалу Неретве и тамо поубијани, а затим бачени у јаму и засути камењем, гдје и данас почивају. Ево њихових имена:

НОВАК ОКИЉЕВИЋ, искушеник манастира Житомислића, дјечак од око 15 година, родом из Улциња.

ДОСИТЕЈ ВУКИЋЕВИЋ, јеромонах, сабрат манастира Житомислића. Рођен је у Мостару 1915. године. Завршио Монашку школу у Високим Дечанима, а рукоположен је за јеромонаха марта 1941. године.

КОНСТАНТИН ВУЧУРЕВИЋ, јеромонах, старјешина манастира Житомислића, родом из Зубаца (Требиње).

МАКАРИЈЕ ПЕЈАК, јерођакон, родом из Бијелог Поља. И он је рукоположен када и јеромонах Доситеј у чин јеромонаха марта 1941. године.

МАРКО ПРОДАНОВИЋ, богослов VI године, родом из Мостара.

БРАНКО БИЛАНОВИЋ, богослов, родом из Автовца.

Том приликом у манастиру се затекао и протођакон Владимир Чејовић кога су усташе хтјеле да оставе у манастиру, али је он приликом одвођења братства узвикнуо: ''Ја хоћу да идем са својом браћом!'' И одведен је.

СТАРОВИЋ (ГАВРИЛО) ШПИРО, рођ. 1871. године у селу Сомбор, код Гацка, завршио богословију. Био прота у Автовцу код Гацка 1941. године. Убијен је на Павлићу, општина Гацко, са још 18 људи.

БЛАГОЈЕ ДУШАН, СИН СИМОВ, рођен 1909. године. Завршио богословију, 1941. се нашао као свештеник у Стоцу, присилно доведен, мучен и жив бачен у јаму Ржани до.

Литература:

Група аутора, Споменица православних свештеника 1941-1945. године, Савез удружења православних свештеника, Београд

Динко Давидов, Тотални геноцид - Независна држава Хрватска 1941-45, Завод за издавање уџбеника, Београд,

Божидар Н. Чучковић, Злочини у Херцеговини у II свјетском рату, књига I и II

Милован Турањанин, Гријех и неправда, Видослов

Манојло Ћук

ЈАМА ЈАГОДЊАЧА НА РЖАНОМ ДОЛУ - МЈЕСТО УСТАШКОГ ЗЛОЧИНА НАД СРБИМА ПОПОВА ПОЉА И ОКОЛИНЕ

Овакви скупови о страдању херцеговачких Срба у вријеме Независне државе Хрватске показаће нам, по ко зна који пут, послије седамдесет и двије године, колико смо били национално инертни, неинформисани, несабрани, а надасве и дан-данас немоћни и слаби да одговоримо актуелном историјском тренутку у коме живимо. Нажалост, тако то дође да ми знамо да евидентирамо само оно што нам се догађало (а видите колико каснимо), док не видимо да се и данас батргамо у сопственој крви као жртве дугорочне националне стратегије наших вишевјековних непријатеља.

Данас сам овдје пред вама само из једног разлога, породичног и обавезујућег: крв мојих предака никад ме није престала да опомиње и не да ми мира, јер ме опомиње име које носим, име петнаестогодишњег стрица Манојла, живог баченог у јаму на Ржаном долу, те страдала моја три кољена од усташке каме. Не имадох до ове године у породичном гробљу мушког гроба ни коме име на надгробној плочи насловити, јер је петнаестогодишњи стриц Манојло бачен у јаму а са њим је бачен и његов четрдесетогодишњи отац му Јово, а без трага нестаде и његов шесдесетосмогодишњи отац Мијо. Стриц Манојло и дјед Јово и прадједа Мијо су три породична кољена три стуба порушена усташким геноцидом, а пуком срећом је мој нејаки отац Данило

избјегао смрт и Чучковић оставио трага у нашој лози и данас мене да бесједим.

Као члан породице страдалих од усташког погрома на херцеговачким просторима, казиваћу о судбини само неколико стотина Срба из једног дијела Попова поља, тачније из горњепољског дијела што обухвата двадесетак села. И по ко зна који пут (ово ће се показати као незаобилазна чињеница што нас упућује на закључак) вријеме догађања незапамћеног злочина смјештено је на тај црни српски понедјеља, 23. јун 1941. године. Ишчитавајући раније зборнике са округлих столова одржаних широм Републике Српске,не можемо се отети утиску да је пројекат истребљења Срба у дијелу Бих који је био заокружен границама НДХ планиран од самог проглашења НДХ априла 1941. Жетва смрти над српском нејачи (старци, дјеца, жене) војно способних није имала никакво правило осим: Не остави ни српско уво и затри све пушком, камом и јамом!

За све оне који ће некад да ишчитавају текст овог зборника, а поготово за оне који нису са овог подручја, мораћу мало поближе географски и геополитички приближити мјесто крвавог пира усташа Источне Херцеговине, тачније горњепољског дијела Попова поља.

Попово поље се налази на рубном дијелу и предратне и дејтонске границе општине Требиње, смјештено југозападно, са почетком поповопољске равнице, тридесетак километара од Требиња, наставља се плодном равницом уз ријеку Требишњицу још петнаестак километара. На плодно поље и врло значајну житницу наслањало се више од педесет села, што поповопољских тако и бобанских села наше општине, те општина Љубиње, Столац и Неум. Попово обухвата око 4.000 хектара обрадивих површина, а од тог грунтовно Срби су посједовали 48% поља, а око 4 процента била је државна својина, те муслиманска 2%, а остатак у приватном посједу су имали Хрвати. Истичем да су до Дејтона готово све површине припадале општини Требиње, изузимајући неколико десетина хектара који су припадали општини Неум. Ове врло значајне податке потцртавам из два разлога. Један је познат и уобичајан за све просторе НДХ да су кољачи и истребитељи Срба програмски и стимулативно од своје вампирске државе за послушност у истребљењу читавих породица за узврат требали добити комплетне домаћинске посједе под условом да се изврши тотално истребљење. Стога и постоји дјелимичан одговор, осим оног генетски патолошког, зашто су убијали све од колијевке до старачког штапа. У

почетку 1941. жртве бијаху војноспособни, а послије се убијало до тоталног истребљења... Мржња и похлепа извирали су са дна животињског нагона људске врсте, обликованог идеологијом ватиканског крижа и исламског полумјесеца. Не чуди што је помор православних Срба без краја и, нажалост, стратегија затирања трају у континуитету до данашњег дана. Доказ за ову тврдњу су догађаји из деведесетих као наставак процеса помјерања западне границе католичанства ка истоку Попова поља, обликовани у Дејтонском мировном споразуму. То је онај други разлог зашто је српско Попово поље скоро нестало кроз два процеса: оног НДХ-азијског и овог дејтонског. Нећу и не смијем да вјерујем да је наш дејтонски преговарачки тим, међу којим је и уважени проф. Владимир Лукић, знао да се оних 1% мањка територије Републике Српске управо уклопио у подмуклу стратегију Анте Павелића и његова насљедника Фрање Туђмана у стварању новонастале хрватске општине Равно на већински српској земљи претварајући стратешки план у стварност. Дејтоном је нестала српска бобанска површ све до Иванице (прекомпована у залеђе Дубровника) са преко тридесет српских села и заселака, а обрадиво плодно Попово поље је подијељено Дејтоном - 3.000 хектара Федерацији а 1.000 хектара Републици Српској. (Присјетите се раније наведеног грунтовног односа у обрадивим површинама.) Остала су српска села у Федерарацији, остао је значајан туристички потенцијал пећине Вјетренице, за нас Поповце и једина луч духовне свјетлости, манастир Св. Ваведења, задужбине Немањића из 13. вијека. Узели су нам ослонац опстанка у микроиндетитету поповских Срба и ништа више није исто послије таквог духовног губитка. Игуман овог манастира у Завали крстио је прадједа Трипу 1860. и мене тачно 100 година послије, 1960. За само два километра ваздушне линије са свеколиком српском земљом отета су два значајна потенцијала и у духовном и привредном смислу. Да цинизам буде већи, чак се нама понудила шарена лажа да смо од Дејтонског споразума до Париске конференције закинути дебљом оловком којом је уцртавано разграничење. Убијеђен сам да нигдје као у Попову није примјетна та перфидна усташка стратегија геополитичког планирања. Не истичем ово случајно узимајући у обзир да подаци којима располажем за десет до двадесет година ће бити евидентни, а лаковјерним Србима зачуђујући.

Зато ћу вас подсјетити да је још у мају 1992. године хрватски генерал Јанко Бобетко у "борби за јужни фронт“, када је окупациона хрватска војска агресијом на БиХ, за коју је и те како међународни фактор знао

а нико није хтио да је примијети, дубоко ушла на територију требињске општине и у највећим ратним дејствима изграђиван је административни центар општине Равно. Извођени су бетонски радови у паузама између арљтиљеријске ватре. Показало се три године послије да су те 1992. Хрвати већ имали федералну границу у Херцеговини. Дочим, то је био само наставак почињеног геноцида над Србима 1941. Војска хрватског агресора је тих мајских дана довела са собом њемачке инструкторе и обавјештајце на бобанску површину да се успостави безбједна дубина залеђа Дубровника за стратешки јадранско-јонски пут са неумским коридором који ће повезивати копненим путем Хрватску. Данас се то питање код Срба користи у дневнополитичке сврхе, а и не знамо да је то давно ријешено. За оно што слиједи на овим просторима ми ћемо двије хиљаде двадесет пете године бити као затечени! Нажалост, сваки нам пут њихови планови постану јасни тек кад платимо високу цијену свог инфериорног положаја суживота на Балкану. Често се питамо како то да нам је потребно десет и више година да увидимо планове наших сусједа. Ваљда је сваком јасно да се ради о дугорочној националној стратегији која се систематски проводи на штету Срба уз вјековну подршку католичке ватиканске Европе, а у новијој историји и Њемачке. Нажалост, ми заслијепљено вјерујемо да ће нас оставити на миру и да су постигли свој историјски циљ.

Вјеровали су и моји стричеви и дједови да им комшије Хрвати из села Дубљани неће ништа и тако су се искрено и наивно и понијели тих јунских дана 1941. године. Отац ми је причао да су само неколико дана прије злочина у нашој кући пили вино и јели рибу гаовицу комшије Вукосавићи, Миочи и Матићи и дједа Јову ми тапшали по рамену обећавајући: "Не бој се ти, Јово, ништа док смо ми ту, вама у селу неће фалити ни длака с главе!“ Само седмицу послије финог комшијског гледања исте те усташе звали су мога дједа који је био на води, на барци, да се довесла у крај и да са њима пође у сеоску школу. Можете замислити коју је наивност и вјеру имао Јово када се на њихово дозивање вратио са воде и невезан отишао на тобожњи састанак.

Да ироноја буде већа, двојица усташа и Јово чекали су на улици док му супруга Перса (моја баба) не донесе од куће капут. У овим дешавањима око прикупљања српског живља у Попову догодио се и један необичан догађај који само потврђује колико је пројекат уништења Срба био разрађен и припреман, а надасве национално фашистички

дисциплинован, да су изузеци биле пука случајност и ако су се догађали имали су прецизирану завршницу. Пет дана прије тог понедјељка 23. јуна поштар у селу Величанима Иво Богдановић, Хрват из Сланог (општина дубровачка), добио је задатак од усташе Јуре Бороја, на једном организационом састанку у Равном да два дана раније обавијести све домаћине и војно способне да у понедјељак 23. јуна у 8 сати дођу сви код сеоске поште на један важан састанак. Иво није испунио задатак знајући каква је крајња намјера усташа, већ је дочекао усташе тог јутра у празној пошти. Судбина поштара Иве била је као и Срба, везан је и у вечерњим сатима доведен у величку сеоску школу. Послије сам сазнао од Јова Ковача који је побјегао то вече са јаме да се посљедњи попео на камион и да је био везан у пару са мојим петнаестогодишњим стрицем Манојлом. Они који су улазили посљедњи у камион били су први на јами, тако да постоји вјероватноћа да су у јаму бачени први из ове поповске рације. Ово нам само говори како је постојао само један човјек међу хиљадама звијери и каква га је судбина задесила. Данас можемо само нагађати какво је било усташко разочарење и шта би остало од села да је план прикупљана проведен по замисли команде из Равног. Показаће се у даљем току рата да су недовршене послове из '41. по сваку цијену жељели докрајчити 43. и 44. године. Тог 23. јуна усташе су успјеле довести у школу 33 Величанаца, све на превару с вјером комшијском и без опаљеног метка.

Очито да је план у јутарњим сатима тог 23. јуна био поремећен, те су остала села горњег дијела Попова поља у прикупљану свакако "рађена“ са ослабљеном бројности усташа. Да би догађаји тог дана били боље реконструисани, те да би слика поповске равнице била потпунија, кратко ћу у неколико реченица приближити поповски амбијен тих јунских дана.

Ријетке су године када крај јуна дочекају необрађене поповске оранице и да поплавне воде остану преко осам мјесеци на пољу, како се догодило те 1941. Воде се повлаче са врха поља тако да све радно способно становништво прати скоро у стопу, тик иза воде, да се што прије обради зарудјела поповопољска земља. Брзо се отме за обраду, ако се прикасни и само два дана. Влага се прати у корак, ако је могуће да се оре на пола њиве и ако је друга половина још под водом. Питање је таквих година хоће ли се кукуруз стоданац пожњети прије него дођу нове октобарске воде, или се таквих година остаје без љетине, што би свакако водило општој глади. Усташе, а још наше комшије,

добро су знале да на такву годину, када се прикаснило са сјетвом, све радно мушко способно становништво хрли на поље и да се освиће и замрче на сјетви. Знали су они и те како добро да је право вријеме и да ће бити најефикасније купљење Срба комшија у тих неколико дана. За сабирни центар изабрана је предратна основн школа у Величанима на сеоском дијелу Буљковца. Зато је прво требало завршити Величане, и ако је још вода била испод села, онда од горњег дијела поља опколити тежаке на њиховим њивама и обруч стегнути до воде. Тог јутра на релативо малом подручју, по казивању свједока догађаја, орало се са више од 250 пари волова, тако да можемо претпоставити колико је радне снаге опслуживало ораче. Тог јутра Хрвати нису изишли на своје њиве, што ником ни на памет није пало да се ради о замци док нису почела прва везања и спровођена у Буљковац. Зато се још једном потврђује да је поштар Иво Богдановић једини био достојан да се назове човјеком. Хрвати на читавом простору Попова знали какве су припреме и сви су били на истом задатку.

Потврђујући ову тезу свеопштег хрватског циља морам се осврнути на један догађај у току тог дана. Када су усташе добрим дијелом привели послове до сутона, доведена је једна група Срба из села Драчева. Претпостављајући да је све намјештена клопка, и да се спрема стравичан злочин, Владо Сетенчић је уграбио моменат да се истргне усташи који га је изводио на везање пред школом. Кренуо је да бјежи према брду сјеверно према Дубљанима. Скоро триста метара кроз пушчане куршуме успио је побјећи у вријеме предвечерја, али ипак тешко рањен довукао се у заплећак једног повећег камена у правцу села Дубљани. Сутрадан у јутарњим сатима чобаница, Хрватица Марица Ћојић, пронашла га је те се вратила кући и довела усташе. Владу су израњавана а жива свезали за камион и вукли макадамским путем 8 километара до јаме на Ржаном долу, тако да је готово раскомадан дошао до одредишта. Показало се по ко зна који пут да су Хрвати били сви на истом задатку.

Поред оволико просуте крви поповопољског српског голоруког народа, када чињенично знамо да на читавом простору Попова не постоји скоро ниједна кућа која није дала цивилне жртве, скоро, готово је за не повјеровати да су сви ови бездани и јаме забетонирани шездесетих година.

Долазећи у вријеме вађења костију и сахране поповопољских мученика, велики српски пјесник Матија Бећковић је међу извађеним личним стварима покојника примијетио наливперо и добро инспирисан

и огорчен написао презир као клетву свима нама који смо саучествовали у злочину ћутања у вријеме комунистичке државе. Ево само неколико стихова Бећковићеве пјесме:

ПЕРО ИНЖИЊЕРА ОБРАДОВИЋА

У Источној Херцеговини
У Ржаном долу
На дну јаме
Међу костима
Дрвеним чешљевима и гумењацима
Разнобојним закрпама
И крпљеним марамицама
Плетеницама и укосницама
Зрнима ражи
Понетим у џеповима и обојцима
Нађено је налив-перо.

Кад је изјамљено
Послије педесет година
Одмах су познали
Перо инжењера Обрадовића

(завршни стихови пјесме)

Кажу да се немо и неисписано
Вратило у јаму и затрпало само
Само себе запечатило
На небу и на земљи

И не чује се живо.

Чека неког достојног да га нађе
Јер још нисмо народ коме је припадало.

Пронађене личне ствари мученика извађених из јаме, међу којима је и наливперо

Ево се и данас перемо од срама и призивамо Бога са понизним изговором: Опрости нам, драги Боже! Опрости нам што смо своје најближе педесет, шесдесет година и више оставили разбацане по монструмској Хтватској држави не чинећи готово ништа до деведесетих да им ишчитамо само имена и да достојно обиљежимо њихова мјеста вјечног мира.

Склони смо да тражимо некакве изговоре и правдања и да по инерцији смишљене комунистичке лексичке творевине квалификујемо ове жртве поједностављено и уопштено као жртве фашистичког терора. Нажалост, истина је само дјелимична. То су цивилне жртве искључиво фашиста, усташа, Хрвата. Све приче које сам годинама слушао од мојих родитеља, комшија, родбине везане за период '41-'45, а које се тичу страдања цивила на десној страни Попова поља, односиле су се само на комшије, истребитеље, усташе Хрвате.

Данас је тешко повјеровати да је о толико почињених злочина врло мало записано. Тек осамдесетих година, тачније 1986, Божо Славић је написо можда и најзначајнији документ о дешавањима у Попову те 1941. години у књизи "Попово поље у Народноослободилачкој борби“, као учеаник НОБ-е, имајући срећом као саговорнике за монографију, још живе судионике који су побјегли са јаме, Јову Ковача из Величана, Анђелка Поповића из Дријењана и Перу Миситу из Кијева Дола. Срећом да је Божо Славић у својој књизи забиљежио аутентичну причу, и мени добро познату, поготово од комшије Јова Ковача, као једног од кључних свједока у послијератним суђењима неким усташким злочинцима.

Предратна основна школа у Буљковцу – село Величани
(сабирно мјесто Поповаца 23. јуна 1941. године)

Преживјели са Јагодњаче (Ржаног дола) казују

Иако су усташе подузеле све мјере да нико ко је одведен на Јагодњачу не преживи, јер мртва уста не говоре, свједоци су ипак остали. Тројица њих: Анђелко Поповић из Дријењана, Јово Ковач из Величана и Перо Мисита из Кијева Дола успјели су, кад су одведени у близину јаме, да се ослободе везова. Јурнули су кроз усташе и нестали у ноћи. Запраштали су за њима пушкеимитраљески рафали. На срећу, без успјеха.

Казивање Анђелка Поповића једног од тројице преживјелих са јаме Јагодњаче:

"Дана 23. јуна 1941. године већина људи из горњег дијела Попова поља орала је у пољу. Свима се журило да што прије засију обрадиве површине, како не би остале необрађене због наглог повлачења воде. Да би се радови на вријеме завршили, многи су људима помагали са запрежном стоком из других села Попова и Бобана. Изненада, око 11 сати дотрчала је у поље жена Боже Дерикучке из Величана и тражила свог мужа. Успут нас је све обавјештавала да су у Величане дошле усташе, да хватају све мушкарце и да их одводе. Моје комшије и ја испрегли смо волове из јарма и почели да бјежимо у правцу Лисине. На несрећу након једног сата вратили смо се на њиве да наставимо орање, јер смо помислили да усташе неће ни доћи, поготово да неће залазити у поље. Управо кад смо наставили са орањем видјели смо да кроз Драчево иду путничка кола и камион. Дошли су у Мркоњиће и скренули цестом према Пољицу. Усташе су искочиле из камиона и пошле према нама. Чим су се примакле орачина, запуцале су из пушака: Ватру су отворили за оним који су бјежали. Ја сам одустао од бјекства, кад је један усташа искочио преда ме. Одмах су ме усташе, са групом комшија, спровеле под Мркоњиће. Ту су нас прикупиле и потјерале у Величане ,гдје су нас затвориле у школу. Било је негдје око 15 сати.

Око школе је постављена јака стража. У 20 сати дошао је камион. Усташе су га натрпале људима, којима су везали руке позади. Отишли су у правцу Љубиња. Сат касније дошао је други камион по људе. И они су одведени у истом правцу. Нешто касније повезали су све нас који смо остали, појединачно, а онда по двојицу заједно. Истјерали су нас на цесту и потјерали у правцу Љубиња. На изласку из Величана стигли смо камион који је посљедњи отишао од школе. Био је у квару.

Све су људе стјерали с њега, прикључили их нама и заједно нас постројили. Ту нам је један усташа рекао да смо заробљеници и да нас воде у Љубиње на саслушање. Рекао нам је да ће отићи кући сви они који не буду криви. Још је додао да се морају поштовати хрватска држава и усташка власт. Дошли смо до Струјића. Ту су нас мало задржали, јер су усташе однекуд доносиле воду и пиле. Наставили смо. Прошли смо поред Котеза и дошли на двјеста метара до јаме на Ржаном долу, за коју нисмо знали да постоји. Усташе су нам наредиле да клекнемо на кољена. Један од нас је покушао да бјежи. Усташе су га на мјесту убиле. Један од усташа је наредио да сваком ко покуша да бјежи пуцају у главу.

Клечећи на кољенима примијетили смо, јер је била мјесечина, да некуд воде људе са чела колоне. Послије тога смо чули јауке и пуцње. Мало касније нам наредише да легнемо на леђа по цести, на руке које су везане на леђина. Одмах послије тога наишао је камион па су нам наредили да се склонимо на лијеву страну цесте. Тешко је то било извести, јер смо били везани по двојица. Камион је прошао, а неко се подигао да бјежи. Усташе су отвориле ватру и убиле пет људи. Том приликом је рањен и Марко Марковић, који је био везан са мном. Зајаукао је од болова. Усташе су и даље одводиле људе са чела колоне. Дошао је ред и на нас. Док сам лежао на леђима, успио сам да одријешим коноп на десној руци. Кад су нам усташе наредиле да устанемо, Марко Марковић ми је рекао да не може устати јер је рањен у ногу. Псујући му српску мајку, наредили су да иде на једној нози. Некако смо успјели да устанемо. Док смо чекали одлазак на јаму, ја сам се потпуно ослободио конопца. Један усташа је примијетио да нешто радим, па ми је ставио пушчану цијев пред очи и рекао да ћу добити што ме сљедује. Усташе су нас дванаест потјерали према јами. Нисам могао одмах да бјежим, јер терен није био погодан за бјекство. Када смо се приближили јами на око 70 метара, опазио сам да је терен погодан. Нагло сам скочио и између усташа потрчао уз брдо. Усташе су запуцале и раниле ми прсте лијеве руке. Трчале су кратко вријеме за мном, а онда су одустале, мислећи да су ме убиле. Успио сам да побјегнем. Био је 24. јуни, око два сата. Прешао сам цесту и отишао у збјег. У предјелу Бјеласнице нашао сам велики број људи, жена и дјеце из поповопољсских села, који су избјегли испред усташа. На Вјетреном долу састао сам се са комшијама из села.“ 1

[1] Попово поље у НОБ-и , 1986.

Бетонирано ждријело јаме Јагодњаче – Ржани до

Ево казивања Јова Ковача, још једног свједока стравичног злочина, из исте књиге Божа Славића "Попово поље у Народноослободилачкој борби“:

"Рођен сам 1902. године у селу Величанима, гдје и данас живим. Говорити о рату не могу, а да се не сјетим догађаја на дан 23. јуна 1941. године. Тога дана група усташа упала је у моје село и околна села. Тада је у Величанима ухваћено око 40 људи, међу којима је био и Иво Богдановић из Сланог у Далмацији. Довели су нас у основну школу у Величанима. Ту су смјестили и људе које су похватали у околним мјестима. Не знам тачно њихов број. Нико од нас није знао зашто су нас ту окупили, ни куда ће нас водити.

Када је пао мрак везали су нас по двојицу са рукама уназад. Једну групу су издвојили и смјестили у камион. У том камиону сам био и ја. Везан сам са комшијом Божом Достићем. У камиону сам познао и Лазу Славића. Упутили су нас према Љубињу.

У међувремену док сам био у камиону успио сам једну руку извући из конопца, а другу сам ослободио када сам изашао. Камион се зауставио петнаестак метара од Ржане јаме. Постројили су нас према јами. Поједини људи су запомагали и правдали се да нијесу ништа криви. Усташе их нијесу хтјеле чути. На челу колоне се чуо пуцањ. Скочио сам у шуму и почео бјежати. Пуцали су али ме нијесу ранили. Бјежао сам шумом и дошао у прво село. Тамо су ме људи препознали и пружили ми прву помоћ.“[2]

Тог црног понедјељка 23. јуна 1941. године усташким планом заокружена је десна страна Попова поља и обухваћена су села од Галичића до Жакова. Сутрадан настављена је хајка на Србе на другој страни Требишњице, а показало се послије да је била мање успјешна за усташе, пошто се информација о страдању у понедјељак проширила на остатак Попова.

Судионик догађања 23. јуна Анђелко Станковић и данас је међу нама. Живо аутентично свједочење ја сам записао тек прије двадесетак дана, а надасве ми је драго да у овом добро закашњелом историјском пројекту постоје свједоци из тог времена. Ево казивања Анђелка Станковића:

[2] Божо Славић, Попово поље у НОБ-и, 1986.

"Ја сам Анђелко Станковић из села Пољице – Попово поље, гдје сам и рођен 1926. године. Био сам дјечак од 16 година те '41. Тегобу живота без оца, који је умро 1938. године, морао сам носити још као дијете, тако да је и орање на њиви падало на моја плећа. Ове ратне године у помоћ око сјетве дође ми тетак Јоле Косовић из села Раптију са Бобана.

Тог дана, 23. јуна 1941. године, колона тежака са воловима у јарму и свом опремом кренула је из Пољица прије зоре цестом у поље. Кренули смо ка мосту да пређемо на десну страну Требишњице, гдје нам је у посједу већи дио обрадиве земље. Из нашег села се ради удаљености до пољичких имања креће врло рано, што би се рекло, у прве пјевце. Вјероватно је и тог јутра било нешто око два по поноћи када смо кренули, а скоро читав сат ће нам бити потребан да дођемо на своје парцеле. У три и фртаљ показаће се на истоку плаво небо најављујући зору, али ни тада неће претегнути дан да се добро види. По мојој процјени, из села је тог јутра кренуло између 35 и 40 пари волова са свом опремом и тежацима, тако да је колона морала бити дуга скоро два километра. Моја породица, мајка, тетка и тетак Јоле Косовић, нашла се тог јутра баш на челу колоне. Надомак моста на Требишњици сретнемо двојицу младића, за које сам претпоставио по гласу да се ради о млађим људима, који су нам дошли у сусрет из правца поља, а никад нисам сазнао ко су били. Како је још била ноћ нисам примијетио да имају икакво оружје или некакав пртљаг. Називајући нам добро јутро стали су поред нас. Доста тихим гласом су нам рекли да данас не идемо у поље и да се одмах враћамо пошто ће усташе у току дана покупити ораче по пољу. Чак су споменули и село гдје су све покупили и поклали, али ја нисам разумио које су село поменули.

Ја никад прије нисам чуо за име 'усташе'. Ови људи који су нас упозоравали нијесу се представљали ко су, али су упозорили сваког појединачно дуж колоне, како сам то касније чуо и од осталих. Мој тетак је имао тада 40 година и та информација га није ни мало узнемирила. За разлику од тетка, ја сам дрхтао од страха, јер никад нисам чуо у мојих

16 година да се људи кољу, а посебно да се бацају у јаме. Искрено речено, мени се од тог момента није ишло на поље, али шта сам могао кад из колоне нико не одустаје. За крато смо послије тог сусрета дошли до наших парцела и свако је до прве зоре успио заорати прве бразде, овог прољећа, на својој земљи те '41. Радило се журно да се ухвати што више док су волови мирни, прије него угрије када ће их нападати муве. Нешто послије осам у Драчеву су одјекнуле прве пушке. Кратко послије тога и у правцу Дријењана се чула појединачна пушчана паљба, што је за мене био знак да би требало бјежати. Интеренсантно је да ни тетак Јоле, па ни остали, нијесу обраћали пажњу на то шта се то догађа у Драчеву и Дријењанима. Мене је подилазио страх и стално сам погледиво према Мркоњићима размишљајући: ако из Мркоњића камиони крену према пољу ја остављам и тетка и волове и бјежим према мосту, што сам за врло кратко времена и учинио. Кренуо сам да се склоним, а мајка ме је пратила у стопу. Ишли смо њивама поред цесте која надомак моста прави кривину, тако да сам се одатле окренуо и видио камионе неких триста метара у кретању према нама. Видио сам да нема шансе да безбједно пређемо мост. Ријека Требишњица онако разливена и плавна изгледала је мени дјетету као Дунав. На неколико метара до моста је пропуст испод цесте, па смо се ја и мајка завукли у тај пропуст. Ту смо склоњеног нашли и комшију Перу Миљевића (1905). Само што смо ушли у склониште камион је затутњао изнад наших глава. Из кабине је изишао усташа Никица Вукосавић из Дубљана кога прије нисам гледао, али сам касније од старијих сазнао да је то био он и да је предводио ту акцију у нашем дијелу поља. Уз псовке и пријекор са камиона су спустили једног њиховог који је био повријеђен вјероватно ради наглог кочења за кога смо касније утврдили да је добро пијан. Чуо сам Никицу како пита остале који је овај и ко му га је оваквог послао. Чуо сам како је један од њих одговорио да је Саџак из села Жабице код Љубиња. Од раније сам чуо за то презиме и знао сам да су Саџаци муслимани. Никица Вукосавић је наредио да тог повријеђеног а пијаног оперу на ријеци и да га одвезу на жељезничку станицу у Пољицу, те да га пошаљу у болницу у Мостар. Када су њих тројица

дошли до воде готово да су нас могли примијетити. Срећом, нико од њих није загледао у нашем правцу и избјегли смо сигурну смрт. Добро сам видио ову двојицу како држе оног повређеног у главу, који је, док су га умивали, повраћао. Док се све то догађало са овим пјаним чуо сам разговор усташа изнад нас, поред камиона. Један пита колегу колико има метака, а овај други одговара да има само два. Овај први је прокоментарисао да је он све испуцао и да нема више ниједан. Послије смо сазнали да су у кретању од Мркоњића са камиона силазиле мање групе од 5-6 усташа и покривали поље у претресној формацији у дужини око четири километра. Кренули су од пута низводно затварајући обруч према води. Док смо боравили у овом склоништу, а камион изнад нас отишао у Пољице, чуло се усташко дозивање и по који пуцањ негдје у дубини поља. Имајући у виду да је то јутро из мог села Пољица било преко стотину тежака, ухваћено је њих једанаест и одведено у основну школу у Буљковац-Величани. Те исте ноћи су бачени у јаму, а ту информацију смо добили тек за два дана, када су са јаме побјегли Јово Ковач, Анђелко Поповић и Петар Мисита. Да не заборавим да вам довршим причу о тетку Јоли и тетки које смо ја и мајка оставили на њиви кад смо побјегли према мосту.

Тетак Јово је на одоравку њиве одгрнуо мотиком мало дубљу бразду, легао у њу,а тетка га онда покрила троскотом (пиревином) коју су жене тријебиле из земље приликом орања. Тетка је, кад га је зашушкала у троскот побјегла узводно према Лугу. Тетак ми је испричао кад смо се сакупили на њиви да су усташе долазиле до њиве само педесетак метара до њега и прокоментарисале да су и са ове њиве побјегли орачи. Бјежало се и сакривало гдје је ко у том тренутку успио. Комшија Јово Радоња нам је причао послије да је он одгазио кроз воду стотињак метара низводно, док му вода није дошла под браду. Склонио је главу за један врх драче и одатле посматрао кад су усташе дошле на њиву и кад су жене питали гдје су им мушки. Остао је жив и нијесу га примијетили. Доста орача је тражило спас препливавајући Требишњицу, и тог јутра се као лош пливач утопио Сава Сетенчић само неколико стотина метара низводно од моста гдје смо се ми сакрили.

Тог 23. јуна усташки лов на тежаке на својим њивама завршен је негдје до ручка. Послије сам сазнао да су пјешке заједно спроведени до Величана. Тек 24. јуна у уторак су усташе дошле у моје село предвођени Видом Жутцем из Равног и Никицом Вукосавићем из Дубљана и одвели Ристу Миљевића (1889), који је био предсједник пољичке општине и сина му Јову /(920). Тај дан су одвели и Бору Нинковића из Требиња који је био службеник у Општини Пољице.

Ови јунски догађаји и усташки покољи по селима Попова поља помјерили су становништво у околна брда гдје је за кратко дошло до самоорганизовања и наоружавања за самоодбрану. О томе се много, много више записало, а то и није тема вашег интересовања.“

Исти тај дан на горњепољском дијелу Попова нашао се и Ристо Гавриловић из села Седлара са братом Анђелком. И у њиховој породици се нестрпљиво ишчекивао дан кад ће вода да се повуче са њихових парцела и да се крене са орањем. Ристо Гавриловић је 1926. годиште, тако да је та два црна дана за Попово добро запамтио. Ево његова казивања о догађајима 23. и 24. јуна 1941. године:

"Ја сам Ристо Гавриловић, Савин, рођен сам у Седларима 1926. године. Рат сам и те како добро запамтио, тако да ми је сваки догађај из тих година остао урезан у сјећање. Тако се добро сјећам и тог јутра 23. када сам са братом Анђелком са два пара волова пошао на орање. И та зора и прво свитање није ни на небу било исто као осталих дана. Ништа ми се није причинило, то је стварно био необичан призор.Тог јутра небо се црвенило као да је најављивало невину крв орача и тежака Поповаца која се и пролила баш тог дана. Исти такви призори на небу су се догађали и по паду старе Југославије. Стари људи су причали да се та појава догађала прије Видовадана 1914., пред сам почетак Првог рата. Ми смо тог јутра рано дошли на орање, и већ смо по доласку затекли тежаке ораче који су зору на њивама причекивали да што прије заору бразде. По мојој процјени, о том сам размишљао и послије, на површини од неколико десетина хектара, тог јутра се радило са више оде двјеста педесет пари волова. Израчунајте сам и о коликом

се броју тежака ради, знајући да сваки јарам мора опслуживати најмање двоје људи. Било је ово право мјесто и вријеме да усташе почине злочин и да похапсе невине људе а, нажалост, све знане своје комшије. Да би ова моја прича била детаљнија, морам се вратити уназад неколико мјесеци. Мој отац Сава је чак у априлу, одмах по проглашењу НДХ, позиван у Равно, пошто је био вијећник Зетске бановине од 1929. до 1941. године. Сплетом околности код нас је неколико година уочи рата днадничарио Хрват Перо Пркут из Дубљана кога је мој отац плаћао некад новцем а некад у храни. И кад није радио мајка и отац би његовој жени Манди дали понешто хране да прехрани породицу. Наше комшије Хрвати су много прије српског погрома у Попову сви знали шта нам се спрема. Један од ријетких који је желио помоћи нашој кући је тај Перо Пркут кога морам споменути. Он би послао своју жену Манду у Драчево код Ристе - Рићуна Курилића, а онда би Ристо из Драчева долазио код нас и оца упозоравао да не иде у Равно. Зато је моја мајка, на други позив оцу у мају мјесецу да врати одликовања у Равно, лично отишла и однијела два ордена која је отац добио од краља Александра 1930. и 1931. године. Почетком јуна, чим је успостављена усташка власт у Равном на челу са Јуром Бојем, већ су биле забране кретања становништва из села у село. Могло се очекивати зло, али поповски Срби су све до проливене крви вјеровали да им то неће урадити комшије. И када су Поповци побацани у јаму, неколико дана послије, кад је до,нас дошао Перо Мисита и испричо шта се десило, нико од старијих није повјеровао у ту причу. Замисли каква је то била вјера у наше комшије!

Али тог јутра 23. јуна кад је почело пуцање у Драчеву, Дријењанима и Мркоњићина,па онда на ћуприји, народ се већ ускомешао и почео да изјармљује волове и да се повлачи низводно и према ријеци. Нијесмо се ни ми двоумили. И Анђелко и ја ћемо за час доћи до ријеке. На ријеци се већ накупило доста народа. Ријека је велика и неки ослушкују да ускоче у воду. Кад смо ми дошли до воде видјели смо Николу Сетенчића из Драчева како се дави и да га вода носи. Отприлике нас је ту на једном мјесту било тридесетак, што Бобанаца што Седлараца. Једни друге соколимо

да запливамо. У том моменту Ристо - Цице из Туља прилази, вади нож и вели: "Људи, пливајте, ја ћу их чекати па нек мене убију. Донио сам крвав шињел из 61. пјешадијског пука из Тузи и ја их се не бојим!“ Добисмо мало снаге и крену масован прелазак преко ријеке. Многи су изгубили и робу и обућу и тако смо и голи и боси дошли до под пругу. Сачекали смо да прође воз који је стајао у Грмљанима и прешли штреку и право у наше брдо. Изишли смо на Лукаче, па на Јабуковац. Ту нас је било петнаестак. Мало касније нас неколико приђемо на врх Осоја да с брда видимо шта се догађа у пољу. Видимо са тог брда све ко на длану. У пољу прође који во и по која жена, а њиве само зашареније започете. Оном тамо страном поља главним путем видимо групе као покидану композицију воза. Усташе пјешке од Мркоњића према Дријењанима и Драчеву путем спроводе групе Срба, а ми тад и нијесмо наслућивали гдје ће да им буде посљедње одредиште. Тек ћемо за неколико дана дознати.

Сачекали смо на стајама скоро сутон, а мајка нам је ту изнијела нешто одјеће и обуће. То вече ћемо сићи до куће, нешто вечерати и са деком преко врата поново у страну. Заноћићемо на стајама. У саму зору Љуба Ковачина ће да пробуди и ћаћу и нас двојицу и да нам каже да је село Седлари блокирано. Имали смо толико времена да се подигнемо и неопажено извучемо даље у брдо. Већ је 24. јун и тог дана ће се рација направити на нашој страни узимајући у обзир да су и Седлари тај дан блокирани. Наше село су блокирале усташе из Орахова Дола и Равног. Ујутро су дошли под село камионом којим је управљо усташа Мишко Брајић из Равног, с њим је био и Виде Жутац и неки Гага. Они су дошли право у нашу кућу. Тражили су оца пријетећи мајци да ће је убити. Тражили су паре пошто су знали да ми је отац Сава био у Америци. Виде Жутац из Равног је претресао кућу и под очевим креветом је у коферу нашо 6 златних прстенова за нас шестеро дјеце и два сата, један сребрни и један златни, који је ћаћа добио са посветом на поклон од њемачке фирме са којом су из Америке имали трговинску сарадњу. Посвета је била на њемачком и била је угравирана на његово име и презиме. Попљачкали су по кућама у Седларима што им је одговарало и тај

дан су одвели Милана Обрадовића и Јовицу Акшама из Чваљине који је занoћио то вече у селу. Одатле су отишли у Пољице и ухапсили и одвели Ристу Миљевића и сина му Јову. Тај дан су у Пољицу ухватили и Бору Нинковића из Требиња који је био службеник у општини Пољице.

Тек за пет-шест дана, још док смо били у брду, сазнали смо за злочин тек кад је дошо Перо Мисита, један од тројице који је побјегао са јаме 23. увече. Ни тад старији људи нијесу вјеровали. Кад је Перо од нас отишо, један од мојих комшија је прокоментарисо да је све слагао, да није могуће да људи људе могу живе бацати у јаму.“

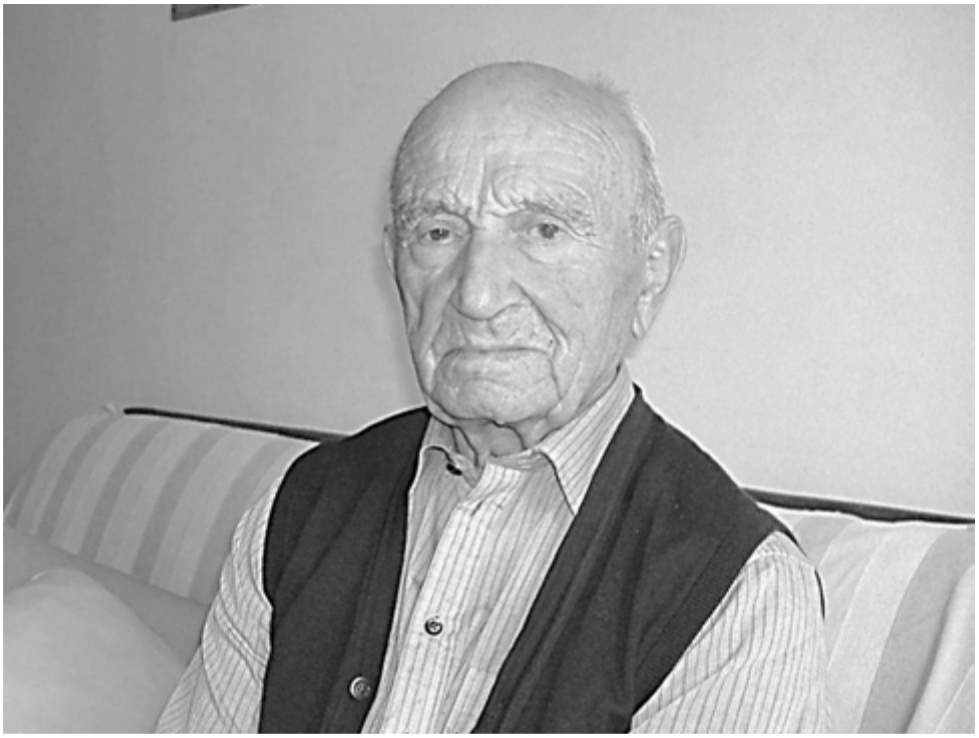

Ристо (Саве) Гавриловић

За та два црна дана за Поповопољце, 23. и 24. јуна 1941. године, усташе су, у њима својственом препознатљивом "комшијском стилу“, што са барке, што са њиве и кућних прагова, похватали и свирепо мучки побили, те у јаму Јагодњачу бацили 185 мушкарца, претежно домаћина. Испод 16 година имали су: Манојло Ћук, Светозар Ћук, Милорад и Томо Лакић, Љубан Оро, те Милан и Перо Прибишић.

Старији од 70 година у јаму су бачени: Никола Глухајић, Ристо Комненовић, Мијат и Никола Семиз и Лазо Славић. План и усташко организовање кренуло је неколико мјесеци прије, а по свим историјским доказима зна се да је Римским споразумом од 18. маја утвђена стратегија усташког организовања у Источној Херцеговини која је проведена од 20. маја до 1. јуна. 1941. године. Павелић је још у вријеме емиграције разрадио ову стратегију коју је сад требало спровести у пракси и на терену. Коначан циљ је био да се уз помоћ Њемачке и Италије, а уз благослов Ватикана, иде на стварање Независне Државе Хрватске на читавој територији БиХ са Сремом, све до Земуна. У тој творевини Срби, Жидови и Цигани немају мјеста, морају се уклонити милом (пресељењем у Србију), или силом (убијањем или католичењем). Војна структура власти која ће истријебити нехрвате су логори на челу са логорницима у већим мјестима и срезовима. У тој формацији за обављање овог монструозног злочина у општинама Равно и Љубиње Павелић шаље свог изасланика др Леона Тоногала, који у Равно стиже 21. маја. Одмах формира логор на челу са логорником Јуром Бојем, загребачким студентом права, који је прије рата емигрирао у Аргентину, а сада се по задатку вратио у своје Равно.

Тогонал и Бојe формирају ројеве по селима и постављају ројнике: Луку Бору за Чаваш и Орашје, Мату Кукрику за Котезе, Перу Чокљата за До, Јозу Миоча за Дубљане, Мату Андрића за Завалу. Формације су спремне и ради се веома брзо. Тако је већ 3. јуна 1941. у Љубињу у присуству Тогонала, Бојa и Јуре Францетића, главног усташког повјереника за БиХ, у строју стајало око 600 усташа из општина Равно и Љубиње. Послије полагања заклетве пред католичким свештеником дон Јосипом Зовком из Равног и Андријом Мојићем из Требимље, били су спремни за злочине, који су одма услиједили.

Прва жртва био је истог тог дана, 3. јуна, угледни домаћин Милојевић Митар из Ранковаца код Љубиња. Убио га је лично, у његовој кући, Тогонал у присуству усташа са усташком одважношћу: "Тко овако неће убијати Србе, бит ће убијен!“ Затим су се рађали масовни злочини, да би за само три мјесеца, до краја августа, у општини Равно и Љубиње било убијено више од 600 Срба, све цивила.

За та два дана покупљени су људи из 16 поповских села и то:

ВЕЛИЧАНИ

1. Дерикучка Данило /Мијатов/ 1910.
2. Дерикучка Никола /Васин/ 1880.
3. Дерикучка Младен /Николин/ 1923.
4. Дерикучка Саво /Бошков/ 1878.
5. Достић Божо /Јовин/ 1897.
6. Достић Урош /Јовин/ 1900.
7. Иванишевић Видоје / Ристин/ 1910.
8. Ковач Васо /Тодоров/ 1892.
9. Комненовић Ристо /Јеремијин/ 1868.
10. Лакић Мирко /Митров/ 1890.
11. Лакић Мијо /Митров/ 1893.
12. Лакић Милорад/ Мијин/ 1893.
13. Лакић Трифко /Томин/ 1881.
14. Лакић Томо /Трифков/ 1926.
15. Милић Мијо /Јовичин/ 1895.
16. Милић Милош /Томин/ 1914.
17. Милић Гојко /Савин/ 1913.
18. Оро Јово /Гајин/ 1924.
19. Оро Лука /Јовин / 1893.
20. Оро Љубан /Лукин/ 1926.
21. Оро Ристо /Ристн/ 1922.
22. Оро Саво /Ђурин/ 1873.
23. Пендо Гајо /Николин/ 1908.
24. Славић Лазо /Трифков/ 1871.
25. Ђук Лазо /Симин/ 1881
26. Ђук Светозар / Лазин/ 1926.
27. Ђук Јово /Мијин/ 1901.
28. Ђук Манојло /Јовин/ 1926.
29. Ђук Мијо /Јовин/ 1923.
30. Цимирот Јово /Мијин/ 1909.
31. Цимирот Милан /Мијин/ 1912.
32. Шарић Арсен /Савин/ 1906.
33. Шарић Душан /Митров/ 1910.
34. Богдановић Иво /Николин 1922. (Хрват из Сланог.- поштар)

ГАЛИЧИЋИ

1. Комненовић Милован /Ђурин/ 1922.
2. Ножица Анђелко /Марков/ 1916.
3. Семиз Никола /Бошков/ 1871.

ДУБЉАНИ

1. Главан Гојко /Ћетков/ 1918.
2. Главан Данило /Савин/ 1907.
3. Главан Душан /Митров/ 1903.
4. Главан Илија /Јованов/ 1894.
5. Главан Мијат /Јованов/ 1898.
6. Главан Спасоје /Јованов/ 1900.
7. Главан Никола /Илијин/ 1882.
8. Главан Јово /Николин/ 1919.
9. Главан Илија /Николин/ 1921.
10. Главан Милан /Николин/ 1923.
11. Јакшић Анђелко /Мишин/ 1894.
12. Јакшић Данило /Перин/ 1892.
13. Јакшић Лазар/ Перин/ 1900.
14. Јакшић Јово /Илијин/ 1906.
15. Јакшић Максим /Јованов/ 1904.
16. Јакшић Мишо /Мирков/ 1909.
17. Јакшић Никола /Ђурин/ 1906.
18. Јакшић Шћепан /Савин/ 1881.

ДРАЧЕВО

1. Анђушић Ђуро /Трифков/ 1890.
2. Анђушић Сава /Ристин/ 1922.
3. Бискуп Лазо /Костин/ 1910.
4. Бискуп Ђорђо /Костин/ 1912.
5. Бискуп Јово /Костин/ 1914.
6. Бискуп Ристо /Мијин/ 1909.
7. Бумба Гојко /Тодоров/ 1902.
8. Бумба Косто /Јовин/ 1896 .
9. Грче Радослав /Јованов/ 1920.
10. Косовић Јован /Лазарев/ 1878.
11. Курилић Петар /Савин/ 1893.

12. Перишић Вељко /Ристин/ 1912.
13. Пешко Васо /Ристин/ 1895.
14. Прибишић Милан /Божин / 1925.
15. Прибишић Перо /Ристин/ 1925.
16. Прибишић Перо /Лукин/ 1902.
17. Рундић Милорад /Илијин/ 1923.
18. Семиз Мијат /Бошков/ 1870.
19. Сетенчић Владо /Јовин/ 1908.
20. Сетенчић Милан /Јовин/ 1910.
21. Сетенчић Васо /Јовин/ 1921.
22. Сетенчић Никола /Ристин/ 1906.
23. Сетенчић Сава /Лукин/ 1870.

ДРИЈЕЊАНИ

1. Бакмаз Милан /Лазин/ 1914.
2. Глухајић Вељко /Михин/ 1920.
3. Глухајић Никола /Перин/ 1886.
4. Гњато Илија /Ристин/ 1908.
5. Драпић Милош /Перин/ 1905.
6. Марковић Марко /Јовин/ 1898.
7. Марковић Милан /Илијин/ 1914.
8. Митриновић Јован /Трифков/ 1909.
9. Митриновић Милан /Ђурин/ 1902.
10. Стојановић Божо /Стеванов/ 1896.
11. Стојановић Митар /Јовин / 1900.
12. Ћаћић Јово /Тодоров/ 1880.
13. Ђорић Јово /Лазин/ 1913.
14. Ђорић Јово /Николин/ 1903.

МРКОЊИЋИ

1. Бошковић Божо /Ристин/ 1919.
2. Бошковић Јован /Илијин/ 1880.
3. Бошковић Трифко /Јованов/ 1917.
4. Бошковић Милорад /Јованов/ 1923.
5. Бошковић Стеван /Лазин/ 1904.
6. Дропо Бошко /Тодоров/ 1890.
7. Куштров Обрен /Лазарев/ 1893.
8. Куштров Вељко /Обренов/1921.
9. Куштров Шћепо /Јовин/1902.
10. Лучић Душан /Мијин/ 1905.
11. Лучић Душан /Алексин/ 1895.
12. Лучић Илија /Радулов/ 1895.
13. Лучић Јован /Ристин/ 1898.
14. Лучић Крсто /Ристин/ 1899.
15. Лучић Јован /Јовин/ 1909.
16. Лучић Илија /Јовин/ 1917.
17. Лучић Лазо /Бошков/ 1901.
18. Лучић Лука /Ристин/ 19.. ?
19. Лучић Ристо /Бошков/ 1907.
20. Милутиновић Лука /Јованов/ 1899 .
21. Милутиновић Симо /Трифков/ 1890.
22. Павловић Илија /Јовин/ 1917.

ТУЉЕ

1. Маслеша Васо /Ристин/ 1901.
2. Маслеша Ђуро /Лазин/ 1902.
3. Црногорац Божо /Ристин/ 1906.
4. Црногорац Ристо /Николин/ 1921.
5. Црногорац Раде /Николин/ 1924.

ЖАКОВО

1. Вукасовић Ђорђо 1865.
2. Јакшић Милан /Јовин/ 1911.
3. Поповић Перо /Лазин/ 1895.

ПОЉИЦЕ

1. Зердо Ђуро /Јованов/ 1896.
2. Зердо Радослав /Јованов/ 1920.
3. Ковачевић Јово /Шпирин/ 1923.
4. Ковачевић Јово /Перин/ 1885.
5. Кусаловић Новица /Мијин/ 1923.
6. Кусаловић Тодор /Савин / 1924.
7. Кусаловић Ђорђо /Ђуричин/ 1892.
8. Кусаловић Чедомир /Ђорђев/ 1922.
9. Љепава Јово /Владин/ 1924.
10. Миљевић Ристо /Јовин/ 1889.
11. Миљевић Јово /Ристин/ 1920.
12. Мостарица Милован /Божин/ 1906.
13. Станковић Никола /Лазин/ 1900.

СЕДЛАРИ

1. Ковачина Саво /Стојанов/ 1901.
2. Обрадовић Милан /Николин/ 1885.
3. Праменко Саво /Ристин/ 1913.

ГРМЉАЉНИ

1. Божић Саво /Васин/ 1907.
2. Делић Лазо /Јовин/ 1877.
3. Курилић Мирко /Ристин/ 1899.

ЗАВАЛА (са засеоцима Будим долом и Маревом љути)

1. Вукановић Анђелко /Перин/ 1894.
2. Вукановић Душан /Вуканов/ 1906 .
3. Вукановић Бранко /Вуканов/ 1908.
4. Вукановић Данило /Вуканов/ 1918.
5. Вукановић Љубо /Јовин/ 1895.
6. Вукановић Јово /Љубин/ 1923.
7. Вукановић Ристо / Јовин/ 1902.
8. Вукановић Ђоко /Јовин/ 1903.
9. Вукановић Ристо /Николин/ 1895.
10. Вулић Данило /Томин/ 1894.
11. Деретић Илија - Илирион 1884. (игуман манастира у Завали)
12. Кораћ Обрад /Николин/ 1884.
13. Милић Мирко /Лукин/ 1885.
14. Мисита Драго /Радин/ 1921.
15. Мисита Живко /Јовин/ 1883.
16. Мисита Бранко /Живков/ 1921.
17. Мисита Мијо /Владимиров/ 1919.
18. Мисита Љубо /Јовин/ 1922.
19. Мићевић Љубо /Јовин/ 1889.
20. Мићевић Драго /Љубин/ 1912.
21. Мракић Вељко /Јовин/ 1919.
22. Мракић Душан /Лазин/ 1900.
23. Мракић Живко /Илијин/ 1912.
24. Мракић Максим /Михин/ 1900.
25. Мракић Милан /Јокин/ 1892.
26. Пендо Никола /Ристин/ 1890.
27. Пендо Светозар /Николин/ 1922.
28. Срба Ћетко /Томин/ 1885.
29. Срба Лазо /Ћетков/ 1916.
30. Срба Томо /Лазин/ 1906.
31. Чалак Анђелко /Лазин/ 1914.
32. Чалак Саво /Мирков/ 1896.
33. Шешељ Рајко /Савин/ 1898.

РАВНО, ЧВАЉИНА,.КОТЕЗИ, ДО, СТРУЈИЋИ...

1. Акшам Јовица /Јовин/ 1885.
2. Бакотић Ристо /Ћетков/ 1888 (Котези).
3. Бакотић Недељко /Ристин/ 1923 .
4. Поповић Ђорђо /Владин/ 1890. (Бјелошев До)
5. Поповић Ристо /Ђорђев/ 1919.
6. Бајало Ристо.– Котези
7. Јањић Трифко.– учитељ, Котези
8. Хамовић Драго, село До
9. Марић Јован, Струјићи
10. Тилимбат Ђоко, учитељ,Струјићи

БОБАНСКА СЕЛА (Добромири, Сливница, Шћеница ...)

1. Вукановић Владо /Симин/ 1907.
2. Вукановић Душан /Николин/ 1896.
3. Милетић Перо /Ђурин/ 1902.
4. Милетић Ристо /Ђурин 1896.
5. Милетић Крсто /Милошев/ 1894.
6. Милетић Милан /Крстин/1914.
7. Милетић Јово /Крстин/ 1921.
8. Радуловић Ђуро /Стевин/ 1912 .

СТОЛАЦ (довезени камионима ноћ прије погрома у Попову пољу и бачени у јаму Јагодњачу)

1. Богдановић Васо /Савин/ 1921.
2. Дрекаловић Жарко /Јовин/, студент 1917.

3. Ђулбабић Јово /Ђурин/,трговац, 1883.
4. Ђулбабић Доброслав /Јовин/, казанџија, 1903.
5. Ђулбабић Властимир /Јовин/, трговац, 1908.
6. Гига Ристо /Јованов/ учитељ, 1881.
7. Гига Димитрије /Јованов/ 1884.
8. Гига Јован /Ристин/ службеник, 1882.
9. Гига Лазар /Трифков/ службеник, 1880.
10. Хамовић Перо /Митров/ златар, 1893.
11. Курилић Илија /Јефтин/ службеник, 1889.
12. Курилић Јефто /Илијин/, студент, 1915.
13. Курилић Страхиња /Илијин/ студент, 1921.
14. Михић Вељко /Лазарев/ шофер 1910.
15. Михољевић Ристо, /Тодин/ 1905.
16. Марић Драган /Перин/ учитељ, 1915.
17. Милићевић Чедо/Васин/ 1919.
18. Митриновић Шћепан/Савин/ 1921.
19. Павић Гојко /Ристин/ 1893.
20. Радојевић Недјељко /Перин/ 1908.
21. Ружић Љубидраг /Михин/ 1013.
22. Ружић Сергије/Михин/ 1920.
23. Ружић Миладин/Светозаров/ службеник, 1915.
24. Спахић Драго /Ђорђев/ 1920.

САПОПЛАТА КОД СТОЦА

1. Јокић Дејан /Стојанов/ учитељ, 1922.
2. Михић Марко /Николин/ студент, 1917.
3. Михић Михо /Николин/ 1920.
4. Михић Јово /Николин/ 1923.

БЕРКОВИЋИ

1. Бјелица Јанко /Перин/ 1897.
2. Васковић Илија /Ђурин/ трговац, 1906.
3. Васковић Марко /Ђурин/ трговац, 1910.

За два дана велике рације у Попову пољу, из разних разлога, затекли су се и људи из околних мјеста Попова поља, тако да су у јаму бачени заједно са Поповцима, и то:

1. Грбушић Ш. Васо 1895 – Врањска код Билеће
2. Козић П. Максим 1899 – Крајпоље код Љубиња
3. Благоје Душан /Симин/, свештеник из Стоца, 1909
4. Кондић Симо /Благојев/ Босанска Дубица 1888
5. Нинковић Боро /Костин/, службеник из Требиња

Поред ових који су ухваћени и усмрћени на јами Јагодњачи – Ржани до, у ову јаму су бацани и столачки Срби, те Срби из Чапљине и Мостара. Неколико година послије невиђеног усташког злочина почињеног над Поповцима, свједоци на суђењима у Мостару су открили да је јама Јагодњача прогутала прве српске жртве ноћ прије, 22. јуна, и да су у тој ноћи у јаму бачена 42 Србина са регије Стоца. Чак и 27. јуна на јаму су камионима довожена унакажена тијела Срба из правца Мостара.

Документација која неоспорно потврђује ове зличине постоји и данас у Архиву Војноисторијског института у Београду, уписана под К.85, бр. 6/91, која у облику усташког извјештаја 4. хрватске оружничке пуковније гласи:

"Заповједник крила Билећа са бројем 86 од 15. српња1941. доставља: Заповједник Оружничке постаје Равно, Петар Дујмовић са тајним. бр. 39 од 7. српња 1941, доставио је извјештај овом крилу у слиједећем:

Цивилне жртве јаме Јагодњаче и цивили побијени на друге начине од стране усташа:

За вријеме усташке организације и њиховог дјеловања у времену од 23. до 25. липња т. г. на подручју ове постаје ухваћено је и убијено око 150 православних Срба од стране усташа. Родбина убијених одбјегла је послије овог времена у брда и шуме и то сви мушкарци са женама и дјецом и то из чистог страха, поводом предњих убистава и то из слиједећих села: Завале, Мареве љути, Грмљана, Седлара, Величана, Дријењана...“ [1]

Редни број	Назив села страдалника	Јама Ражани До	Убијени ван јаме
1.	Величани	34	27
2.	Галичићи	3	2
3.	Дубљани	18	9
4.	Драчево	23	15
5.	Дријењани	14	1
6.	Мркоњићи	22	-
7.	Туље	5	13
8.	Жаково	3	-
9.	Пољице	13	5
10.	Седлари	3	20
11.	Грмљани	3	-
12.	Завала	22	-
13.	Будим До	10	2
14.	Марева Љут	1	1
15.	Чваљина	1	6
16.	Бобани (Добро-мири, Слив-ница, Шћеница)	8	-
17.	Равно	4	24
18.	Столац	24	-
19.	Берковићи	3	-
20.	Поплати	4	-
21.	Чапљина	1	-
22.	Врањска код Билеће	1	-
23.	Крајпоље код Љубиња	1	-
24.	Требиње	2	-
25.	Крњев До	1	-
26.	Дврсница	3	-
27.	Струјићи	2	-
28.	До	1	-
29.	Котези	3	-
30.	Орашје	4	-
Укупно:		223	139

[1] Божо Славић "Попово поље у НОБ-и“

Пренио сам два свједочења судионика из књиге "Попово поље у НОБ-и“ Божа Славића, забиљежених за њихова живота. Можда је највећа срећа што су остала три Поповца, три свједока, који су се вратили са гротла јаме, да буду као кључни свједоци у послијератним суђењима за злоине почињене у Попову пољу. Питање је да ли би усташе, наше комшије, из неколико околних села остали неидентификовани да нису преживјели ови свједоци. Имена најкрволочнијих усташа; Јуре Бороја, Иван - Столе Матића, Мартина Бурума, Јозе Миоча, Виде Жутца, Николе Бурума, Мишка Брајића, Мирка Брајића, Јозе Миоча, Никице Вукосавића, Ђура Михајловића – Шакића, Виде Прце, Саве Ђојића, Боже Пуљића, Илије Рагужа, и на десетине других кољача, остала би непозната потомцима жртава и питање је да ли би их икад стигла заслужна казна.

Зло са помрачењем људског ума, злочин који нико никад неће моћи појаснити, почињен је на читавом простору Херцеговине. Чини ми се нигдје тако свирепије као у Попову пољу. И данас, након толико година, препричавају се приче везане за догађаје који су обиљежили животе и свих нас из породица страдалника. И оно што је забиљежено и историјски поткријепљено остало је некако штуро, сиромашно, блиједо записано као догађај или минимизиран злочин.

Примјера ради, наводим само један случај жене хероја, Цвијете Главан из села Дубљани. На седам редака у књизи Божа Славића "Попово поље у НОБ-и“ поменута је ова породична трагедија... Ради се о мајци која је 23. јуна у оном свепоповском погрому у једном дану изгубила: мужа Николу и синове Јована (22), Илију (20) и Милана (18). Исте ноћи бачени су у јаму Јагодњачу на Ржаном долу.

Само петнестак дана послије, њен први комшија из истог села Ђуро Михајловић - Шакић са групом усташа долази у вечерње сате у њихову кућу и прави незапамћен злочин. Када су мајку Цвијету проболи ножем кроз руку и дојку, пала је у полусвијести и гледала како јој кољу прво свекра, деведесетогодишњег Мишу, па јетрву Јању. Потом јетрвину шестогодишњу Анику и на крају њену двогодишњу кћеру Доброславку. Усташа Ђуро је шестогодишњу Анику тргнуо од сестре, подигао је за косу и намјестио другом усташи да је расјече живу од грла до дна стомака. Мајка Цвијета је гледала и чула кад је крвник држећи њену малу Добрилу за ножице окренуту стрмоглаво рекао:

"Немој да цичиш, српско копиле, неће те бољет, ја ћу те заклати полако.“ Пререзао је гркљан дјетету док се слијевала крв на огњиште. Мајка Цвијета је преживјела седмороструку породичну несрећу и живјела у болу до 1991. Отишла је на онај свијет својим мученицима 11. априла те године.

Баш тих јулских дана када се догодио овај невиђени злочин у кући Главана усташе из Равног, Орахова Дола и Дубљана су се повраћали у српска села у пљачку српске имовине и да докусуре оно што је остало српске нејачи и стараца. Отац Данило ми је причао да је тих дана за длаку по други пут избјегао смрт пошто су у нашу кућу дошли да покупе остатак породице. Мој тада дванаестогодишњи отац успио је са мајком Персом да побјегне за шталу и одатле да прати иживљавањи и батинање беспомоћне старости. Бабу Јању, пошто је била обневидјела, тукли су кундацима и онда је са шест метара високог зида бацили у врт. Ту је на мјесту остала мртва. Дједа му Мију су одвели у непознатом правцу да до данашњег дана нисмо сазнали шта су учинили с њим.

У усташком оргијању тог дана примијетивши нашег комшију Мију Милића како копа кромпир у вртима испод наших кућа усташе су убиле пушком са улице, а он је остао са мотиком у руци. Његова мајка Јања похитала је низ улицу видјевши шта јој се догодило са сином. Чекали су је да дође на мртва сина. Када се сагнула да га подигне зачуо се плотун. Пала је преко њега, а онда су настале усташке овације и урлици за успјешне поготке.

Тог дана остаће међу живима наш други дјед Трипо који је живио у породичној заједници а није имао свога потомства. Игром случаја затекао се у винограду и остао сакривен под лозом. Тада је имао срећу да остане међу живим, а други пут није...

Вратиће се усташе предвођене Никицом Вукосавићем и Јозом Миочем у нашу кућу по трећи пут 4. 9. 1944. у последњем крвавом походу на село Величани. И тога јутра је мој нејаки отац утрчао у кућу да изведе дједа да се сакрије, а он је то одбио говорећи доста смирено: "Бјежи ти, моје дијете, а ја нећу, нека ме убију,па не треба више ни да живим!“ Отац се сакрио иза куће, међу два камена, а само десетак минута послије зачуо се рафал. Када се послије њихова одласка вратио у кућу затекао је стравичан призор. Пуцали су изблиза аутоматским оружјем кроз прозор на старца који је лежао на каменом кревету. Рафал му је разнио главу. Био је то пети страдалник из наше куће и једини од петеро убјен метком.

Када су тог јутра, 4. септембра 1944. године, усташе напале село у зору из правца Завале, нису успјели да побјегну дјеца Саве Пенде, Милица (18) и Јово (15). Отац ми је често са сузама у очима причао о овом догађају и о комшији Јови са којим се дружио и проводио дане дјетињства. Све до те посљедње ноћи Јово је спавао са њим на гувну у кукурузовини. То вече није дошао на наше гувно, а у зору су усташе извршиле изненадни напад. Брат и сестра нису чули пуцање тако да су их усташе лако ухватили у опкољеном селу. Јову су ухватили у кући Милана Милића. Угурали су га под дрвену винску кацу, натрпали вреће жита на кацу и онда запалили кућу. Када су се послије неколико дана вратили у село, отац ми је причао да су у згаришту куће нашли остатак његовог леша међу обручевима изгорјеле дрвене каце. Инспирацији начина убијања генетски болесне усташке нације нема краја, што се још једном и ко зна колико пута потврђује. Милицу, сестру Јовину, дјевојку од осамнаест година, ухватили су на цести код паљара (коларнице). Када су је сутрадан нашли бачену на зид под пут затекли су је са провученим рукама до лаката између ребара и дојки. Била је обнажена и незаклана. Боже, може ли ико и претпоставити у каквим је мукама отишла на онај свијет?! Милица и Јово су били сирочад од 1941, а скоро иста судбина је затекла њихову мајку Стану.

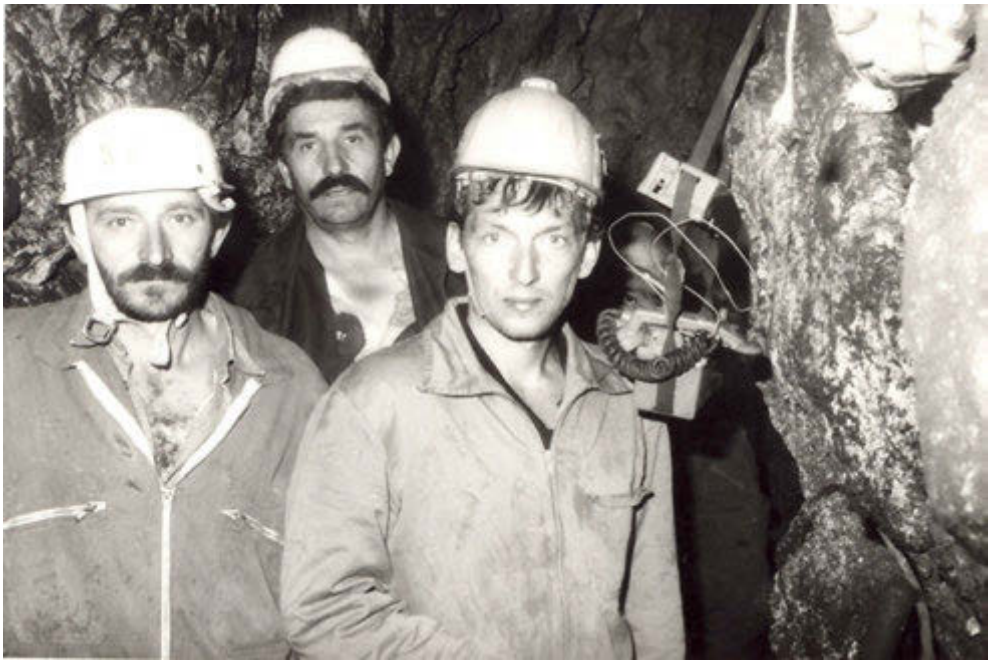

На 43. метру у гротлу јаме Јагодњаче (октобар 1990)

Враћам се на почетак свога излагања да бих још једном потврдио да смо педесет година живјелии у времену злочина ћутања. Чини ми се, док ово пишем, да се са мало олакшања правдам, али ипак још сраман, тужан и оправдано прекорен од оног пера инжењера Обрадовића у задњем стиху пјесме Матије Бећковића.

Л И Т Е Р А Т У Р А

Божо Славић, Херцеговина у НОБ-и, Требиње, 1986.

Њего Бошковић, Ржани до – ПОЕМА

Матија Бећковић, Изабране пјесме, Октоих, 2006.

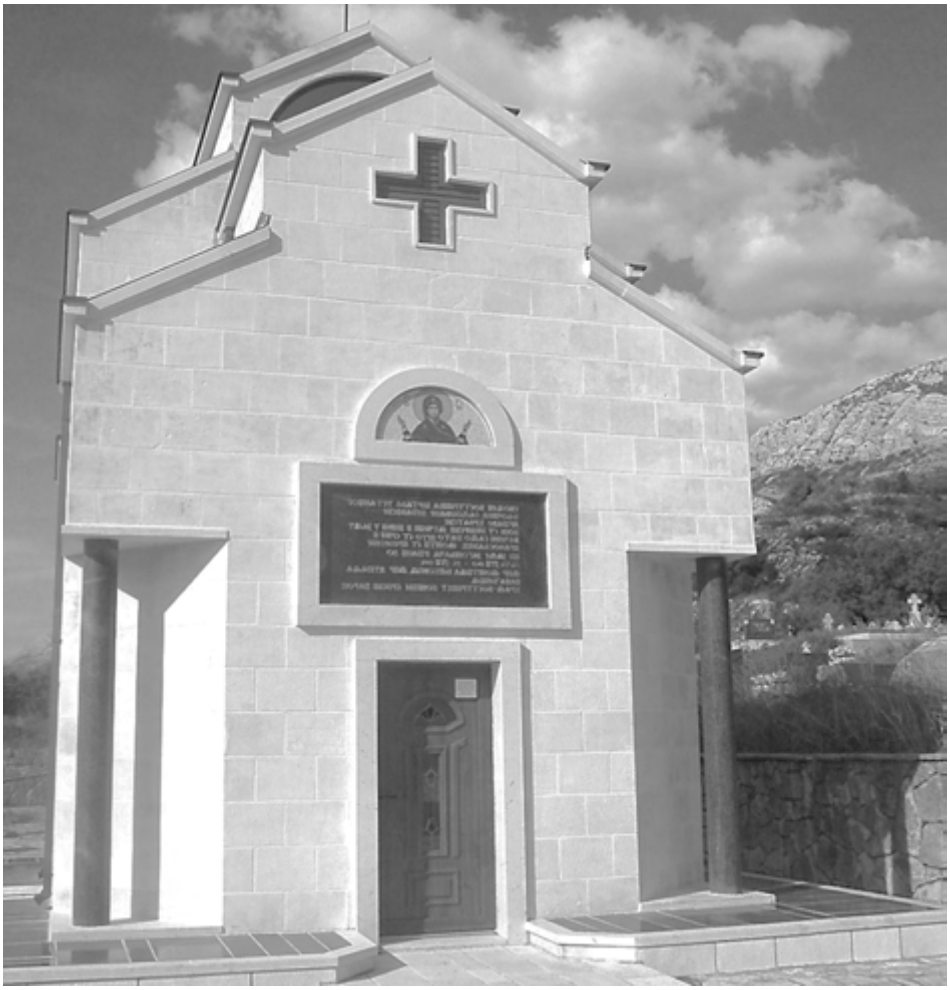

Спомен-костурница мученицима јаме Јагодњаче у селу Величанима

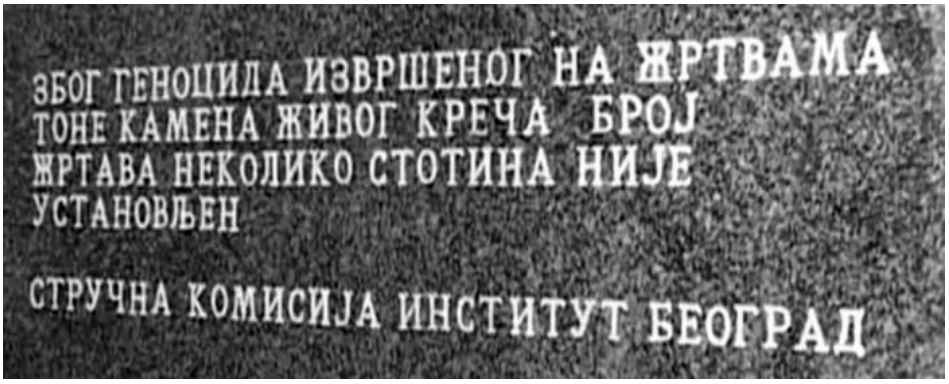

23/24 ЈУН 1941 - 23 ЈУН 1991.

Миленко Јахура

СТРАДАЊЕ СРБА ДОЊЕ ХЕРЦЕГОВИНЕ У ГЕНОЦИДУ НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ 1941- 45. ГОДИНЕ

Доња Херцеговина је географско-историјска одредница, која се код Срба, за разлику од Хрвата, данас ретко користи код оваквах и сличних разматрања. Ово сматрам неоправданим заборављањем једног српског краја, са несрећном судбином и многим националним, културно-историјским и другим вредностима, на који освајачи данас полажу претензије. То је простор ниске Херцеговине, који се назива и Хумином и припада му подручје Стоца (без Дабра, који му је донедавно административно припадао), Дубрава, Храсна, Чапљине и Љубушког. Сматрао сам да је оправдано да се, овде обради Доње Понертвље, одн. Метковић и Опузен, који су данас у Републици Хрватској, а изостави Љубиње, које је прелаз из Доње у Горњу Херцеговину.

Треба истаћи чињеницу, која се не може побити, али се често занемарује, да је ово историјски земља српског народа која је скоро до половине 14. века била у саставу немањићке државе, у којој су до тада живели само православни Срби. На српску несрећу, његов укупан, стратешки значај други одлично уочавају, за разлику од нас којима је, по свим обележјима требало да припадне. Зато су га се наши владари често одрицали "без по муке“ и уместо њега тражили излаз на море на неким другим обалама. Усудићу се да кажем да је и то, поред других несрећа, узрок судбине Србије као земље без мора.

Први турски попис Херцеговине 1474-77. године овај простор означава као српску земљу. Имена сељака су чисто српска. Постоји тада тек понеки муслиман (као у Битуњи код Стоца). За кратко време,

после пописа, прелазак на ислам овде постаје масовна појава. После продаје Стона са Стонским ратом и Приморјем, а затим и Конавала Дубровнику, настаје присилно католичење тога простора. Из Приморја католици постепено, првих векова веома споро, продиру дубље у простор Доње Херцеговине. У 17. веку, православни су још већина у Храсну, Бурмазима и Крушеву. Бискупски извештаји из тога времена говоре о мноштву муслимана и православних – "Турака и шизматика" у Дубравама, без католичког присуства. Тако је било и у долини Неретве на обе њене обале. Од 18. а нарочито у 19. веку, подстицани од Ватикана и Аустрије, католици се масовно насељавају од села Добрања, испод планине Жабе (које назовају својом матицом) у Храсно, Бурмазе и Крушево и даље на простор око Стоца, затим у дубравска села Прењ, Црниће, Аладиниће, Ходово и даље. Тиме, са источне стране, потпуно окружују или улазе у многа, до тада компактнта српска или мешовита српско-муслиманска насеља у Дубравама и околини Чапљине. Истовремено, надиру уз Неретву са југа, уз обе њене обале и са запада у Чапљину и правцем од Љубушког до Неретве и преко ње. Тиме су се стварале претпоставке у заузимање ове земље, за шта је геноцид био коначно средство, опробано у другим деловима света. Припрему маса за обрачун са православљем врше језуити који овде долазе у другој половини 19. века. Даље, после несрећне 1878. године, окупациона власт фаворизује католике, којима усађује хрватску националну свест и име, истовремено и успешно, ради на трајном раздору између муслимана и православних Срба.

За Србе у Доњој Херцеговини била је несрећна и 1939. година, са дугорочним погубним последицама. Тада су столачки и мостарски срез, а тиме и цела Доња Херцеговина и долина Неретве, укључени у Бановину Хрватску. Срезови су имали хрватску већину јер су у њих укључене компактне групе хрватских насеља око Неума и по западној Херцеговини. Са српске стране није било никога да се заинтересује и избори да се граница Бановине, ако су је већ стварали, не црта по границама срезова, већ по национално-верским линијама унутар њих!? Тиме су, уз резултате Априлског рата 1941, створени услови за спровођење хрватског геноцида над Србима у Доњој Хереговини 1941-45. и касније. За извршиоце геноцида то је био успешно остварен национални, историјски циљ, а за жртве неизазвана историјска катастрофа. Сматрам да је исправније користити појам "хрватски", него "усташки" геноцид, због аналогије код других сличних ситуација у свету и због просте чињенице да многи непосредни извршиоци злочнина над Србима и нису били усташе, већ су у злочине ишли као цивили, често

наоружани само кочевима и својим ножевима. Поред тога, злочине су чинили и припадници домобранства и оружништва (жандармерије) и полиције НДХ, Хрвати у немачким формацијама итд. И муслимани који су у тим формацијама убијали Србе, чинили су то тада као Хрвати муслиманске вере и у име тадашње хрватске државе.

У хрватским масама, а добрим делом и муслиманским, истребљење Срба је имало општу подршку због већ дубоко усађене мржње према њима. Има много доказа и о учешћу жена и малолетника у злочинима. Иза НДХ је отворено стајала римокатоличка Црква у Хрвата. Дијецезантски свештеници, фратри и бискупи су били чланови усташке организације и усташки фунционери. Учествовали су у геноциду као подстрекачи, организатори, а неки од њих и као непосредни извршиоци прогона Срба и њиховог убијања. Ретки су случајеви заштите Срба, који су сви страдали на правди Бога.

Зашто је баш на овом подручју геноцид над Србима извршен у толиком обиму и са таквом мржњом, бруталношћу и садизмом, без осећаја за патње жртава, међу којима је било и много деце? Поред општих разлога за истребљење свих Срба у НДХ, овде имамо и додатне. Ово подручје је од посебне стратешке важности за све оне који желе да владају јадранском обалом и њеним залеђем, али и Босном, па и шире. Долином Неретве, која је на простору Чапљине и Метковића широка и плодна, иде једна од важнијих балканских комуникација. Она, као најпогоднији правац, путем и железничком пругом спаја са Јадранским морем не само Сарајево и Босну, него и средњу и северну Европу. Од Чапљине се крак пруге одвајао на исток, спајајући Босну, а преко ње Србију и Хрватску са Дубровником, Боком которском, Требињем и Никшићем. Преко Чапљине, са запада, према Стоцу и источној Херцеговини, иде други важан пут. Све ове комуникације пролазе кроз српска насеља, практично испред српских кућа. Овде ово нису само путеви војски и роба, већ и правци надирања и одступања вера. Од њих је, већ три века, у територијалној експанзији само католицизам. За даљи продор према Дрини и Србији, сметња су била српска насеља, посебно она која су груписана на левој страни Неретве преко пута Чапљине, али и она у национално и верски измешаним Дубравама и околини Стоца. Православни Срби су у Стоцу и Чапљини били бројна интелектуална, културна и привредна елита коју је требало уништити и отети јој материјална добра. Исте похлепне жеље биле су и према богатом земљишном и сточном фонду српских сељака.

Срби су у овом крају имали дубоке историјске корене, традицију, старе цркве и манастире. Из Првог светског рата изашли су као победници са кључним доприносом рушењу Аустроугарске монархије као главног упоришта Ватикана у овом делу Европе. Тој величанственој победи дали су допринос и многи српски добровољци из овог краја. Само из села Пребиловаца било их је 18. Успеси Србије, која је опростила својим непријатељима и примила их у заједничку државу, вредности и богаство српског народа у Доњој Херцеговини, само су појачавали комлексе инфериорности и спремност комшија дугих вера да истребе све српско, за сва времена.

За то се указала идеална прилика после Хитлеровог и Мусолинијевог разбијања Југославије и успостављања Независне Државе Хрватске, мрачне злочиначке творевине. Хрватске масе су је дочекале са еуфоричним одушевљењем. Муслиманске такође, у нешто мањој мери. О каквом се расположењу ради говори и чињеница да је у Чапљини, под вођством католичких свештеника Јуре Врдољака и Илије Томаса, предратних чланова усташке организације, проглашена Независна још 8. априла 1941.године, два дана пре него је исту Кватерник прогласио у Загребу! Опијене шовинистичке масе нападају и разоружавају југословенску војску, пљачкају српску имовину и заустављају саобраћај на железничкој прузи и путевима. Тиме прекидају виталну везу између војних команди и јединица. Војска која је била у Чапљини, састављена добрим делом од Хрвата, распада се и делом прилази побуњеницима којима стално пристижу појачања из западне Херцеговине. Тамо се све било узбунило и подигло на ноге. На свим католичким црквама звона су позивала на оружје. То чине и жупници са пушкама у рукама. У руке Хрвата пада и стотине војника и регрута, посебно морнара, који нису ни стигли до својих ратних јединица, као и избеглица, цивила из Србије. Њихова судбина није до данас разјашњена, а не зна се да ли је и истраживана? Сасвим је могуће да су сви страдали у јамама западно од Чапљине?

Но, убрзо усташе у Чапљини доживљавају и свој први пораз, у једној од ретких успешних операција југословенске војске у Априлском рату. Она је овде била далеко од фронтова и борбеног додира са страним агресором. Али, суочила се са отвореном издајом хрватског фактора у војсци и становништву. Дефетистичке харанге, дезертерство, саботаже, диверзије и друго из арсенала подмукле борбе, прелазе у оружане нападе из заседа и отворену побуну и преузимање власти за

рачун освајача, још док су његове трупе биле удаљене стотинама километара. У тој борби против Југославије, Хрвати у почетку поступају под фирмом Мачекове "сељачке заштите", паравојне организације, која се преко ноћи претапа у усташки покрет.

После преврата у Чапљини, одред југословенске војске, у чијем су саставу били и питомци подофицирске школе из Билеће, пребацује се 13. априла возом до Габеле и врши противнапад у циљу ослобађања Чапљине и деблокаде виталних саобраћајних комуникација. Борбе су трајале два дана уз велике жртве на обе стране. Хрвати су поражени и одбачени према Љубушком, а југословенска војска је у ушла у Чапљину 14. априла увече. У уличним борба, било је и неколико случајних, цивилних жртава. Колона војске нападнута је и у Дубравама, из заседе великог броја хрватских побуњеника, од којих су двојица погинула пошто су војници одговорили на ватру. Хрватска оружана побуна избила је и у Метковићу. На њеном челу био је католички поп, дон Владо Билобрк. Нападнута је жандармеријска станица. Њен командир, часни поручник Карабег, муслиман из Мостара, извршио је самобиство, не желећи да се преда. Хрвати су заробљеног жандарма Симу Чалију, Србина, мучил , убили и потом мртвог обесили. То је прва српска жртва хрватског геноцида у овом подручју. У Метковићу Хрвати већ 15. априла хапсе и затварају Србе из тог места.

Хрвати су изазвали сукобе, а оружаном побуном и злочинима погазили су важећи кривични закон. Тиме на њих пада сва одговорност за жртве на обе стране. Међутим, хрватска пропаганда, у коју се укључио и мостарски бискуп Алојзије Мишић, одмах је оптужила војску и Србе "за напад на цивиле и злочине над Хрватим у Чапљини", представљајући погинуле побуњенике као недужне грађане. Војска се повукла из Чапљине у ноћи 16/17. априла. Сутрадан су у Чапљину ушле јединице италијанске окупаторске војске и одмах продужиле пут према Метковићу, Стоцу и Мостару. У времену од повлачења југословенске војске до уласка Италијана, у град су поново ушле претходно разбијене наоружане хрватске банде. Проваљивали су у српске куће и радње, палили и пљачкали. Секирама су убили две српске жене. Почела су и затварања и пребијања Срба, без било каквог повода са њихове стране. Тако је, првог дана власти у Чапљини, хрватска држава показала своју крваву и злочиначку природу.

Насиље је убрзо прекинуто новим доласком Италијана, који су се задржали ту до до краја маја 1941. По Римским уговорима, закљученим са НДХ 18. маја 1941, Италијани су преузели обавезу да се повуку

из II окупационе зоне и да власт предају Хрватима. До повлачења Италијана, живот за Србе је на овом подручју био сношљив. Чак су у Чапљини. 29. маја, прославили Спасовдан, славу цркве, уз песму момака у порти. Хрвати, чекајући да Италијани оду, нису губили време у припреми геноцида, већ су помно све пратили. Зато ће они који су започињали песму, као Спасо Шијак из Клепаца, бити међу првим жртвама покоља. Спасина ћерка Сена, посмрче, рођена 1941, написала је потресне стихове на споменику оцу-мученику, чије је тело са хиљадама других однела хладна Неретва:

"Спасовдан памти твоју посљедну пјесму, / А ја ни лика ни гроба, / Само бол што са овим каменом дијелим."

У Чапљини се по окупацији формира усташки апарат. На челу усташког стожера за Херцеговину био је адвокат Павао Цанки, каснији хрватски министар правосуђа и богоштовља. Усташки повереник за столачки срез (по неким изворима и за целу Херцеговину!) био је дон Илија Томас. За саму Чапљину, која је била среска испостава, а у НДХ срез, повереник је био трговац Перо Јукић - Геринг. Саму предају усташама власти спровео је поп Томас, као, тада, први по рангу усташа у Чапљини. То је учинио наредбом Ивану Драгићу, општинском бележнику, да: "у име поглавника и усташког покрета, по наређењу Дра Цанкија, шефа усташког стожера, сву власт предате Пери Јукићу!" Поред Томаса и Јукића, чланови Усташког стана били су и фра Тугомир Солдо, Мирко Ловрић, Марко Јелчић, Марко Видић, Ахмет Капетановић, Дане Вего - Гвардијан, Јанко Вего, Берислав Павић, Никола Грепо, Иван Ребац - Апел, Јуре Мрчић, Ешреф Зухрић, Миле Остојић, Славко Сушак и још неки.

Први усташки логорник био је Фрањо Вего, студент права. Заменици логорника били су Нико Филиповић, који је био и таборник и Ахмет Капетановић. Касније су логорници били Рудо Врдољак, Ахмет Капетановић, Вид Џајић и Мартин Пркачин. У свим општинама формирани су усташки табори, а у селима усташки ројеви. Усташка организација није формирана само у Пребиловцима, великом и пространом српском селу са преко хиљаду становника, у коме су живеле само три муслиманске породице са укупно тридесеторо чељади. Усташки сарадници, преко којих су усташе добијале информације о Пребиловчанима, били су сеоски муктар Мурат Шоше и његови синови - усташе: Халил, Ахмет, Рамо, Мујо и Мехо.

У Чапљини је постојао и тајни саветодавни одбор, који је на седницама решавао о судбини, односно истребљењу Срба. У њему су били

Перо Јукић, дон Илија Томас, Мирко Ловрић, Берислав Павић, Фрањо Вего, Дане Вего, Јанко Вего, Иво Габрић и други. Главну реч водили Јукић и Томас.

Усташки повереник за Столац био је Фрањо Смоле. У усташком одбору били су Омербег Ризванбеговић, католички поп дон Марко Зовко, Илија Рагуж, Станко Рагуж, Божо Пуљић, Станко Обрадовић, таборник и председник општине Аладинићи Мартин Маслаћ, Петар Марић, Хамид Хрле, Виде Паламета, Миховил Секо и други. Логорник је био Марко Ђорић. У општинама формирани су усташки табори, а у селима усташки ројеви. Одушевљење за НДХ и спремност за злочине над Србима била је општа и иста као у Чапљини. Ипак, може се рећи да је најјача злочиначка организација била у селу Прењ. Њу је предводио Нико Јеринић.

Хрватски злочини над српским народом у Доњој Херцеговини спада у ред најгорих и најсрамнијих догађаја у људској историји уопште. Хрватска великодржавна политика је 1941. године покушала, а 1992. године и потпуно успела, да долину Неретве, Дубраве и Столац очисти од Срба и свега што је на њих подсећало. Како је и зашто дошло до ситуације да се у значајном делу једног народа накупи толика мржња, моћна да га покрене на сурово убијање и потпуно истребљење другог народа? Уз то још и својих познаника и суседа који им лично ништа нису скривили, који су им до рата били пријатељи, а некад и кумови па и рођаци? Одговор не може дати само историја, већ и медицина, етно и социјална психологија и можда неке друге научне дисциплине. Злочина је било у свим ратовима и после њих. Они су се могли очекивати на српску штету и после априла 1941. Више од Немаца, Бугара, Арбанаса, Мађара, него од Хрвата. Не зна се да је неко предвиђао толику трагедију Срба у хрватској држави, ако она буде створена. То се није могло ни у сну сањати. Српски народ је био потпуно неспреман за ситуацију у којој се нашао у НДХ. Није изгубио само државу већ је био обезглављен у сваком погледу. Преко ноћи је остао без свих права: на име, на језик и писмо, на посао, на веру, на имовину, на живот и на достојанствену смрт... Могао га је мучити и убити ко је хтео, а да за то не одговара. Изгледало је да нова хрватска држава, за коју су говорили да је хиљадугодишњи сан и створена само зато да убија, понижава и пљачка Србе. А Срби у то нису веровали. Неки ни онда када су везани били већ на губилишту и видели смрт око себе. Како ће држава убијати народ који у њој живи и то без суда и кривице?! Тако, испред јаме Гавраница, када су плотуни већ засули

везане Срби, стари Јован Ђого још не сумња у комшије па виче: "Браћо Хрвати, неко нас поби!“ Срби дуго, а чини се многи и данас, не могу просто да схвате да има тако подлих особа, који те зову да дођеш негде, кунући се и у своју децу да ти се ништа лоше неће десити, а онда те вежу и млате, вређају у таквом стању и на крају воде на јаму? Како се може бездушно лагати и лажно клети, реч газити, а сваке недеље ићи на мису и молити се Богу? Или, како те кум може изневерити и под нож одвести дете, његово кумче, које си му поверио да га чува од злочинаца?

Нису баш сви Срби били толико наивни да иду као овце на клање, посебно када се сазнало за прве злочине. Било их је спремних да беже и расположених да се боре. Али, старији су у томе спречавали млађе, говорећи им да се ништа неће десити, јер нису криви ни за шта, а бежањем и отпором могу само изазвати губитак својих и других глава. Мајке су звале синове да изађу из шуме и пођу за комшијама - усташама који су по њих дошли, дајући реч да им се ништа неће десити. Нису ретки случајеви да са оцем мирно оде на губилиште по пет синова, или петеро одрасле браће са својим одраслим синовима. На подручју Доње Херцеговине није било лако да се спасу било шта да покушају. Били су сви одсечени од источне Херцеговине ланцем хрватских и муслимански насеља око Стоца. Поред тога, већина насеља је била мешовита, па и многе улице и махале, тако да су шансе да се извуку поред стража и заседа биле минималне. Поготово, то није било могуће целим породицама. Већина покушаја извлачења завршавала је погибијом. Оружани отпор био је веома ризичан, не само због потпуне блокаде већ и због давања повода за истребљење нејачи и свих Срба у мешовитим насељима. А ситуација блокаде, забрана кретања и опасност од хватања и страдања утицали су на то да Срби не иду нигде даље од својих кућа и њива. Тако нису знали ни шта се дешава у суседном селу, а камоли у источној Херцеговини или даље. То све, али и други разлог утицали су да усташки учинак у истребљењу Срба буде знатно већи него у другим крајевима.

Уз успостављање своје организације, хрватска власт, осећајући историјску прилику, разрађује старе планове и врши припреме за спровођење геноцида над Србима. О томе се, без сумње, размишљало и раније, а прогони Срба у Првом светком рату показали су се као увод или генерелна проба истребљења. Од Срба се прво тражи да предају оружје, под претњом смртне казне. Под видом уписа у војну евиден-

цију, ради утврђивања броја и животне доби будућих жртава и припреме спискова за ликвидацију. Постепено јачају дискриминаторске мере и изричу се разне забране. Затим у првој половини јуна почињу хапшења вићенијих Срба и свих оних који би да воде народ у отпору будућим злочинима. У то време у Источној Херцеговини, око Невесиња, Гацка и Љубиња почињу масовни покољи Срба, због којих избија оружани устанак Срба ради одбране голих живота. Отпочињање покоља у крајевима где су Срби већина у односу на муслимане имао је своју логику у завађању Срба и муслимана и потпунијем везивању ових других за хрватску власт. Даље, планирало се да се ови, традиционално устанички крајеви превентивно, кроз масовне злочине пацификују ради лакшег истребљења Срба у Доњој Херцеговини. Очекивани отпор Срба, који се и десио, требало је да послужи као оправдање за интензивирање злочина и потпуно истребљење свих Срба у долини Неретве и Доњој Херцеговини. Срби у овим крајевима, због изолације изазване потпуном блокадом нису имали информација о збивањима у источној Херцеговини, посебно о масобним убијањима Срба у јамама, што је и њих убрзо чекало.

Непосредна упутства за почетак злочина дао је сам Павао Цанки, који је крајем маја дошао у Чапљину. На железничкој станици поздравио га је постројен вод наоружаних усташа. На рапорт: “Стање редовно!“ љутито је одговорио: "Шта је редовно, кад још никог нисте убили?!“ И половином јуна почело је и убијање ухапшених. Прве жртве били су Миле Витковић, младић из Чапљине и Огњен Ждракановић, углени домаћин и старешина соколске чете из Пребиловаца. Они су просто подлегли мучењу, које је непрестано трајало данима. Миле је издахнуо у згради Гимназије, а Огњен на улицама Чапљине. Гробови им нису нађени, вероватно су им тела бачена у реке, Милино у Неретву, Огњеново у Требижат. Тако су убијени и други, њих десетак. Измрцварени и испребијани овдезени су камионом до Витине, код Љубушког, где су убијени у једној месари. Железничара Славка Дучића одвели су возом до Хутова и тамо га убили. После ових првих убистава, долази до првог, добро испланираног масовног убијања Срба, познатог као "Видовдански покољ“. Други масовни покољ који је кренуо почетком августа назива се "Илинданским“.

У Видовданском покољу (који је за усташе значио одмазду за сарајевски Видовдан 1914. и ново, крваво, понижење Срба за овај велики празник), после подмукло изведеног хапшења и везивања у жицу и ланце увек лаковерних Срба који су се уздали у ,,комшијску реч'', на

бројним јамама и другим стратиштима убијени су скоро сви одрасли Срби, мушкарци, из села: Габела, Драчево, Дубравица, Кљенак, Колојањ, Церовица, Грабовина, Горње Храсно, Крушево, Бурмази, Попрати, Ошањићи, Дабрица, Козице, Пјешивац, Шћепан Крст, Љубљеница, Прењ, Пјесци, Локве и Речице, као и велики број Срба из Тасовчића, градова Чапљине, Стоца, Љубушког и других насеља.

Највећи број је убијен у Опузену у Далмацији, Видову пољу, код села Струге, Могорјела и "Бријеста“ у Чапљини, у којима су жртве затрпаване у ископане јаме, затим у крашким јамама Ржани до, Биволје брдо, две јаме Кукауше код Маслина, Јасоч, по две јаме у Хутову, Прењу и Поплату, Видоњи у коју је бачено братство манастира Житомислић, јами Барев до код Шћепан Крста, Гавраници код Храсна, Хумцу, Церном и Витаљини код Љубушког, те код жел. станице Крупа код села Драчева, потесу "Опузен“ код Габеле, на мосту у Чапљини... Највећи гробови Срба су реке, посебно Неретва, али и Буна, Требижат и Брегава. Срби су клани или убијани из пушака на мосту у Чапљини или поред железничке пруге у селу Шурманцима. Тела су им бацана у Неретву. Поред тога тела многих Срба су довожена камионима из Дубрава на чапљински мост и одатле бацана уводу. Лешеви су вађени из воде испод Метковића и ту покопавани у земљу. После протеста Италијана због загађивања реке, Хрвати почињу да жртве са железничке станице Шурманци гоне на брдо до јаме Голубинке и да их у њу живе гурају. Велики број Срба са подручја Доње Херцеговине је 1941, страдао у хрватским логорима, посебно Госпићу, са губилиштима Јадовним и Пагом.

Покољ је био припремљен до 22. јуна. Тога дана и претходне ноћи, на простору Чапљине и Стоца, блокирана су сва села у којима су живели Срби. Истовремено су почела хапшења Срба, старијих од 15 година, а појединачно и млађих. Хапшења су вршена под изговором спречавања могуће побуне српског народа за Видовдан. Талас хапшења заобишао је Пребиловце, највеће српско насеље у овом крају. Мештани Пребиловаца, са великим атаром у залеђу, посакривали су се у шуме, пећине и шевар Хутова блата, а усташе још нису биле спремне да нападну ово село. Такође, није нападнут ни Поплат, највеће српско село у околини Стоца. Хапшења су вршена по кућама и становима, а најчешће су се Срби сами одазивали позивима да се окупе на неком месту, ради разних изговора. Потом су затварани, везивани и испребијани гоњени на губилишта. Затварања се врше у општинским затворима у Чапљини и Стоцу, дуванској станици у Домановићима,

читаоници и соколском дому у Габели, путарској кући у Драчеву, основној школи у Горњем Храсну, крчми усташе Петра Марића на Пилети (Аладинићи) и на другим местима. Формиран је и сабирни логор за Србе у житном магацину "Силосу“, на брду Модрич изнад Тасовчића. Ту је доведена већина похапшених из Тасовчића, Речица, Почитеља, Клепаца, Чапљине и других места. Одатле су, упућивани на места ликвиције. О томе где ће ко и када бити убијен одлучивало се, изгледа без неког нарочитог система, како су ком тренутку решавале усташке главешине, пре свих чапљински логорник Фрањо Вего. Тако су ссе често сусретали и укрштали путеви жртава.

Масовна погубљења почињу у ноћи 24. јуна "код Бријеста“ у Чапљини стрељањем око 80 Срба. Највише их је било из саме Чапљине и села Грабовине. Они су претходно ухапшени и затворени у општинском затвору. Сељаке из Грабовине у затвор су спровели уз батинање и присиљавање да улицама певају хрватаку химну "Лијепа наша“. Увече су их све, везане у ланац, истјерали на улицу па су их камионом, аутобусом и једним аутомобилом упутили у силос на Модричу. Али, одатле су враћени у Чапљину, после договора усташа испред силоса. "Код Бријеста“ је већ била ископана дубока јама, испред које су мештани усташе и хрватски жандарми, ватреним оружјем убијали Србе. Директор дуванске станице у Стоцу Десимир Михић успео је да се ослободи ланца и са својим сапатником Максимом Андрићем, судијом из Љубушког, побегну обојица, али је Андрић сутрадан опет пао у усташке руке и убијен у Опузену. Михић је други дан препливао Неретву. Скривао се неколико дана у близини Клепаца и потом пешке уз реку Брегаву пошао ка Стоцу. Усташе су га ухватиле, али био је наступио привремени престанак убијања Срба по прогласу хрватског подмаршала Лаксе, те је некао извукао живу главу и убрзо се пребацио у Србију. Оставио је драгоцено сведочанство, о злочину "код Бријеста“ и извештај о другим злочинима над Србима у столачком срезу. Током скривања у Клепцима искусио је и усташко лицемерје, свога доброг познаника дон Илије Томаса, које је Михића замало главе коштало. На четердесету годишњицу овог злочина, у оближњем Међугорју, проглашена је појава Госпе. Очигледно је тиме обележена годишњица почетка покоља Срба, чији датум тако постаје значајан за хрватску историју и Римокатоличку цркву. Истог дана почеле су и масовне ликвидације Срба у губилишту Јадовно хрватског логора смрти Госпић и на многим другим местима.

Наредног дана, 25. јуна, Хрвати из Драчева, села на левој страни Неретве испред Метковића, преко пута Габеле, похапсили су све своје комшије Србе, одрасле мушкарце и затворили их у путарску кућу. После два сата пребацили су их у подрум жељезничке станице Крупа. Ту су довели и затворили и Србе из херцеговачких Глушаца, Кљенка, Вишића и Србе који су ту били на дужности чувара жељезничке пруге, тако да су укупно затворена 44 Србина. Усташама из Драчева придружила се и група из усташког врха у Чапљини и двојица злочинаца из села Хотањ. Настало је стравично мучење и пребијање немоћних и недужних људи. Кундацима, коцима, ногама и другим, ломљене су им кичме, вилице, зуби, носне кости... Чупали су им бркове и браде, бацали их на гомилу и по њима газили. Убијања су вршена у непосредној близини. Пуким случајем преживели су Вукан Лојпур и Јово Ђорић из Драчева. Хрват Ребац Томо довео је Вукана на гомилу убијених и полумртвих Срба и пуцао у њега два пута, али ниједан метак није погодио тело жртве. Ђорић Јово је био тешко рањен у главу. Јово и Вукан су се притајили међу лешевима. Злочинци су после убијања отишли у оближњу биртију Хрвата Боже Крвавца где су пили и веселили се уз хармонику. Вукан и Јово су то искористили и побегли. У току ноћи Хрвати су се вратили на место злочина. Убијене и оне који су још давали знаке живота су затрпали у ископану рупу. Сутрадан су тај терен, заједно са затрпаном рупом, преорали и на њему засејали кукуруз и потом похапсили Србе са подручја Доњег Храсна - Колојања, Дубравице и Церовице и још неке. Наредне ноћи су их све поубијали. Прво су дио њих поклали на десној страни Неретве, на локалитету Опузен близу Габеле. Потом су се вратили до жељезничке станице Крупа и преостале Србе камионима одвезли до варошице Опузен испод Метковића и тамо их убили. Са њима је убијен и Тохољ (Лазара) Страхиња из Чапљине, који је претходне ноћи побегао са јаме у Хутову, али је ухваћен негде у Поповом пољу па возом спроведен до Крупе. У поменутим злочинима убијено је више од 70 Срба из Драчева, Сјекоса, Кљенка, херцеговачких Глушаца, Дубравице, Колојања, Церовице, Вишића и појединаца из других места.

Из "Силоса“ у Тасовчићима усташе су током ноћи 24/25. јуна одвојиле групу од око 40 Срба (најмање 36) и везане жицом одвезли их аутобусом до Хутова. Путовање ових мученика до губилишта трајало је више сати по макадамском путу преко Стоца и Храсна. Били су то углавном угледни и образовани људи, као и они које је хрватска власт сматрала "опасним Србима“. Највише их је било из Чапљине и Тасов-

чића. Доведени су до јаме зване Градина, изнад Хутова. У пратњи аутобуса било је више аутомобила са усташама из Чапљине. У Хутову их је дочекала велика група усташа, на челу са таборником Иваном Мустапићем. Везане Србе су страховито мучили, посебно свештеника Љубомира Хајдиновића, пароха чапљинског, коме су очи ископали бајонетом. Потом су их стрмоглавили у јаму. Са ове јаме неколико Срба је успело да побегне, али су сви касније похватани и убијени. Поред јаме Градина, Хрвати су у Хутову гурали Србе и јаму Хаџибегов бунар, углавном оне које су хапсили по возовима. Поред Ивана Мустапића у злочинима у Хутову и Горњем Храсну су се истакли: Виде Обад, Балдо Раич, Шћепо Превишић, Мишо Маслаћ, Бошко Вукореп, Лука Вукореп, Мато Коњевод, Спасоје Раич, Илија Мустапић, Иван Бутиган, Никола Раич, Јозо Раич, Мијо Раич, Анђелко Раич, Антон Рајван, Илија Рагуж, Марко Рагуж, Мато Рагуж, Митар Марчинко, Виде Пркачин, Перо Вујиновић, Стјепан Рагуж, Грга Вујиновић, Стојан Рагуж и многи други.

Највећи масовни злочин у Видовданском покољу у Доњој Херцеговини догодио се у ноћи 26/27. јуна, испод градића Опузена "код Тополе“ у делти Неретве. Жртве су довезене камионима из збирног затвора "Силоса“ у Тасовчићима и затвора у соколском и хрватском дому у Габели, на Крупи, у Метковићу и других. Укупно је убијено око 400 Срба и један југословенски оријентисан Хрват из Метковића. Највише жртава било је из Габеле, затим из дубравских села Речице и Локве, те из Тасовчића, Чапљине, Клепаца... Само из Габеле било је око 140 Срба, међу њима и две жене. Ваља рећи да је Габела старо и историјски познато село, у коме се налазе остаци велике православне цркве из времена Немањића. Габељани су саградили нову цркву средином 19. века. Временом, досељени католици су постали већина у овом богатом селу, али 2/3 плодног земљишта је 1941. још било у српском власништву. Срби из Габеле су прикупљени на превару 25. јуна. Претходно је из овог села већ убијено 8 Срба у селу Сругама. Дио ухапшених је одвојен, као најјачих, "за рад у Њемачкој“. Међутим, одвезени су у оближно село Струге и ту поубијани или полумртви затрпани у ископану рупу у земљи. Један несрећник, успио је да побегне, али је ухваћен у Чапљини и убијен. Преостале жртве у Габели, као и оне у силосу, крвнички су везиване жицом са затезањем у месо, до кости. Испред и иза камиона, којим су их возили у Опузен, ишли су аутомобили са усташким функционерима. На камионима, на самим жртвама, седиле су усташе и певале.

Хапшење, затварање, везивање, одвожење жртава детаљно је у истрази 1952. године, описао Стојан Рагуж, ројник и монструозни злочинац из Домановића. Он је убијао Србе на већини стратишта у овом крају. Испричао је у истрази да је својом руком убио бар сто Срба! Навео је и имена других злочинаца, који су се грабили да иду на јаме и друга губилишта. Већина њих је мирно живела код својих кућа и није суђена ни после Рагужовог сведочења.

Код "Тополе“ жртве су убијане у мочвари, на води, из пушака, клањем, ударањем коцима и на друге начине. Тела многих жртава однела је Неретва према мору, а они који су затрпани у три рупе у земљи после рата су пренети у спомен-костурницу, код православне цркве, на гробљу у Габели. Убијени католик је сахрањен одвојено, а после рата тело му је пренето у родну Корчулу. Убице су вратиле из Опузена, уз песму, са опљачканим драгоценостима жртава. Дио кољача и усташке функционере је, после покоља, поздравио говором и почастио ручком католички жупник из Опузена дон Мартин Гудељ.

Осим поменутог, на подручју Доњег Понеретвља, извршено је још низ злочина над Србима. Угледног трговца из Метковића Бошка Поповца, са синовима Ристом и Марком и свештеника Василија Ковачину, пароха метковачког, Хрвати су ухапсили 18. јуна и аутобосом их одвезли прво до Трпња, затим у Стон па у Дубровник. Одатле су их 27. јуна, са још 7 православних Срба, једним муслиманом и једним католиком (сви из Дубровника), аутобусом повезли према Сланом. Мучење у самом аутобусу је овековечено филмски у ремек делу "Окупација у 26 слика“ Лордана Зафрановића. Убијени су код места Рудине. Кољачи су на повратку у Дубровник у једној крчми прославили овај злочин. У одећи, попрсканој крвљу мученика, пијани, показивали су крваве бајонете присутнима, хвалећи се злочином који су починили над невиним људима. У хрватском геноциду 1941. године, убијено је око 20% Срба из Доњег Понеретвља. До сада су утврђена имена 107 жртава. Највише их је страдало у септембру 1944. године у хрватском логору смрти Јасеновац, њих 87, искључиво жена и деце. Од тога је 77 жртава из села Глушци из породица Бојбаша, Пуцар, Вуковић, Арнаут, Ликић и Брстина. Убијена су и двојица Срба који су једини живели у Опузену, а жртава је било и из села Сливно.

О прошлости Срба у Љубушком мало се зна и још мање пише. "Упућенији“ знају да је у Љубушком била православна црква коју су Хрвати порушили 1992, као и да су љубушки Срби истребљени од Хрвата и Муслимана 1941. године. Све српско, од бебе у колевци, до

стараца од 95 година, страдало је у јамама око Међугорја. Срамота је колико мало знамо о Србима у Љубушком и западној Херцеговини уопште, која је историјски донедавно била српска, али су њени становници променили прво веру, а потом прихватили хрватску народност. Срби у Љубушком су 1895. године чинили око 10% становника града, а било их је и доста по околним селима. Цркву посвећену Св. Архангелу Михаилу, започели су да граде 1860, а довршили је 1864, пре већине других места у Херецеговини. Убрзо су отворили и српску школу коју су сами финасирали, као и учитеље. До 1941. Љубушки је био посебна парохија православне цркве, која је редовно имала свога пароха. Нажалост, љубушки срез је дао Хрватској и највеће злочинце-србоубице, усташке министре, бројне официре, заповеднике легија и логора смрти. Они, су се пре свега постарали да истребе Србе у свом завичају, што им није представљало проблем с обзиром на малобројност и потпуну изолованост жртава.

На самом терену Љубушког највећи зликовци су били Иван Буковац, Станко Васиљ, Грга Васиљ, Божо Чурлин, фра Боно Јелавић, дон Јуре Врдољак, Шимун Бунтић, Звонко Рогић, велетрговац Анте Гавран, Фрањо Судар, др Петар Мариновић, Крижан Остојић, Дане Милош, Марина Ереш, Алија Таслица, Никола Пажин, Хајрудин Осмић, Мехо Почијак, Никола Зурић, Срећко Нујић, Мате Безер, Илија Муцић, Јуре Приморац, Фрањо Лубурић и многи други.

Прва група Срба Љубушака похапшена је 25. јуна 1941. и бачена у јаму Гај, у Церном, између Читлука и Тромеђе. Друга група је убијена 17. јула у шуми и бачена у јаму Чевељуша, код села Витаљине (Храшљани), три километра јужно од Љубушког. Ове жртве су нарочито тешко мучене, бодене и клане ножевима. Остала је прича о 95- годишњем Василију Витковићу коме су ножем драли браду и говорили му: "Вичи: Живио поглавник!“ Старац је на то одговорио: "Ради, синко, свој посао.“ Трећа, већа група, у којој је било много жена и деце, убијена је 6. августа у јами Гај, код Церна. Сматра се да је у овој јами убијено око 200 Срба. Дио Срба, међу њима и др Александар Лукач, лекар, убијени су на обали реке Требижат, а тела су им бачена у ту реку. Неки су убијени у логорима смрти Госпић и Јасеновац. После 6. августа 1941. у Љубушком су били преостали још само четири жене, девојчице и два мушкарца. Познато је свега педесетак имена жртава, а њихов тачан број и имена, вероватно, никада неће бити утврђени.

Велики број Срба из столачког среза је убијен је Лазиној јами, на имању католичког самостана Хумац, близу Љубушког. Највећи злочин ту се догодио 30. јуна 1941. године, око 2 часа ујутру. У три камиона довезено је 86 Срба, добрим делом из села Козица код Стоца. Ово је било по доношењу Лаксиног прогласа. Када је стигао први камион усташе су на превару извукле Србе, говорећи им да иду у самостан и да ће тамо остати. Довели су их до јаме и на њих запуцали. То су чули несрећници у друга два камиона па нису хтели да из њих изађу. Усташе су их силом извлачили и убијали ножевима и секирама, све на једној људској гомили. Крици људи које су клали чули су се далеко у ноћи. Сутрадан су хрватски сељаци вукли лешеве убијених Срба 300 метара и бацали у јаму. Са ове јаме успео је да побегне Славко Шотра, али је залутао и наишао на исте усташе које су клале на јами. Убио га је Хајрудин Осмић из Љубушког.

У насељима столачког среза лево од Брегаве, изузев Поплата и Горњег Храсна, Срби су били у мањини, која ничим није могла да угрози хрватску већину. На њих се, ипак сручила сва жестина мржње и суровости њихових комшија. У Крушеву су, уз Хрвате, живели Срби из породице Радош. Поубујани су скоро сви, већим делом 1941. Из овог села је био злогласни усташки таборник Станко Рагуж и велики број других злочинаца. Они су пред Видовдан 1941. Радоше спровели на десну страну Брегаве. И они су мучени у крчми Петра Марића у Пилети, а одатле су одведени до јаме Кукауше (Вреуша) и у њу гурнути. До сада је идентификовано 12 жртава из породице Радош.

Из Бурмаза је познато 20 мена српских жртава хрватског злочина геноцида. Убијени су, претежно, 26. јуна 1941, у Видовданском покољу, испред својих кућа у засеоку Проказићи, од комшија Хрвата којима је командовао Грга Вујиновић, таборник из Бурмаза. Тада је убијено из пушака укупно 18 лица. Неки су успели да одмах побегну, други су преживели рањени или неповређени испод лешева побијених.

Велико српско село Поплат, код Стоца, има процентуално мање жртава од других насеља Доње Херцеговине. Поплаћани су у ноћи 2. августа 1941. организовано напустили село и избегли у љубињски крај. План хрватских власти био је да их истребе исто као Пребиловчане. Већ су били добили наређење да се припреме "за исељење у Србију“. То је у усташкој пракси значило убијање у некој од јама. Позната су имена 37 жртава. Највише их је страдало у Бодирогиној јами, у самом селу, у току августа 1941. Остали су страдали у Видовом пољу,

Ржаном долу и а другим местима. Приликом ноћног бежања, део народа је залутао и пао усташама у руке који су их побацали у Бодирогину јаму. У селу је остало тридесетак житеља, углавном стараца, жена и деце. У ноћи 30/31. августа, већина их је похватана од домаћих усташа и поведена према истој јами. Неки су успели да се успут сакрију и побегну. Њих 14 је гурнуто у јаму, од којих четверо живе деце, из које је сутрадан спасено троје, док једну девојчицу нису могли да извуку па је ту остала и умрла у мукама.

У Горњем Храсну, старом српском селу, у више заселака, живјеле су познате староседелачке породице, помињане и у средњевјековним изворима: Буквић, Ћук, Ђого, Комад, Медан, Вукосав и Жарковић. Горње Храсно од седамдесетих година XX вијека припада општини Неум, а налази се недалеко од пута који води од Стоца до овог места на мору. До оснивања неумске општине припадало је Чапљини, од које је удаљено 16 км. Од Стоца, у чијем је срезу некада било, Горње Храсно је далеко око 11 км. Хрвати, углавном комшије, 27. јуна 1941. су на превару, позивом, скупили све Србе, мушкарце преко 14 година из Горњег Храсна и затворили у основну школу у центру села. "Разлог“ за затварање био је сутрашњи Видовдан и тобожњи страх од српског устанка. Под изговором да их воде привремено у Столац, мирно су их повезали у конопце по двојицу. Ноћу су их повели према Стоцу, али козјом стазом која води према јами Гавраници, у брду Козарица. Зауставили су их измучене, многе и босе, испред јаме и после команде: “За дом спремни!“ запуцали на несрећнике. Многи су пали на земљу мртви или рањени. Али, случај је хтео да усташе, нехотице, убију и једног од својих. Ухватила их је због тога пометња, па су прекинули паљбу. Захваљујући томе 39 Срба се успело ослободити конопаца и побећи у брдо. Међу њима је било и рањених.У зору су усташе дотукле преостале рањене Србе који нису могли да беже. Тела њих 66 су гурнули у јаму и затрпали их грањем и камењем. У марту 1943. усташе су убиле још 5 жена и деце из породице Ђого.

На простору Дубрава, између реке Неретве на западу, до планина Хргуда и Снијежнице на истоку, у последњој декади јуна 1941. одигравао се најкрвавији пир над Србима. Највише жртава је прогутала јама у Бивољљем брду. Она се налази педесетак метара од пута који од Мостара води на Домановиће, одакле се одваја један крак пута према Мостару, а други према Стоцу. По броју страдалих то је друга јама у Херцеговини. Процењује се да је у њој у мукама скончало око 1500 Срба, највише са подручја Чапљине, Стоца и Мостара, али и

многих других места Босне и Херцеговине. Из села Локава убијено је најмање 60 Срба, од којих је већина у Бивољем брду, а остали у Опузену, Пилети, Видовом пољу и другим местима страдања. Из села Речица до сада су позната имена 62 жртве. У јами Биволје брдо страдао је мањи број, иако је ова јама само неколико километара удаљена од Речица. Мученици из овог села углавном су одведени у "Силос“ на Модричу и одатле у Опузен, где су поубијани рукама својих комшија Хрвата и муслимана, под вођством монструма Стојана Рагужа, рођника из Домановића.

Из села Пијесака поименично је познато 35 жртава. На превару су похапшени. Већи дио је спроведен до насеља Буна и тамо поубијан. Тела су им бачена у Неретву. Други су, углавном, спроведени до Домановића, а одатле на јаму Биволје брдо, гдје су их живе гурнули. Село Житомислић, без манастира, има најмање 33 жртве хрватског геницида. Скоро сви су похапшени дан пред Видовдан и возом одвезени до хрватског логора смрти Госпић. Побијени су на Велебиту или на Пагу? Уколико је неки дочекао италијанску реокупаију, одведен је у Јасеновац и тамо убијен. Тада је овај логор био у формирању. Братство манастира Житомислић, од три монаха, два искушеника, два богослова, са још једним ђаконом из Мостара, такође на превару, спроведено је преко Неретве. Тамо су их Хрвати мучили и понижавали. После тога спровели су их до јаме Видоња, код села Близанаца и ту их живе гурнули и после затрпали камењем. Видоња је само једна од јама у окружењу Међугорја, у којој су убијани Срби у НДХ.

Срби су скоро потпуно истребљени у селу Прењ. Ту су били мањина у хрватско-муслиманском окружењу у селу које је дало најокорелије злочинце. У Видовданском покољу поубијани су одрасли мушкарци, највише у Пилети (Аладинићи). То је било у крчми Петра Марића, једног од највећих крволика српског народа у Дубравама. У њу су дошли по позиву усташа, заједно са Србима из Тријебња, Пјешивца и других села. У крчми су били цео дан, чак и пили, а неке од њих усташе су слале кући да донесу новац. Увече су их побијали ножевима, маљевима и хицима из пушака. Тела су натоварена на камионе и одвезене до Чапљине, удаљене двадесеатак километара и са моста бацили у Неретву. Постоје подаци да је део лешева са Пилете превезен до Бивољег брда и бачен у тамошњу јаму. Други су тада поубијани у јамама у самом Прењу: Вучковој или Вучјој јами, Голубинки и Рудинама. Српске жене и деца из Прења су поубијани последњих дана априла 1942. године. То је учињено секирама, ножевима и хицима из

пушака. Потом су бачени у поменуте јаме. Из села Прењ позната су имена 53 жртве, највише из породице Андрић, затим Покрајчић, Бркљача и Пухало.

Из села Пјешивац (Ривине), где су Срби били у великој мањини, познато је 13 жртава, поименично. Од тога њих 9 су убијени у Пилети, један у Стоцу и по један у јамама Јасоч, Кукауша и Бивоље брдо. Из породице Пичета је 7 жртава, међу њима и један дечак од 13 година. Међу 6 жртава из породице Пударић је и један дечак од 14 година.

У Видовданском покољу тешко су пострадале пострадале и Козице, чисто српско село, у коме су живеле познате породице Шотра, Шакота, Пудар и Ђорлука. Део ових породица живи и у оближњем насељу Тријебањ, где се налази једна од најстаријих православних цркава у Херцеговини. За разлику од Козица, Тријебањ је мешовито насеље. Из Тријебња и Козица убијено је око 120 Срба, углавном мушкараца преко 16 година, али међу жртвама има и жена и деце. Хрватски таборник и крвник Мартин Маслаћ позвао је Србе из Козица да се 26. јуна обавезно јаве у општину Аладиниће. У позиву је писало да се Срби морају покоравати Независној Држави Хрватској и њеним законима и наредбама и бити мирни. На овај позив одазвало се више од 80 Козичана. Маслаћ им је рекао да их мора задржати док не прође Видовдан. После неког времена саопштио је да их мора да спроведе у Домановиће и да има наредбу да их веже, али да то неће учинити ако ће бити мирни и неће бежати. Срби су му то обећали и спроведени су у Домановиће у пратњи 20 наоружаних усташа. Затворени су у Дуванску станицу где су везани и страховито ударани кундацима пушака од којих су пуцале лобање. Тако убијени лежали су међу живима, који су чекали даљу судбину. Већини је то била јама Бивоље брдо. Ту су довезени на четири камиона и везани по двојица скидани са њих и вођени до јаме у коју су живи гурани. Успели су да се одвежу и да побегну са јаме Шотре: Никола, Бранко, Лазар и Ристо. Усташе су прекинуле убијање када су двојица везаних Козичана зграбили и са собом у јаму одвукли злогласног усташу јамара Меху Делића из Речица, заједно са његовом пушком. Србе које нису стигли да гурну у јаму вратили су у Домановиће и после два дана одвели их до католичког самостана Хумац, код Љубушког, поубијали их и гурнули тела у јаму. Део Срба из Козица страдао је у јами Кукауша и на другим местима. Срби из Тријебња су углавном убијени у Пилети, а тела им довезена до Чапљине и са моста бачна у Неретву.

Из села Дабрице убијено је око 60 Срба у хрватском геноциду у време НДХ. Злочини су извршени на разним местима, а највише на јами Кукауша (Вреуша) код Маслина, са које је 11 Дабричана успело да побегне. Остали су поубијани у јами Јасоч (Прокоп) у Црнићима, Видовом пољу и самом селу Дабрица. Са јаме у Јасочу побегао је један Србин из Дабрице. Видовдан 1941. године је датум смрти већине. Убијања су вршена маљевима, ножевима, секирама, а ватра из пушака и митраљеза је отворена на оне који су кренули у бекство. После хапшења и довођеања Срби из Дабрице су неко време били затворени у штали гостионичара Бошка Перутине, који је убице частио вином. Ликвидацијом на Кукауши руководио је злогласни Балдо Бошковић -Кракић са својих 60 коњача. Убице су биле и комшије жртава - Папац Мато, Бајгорић Хамза, Медар Мато, Бајгорић Халил, Зукановић Омер, Беговић Авдо, Жугор Мумин, Шетка Ибро, Мехо Бошкаило, Рагуж Иван, Пролета Петар, Иван Радић и други. Ови последњи су ухватили једног Дабричанина, Хербеза, који је био побегао са Кукауше и поново га довели на јаму на сам Видовдан. Сустили су га у јаму да извуче Хербез Вељка, који је био још жив. Када су их извукли обојицу су убили и поново бацили у јаму.

И у селу Љубљеници, у којој су живеле породице Гело и Вукосав, усташе су 1941. поубијале скоро сав српски живаљ. Позната су имена 44 жртве, од којих 23 од Гела, који су потпуно истребљени, а презиме угашено, и 21 жртва Вукосава. Одрасли мушкарци су поубијани 27. јуна 1941, углавном у јами Барев до. Жене и деца су живи запаљени у једној штали у Љубљеници 28. августа исте године, на православну Велику Госпојину. Из пламена је искочила и побегла дванестогодишња девојчица Славојка Вукосав. У свом сведочењу из 1990. године, које је снимљено ВХС камером, Славојка, поред осталог, сведочи како су хрватске девојке, поред штале у којој је горела српска нејач, играле у колу и певале. Са тешким опекотинама била је преживела и Спасенија Гело, али је после неког времена умрла. Злочин су извршиле усташе: Балдо Бошковић - Кракић, Смајо Ризванбеговић, Стојан Маслаћ и пуно других.

Срби из села Шћепан Крст, из породица Рупар, Ивковић и Вуковић, поубијани су такође у Видовданском покољу, од комшија Хрвата и муслимана. Места страдања су јаме Барев до, Кукауша, Јасоч и Видово поље. Позната су имена 18 жртава.

Из села Попрати, које се налази испред самог Стоца, идући од Мостара и Чапљине, познато је 19 српских жртава - мушкараца од 20

до 54 године. Скоро све су из породица Ђурић и Јокишић. Похапшени су 27. јуна 1941, повезани у жицу и спроведени у столачки затвор. Поубијани су, после страховитог мучења у близини свога села, у Видовом пољу, на сам Видовдан.

Истоветна ситуација је и са Србима из старог српског села Ошањића. Позната су имена 15 српских жртава, углавном младића из породица Милутиновић, Вујиновић и Чалија. Поубијани су такође у Видовом пољу, испод самих Ошањића.

Истребљење Срба у граду Стоцу и околини било је потпуно знаку великог српског празника. На Видовдан, на Видову пољу, на локалитету Црквина, поред реке Брегаве, која се у средњем веку звала Видова ријека или Видовштица, испод Стоца, некадашњег Видовског или Видошког града, убијено је око 200 измучених Срба и затрпано у две ископане јаме, из којих је после извирала крв. Жртве су биле највише из Стоца и околних места: Попрати, Ошањића, Дола, Комањег Брда, Поплата, Драговиља, дубравских села, али и из Чапљине и околине, Дабра... После рата су ексхумиране и пренете на православно гробље у Узиновићима. На месту страдања никада није постављено било какво обележје.

Као некада, после давног косовског Видовдана, у српским селима некадашњег столачког среза, остале су само српске удовице са нејачи. Пре овог, највећег злочина, терор над столачким Србима почео је одмах по успостављању хрватске власти. Скинути су ћирилични натписи, Србима је забрањено да буду у друштву више од двојице. Одмах је почело и затварање појединих Срба, под изговором да су чланови четничке организације. Почела су и прва убиства у околним јамама. Појединци су пуштани из затвора и поново затварани. Масовно хапшење, одвођење и убијање на јами Ржани до између Љубиња и Попова поља десило се од 22. до 24. јуна. Међу жртвама је био и млади свештеник Душан Благоје, родом из Чапљине. У јаму је бачен са својим најугледнијим парохијанима - интелектуалном столачком елитом. Жртве су страховито мучене у затвору. Његови зидови остали су крвави после одвођења Срба на губилиште.

У току јула 1941. године, после Лаксиног акта, било је мање масовних злочина над Србима у овом крају. Међутим, злочини су вршени над Србима из других крајева који су допремани возовима и камионима и убијани у јамама Шурманци и Биволје брдо. До железничке станице Шурманци, возовима стизали су транспорти Срба из Сарајева и око-

лине. Сачекивали су их мештани Шурманаца, Међугорја и Бијаковића, добро организовани у злочиначку групу тзв. јамара и гурали их у најстрашнију и најдубљу јаму Голубинку, у горњим Шурманцима, из које нико није преживео. У истом периоду, католички свештеници, у свим жупама, започињу кампању католичења застрашених српских удовица и сирочади. Прелазак у католичанство није спасавао животе већ је био у функцији умиривања преосталих Срба да би наредног месеца и они, као овце на клање, отишли у јаме.

Тако је и било па је опет је безазаленост, честитост и наивна вера у речи комшија Хрвата и муслимана била кобна за Србе. Зато је Илиндански покољ по броју, старосном и полном саставу жртава био страшнији од Видовданског. На ред су дошла највећа српска насеља Пребиловци, Клепци, Опличићи, остатак Тасовчића и друга. Злочини су углавном извршени у двема јамама "голубинкама“, у Шурманцима и у Бивољем брду. Оне су и два највећа губилишта херцеговачких Срба. Илиндански покољ у Чапљини је почео 1. августа покољем 31 Србина из околине Требиња, у вагону на железничкој станици у центру града. Они су вероватно били упућени на ликвидацију у Госпић? Истог дана по Стоцу и Љубињу похапшене су бројне српске породице и упућене у поменути хрватски логор смрти и његову испоставу на острву Паг.

У зору, 4. августа, усташки ројеви из насеља са подручја Чапљине, Стоца, Љубушког, Дубрава, Крушева и Бурмаза, поступајући по брижљиво припремљеном плану, у густим стрељачким стројевима су опколили пространи терен села Пребиловаца. За злочиначку акцију у Пребиловцима било је организовано око 3000 Хрвата и муслимана, од којих је бар 1500 са оружјем упало директно на терен села. Хрвате из Гњилишта предводили су Мерџан Никола - Шкопигуда, Родин Бошко, Шарац Ловро, Пажин Мирко и Матићи Никола, Марко - Сандро, Мирко и Дамјен. Пред Лозничанима су ишли Матић Дамјен и Томић Иван. Чељевчане су предводили Рагуж Јаго и Ђевеница Перо, Вишићане: Блажевић Перо - Бектуран, Љиљанић Грга, Блажевић Драго и Караматић Лука - Доко. На челу Хрвата из Драчева били су Булум Лука, Концул Иван и Јурица Анте. Габељане су предводили Шушак Славко, Ђорић Мијо, Катанић Мато, Шиљег Иван и Остојић Миле. Из Струга главни су били: Драгичевић Живко, Остојић Казимир и Остојић Јозо. Из Клепаца Брајковићи: Винко, Рудо и Рафо. Колону из Стоца и Крушева предводио је таборник Станко Рагуж, а на

Кошћели им се прикључио Никола Марковић - Крехо. На челу злочинаца из Почитеља били су Бегић Хрњица и Чутура Иван. На челу хотањских зликоваца били су Јарак Андрија, Јарак Михо, Јарак Рафо, Бено Паво и Бено Станко. Усташе са Домановића, Речица и других дубравских села предводили су окорели коњачи и јамари: Андрун Мато - Вук, Лизде Осман, Рагуж Стојан, Милановић Маријан, Марић Петар, Далматин Перо, Маслаћ Мартин и Јеринић Нико. Ништа мањи злочинци наступали су из села Тасовчића: Бутковић Ивица, Перван Ђуро, Муминагић Јусуф, Кнежевић Мирко, Кудра Касим - Ћосо и остали. Дретељане су предводили Грепа Никола, Јукић Звонко и Пажин Лука. На челу усташа из Чапљине, Требижата и Грабовина ишли су Фрањо Вего, Филиповић Нико, Капетановић Ахмет, Буљан Андрија, Вего Јанко, Матић Перо, Боровац Иван - Ђондро, Брајковић Дамјен, Брајковић Мирко, Сторели Жарко, Шуко Салко... Усташе из Студенаца, Стубице, Прћеваца и Звировића предводио је Врдољак - Бишчевић дон Јуре, жупник župe Студенци.

Становништво села је ту ноћ преспавало у брду, али у свануће жене и деца се враћају својим кућама, не очекујући напад. Претходног дана неке жене из Пребиловаца су ишле у Клепца код дон Илије Томаса - Думилије и на Хотањ, код усташког главара села Пере Бене, тражећи заштиту. Ова двојица су потанко знали за план уништења свих Срба и за напад заказан за сутрадан. Као учесници злочиначког плана нису им рекли да беже и спасавају главе, већ да мирно бораве код својих кућа, чак да се окупе у центру села! Ипак, становништво села је ту ноћ преспавало у брду, али у свануће жене и деца се враћају својим кућама, не очекујући напад. У том тренутку, мимо плана, усташе отварају ватру око села, пошто су у кањону Брегаве налетели на неке Пребиловчане, који су били изашли из пећине у којој су се скривали. Како је пуцњава почела пре него што је потпуно затворен обруч са источне стране, велики број одраслих мушкараца из села успео је да умакне у Хутово блато, где су многи у шевару преживели. Усташе прикупљају жене са децом и затварају их у учионицу сеоске школе. Око 11 часова дотле прикупљене, у колони по четворо, уз батињане, спроводе надомак старог моста на реци Брегави. Претходно су испред школе, кундацима и гажењем, поубијали старице које нису могле да пешаче. Оне који су стигли до моста, потрпали су у четири камиона и одвезли у "Силос“, у суседним Тасовчићима, који је тога лета био сабирни логор чапљинских Срба на путу за јаме. Ту је, без воде и хране, ова група пребиловачких несрећника преноћила, уз стално

узнемиравање усташа, који су упадали са батеријским лампама, тражећи лепше девојке за силовање. Одавде је, у свануће, када је усташки стражар, накратко, отворио силос, успела да побегне Јока Екмечић, једина од многих девојака које су усташе повеле ка Шурманачкој јами. Из сеоске школе спасиле су се Мара Булут, жена Гојка и Јела Екмечић, жена Марка, са две девојчице.

По подне 4. као и 5. августа ујутро, усташе по Пребиловцима хватају и доводе у школу преостале жене и децу, којима говоре да ће их преселити у Србију. Јадан народ је у ово поверовао, па су се облачили у најлепше што су имали, носећи са собом завежљаје. Ова група била је изложена још стравичнијем иживљавању, посебно над девојкама, док су ухваћени мушкарци, после мучења, убијани у долу испод села.

Ова група је 5.8. после подне, прво пешице, а затим камионима, спроведена право у центар Чапљине, на железничку станицу, где је потом довезена и група из силоса. Ова нејач, њих око 600, окрутно је потрпана и затворена у шест сточних или G вагона, на температури од преко 40 степени. Ово се дешавало пред очима хрватског и муслиманског становништва, које им није пружило ни кап воде, а камоли да покуша да их спасе. Предвече су одвезени седам километара на север, до Шурманаца, где у остали на колосеку, закључани у вагонима до јутра, 6. августа.

У њиховој пратњи била је велика група усташа из Чапљине и околине, на челу са Андријом Буљаном, монструозним таборником из села Дретеља и замеником логорника у Чапљини Рудом Врдољаком из Дриноваца. Сачекала их је исто тако велика група злочинаца, већином ненаоружаних сељака из Шурманаца, Међугорја и Бијаковића, на челу са злогласним Иваном Јовановићем Црним, усташким главарем села Шурманаца. Било их је укупно вишеод три стотине.

Ови нељуди, опремљени дрвеним коцима од 2 метра - "поузицама“, на које су везивани венци дувана за сушење, истерала је из вагона пребиловачки народ и потерала га уз брдо. Зауставили су их на километар од јаме Голубинке, на месту Вранац. Ту су их претресли и опљачкали, а затим подељене у мање групе почели водити ка понору. Злочинци су добили различит распоред у току ликвидације пребиловачке нејачи. Једни су чували народ, други су стражарили около да неко не побегне, трећи су спроводили групе жртава према јами, пети су около прикупљали камење, шести су после то камење бацали у јаму. Посебна група је била испред саме јаме и око ње, са улогом да гура жртве у понор. Сви су они били учесници истог злочина и од сваког од њих

је зависило његово потуно извршење. Групе од по 30 мученика, заустављали су под једним дрветом - смрдљиком, на око 50 метара од јаме. Одатле су одвајали њих 5-6 и водили ка понору и предавали злочинцима који су их у јаму гурали или бацали. У току ликвидације злочинци су се смењивали на самој јами. Када би се који уморио, замењивао би га други. У јаму су их гурали кочевима, а мању децу су садистички бацали у вис изнад ждрела јаме, широког око 4 метра. Неке од пребиловачких девојака нису дале злочинцима да их гурају, већ су саме скакале у јаму. Злочинци су после причали да је Љубица Булут, супруга Манојла, загрлила своје троје дечице и рекла им: "Анђели моји, хајде да летимо!“ Оне који си се у очају хватали за камене ивице, ударали у кочевима по рукама и глави, све док не попусте и падну у понор, чији је вертикални пад од 27 метара, да би се после спиралне стрмине јама завршила великом галеријом, на дубини 66 метара од отвора. Пошто је у јаму гурнута последња жртва тога дана, Иван Јовановић је над јамом одржао говор, а злочинци су отишли на ручак. После три дана, сви су мирно отишли на недељну мису у међугорску цркву.

Само из Пребиловаца у ову јаму је живо бачено око 600 жена, девојака и деце. Врховни суд Босне и Херцеговине помиње број од 570, усташе јамари 520, а Окружни суд у Мостару 470 жртава из Пребиловаца страдалих у Шурманачкој јами. Већина њих је преживела пад, са преломима или без њих, као и камење које су после тога усташе гурале у јаму. Наиме, пребиловачка нејач је падала на гомилу лешева, претходно бачених сарајевских Срба, што је ублажавало удар чије су последице лакше преживљавала деца. Иван Јовановић Црни је сутрадан бацио две бомбе у јаму, вероватно зато да у околним кућама мештани не би слушали крике пађеника. Ово је свакако, било без ефекта, јер су се бомбе морале распрснути знатно пре пада на тло јаме па су јауци из ње чули још 7 дана. Сведоци, муслимани и Хрвати, тврде да је у овој јами убијено око 2000 Срба. Искази радника на железници и сведока из Алипашиног Моста, код Сарајева, наводе да је из ове железничке станице упућено у Херцеговину око 15 вагона Срба ухапшених по Алипашином Мосту, Илиџи, Рељеву, Рајловцу, Новом Сарајеву и Храсну. Поред њих, познато је да су према Херцеговини, на губилиште у Шурманцима, упућивани вагони са Србима из Коњица и Зенице.

Наредних дана и недеља, све до 28. августа, у Пребиловцима усташе организују хајке на преостале Србе, у којим падају многе жртве. Масовна убијања су вршена на Краварици код Меданових кућа, поред језера Шкрка, у Долу испод села, на Гостиљцу и поред бунара у Брегави, засеоку Брдо, сеоском гробљу, Ораховом долу... У Долу је убијено више од 50 Пребиловчана. Поред одраслих мушкараца, ту су побијене и жене и деца из породица Надаждин и Медан, које су становале близу школе. Милева Медан, супруга Богданова, тада се управо порађала. Зликовци су јој распорили стомак бајонетом, извукли живо мушко дете и назвали га Јован. Потом су га убили бајонетом и после вратили у утробу несрећне мајке која је у мукама умирала. Драгутина Надаждина жива је дерао и солио му месо Хрват Перо Ђевеница из Чељева. Лазара Надаждина су живог закопали у земљу. У Долу је заклан и Трипко Ћирић - Ћиро. Претходно су му у наручју заклали најмлађе дете, трогодишњег Слободана. Трипкова супруга и свих 9 кћери скончале су у Шурманачкој јами. Учитељецу Стану Арнаут и Славицу Булут супругу Жарка, Словенку, сатима су мучили и силовали, да би затим ножевима унаказили и убили. Девојке Кову и Јоку, ћерке Обрена Сухића, силовали су у долу испод њихове куће у засеоку Брдо и ту их убили гвозденим вилама. На Краварици, испред својих кућа заклана је баба Мара Медан, са своје 4 снахе и 14 унучади, са двоје пребиловачке деце. Убијена су и 4 Марина сина, један у Чапљини, а тројица у Морином отоку. На локалитету Орахов до, поред Хутова блата, стрељане су жене и дјеца, највише из породица Булут и Драгићевић. Стрељање је преживео тринестогодишњи Ћетко Драгићевић, који је пао на земљу изрешетаног капута, поред мртве мајке. Њих су издали Хрвати са Кошћеле, где су се били склонили, а поубијали су их Хрвати из Гњилишта. На локалтету Морин оток, крај Брегаве, заклано је 50 Пребиловчана, који су се на позив и обећање о амнестији предали усташама, утучени сазнањем да су им целе породице страдале у Шурманачкој јами. Били су то углавном одрасли људи, са својим синовима и унуцима. Тако се ту, поред моста на Брегави из 16. века, угасило десетине пребиловачких огњишта. После мучења у сеоској школи, пешачили су везани 2,5 километра, да би им ту главе одсекао Циганин Ибро Мехић, ковач из Тасовчића. Главе су закопане у једну, а тела у другу рупу. Мехић, који је због овог злочина одлежао неколико година у Зеници, после покоља је задивљено причао да је Аћим Драгићевић, обезглављен, скакао 50 метара. Са Аћимом је заклан и отац му Ђоко и деветогодишњи син Вукашин... Последњи упад усташа у Пребиловце био је на Велику Госпојину, 28.

августа 1941, када су се преживели Пребиловчани били већ вратили кућама, а хрватски колонисти напустили село. Убијена су три млада Булута испред села и група стараца, жена и деце код бунара у пољу поред реке Брегаве.

Стару идеју, претворену у план и одлуку о колонизацији Пребиловаца хрватским породицама, власти су почеле да примењују одмах по упаду у село и почетку истребљења његових српских житеља. По том плану требало је за сва времена затрти и назив Пребиловци и свако сећање на њега. Испред села је стављена табла са натписом "Ново Село“, а на врата сеоских кућа закуцан је натпис: "Забрањен улаз – усташки стан!!“, са потписом Јозе Јелчића, послератног високог функционера. На колонизацији Пребиловаца, "ради рјешавања горућих економских и социјалних проблема хрватског народа Западне Херцеговине“, највише је радио дон Јуре Врдољак - Бишчевић, римокатолички жупник из Студенаца. Са пушком на рамену, под хрватском заставом, водио је камионе, натоварене хрватским сељацима, у Пребиловце, где су им додељиване куће побијених и још живих Пребиловчана. Ови колонисти, укључујући њихове жене и децу, учествовали су у правим хајкама по сеоском атара, тражећи измучене и изглдњеле Пребиловчане да их убију. Село је потпуно опљачкано, укључујући и сточни фонд од 12 000 грла ситне и 1000 грла крупне стоке. Хрватске власти доводе у Пребиловце раднице Дуванске станице у Чапљини да беру и нижу на конце дуван са пребиловачких њива. У време највећих покоља селом одјекује њихова песма. У кући Мурата Шоше отворена је кухиња у којој су се хранили злочинци. Извјештаји крилног оружништва Метковић, које је потпадало под заповједништво у Дубровнику, са почетка септембра 1941. говоре да је у Пребиловцима од усташа убијено "око 800 људи, жена и дјеце у колијевци“, додајући цинично да то "опет не представља толику грозоту, колико представља то што су село до посљедњег ексера опљачкали...“ Констатује се да Пребиловци представљали "узор богатства, али све је опљачкано до посљедње ствари. Још нешто неопљачкане стоке: коња, мазги, свиња, оваца и осталог лута без надзора по пољу, једе засијане плодове, ништи такорекућ у овим тешким условима милујунске вриједности. Дуван, више тисућа струка труне необран на трсу, поред пута мртви људи, само мало засути земљом. Дакле стање очајно које може вјеровати само онај, који је на означеном мјесту био.“

Из 57 пребиловачких породица није било преживелих. Укупно су преживела 172 житеља Пребиловаца српске националности, од којих су њих 15 жене, девојке и девојчице и 16 дечака млађих од 15 година, од којих су само двојица рођена после 1930. године. Већина је преживела у шевару Хутова блата, неки у пећинама, шкриповима и на другим местима. Хрвати су прилично тачно наводили да је преживело 156 мушкараца, што значи да су доста добро знали и број убијених и број предратних становника села. Преживели, који су били затворени у школи, сведочили су да су их пребројавали сваких 10-15 минута. Две девојке су биле присиљене да се удају за усташе, једна на Хотањ, а друга у Почитељ. Преживеле су покољ и чим су прилике дозволиле вратиле су се у Пребиловце. Хрвати су трјумфално певали:

„Павелићу, шта ћемо од Срба?

Веж' у ланце, бацај у Шурманце!'' и

„Српске су се погасиле свијеће,

Упалит' се више никад неће!''

Дубравско село Опличићи, које се налази поред пута Чапљина-Столац, било је мета усташке акције кад и Пребиловци. Из овога села убијено је око 160 Срба, углавном мушкараца старијих од 15 година, али је међу жртвама било и жена и мале деце. Већина је убијена у Илинданском покољу 1941, али их је доста убијено и о Видовдану на разним местима. Многима место страдања није ни утврђено. Како је у овом селу био преостао велики број Срба, хрватске власти су се припремиле да их све истребе. Пред напад на Опличиће злочинци су сами, на јаблан у центру села, окачили црвену заставу, што су приписали Србима да би оправдали злочине. За покољ Опличићана организовано је преко 2000 Хрвата и муслимана из околних дубравских села. Једни су имали пушке, а већина је кренула у покољ наоружана ножевима, вилама, косама и другим хладним оружјем. Они су 3. и 4. августа непрестано претресали терен и хапсили Србе. Неки су одмах убијани, а већина је затворена у згради Дуванске станице у Домановићима. После понижавања и премлаћивања, везани жицом по двојица, камионима су спроведени до јаме у оближњем Бивољем брду. Како се јама налази само стотињак метара од пута за Мостар бацање је

вршено ноћу у мањим групама. Злочинци-јамари били су комшије, познаници жртава. Бацање у јаму преживели су Мирко Ијачић и Јово Пелкић - Кнез, пошто су пре бацања успели да ослободе руке и њима се задрже за камење и корење, при отвору јаме. У јаму је добровољно отишло и неколико девојака и жена, желећи да тако поделе судбину са браћом и очевима, односно синовима и мужевима. Мањи број Срба из Опличића је, у овом периоду, убијен у јамама Кукауша и Звекалица, у Дубрави код самог села, у Аладинићима и на другим местима. Монструм из Шурманаца Иван Јовановић - Црни, са својим јамарима, преузео је групу Опличићана од њему равног монструма Стојана Рагужа из затвора у Домановићима и одвео их на неутврђено место, где су поубијани. Девоточлана породица Ђоке Пеша поубијана је у самом селу. За све ове злочине најодоворнија је поменута група окорелих злочинаца из Аладинића, Прења и других дубравских насеља, уз усташе Хаџиомеровић Хајру, Жаркушић Сулејмана, Капетановић Сафета, Ноголица Ивана, Ноголица Ђуру, Матић Миху, Звонић Ахмета, Шетка Ибру, Ђулић Шаћира, Ђулић Дурана, Бабић Ивана, Прце Спасоја, Милановић Маријана, Милановић Јозу, Чилић Јозу, Беговић Халида, Павловић Миху, Павловић Мату, Бобета Мату, Клепо Салку, Пенава Мују, Пенава Јусуфа, Хоџић Ибру, Шута Смају, Разић Османа, Чевра Омера, Бараковић Етхема и стотине других.

Клепци и Тасовчићи, из којих је о Видовдану, већ било убијено доста Срба, са усташама на кућном прагу и под перфидном и крвавом прозелитском мисијом дон Илије Томаса, жупника жупе у Клепцима, заклетог усташе од 1937. године и усташког повереника за столачки срез, мирно су чекали дан свога погубљења.

Дон Илија и остали из усташког стана одлучили су да то буде понедељак, 11. август, пошто претходног дана, овај жупник-усташе буде преводео Србе у римокатоличку цркву. План је био да се тога дана потпуно истребе Срби у чапљинској општини. Из кућа су истерани у свануће, а затим у пратњи усташа, пешице одведени у силос у Тасовчићима. Старије жене које нису могле да пешаче, њих девет, убијене су одмах у Клепцима, па је свима постало јасно шта их чека. Жене и деца су задржана пред школом, у којој су одрасли мушкарци и дечаци преко 13 година затворени и везани. Тако су сви заједно, у тужној колони, спроведени у "Силос“, где су затворени заједно са српским народ из Тасовчића, Чапљине, Почитеља и других места. Мушкарце су ту одвезали, али увече их поново везују жицом, са рукама на леђима. Познати крволок Мато Андрун - Вук, из Домановића, уврће жицу, док

се не уреже у месо, а затим је по жици и рукама ударао клештима. Када су везани Срби тражили да им врате капе, које су им пале са глава приликом везивања, усташе су почеле да им се гласно смеју и подругују: "Шта ће вам капе, када вам иду главе!" Више усташа крвнички је тукло младића Косту Мандрапу, из Клепаца, пред пет његових сестара, које су покушавале да заштите брата јединца, те су без страха насртале на усташе. Коста се јуначки држао, псујући усташе, а славећи Србију и Русију, па му је усташа Иван Боровац - Ђондро кроз уста зарио бајонет у грло.

Усташе, личним интервенцијама, ослобађају из силоса неке одрасле Србе из Тасовчића, а затим из неразјашњених разлога и све жене и децу, већ осуђене на смрт. Задржали су и присилили на удају 19 српских девојака, што због лепоте, што због богатог мираза. Све одрасле мушкарце и старије дечаке из Клепаца, Лознице, Гњилишта, Почитеља, Чапљине, као и већину из Тасовчића, камионима, везане, одводе до јаме Бивоље брдо, у коју их живе бацају. Побегао је само младић Никола Пухало (Страхинић) из Лознице. Он је сведочио да су их у камионе слагали, хоризонтално, као заклану стоку, слажући их по 4-5 једног на другога. На њима су седели крвници, тукли их кунадацима и боли ножевима свуда око себе. На Домановићима их је дочекало хрватско и муслиманско становништво, са псовкама и увредама, бацајући камење на немоћне Србе, од којих су се неки већ били угушили. Као и у другим случајевима, злочин су починили најближи суседи жртава из: Гњилишта, Чељева, Вишића, Клепаца, Лознице, Тасовчића, Почитеља, Хотња и других насеља. Те ноћи у јаму Бивоље брдо бачено је између 200 и 300 Срба. Број злочинаца који су учествовали у овом покољу је врло врелики, јер су већину Срба морали да носе на рукама 100 метара, од камиона до јаме. Муслиман Кудра се после хвалио како се на јами рвао са Павлом Марићем, младићем из Клепаца. Само у акцији у Клепцима учествовао је око 300 усташа. За своје злочине, мало ко од злочинаца је суђен после рата, или су добили симболичне затворске казне. Сама јама Бивоље брдо дубока је око 40 метара, са више слојева људских костију и земље и камена набачених на њих. Прве људске кости биле су на дубини од 28 метара.

Убрзо су Италијани поново окупирали Херцеговину, што је донекле зауставило усташке покоље Срба у овом крају. До краја рата усташе су убиле још више од 400 Срба, већином деце и жена. Почетком маја 1942, осим покоља у Прењу и другим селима, треба поменути и убис-

тво једног млађег човека и петорице дечака из Тасовчића. Они су ножевима искасапљени, а тела су им бачена у јаму Баба, у брду Модрич. Пет жртава међу њима је из породице Бекан, а једна из породице Мисита. У септембру 1944, око 150 жена и деце ухапшено је и возом одвезено у логор смрти Јасеновац. Највише жртава је било из Глушаца, Лознице, Клепаца, Гњилишта и Локава. Насеље Лозница тада је скоро угашено. Ово мало село, поменуто у повељи кнеза Мирослава из 12. века, у геноциду је изгубило 80 својих српских житеља, што је и 80% од њиховог предратног броја. У Видовданском покољу изгубило је одрасле младиће и њихове очеве. У септембру 1944. у јасеновачки пакао одведене су мајке, сестре и супруге са децом. Након упућивања у Јасеновац, о њиховој судбини се више није било шта сазнало, осим што је јасно да нико од њих није преживео. Приликом упада у Лозницу 1944. Хрвати су пре хапшења народа силовали две српске девојке, заклали их и запалили у једној штали.

Сресни народни одбор Столац, у свом извештају бр. 2492/45, упућеном Обласном народном одбору у Мостару - Комисији за установљење злочина и штете, од 12.6.1945. године, извештава да је на подручју тога среза установљен број злочина извршен од "окупатора и његових помагача“ и то 4280 убијених, 4534 несталих и 499 за рад онеспособљених. У извештају се констатује да су "преко 80% свих злочина у овом срезу извршиле хрв(атске) усташе“, као и да у овом срезу није било насељених Јевреја па тиме ни злочина над њима. Овде ваља констатовати, да су усташе учествовале и у неким злочинима који се приписују немачком окупатору. Извештај, практично, потврђује нека сведочења о 4000 од усташа убијених Срба из столачког среза у Другом светском рату. Толико је, најмање, убијених Срба из Доње Херцеговине, ако се изузме подручје Дабра из столачког среза, а дода љубушки и метковићки срез, као и два дубравска села из мостарског среза. Поред српских жртава из столачког среза хрватске "постројбе“ су на ово подручје довеле и ликвидирале и велики број Срба из других херцеговачких и босанских срезова.

Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача за Босну и Херцеговину, у "Службеној потврди“ Д. бр. 3478, издатој у Сарајеву 23. октобра 1946. године, "званично засвједочава да је

I - У масовном покољу Срба, који је извршен, између 22-28. јуна 1941. год, изгубило живот око 105 лица из Чапљине, 43 лица из села Пребиловаца, 8 лица из села Почитеља, 1 лице из села Гњилишта, 49 лица

из села Клепаца, 8 лица из села Лознице, 3 лица из села Вишића, 26 лица из села Драчева, 44 лица из села Глушци Кљен, 52 лица из села Речица, око 40 лица из села Тасовчића, 147 лица из Габеле.

II - У масовном покољу Срба, који је извршен од усташа у аугусту 1941. год, изгубило је живот око 800 лица из села Пребиловаца, око 209 лица из села Клепаца, Тасовчића, Лознице и Гњилишта, 29 лица из требињског среза.

III – У масовном покољу који је извршен од усташа и Нијемаца у септембру 1944. год(ине), одведено и убијено 45 лица из села Лозница, 10 лица из Гњилишта и 10 лица из Клепаца.

Ова потврда издаје се на основу списка жртава и записника који се налази код ове комисије...“

Са подручја данашње општине Чапљина хрватске снаге убиле су око 2000 недужних Срба, што је око 55% њиховог тадашњег броја. Злочини над Србима у Чапљини и целом срезу столачком, као и на целом подручју Независне Државе Хрватске, имају обележја геноцида, извршеног на најужаснији начин, са вишеструким и трајно негативним последицама по српски народ. Због политичких планова, како међународних, тако и домаћих (међу њима и српских!?) снага, овај геноцид до сада није званично потврђен и прилике су да неће ни бити. Уместо тога води се специфичан подли рат против самих жртава, што се најбоље може показати на примеру села Пребиловаца. Ово, по свему кључно српско село, у долини Неретве и Доњој Херцеговини, у хрватском геноциду у лето 1941. изгубило је 85% својих српских становника. По истраживањима јапанског дневника "Asahi Shimbun", Пребиловци су најстрадалније село у Европи у Другом светском рату, односно четврто најстрадалније село на свету у истом рату. За исти лист, трагедија Срба у НДХ је заиста једно од обележја глобалне историје 20. века. Све ово, није било довољно да село Пребиловци и његове жртве буду уважени и поштовани после рата. Напротив, страдање села се наставило, управо због страшне истине о његовим жртвама, која је за многе била и остала опасна.

Преживели Пребиловчани су после рата имали снаге да обнове село. Поново се женећи и дајући, добијали су другу децу. Због лажног "братства и јединства“ , прву децу нису смели да ваде из јаме да би их сахранили. Били су под сталним притиском УДБЕ , а Титове власти су им разним реформама и арондацијама одузеле најбољу замљу.

У многоме, Савез комуниста био је на линији усташких циљева, прилагођених времену, а на крају је довео земљу до распада и новог страдања српског народа. Већина јама 1961. године је забетонирана, а поред њих је Савез бораца подигао споменике, у виду белих, гранитних стубова, са натписима на латиници, на којима је писало да су ту убијене жртве фашиста или усташа у лето 1941. године, без помињања броја и националности жртава, чак ни села из којих потичу. Овим су били зацементирани и сви српски захтеви да се кости жртава изваде из јама и људски и хришћански сахране. За злочине на јамама мало ко је одговарао пред судом.

После 16 година од извршеног злочина и 12 година од ослобођења, УДБА је 1957. године организовала судску фарсу, извевши пред Окружни суд у Мостару 14, од бар 300 јамара из Шурманаца, Међугорја и Бијаковића и других места, на челу са Иваном Јовановићем Црним, који је дотле скриван у околини Суботице. Члан судског већа био је, као поротник, Јозо Јелчић, који је 1941. године насељавао усташе у празне српске куће у Пребиловцима. Од ових тешких ратних злочинаца само су шесторица осуђена на смрт, а остали на временске казне. Један је осуђен на само три године затвора, што је ругање правди и жртвама српског народа.

Пребиловци, који су после рата наставили да живе, захваљујући надљудској снази и вољи очева који су се поново женили девојкама или удовицама из суседних српских села и са њима добијали нову децу, неки и у седамдесетим годинама живота, нису се предавали нити су заборављали своје жртве. Њиховим примером ишла су и друга села. На сеоском гробљу су скоро сви направили породичне гробнице и на њима подигли споменике на којима је била написана пуна истина. Наведена су имена и годишта жртава, од кога су и где страдали, често са стиховима и порукама, које су сметале и властима и Хрватима, али нико није смео да их дира.

Од 1974. године родбина жртава је почела да организовано, на датуме страдања, у колонама аутомобила, посећује јаме, пролазећи притом кроз усташка села. Ипак, од 1947. до 1990. године, није било дозвољавано свештеницима да на јамама служе парастосе. Пребиловчани су 6. август, датум страдања нејачи у Шурманачкој јами, почели да поштују као празник. У пољу тога дана не би радили ништа, а запослени су узимали слободан дан.

Када је, пред неизбежним сломом, титоистичка власт ослабила, Пребиловчани су крајем 1990. године поднели захтев за отварање Шурманачке јаме и покренули акцију за изградњу спомен-цркве у селу, у чијој би се крипти сахраниле кости жртава. Придружила су им се ускоро и друга села, захтевајући да се отворе и остале јаме и да се све жртве сахране у Пребиловцима. У правом, спонтаном и ненасилном устанку, уз изузетно добру организованост и пожртвовање, крајем 1990. и почетком 1991. године, отворене су јаме: Голубинка и јама у Бениној огради, обе у Шурмамцима, Бивоље брдо, Кукауша доња и горња, Хаџибегов бунар и Градина, обе у Хутову, Јасоч, Поплат, Голубинка и Рудине, обе у Прењу, Звекалица у Опличићима и Видоња. Јама Гавраница није била бетонирана, а кости жртава су неколико година раније извађене и сахрањене у Горњем Храсну. Остале су неотворене јама Барев до код Шћепан Крста, Бодирогина јама у Поплату и више јама у западној Херцеговини: Хумац, Витаљина, Служањ, Церно... Мошти монаха и искушеника, пренете су из Видоње у манастир Житомислић, где су у фебруару 1991. године свечано сахрањене. Извађене кости усташких жртава из других отворених јама, су опране и пренете у Пребиловце, где су уз данонoћно дежурство, боравиле у згради Дома културе више од 8 месеци. За то време изграђени су темељи Спомен-цркве посвећене Сабору српских светитеља и пребиловачких мученика, са криптом и великим мермерним ћивотом у њој.

Уз служење Патријарха Павла, епископа Иринеја Буловића и Атанасија Јевтића и свештенства, на 50. годишњицу страдања, 4. августа 1991, темељи цркве и крипта су освећени, и мошти мученика су, после литургије и опела, положене у крипту. Овом дирљивом догађају присуствовало је око 10 000 Срба, претежно из Херцеговине и велики број истакнутих личности српског народа из БиХ, Србије и Црне Горе. Али, све је било под сенком претећег ратног сукоба, који је најмање био потребан Србима, а који они нису могли да избегну. Око Пребиловаваца, наоружани Хрвати већ су држали положаје, а те вечери Радио-Ватикан је у емисији на хрватском језику злослутно оптужио Србе да у Пребиловцима граде своју тврђаву у долини Неретве.

Отварање јама, сахрана усташких жртава и градња спомен-храма у Пребиловцима, посвећеног новомученицима, поред старих и нових усташа, сметало је и другима у земљи и иностранству, чији је главни политички циљ био разбијање Југославије по авнојевским шавовима

на српску штету и несрећу. Ови догађаји откривали су дотле сакривену или замагљену истину о ужасном страдању Срба у Независној Држави Хрватској, чију су обнову многи тада спремали. Кости из јама су упозоравале да би такви планови били, не само неоправедни него и опасни. Такође, тек развијеном култу Међугорја одједном је запретила потпуна срамота. Испало је да се мноштво ходочасника из целог света клањало селу чији су мештани, у јами поред села, затрли све мајке са децом једног другог села, само због разлике у вери, а још су Павелићу дали 80 усташких старешина и најокрутније кољаче у логору Јасеновац, какви су били Мато и Станиша Василь. Отварање јама нервирало је и утицајне припаднике авнојевско-титовских и удбашких кругова у Београду. Свима њима није ишло на руку то што су мученичке кости из Пребиловаца отварале очи српском народу, мотивишући га на отпор разбијању државе. Зато се често из медија и са политичких говорница чуло да отварање јама подстиче српски национализам, квари међунационалне односе, узнемирава јавност, све до лажи да кости у Шурманачкој јами нису само српске, до разних других увреда и претњи. Жртве су проглашене кривцима, објављен је рат мртвој деци и Пребиловци су поново, од истог злодуха, осуђени на погубљење.

Срби из долине Неретве најбоље су осећали опасност која је претила српском народу, после промена у источној Европи и самој Југославији. Ипак, ни они нису могли да предвиде догађаје који ће се ускоро десити. Од српских политичара, са обе стране Дрине и од ЈНА, засипани су изјавама да неће бити заборављени и незаштићени. Показало се да је све то било без покрића, као и веровање у цивилизацијске тековине, савест западног света, снагу јавности, међународно право и слично. Босна и Херцеговина је међународно призната 6. 1992. године, када је почео и рат. ЈНА се повукла из нове државе 19. маја, а Србији су уведене санкције 31. маја исте године. На малобројне, слабо организоване, деморалисане и саме себи препуштене Србе у долине Неретве, Хрватска је одмах затим покренула офанзиву. Операција је носила назив "Чагаљ“, одобрио ју је лично Туђман, а иведена је под командом генерала збора Хрватске војске Јанка Бобетка који је детаље у вези с њом изнео у својој књизи "Све моје битке“. Поред ове књиге, драгоцен материјал о овој офанзиви је и видео трака коју су снимили нападачи, а која је истог лета доспела у Београд. Бобетко открива да у нападу на Пребиловце, Клепца и Тасовчиће учествује 156. бригада регуларне хрватске војске и 1. бригада ХВО, као и четири диверзантске групе Хрватске војске и низ других јединица. Из видео-

материјала уочљиво је и значајно учешће Парагиног ХОС-а и муслиманских зелених беретки. Ове снаге биле су распоређене у две борбене групе и требало је да из два правца упадну у Пребиловце, са мученичком спомен-црквом као главном метом, коју Бобетко назива костурницом. Офанзива је почела у недељно праскозорје 7. јуна, страховитим бомардовањем поменутих српских насеља из више десетина разних оруђа које је трајало сатима. На простор ових села, од свега неколико квадратних километара, пало је за неколико сати око 7000 пројектила. Истог јутра српски територијалци и већина цивила су се уз мале губитке повукли прво у Дубраве, а затим даље. Хрвати тек сутрадан улазе у напуштене Пребиловце и Тасовчиће, а за неколико дана у њихове руке пада цела лева обала Неретве, са Мостаром, дубравски плато и Столац. Затечене српске цивиле, махом старије жене, одмах брутално убијају а затим почиње обрачун са материјалним и духовним добрима Срба. Спровођен је бесомучно, систематски, у огорчењу што нема у рукама више живих Срба, и трајао је недељама. Требало је да нестане све што је било српско и што је на Србе подсећало, па је уништавана и природа, а пејзажи су добијали други, осакаћени изглед. У првом налету српска добра, која су могла да горе, спаљена су. Наредних дана и недеља, инжњеријске јединице ХВ и ХВО и познате грађевинска предузећа "Бетон“ из Метковића и "Конструктор“ из Сплита, експлозивом су рушили српске куће које су у себи имале армирано-бетонске елементе, цркве, манастире, гробнице, домове културе, школе, системе за снабдевање струјом и водом и друго, све до камена поред пута на коме је неко ћирилицом уклесао своје име. Манастир Житомислић, духовни центар херцеговачких Срба и мостарска Саборна црква, највећи српски храм до изградње цркве Светог Марка на Ташмајдану, претворени су у гомилу камења. Док је у њиховом завичају све претварано у прах, пепео и дим, Срби из долине Неретве развејали су се по целом свету као бескућници. Био је то историјски лом и национална трагедија, незабележена од турског освајања Херцеговине, у 15. веку. Затим је око српских села, на земљи коју су комунисти својевремено одузели, изграђено више насеља за хрватске избеглице из средње Босне.

Одмах по уласку у село, окупатор је скоро ритуално спалио Пребиловце. На фасади последње куће, паликућа из некаве бојне, зване "Мравоједи“, оставио је графит: "Средија сам што сам стига“. А лако им је било свуда да стигну у злочиначком послу у напуштеном селу, које је остала да "брани“ само Драгиња Медић, стара 64 године. Она

је била једна од четири пребиловачке девојчице које су преживеле покољ 1941. године. Одбила је напусти Пребиловце, у којима је скоро поново оплакала мајку и сестре, страдале у Шурманачкој јами. Мученички је страдала од унука оних од којих је 1941. године избегла, а за гроб јој се још не зна.

Окупацију и спаљивање Пребиловаца, Клепаца и Тасовчића није прославила само западна Херцеговина већ и Далмација, а највеселије је било на сплитској риви. Овај догађај Хрвати и данас обележавају, под називом: "Липањска зора хрватске Херцеговине“. Објављивањем у својој књизи десетерачког хвалоспева њему самом, под називом "Бобеткова гарда“, хрватски генерал збора је, заједно са својом државом и председником, стао иза вандалских злочина у долини Неретве. Уз одушвљење због уништења српских трагова народни "пјесник“ оптужује Србе да су покрали хрватске кости и изазвали зло позивањем Патријарха у Пребиловце. Наводимо део:

"Док је сунца Срби ће га клети,
Што им стуче војску на Неретви,
Спржио им Клепца и Гњилишта,
Била села сада нема ништа,
Пребиловци село на злу гласу,
Сад по њему дивље свиње пасу,
Од Храснога па до изнад Стоца,
Све спржио, не оста ни коца.“

Усташки видео-снимци показују да су им сеоске куће, а поготово гробље и зидови спомен-цркве са криптом у Пребиловцима, пали у руке неоштећени и да је над овим селом, његовим покојницима на гробљу и новомученицима у цркви, смишљено извршен монструозан злочин, без примера у историји. На поменутом снимку, после приказа усташа испред цркве, како псују Србе и прете да ће ускоро избити на Дрину, види се архитекта из Чапљине Зденко Вего, потомак Фрање и Јанка Веге, злогласних усташких логорника из 1941. како седи у крипти у униформи официра ХВО, са руком на макети спомен-цркве. Тако су, на српску и људску срамоту уопште, пребиловачка деца и

други мученици из јама поново пали у руке усташких злочинаца, овога пута унука оних који су их, једнако беспомоћне, бездушно бацили у јаму пре пола века. После тријумфалног сликања и иживљавања над костима жртава својих дедова, савремене усташе су приступиле уклањању свих трагова цркве и крипте. Како су биле масивно грађене, рушење им је успело тек из трећег пута, а експлозија се чула до Мостара, удаљног 30 км. Механизација је после одгурала 50 метара даље смрвљене остатке храма, а терен на коме се он налазио је насут земљом и поравнат. У истртаживањима извршеним 2007. и 2008. утврђено је да су кости смишљено уништаване пластичним експлозивом и постављеним авионским бомбама, тако да је пронађено само 7 сандука смрвљених и постављених костију, од 156 сандука, са очуваним костима, колико их је сахрањено 1991.

Непознати аутор "Клетве“, исклесане на споменику Огњену Ждракановићу, првој усташкој жртви из Пребиловаца у 1941. години, пре последњег рата завапио је:

"... У беле тврђаве мермера закључајте нам добро кости!

Могле би и мртве усташе да нам се напију здравља.

Не, не верујте тишини што се уместо нас јавља !“

Заиста, пребиловачко гробље, на чијим је споменицима била исписана истина о усташким злочинима и мртви у њему, били су мета умоболног пира. Многе гробнице су отворене, а кости неких покојника некуда однете, других избачене и разасуте испред гробнице, а трећих спаљене у гробници. Код спаљивања заостали су делови нагорелог скелета и месингане ручке сандука покојника. Трипко - Трише Екмечић, као одложена жртва усташких злочина, умро је поред Шурманачке јаме, приликом изношења костију из ње, у новембру 1990. године, од инфаркта, што је својевремено било приказано на телевизији. Усташе су 1992. године пронашли Трипкову гробницу, минирали је и у њој спалили његове кости, као и кости његовог четверогодишњег унука, умрлог 1984. г. Спаљене су и кости Мирка Булута, Раде Медана, Ристе и Манојла Шарића... Споменици који су остали, "стрељани“ су усташким рафалима, а све фотографије покојника су однете.

Читав атар Пребиловаца је на разне начине оскрнављен и опустошен. На простору где се налазила спомен-црква и на делу самог гробља

заснована је депонија најразличитијег отпада, која је 2002. уклоњена. Осујећена је обнова села тако да се у њега вратило само око 25% предратних становника. За злочине над Србима на простору Доње Херцеговине и целе долине Неретве, Српско национално друштво Пребиловци је поднело 2007. обимну кривичну пријаву Тужилаштву за ратне злочине БиХ, повод које оно није до данас реговало.

Сада у селу стално живи 60 становника - повратника, а двадесетак борави повремено, у значајном делу године. Међу житељима села има 15 деце. До села је стигао водовод, али није стављен у функцију, сва домаћинства имају фиксне телефоне, обновљен је сеоски Дом културе. Обнова спомен-храма, посвећеног Васкрсењу Христовом, по благослову владике Григорија, започела је 2013. године. Камен темељац је освештао и положио владика Атанасије 3. августа. Потом је служена литургија на којој су први пут певани тропар и кондак Светих пребиловачких мученика, у чији је спомен принет славски колач и жито. Пребиловчанима се и даље ускраћује право на обнову и опстанак, а невиним жртвама поштовање и право на истину о страдању. Нажалост, ни српске државе, са обе стране Дрине, до сада нису препознале Пребиловце, као вредност коју треба заштити и сачувати тако да, без праве подршке, судбина села остаје неизвесна.

Долина Неретве, Столац, Дубраве и Храсно су данас у знаку победе злочина и потпуне експлоатације геноцида над Србима. Само уз памћење и поштовање својих светих мученика, љубав према своме народу и завичају, уз спремност на одређену личну жртву Срби могу да се обнове и опстану у овом страшном, али и дивном крају.

Извори и литература:

Пресуда Окружног суда у Мостару К. 77/57 од 2.10.1957., са истражним материјалом.

2. Пресуда Врховног суда НР Босне и Херцеговине Кж. 139/58 од 17.2.1958.

3. Пресуда Савезног врховног суда Кж. 9/58 од 23.6.1958.

4. Записници о саслушању усташког војника Стојана Рагужа у истражном затвору УДБ-е у Мостару, јул и август 1952.

5. Изјава Десимира Михића из Стоца, Београд 19.3.1943. (Архив Светог Синода СПЦ).

6. Пали за слободу Чапљина – Неум, 1941-45., СУБНОР Чапљина 1984.

7. Ђуро Екмечић, Пребиловци непреболна рана српска, издање аутора, Београд 1994.

8. Митар Шарић, Грех ћутања је прекинут, усташки злочини над српским народом у Пребиловци августа 1941., издање министрастава Републике Србије за културу, информисање, науку и технологију и за везе са Србима изван Србије, Бгд., 1992.

9. Материјали из Документационог фонда Српског националног друштва Пребиловци из Београда – изјаве преживелих: Булут Данила – Барона, Булут Гојка, Булут Маре, рођене Моро, Булут Мирка, Банђур Данице, рођене Ијачић, Бјелица Маре, рођене Екмечић, Драгићевић Ћетка, Екмечић Лазара, Екмечић Новице, Јахура Јоке, рођене Екмечић, Трипковић Милана, Ћирић Шћепана, Шарић Манојла, Шоше Нефе, Влачић Радојке, Пухало Митра, Пелкић Јове и Ијачић Мирка. - ВХС снимци операције ''Чагаљ'', Сеада Шејтанића из Чапљине, јун 1992.

10. Јанко Бобетко, Све моје битке, издање аутора, Загреб, 1996.

11. ''Бежи Јанкец Хаг ти бу побегел'', Ферал Трибјун, бр. 661, стр. 12. и 13., Сплит, 18.5.1998.

13. Јевто Дедијер, Херцеговина, Нова књига - Подгорица и Видослов

-Требиње 2001. стр. 71.

14. Михаило Динић, Српске земљу у средњем веку / земље херцега Светог Саве, Дубровачка средњевековна караванска трговина и Трг Дријева у средњем веку / Српска књижевна задруга, Београд, 1978., стр. 321.

15. Ahmed Aličić, Poimenični popis vilajeta sandžaka Hercegovina, Оријентални институт - Сарајево, 1985.

16. HUMSKI ZBORNIK IX, 300 godina župe Dubrave, издање католичких жупа, општина и подружница Матице хрватске са подручја доње Херцеговине, Аладинићи 2006. стр. 75-97. и 159. – 202. и др.

17. Саво Скоко, Милан Граховац, Злочини Независне Државе Хрватске и немачког окупатора у Херцеговини 1941-1945, I и II, СПКД Просвјета - ОО Гацко, "Филип Вшњић“ Београд и Општина Гацко, 2011. и 2012.

18. Милан Булајић, Усташки злочини геноцида и суђење Андрији Артуковићу, Рад, Бгд. 1988.

19. Божидар Н. Чучковић, Злочини у Херцеговини у Другом свјетком рату, I и II , Музеј Херцеговине, Требиње 2003.

20. Виктор Новак, MAGNUM CRIMEN, Репринт, Нова књига, Београд, 1988.

21. Владимир Ћоровић, Црна књига, Уредници, приређивачи и наследних права В. Ћоровић, Београд, 1989.

22. Боривоје Борозан, Долина Неретве, 1914-1918. године у документима и литератури, Просвета, Ниш, 1992.

23. Милан И. Надаждин, Крваво љето у Љубињу 1941, Свет књиге, Београд, 2003.

24. Атанасије Јевтић, Великомученички Јасеновац, Глас Цркве, Ваљево, Сфаирос, Београд, 1990.

25. Лука Ш. Поповац, Усташки злочини геноцида над Србима у Доњој Неретви, Ново слово, Београд, 1990.

26. Митрополит Владислав, Страдање српско-православног живља у житомислићкој парохији у време такозване "Независне државе Хрватске“, Календар Црква за 1987, стр. 78-81, Свети Архијерејски Синод СПЦ, Београд,

27. Пали у борби за слободу, Чапљина - Неум 1941-45, ОО СУБНОР Чапљина, Чапљина 1984.

28. Пали за слободу борци НОР-а и жртве фашистичког терора столачког краја 1941- 1945. године, аутор Анђелко В. Беловић, СУБНОР- а Столац, 1989.

29. Jure Galić, Blajburg iz hercegovačkog ugla, Sarajevo 2008.

30. Zašto je svećenstvo bilo uz Antu Pavelića? http://www.javno.ba/kolumna/zato-je-sveenstvo-bilo-uz-antu-pavelia.html

Миленко Којовић

ДА СЕ НЕ ЗАБОРАВИ - Злочини НДХ над српским живљем у периоду 1941–45. на територији Општине Берковићи

Прошле су пуне 72 године од стравичног страдања српског становништва, незапамћеног устшког злочина 1941. године у општини Берковићи.

Све мање је живих свједока који памте и који могу описати звјерства усташа.

О усташким злодјелима која су вршена над српским народом у НДХ, послије рата морало се ћутати ради "братсва и јединсва“ и због узнемиравања јавности (само није познато које јавности). Присилно ћутање, нарочито у Херцеговини, било је и зато што су све злочине над српским народом, више од 90%, извршиле мјесне усташе – комшије.

Већ 24. јуна у Берковићима је примијећено веће окупљање мјештана тек обучених у усташке униформе. Њихов вођа – логорник био је мјесни хоџа Мухамед Брезић, наводно родом из Власенице, затим ту су били Осман Ђулепа, начелник општине Берковићи, његов замјеник, Хасан и Осман Јашаревић, Ћамил и Адем Јагањац, Бећир Бећовић, Адем Ђулепа, Мурат, Адем и Ризван Нурко, Омер, Суљо и Адем Чамо, Ахмет Бузаљко, Асим Куртовић, Осаман Исаковић, Алија Алиловић и многи други. Себе су називали усташком милицијом. Говорили су да се нико не треба бојати, јер се никоме ништа неће десити.

До тада су били ухапсили Тодора Радовића, Марка и Илију Васковића из Берковића, Јанка Бјелицу из Мече и Благоја Самарџића.

Народу су говорили да су ови људи од угледа хтјели да дижу устанак и да су одведени на саслушање. Ускоро се сазнало да су сва петорица убијени и бачени у јаме Пандурица и Голубњача у Ржаном Долу.

У околностима страха и ишчекивања дошао је и кобни дан за мјештане Берковића, 28. јуни, 1941. године.

Не слутећи шта се спрема, народ се окупљао на Берковићима на позив мјесних усташа, баш тога дана.

Поред домаћих усташа пристизали су камиони са усташама из Стоца и општина западне Херцеговине. Око 12 часова усташе су попут звијери насрнуле на голоруки народ. Настао је страшан кошмар, пуцњава, вика, јауци... гдје су кога стизали ту су га убијали.

По казивању и утврђеном списку убијених и несталих парохијана Српске православне парохије Дабарске, отац Симеон, игуман манастира Добрићево, наш дугогодишњи мјесни парох Слободан Биберџић, наводи имена, мјесто и датум убиства 231 страдалника.

У Раданову кућу дошао је Осман Ђулепа, начелник општине Берковићи, комшија, и наредио да се никуд не удаљавају од кућа. Убрзо је дошла једна група усташа, опколила кућу и похватали једанаест мушкараца и двије жене. Одвели су их пред жандармеријску станицу и тамо поубијали. Остале похватане су послије пада мрака почели убијати тупим предметима, ударањем по глави, или су клали ножевима и бајонетима. Нису имали милости ни према дјеци. Убијали су их у мајчином наручју.

Цвијета Којовић, у изјави пред Среским судом у Стоцу, потврђује да је свједок убиства пред кућом жене Бранка Којовића – Цвијете, њеног дјетета Цмиље (новорођенче рођено 1941. године) и мајке Бранкове Ђурђе. Тада је страдало више од 170 немоћних жртава из Берковића и околних села.

Поклане су читаве породице, тако да у некима нико није остао жив.

Породица трговца Милана Вуковића имала је шест чланова. Страдали су Милан и његови синови Момчило, Обран и Славко и Ђурова кћерка Боса. Преживјели су Миланова сестра Даринка и син Здравко.

Од петочлане породице Душана Хајровића страдали су: Душан (48), Мила (38), Раде (2), Рајка (7), Славка (9).

Породица Трипе Биберџића, 17 чланова: Трипо (81), Цвијета (76), Аница (25), остали Савини; Костадин (10), Наталија (11), Невенка (7), Никола (8), Стана (9), Трипини: Ђуро (36), Никола (41), Ђурови: Боса (2), Васа (4), Милева (1), Софија (6), Дивна (2).

Од породице Трипе Биберџића остао је жив само његов брат Сава. Он је преживио стријељање, и кад је ухватио прилику успио је да побјегне. Усташе су пуцале за њим и раниле га, али је он рањен и крвав успио да стигне у збјег на Кубашу и исприча шта се десило.

Скоро цијело село је поклано, а спасио се бјегсвом само мали број житеља.

У изјави коју је потписало 29 свједока, поред осталог наводи се:

"Усташе су овом приликом, међу осталим, заклали Хајровић Душана из села Хатељи, исјекли га на комаде и кували његово месо у котлу, те нагонили његову жену Милу, и дјецу Славка, Рада и Рајка да једу то месо, а послије и њих заклали."

Усташе су Србима вадили очи и те очи доносили у Столац те се хвалили колико су српских очију извадили у Берковићима. Читаво село било је крваво.

О садистичком поступку усташа над Србима и вађењу очију пише и италијански књижевник Курцио Малапарте, у роману "Капут" под насловом "Котарица острига" на стр. 307 – 308. издање "Минерва" (Суботица – Београд, 1961):

"Док је поглавник говорио, примијетио сам на столу котарицу од врбовог прућа. Поклопац је био подигнут и видјело се да је дупке пуна плодова мора, тако ми се бар учинило, некаквих острига, извађених из шкољки, онакве какве се могу видјети по судовима и излозима Dortnum end Maison, на пикадилију у Лондону.

Казертано ме погледа и намигну ми: 'Пријала би ти једна добра чорба од острига, зар не?'

'То су остриге из Далмације?' – упитао сам поглавника.

Анте Павелић подиже поклопац и показујући ми те плодове мора, ту љигаву и пихтијасту масу острига, рече , смјешећи се на онај њему својствен начин:

'То је поклон мојих вјерних усташа, овдје има 20 килограма људских очију.'"

Италијански бивши цивилни функционер Франциско Басоти у НДХ у часопису "Il borghese“ 1960. године изнио је:

"Наши војници, официри и ја видјели смо гомилу људских очију. Све што је Малапарте написао жива је истина.“

Усташе су на Берковићима убиле Гојка Бећевића, борца устаничке чете из Хатеља. Он је враћајући се са консултација из села Лукавац упао међу усташе 3. јула 1941. године. Заробљен је и одведен на Берковиће, гдје је искасапљен сјекирама.

Тих дана убијен је у Берковићима поп Војислав Медан – Игњатов, родом из Мостара, и Ђуро Каравлах, родом из Хрватске, благајник општине Берковићи.

Спомен-костурница страдалим српским жртвама усташког покоља у јуну 1941. године у Берковићима

Усташе Осман Ђулепа, Хуско Сађак, Хасан Јашаревић и други пљачкали су радње и куће убијених Васковића, Биберџића и Вуковића. Робу из тих радњи Осман Ђулепа је пренио у своју трговачку радњу.

Тако су Берковићи страдали, на најсвирепији начин мучени, испребијани и убијани. Онај ко је успио преживјети повукао се у збјегове на Кубаш, Хргуд и Бежиће.

У збјеговима је убрзо понестајало хране, па се понеко кришом враћао кући по храну. Тако је страдала Ђурђа Којовић (1896), супруга Николе, коју су усташе измасакрирале и бацили на ђубриште.

Усташки злочини у селу Клечак

Петорица усташа на челу са Османом Јашаревићем похватали су 26. јуна, 1941. године у селу Клечак Петрушу Бакушић, жену Божову, Саву Бакушић пок. Саве, дјевојчице Дану (11), Милу (15), Цвију (9) и петогодишњег Гојка, сина Данилова.

Наредили су им да сједну, а онда их поубијали из пушака.

Настрадали су и сви чланови породице Јове Бакушића. Осман Јашаревић и Шериф Ћупина са још неколико усташа извели су из куће жену Јовину и њене кћерке: Босиљку (25), Саву (19) и сина Марка (6) и побили их.

На дан 26. јуна 1941. године ухватили су Јова Антуновића са синовима Данилом и Ћетком, Антуновић Лазе Ристу и Цвијету, затим Бакушић Јова са сином Васом (22).

Тодору Антуновићу усташе су убиле три малољетна сина: Гојка (12), Јанка (13) и Мишу (16).

Такође су ухватили Самарџић Бранка, Ћук Стјепана Анђу, и Стојана Анђу, Ћук Славка, Стану, Тодора, Трипка Луке, Филипа и Цвијету. Све су их повезали, отјерали на Берковиће и побили у једном потоку на локалитету Вознице.

Ухапшенима је Бећо Махмут наредио да ископају јаму, претходно одредивши њену величину. Када је јама била готова све су поубијали и у њу потрпали.

Злочини у Сузини

Послије масовног злочина код општине Берковићи и убијања српског живља, једна група усташа прешла је у село Сузину. Тога дана, 25. јуна 1941. године, око 17 часова, група усташа на челу са Хуском Сацаком, сином Ибриним из Жегуље, убили су Солдо Луку (82), пок. Шћепана, његову снаху Милеву (31), жену Јанкову и њену кћер Љубицу (15) и Солдо Стану (51), жену Душанову, и тешко ранили Солдо Вукосаву и Јанковог сина старог четири године.

Исте вечери мало и велико, старо и младо пошли су у збјег. Зауставили су се у Крстотинама (рупчага између Чуњаге и Кубаша).

Злочини у Мечи и Љутом Долу

Послије крваве драме у Берковићима 25. јуна 1941. године, два вода усташа на челу са Хуском Саџаком и Машом Бећом упали су 26. јуна 1941. у села Меча и Љути До. Српски живаљ их је касно примијетио па је мало ко успио да побјегне.

Из кућа су истјерали жене, дјецу и старце и све оне који су остали у селу и одмах су почели да их туку и везују. Међу првима повезали су: Абрамовић Митра, Бјелицу Спасенију, Добранић Даринку и Мићуна Миливојевића. Усташе су похватали 17 невиних Срба и све их побили. Идући кроз село убијали су свакога на кога су наилазили.

Том приликом у Мечи се одиграла невјероватна драма између Спаса Добранића и усташе Хуска Саџака. Док су усташе улазиле у село, Спасо је бјежао према Хргуду носећи у наручју два сина, Радована (4) и Видоја који је имао само годину дана. Група уташа пресрела га је и спријечила да побјегне. Међу усташама Спасо је препознао Хуска Саџака који је с њим служио војску. Очекивао је да ће му Хуско помоћи, али је овај покушао да га свеже. Спасо се свом снагом залети на Хуска. Ухватише се у коштац и наста рвање. Спасо успије да савлада Саџака, а тада усташа Вилогорац (берберин из Стоца) кундаком пушке удари у главу Спаса. Спасо се некако истргне и успије да побјегне.

Одмах су побијени затвореници у селу, међу којима и два нејака Спасова синчића, Радован и Видоје. Када су усташе напустиле село, Спасова жена Цвија се вратила кући и сахранила мртве синове.

Усташе су побили све похватане осим Драгиње Добранић и Савете Бјелица, које су, тешко рањене, остале живе међу лешевима.

Тога дана рањена је и Сара Бјелица, Жена Миркова. Међу побијеним Сара је нашла и свога сина, једногодишњег Миленка, и друго дијете рањено.

Узела га је и под плаштом ноћи изашла на Хргуд 27. јуна 1941. године. То је био први живи свједок који је Хргуђанима донио вијест о извршеном покољу 25/26. јуна 1941. године.

У Мечи је убијен 31, а у Љутом Долу 9 невиних српских жртава.

Пакао у Дабрици

Дабрица као мјесто није на удару ока, а још мање је, незаслужено, на удару писане ријечи.

Писац Његослав Бошковић у поеми "Вапај Стражевице“, кроз свједочења некох Дабричана преживјелих усташки пакао, покушао је да неке страхоте отргне од заборава.

Један од свједока, Ђуро Ивеља, испричао је о ужасу који је преживио на јами Кукауша, јуна 1941. године.

Од 20. маја 1941. на ширем простору Дабрице масовно се развија усташка организација. Формиран је усташки табор, на челу са таборником Божом Папцем. За његовог замјеника постављен је Алија Двизац, учитељ, родом из Мостара. У селу је формиран рој, на челу са Илијом Лончаром и његовим замјеником Николом Марићем Шаргаилом, из Љубљенице. До сердине јуна у усташкој организацији било је око 100 усташа.

Почетком јуна у Дабрицу из Стоца стиже Назиф Жуна. Он хапси Војина Ћупину, Богдана Михића и Јову Гордића, кнеза из Дабрице.

Божо Папац, Алија, Хасан Бајгорић – хоџа и друге усташе говоре да Србе треба уништити.

"Пред Богом и Алахом исто је убити Србина или какву звијер.“

За реализацију злочиначког плана Папац и Двизац траже појачање усташког табора у Дабрици. У вези са тим усташки логор из Стоца шаље на подручје Дабрице двије групације усташа.

На челу прве био је Балдо Бошковић – Кракић. Њих је било око 50.

Друга група упућена је на Шћепан Крст, а на њеном челу био је Балдо Пажин – Гаџић.

Народу су говорили да се не плаши и да је под њиховом заштитом. Упућивали су их да иду до школе ради неких саопштења.

Осванyо је 25. јуни. Тога јутра похваташе 80 Срба Дабричана. Од похватаних издвојише прву групу. Ту групу од 12 повезаних Срба одводе у Столац и ликвидирају у Видовом пољу. Било је то 26. јуна, 1941. године. Натјерали су их да сами себи ископају јаму, затим их поубијали и затрпали.

У другој групи било је 17 Срба. Њих су потјерали на јаму Јасоч која се налази у Дубравама. Из ове групе успио је побјећи само Панто Гордић.

Трећу групу од 33 Србина повезали су и потјералу у правцу Маслина.

На прилазу у Ходово, колону зауставља један аутомобил. Из њега излази усташа Стојан Рагуж, бојник усташког логора у Стоцу. Издвоји свога пријатеља Јову Гордића, кнеза из Дабрице, са којом је заједно служио војску, извади пиштољ и сасу у њега неколико метака.

По свједочењу Ђорђа Хербеза о стратишту званом јама Кукауша, био је то преаи пакао.

Џелатски строј заузео је убилачки поредак углом уназад, тако да се гротло јаме налази у самом тјемену угла. Када се жртве сабију у тај простор, онда усташе навале са мањевима, будацима, тољагама, ножевима...

Био је то улаз у пакао одакле нема повратка!

У једном тренутку неколико Срба је покушало побјећи. У томе су успјели Ђуро Ивеља и Ђорђо Хербез. Браћа Аћим и Благоје бјежали су у истом правцу. Аћима су пристигле усташе, убили га кундацима и бацили у јаму, а Благоје је успио побјећи.

У крвавом метежу успјело је побјећи 13 Дабричана. То је била крвава ноћ уочи Видовдана.

Јама Горња Кукауша отворена је средином новембра 1990. године. Пронађено је више од 70 костура.

На Видовдан, 28. јуна, 1941. године, усташе су наставиле са злочиначком акцијом. Тога дана ликвидирали су још 17 Срба – Дабричана и бацили их у јаму Барев до у Шћепан Крсту. Из ове јаме након два дана, изашао је Симо Рупар.

Дакле, усташе су овом приликом извели на губилишта 79 дабричих Срба (Видово поље 12, јама Кукауша 33, јама Јасоч 17, јама Барев до 17).

Усмрћено је 65 жртава, док се њих 14 спасило бјекством од ужасне смрти.

Преживјели Срби су избјеглу у Снијежницу, али су се повремено враћали кућама по храну.

Породица Анђелка Вуковића, заселак Оџак, који је бачен у јаму Кукаушу пред крај августа, затекла се код куће. На Велику Госпојину усташе похваташе извјестан број Дабричана, међу њима и породицу Анђелка Вуковића. Паде им у руке десеторо његове чељади: дјед Марко (70), стриц Милан (40), Анђелкова удовица Крстиња са четворо дјеце. Међу три сина најмлађи је био Чедо који је имао четири године, а друга два брата Томислав и Паво били су коју годину старији. Малу Наду мајка је још дојила. Баба Госпава покуша побјећи, али смртно погођена затетура и паде.

Паво се попео на таван и сакрио између кошева. Мали Чедо се шћућурио уз дједа Марка, држећи се за његову руку.

Усташа бајонетом распори Крстињин стомак и извади дијете. Малу Наду на њеним грудима обли топла мајчина крв. Избоден дјед Марко паде преко малога Чеда. Врх бајонета захвати лијеву страну дјечакова лица и забоде се у лијеву мишицу. Малишан је и даље ћутио лежећи у локви сопствене и дједове крви, остављајући утисак да је мртав.

Усташе принесоше грање и сламу и потпалише. Затим се удаљише.

Унутрашњост куће брзо се испуни димом. Пламен захвати преградну тарабу и рогове.

Паво, који је био сакривен на тавану, искочи, успије отворити врата и нађе се на дворишту. На вратима се појави и мали Чедо. Појурише покрај једне живице и завукоше се у неки шипраг.

Дан се примицао крају. У Дабрици су се чули пуцњи. Мали Чедо и Паво су успјели тешко проходном стазом стићи у село Јасену, удаљено око 5 километара од мјеста крвавог злочина.

Ватрена буктиња у селу Љубљеница

Два мјесеца послије бацања српског живља из овог села и Шћепан Крста у јаму Барев до, крајем августа (28/29) 1941. усташе су по наређењу Боже Папца и Хасана Бајгорића – хоџе ,прикупили сву преосталу чељад, 35 чланова српских породица - жена, дјеце и стараца из породица Вукосав и Геле у Љубљеници. Одвели су их у једну појату на крају села и ту их затворили, рекавши им да мирно спавају.

Око поноћи букнуо је пламен, прво на крову, а затим се пренио на сијено, сламу и одјећу затворених.

Када су нагорјели зидови почели да падају, усташе су гвозденим вилама дочекивали невине жртве захваћене пламеном и поново их бацали у ватру.

Ту су те неоћи грозну смрт спаљивањем нашла 34 људска створења. Њихова огњишта су угашена.

Игром случаја, из затворене штале, кроз мали отвор, извукла се дванестогодишња Славојка Вукосав из Љубљенице и побјегла да је усташки џелати нису спазили. Она је остала као живи свједок да каже истину о стравичним усташким злочинима почињеним над српским народом, женама и дјецом из Љубљенице.

x x x

У наведеним злочинима учествовали су усташки кољачи и јамари Бошковић Балдо – Кракић, Маслаћ Стојан, Ризвановић Смајо и друге са њима по злу чувене усташе

Ћутање у казивању праве истине о злочима у послијератном периоду довело је до тога, да се послије толико година, настојало извести симетрично приказивање свих жртава, без обзира на то што је однос српских жртава многостуко већи.

Незапамћени злочин над Србима у љето 1941. године минимизиран је нанијетим увредама српском народу са натписима на обиљеженим стратиштима, јер је тиме извршен фалсификат о злочинима и извршиоцима тих злочина.

Изношењем ових чињеница, Бог ми је свједок да ми није била намјера мотивисање на освету, него дужно присјећање на невине жртве, страдалнике који су на најсвирепији начин убијани само зато што су били Срби.

Дужност нам је памтити те злочине и дај Боже да се они никад никоме и нигдје више не понове.

Напомене:

Подаци су уписани по сјећању и казивању родбине и потомака настрадалих и узети из сљедеће литературе:

Списак убијених и несталих парохијана СПП Дабарске,

Архив БиХ,

"Пали за слободу“ борци НОР-а и жртве фашистичког терора столачког краја 1941-1945. године

Политика Експрес од 16. априла 1991, Фељтон "Злочин у Херцеговини: - крваво љето 1941.“, аутора Милана Надаждина

Поема "Вапај Стражевице“ аутора Његослава Бошковића

"Злочини у Херцеговини у другом свјетском рату“ (књига 2) аутора Божидара Н. Чучковића

(У прикупљању података помогли Радивоје Абрамовић, новинар Радио-Берковића, и Никола Којовић.)

.

Божидар Н. Чучковић

СТРАДАЊЕ СРБА НА ПОДРУЧЈУ ОПШТИНЕ ТРЕБИЊЕ ОД СТРАНЕ НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ 1941 – 45.[1]

УВОД

Када су сахрањивани посмртни остаци жртава усташких злочина, повађених послије 50 година из 14 херцеговачких јама и донесених у Пребиловце и Величане као залог националног памћења и дуга, записано је да ова српска светилишта нису ни споменик освете ни споменик диоба, већ споменик љубави и доброте.

Смишљеном политиком послије рата учињено је све да се усташки злочини у НДХ прикрију. Многа стратишта остала су необиљежена. Ко је за то крив? Многи, с правом, упиру прст у српско руководство без чијег се "благослова" није ништа могло учинити. У име идеала "борбе за заједништво", политичари послијератног времена, уз здушну подршку тих српских политикантских снага, учинили су све да бетонирају истину, као што су бетонирали јаме, да цементирају свијест покољењима која долазе ... да ћутањем искриве ужасе геноцида и да тако, новим "покровима" замраче национално биће српског народа.

[1] За Зборник обрађено и прилагођено из ауторове публикације "Злочини у Херцеговини у другом свјетском рату" – књига I, Музеј Херцеговине, Требиње, 2006. стр. I-VII, 15-25, 63-64, 70-85, 119-122.

Срби су скроман, хришћански васпитиван народ. Њему су и бога покушали узети, али нису успјели да му искваре карактер и душу. И то не само "они њихови" што су палили, него и "ови наши" што су жарили. Ова наша нова-кратија, у име "братства и јединства" и диктатуре (али не пролетаријата) рушила је све што се могло срушити. И кад смо хтјели да свијећу за покој мртвима упалимо, презрели су нас. Забранити прикупљање имена жртава, као што је по Херцеговини чинио Тодо Куртовић, и не само он, значило је посјећи стабло на којем се гранао и разгранао један народ, збрисати његово постојање, његове генетичке темеље...Ти и такви су свом народу подривали основе његовог бића и жића. Ми смо 50 година ћутали. Више од 50 година се закулисно проводила политика колективног, потпуног или дјелимичног, заборављања свега оног што се десило, прије свега, српском народу. Српски народ су присиљавали да пренебрегне све зло почињено над њим, да заборави страшну прошлост, а и своју историју, да не врши пребројавање својих мртвих и несталих, да њихови гробови остану неопојани и, коначно, да не нађе мир и спокој својим изломљеним костима. Све ове неупокојене жртве у знаним и незнаним јамама и стратиштима принесене су, у Христово име (!), на олтар клерофашистичког жртвеника.

Кад је сам народ, освјешћен - тражио своје мртве, и то искључиво као цивилизацијски а не националистичко-реваншистички чин - настао је политички проблем, који је кулминирао као врста политичког геноцида српског народа...

А српске жртве су бивале мучене у свим фабрикама смрти: у свим малим и великим голубинкама нашег разуђеног карстног простора, у набујалим ријекама, у запаљеним и незапаљеним кућама, под иконама и пред иконама православних светилишта, у мемљивим казаматима и подрумима, логорима и школама, у јамама и безданима, у ракама и рупама, на свим путевима и путошијама куда нога гази ... бајонетом и камом, ножем и сатаром, кундаком и млатом, чекићем и каменом, пушчаним зрном и бомбом, батином и коцем, зубима и рукама. Сви ти великомученици, у коров зарасли, дуго су чекали и још чекају пробуђену свијест и савјест оних који су одлучивали да ли је, коначно, дошло вријеме миру и спокоју свих пађеника палих, убијаних и закланих. (...)

Није чудно да су јаме остале забетониране. На ријетким споменобиљежјима неодређено је писало да су недјела (а рјеђе злодјела) извршили или окупатори, или домаћи издајници (понегдје: домаће

слуге) или једни и други. Усташки злочинци сакривени су иза уопштеног и двосмисленог термина "окупатори и њихове слуге". Поред тога што ни до данас нису обиљежена сва мјеста злочина, све масовне и појединачне гробнице, у које су Срби, безобзирно, не штедећи ни дјецу, ни жене, живи бацани - и на обиљеженим споменплочама има несхватљивих текстова. Српске жртве заклоњене су иза "родољуби овог краја", "жртве фашистичког терора", "убијени људи, жене, дјеца", умјесто да стоји да су убијени Срби, муслимани, Хрвати, Јевреји, Роми и слично, да су убијали њемачки и италијански фашисти, усташе, четници и остали зликовци - отворено наводећи њихову припадност. На плочама, којима се обиљежавају јаме и разна стратишта, не треба изоставити имена окупатора, јер без њих не би било ни тих стратишта и јама. Може се, на примјер, рећи: "под окриљем окупатора - италијанског, њемачког или заједно - њихове слуге, усташе или четници убили су ..." или једноставно - "слуге окупатора ..."

Начин на који је вршено убијање нема примјера. То историја не познаје, бар историја људског рода... У пригодном говору, пред основном школом, испред сандука костију невиних пребиловачких жртава, послије преноса њихових моштију из Шурманачке јаме у село Пребиловце, др Милорад Екмечић рече: "Не зовите ово дивљаштвом, јер тиме ћете увриједити праве дивљаке у Амазонији. Тамо се још кољу и истребљују, али није забиљежен случај да су прекршили златно правило живота да се не убијају жене и дјеца, јер они су извор обнове и извор сваког опстанка."

ТРЕБИЊЕ - УБИЈАЊЕ НА КУЋНОМ ПРАГУ

Иако се ово убијање не може сврстати у стратиште у правом смислу ријечи, ипак оно је дио једне смишљене и испланиране акције извршене у току једне ноћи. Није битно да ли су то стратишта на којима су масовно убијани Срби или су их усташе убијале појединачно на кућном прагу, на више мјеста.

Убијањем Срба, масовно или појединачно, усташе су имале за циљ да их обесхрабре, да их дезоријентишу, како не би могли да се организују ради одбране голих живота. Ова убијања усташе су раније испланирали. Чини се, да су у том плану водили рачуна о томе кога треба убити, на који начин и у које вријеме, а да ли је то на лицу мјесту, на јами, у запаљеним кућама и слично, то није било од битне важности.

Да би остварили своје паклене намјере, у Требињу је формиран усташки логор. За логорника је постављен Мухамед Шарић, за његовог замјеника именован је Перо Шутић, трговац из Требиња, а за чланове: Сринчић Јуре (Ђорђе - примједба аутора), апотекар, Ресуловић Салко, дон Маријан Вујиновић, Јурај Јуре Кежић, фотограф, Кисић Никола-Никица, чиновник и др. За среског качелника постављем је Мухамед Тафро.[1]

Доласком италијанских окупационих јединица, 17. априла 1941. године, Требиње није знало коме ће га ратна судбина бацити у загрљај: да ли тек створеној Павелићевој "Независној Држави Хрватској" или "независној" Црној Гори, под заштитом италијанске круне. У периоду од петнаестак дана, усташки елементи су развили живу активност у граду и на селима. Међу њима су се посебно истицали најпознатији: дон Вујиновић Маријан, католички свештеник и вјероучитељ у Требињској гимназији од 1921-1924, Дураковић Шефко, Гељо Заим, Зупчевић Сеад Ада, Карамехмедовић Салко, Караџа Мухо, Кежић Јурај - Јуре, Кисић Никола - Никица, Маролт Никола, Крњач Антун - Тончи, Ресуловић Салко, Рокић Мехмедалија, Рокоља Ајдин, Сринчић Ђорђе, Хабул Хилмија, Шарић Мухамед, зубар, Шеховић Дервиш и други.

[1] ДКРЗ; Инв. бр. 21564; ЗКРЗ БиХ, Инв. бр. 60.647, 50.010 и 58.376.

Поред наведених, Шакота Милан, у изјави пред Комесаријатом за избјеглице и пресељенике (Документ се налази у Архиву Југославије, фасцикла бр. 200, а ред. бр. 2119), наводи и ова имена усташа: Брачковић Омер, Волић Фехим, Кежић Јурај, Кисић Никица, Капетановић Адем, Ресуловић Салко, Фистанић Иван, Шарић Мухамед, Шарић Хакија, Сринчић Ђорђе и досељеници из Подгорице: Секнић Ибро, Секнић Махо, Секнић Мухарем и Секнић Шериф.

Иста имена наводи и Герун Владимир из Талеже (документ се налази у Архиву Југославије, фасцикла бр. 200, Комесаријат за избјеглице и пресељенике).

Сем горе наведених, пронађен је списак у Среском народном одбору у Требињу у коме су нотирани као усташе, али нема писаног комплетног документа, што наводи на закључак да је неко послије ослобођења истргао компромитујући материјал да би замео трагове о њиховој зликовачкој дјелатности, а то су: Арсланагић Ахмет, Арсланагић Ибро, Арсланагић Хасан (један од посљедње двојице погинуо је на Источном фронту), Брачковић Омер, Буковац Хасан, Бусулаџић Махо, Волић Фехим, Зубчевић Ибрахим, Зубчевић Суљо, Капетановић Адем, Кежић Јурај, Кисић Никица, Радић Миро, Радић Нико, Ресуловић Салко, Секнић Ибро, Секнић Махо, Секнић Мухарем, Секнић Шериф, Сринчић Ђорђо, Фистанић Иван, Хабул Хилмија, Шаран Хакија, Шарић Мухамед.

Осим тога, организована је "Усташка младеж" за чијег је "руководица постављен Сафет Мурсел - ученик гимназије (прим. Б. Ч.). Његова помоћница била је Назифа Ресулбеговић која је одмах одјенула усташку униформу".[1]

У створеној атмосфери у овом херцеговачком срезу послије капитулације Југославије, свјесно припреманој од усташких зликоваца, могле су да дођу до изражаја дуго задржавана мржња и притајена жеља, нарочито код једног броја млађих, изопачених и неваспитаних људи. Уз то треба додати да је та атмосфера била затрована мржњом која је била испуњена братоубилачким побудама према српском народа. Они су се поносили напуњеном пушком и новом црном униформом, која им је пружала прилику и могућност да

[1] Миле Ратковић, "Мађем у затиљак“, Херцеговина у НОБ, књ. 2.

хапсе, да проваљују у туђе куће и имања, да руше, пљачкају, пале, отимају, а убрзо убијају без суда и суђења.

Ти људи болесне психе, наносе зло другоме, своме најближем комшији, куму, пријатељу. За такве се у Херцеговинн каже да се Бога не боје, а људи не стиде, да су образ бацили под ноге.

Све ово најцрње, што је било запретено у мржњи и мислима код тих зликоваца, избија на површину. Пљују на све људско, ударају на понос и част људи, понижавају и обешчашћују везујући их као стоку пред клање. Уживају кад пред њиховим погледима дршћу поносне старине, угледни домаћини, кад жене преклињу и плачу, а дјеца јецају и зацењују се у плачу... јер они су сад све, они су власт, они су усташе - "осветници".

На празник словенских апостола, 24. маја 1941. дошла је у Требиње хрватска војска - домобрани. Био је то 14. домобрански пук (7. и 10. батаљон и Требињски батаљон).[2] Штаб пука, приштапски дијелови и посадни батаљон су се дислоцирали у Требињу, док су остали дијелови распоређени у граничним варошицама према Црној Гори. Штаб пука је стигао у Требиње 30. маја 1941. Пред зградом среза високи "часник" Реш одржао је говор чији је почетак гласио: "Браћо Хрвати, пред вама стоје усташке пушке које су пуцале на Србина, и које ће и даље пуцати све док и један Србин буде жив..." Пред зградом општинске управе, главнокомандујући домобранских јединица које су дошле у Требиње, потпуковник Мухарем Агановић, одржао је говор и први отворено запријетио "да ће за једну хрватску главу стријељати стотину српских!" Садржај читавог говора био је је у тону самога почетка - пун мржње против Срба. Срби су још вјеровали да се ради о застрашивању, а не болној и горкој истини.[3]

Тамна, непрозирна завјеса спустила се на мисли, ниоткуда трачка свјетлости. Ниоткуда паметне ријечи да ободри, објасни, повеже и упути ка путу спасења и живота.

Крајем маја 1941. у Требињу је дошла и група од девет усташких агената, најокорјелијих усташа - "ловаца", махом пропалих студената из Загреба, који су имали задатак да изврше припреме за организовање усташке власти. Они су педантно сређивали већ раније

[2] Архив VII, фонд НДХ, кут. 134, фасц. 3; рег. бр. 13.
[3] Рајко Бокић, Архив VII, кут. 200, рег. бр. 39/6.

прикупљене податке на основу којих су касније вршили покоље, хапшења, интернације и слично.

Те податке су прикупљали проусташки елементи још у периоду предратне Југославије. Тако их је Никола Маролт извијестио о чему су расправљали и шта закључили напредни људи који су се сакупљали у кафани Спаса и Божа Анђелића. Та кафана била је мјесто на коме су се, углавном, скупљали људи који су пред рат припадали опозиционим грађанским странкама и илегалној Комунистичкој партији Југославије. Никола, чија је супруга била куварица код ове двојице угоститеља, дошао би у кафану и сједио без ријечи. Ослушкивао је шта се говори и биљежио. Мехмедалија Рокић и Сеад Зубчевић Ада дали су извјештај о омладинцима, члановима СКОЈ-а или Партије.

У суботу, 31. маја, приређена је у бившем официрском дому заједничка вечера "заштитних ловаца" и њихових домаћих помагача, на којој је донијета одлука о хапшењу и погубљењу свих угледних Срба у Требињу и из најближе околине.

Касно увече 31. маја 1941. чула се пуцњава из разних дијелова града и његове ближе околине. Чули су се повици полупијаних усташа: "Стој!", "Држи, не дај!", "Побјеже!", "Удари га!". То су усташе "одбиле" напад четника, који су "навалили" на Требиње.

Одмах послије ове пуцњаве, исте ноћи и сутрадан, 1. јуна 1941, усташе су заредале по српским кућама и, углавном, поубијали на кућном прагу, по унапријед припремљеном списку, оне Србе из Требиња, за које су "знали" да су припадали предратној четничкој организацији. За то вријеме, док су усташе убијале, домобрани, под заповједништвом потпуковника Мухарема Агановића[4], налазили су се по требињским улицама.

Тако Крилно заповједништво у свом допису од 1. јуна 1941. Заповједништву 4. оружничке пуковније јасно признаје да су те ноћи градом пуцали омладинци усташке организације "по претходном одобрењу Загребачких свеучилиштараца".[5]

[4] Мухарем Агановић био је жандармеријски потпуковник и заповједник Оружничког крила Билећа. Од домобранских официра у Требињу су се налазили командант 14. домобранске пуковније и командант 1. бојне Војне крајине.
[5] Архив VII, фонд НДХ, кут. 14За, рег. бр. 12/1-7.

Многе српске куће су биле блокиране. Војска је остала на улицама, а усташе су све ово инсценирали "да би имали повода за почетак убијања и прогона Срба".[6]

О свему овоме у извјештају Главном стожеру заповједника Јадранског дивизијског подручја се каже: "Ноћу око 23 часа 31.V.1941. године усташе НДХ нападнуте су од стране српских четника у околини града Требиња. Усташе са оружницима извршили су претрес свих српских кућа исте ноћи, као и чишћење градских улица. При претресу кућа стријељани су сви четници код којих је нађено оружје. Стријељање је извршено 1.V.1941. године око три часа ујутру. Овом приликом стрељано је (осам) четника и тајник општине Требињске, који је био у вези са Црногорским комитетом наводно и са четницима. Сви четници стријељани су у својим домовмма, сем општинског тајника који је стријељан у згради котарског суда. Код стријељаног општинског тајника, такођер, је нађено ватрено оружје..."[7]

Међутим, истина је другачија. Никакви четници те ноћи нису напали Требиње, него су то усташе инсценирали, да би себи створили повод за убијање и прогоне српског становништва. Почела је преметачина и пљачка која је трајала цијелу ноћ.

Усташе су се подијелиле по групама, које је обезбјеђивало по четири-пет домобрана. Сваку групу предводио је један добровољац-мјештанин, добар познавалац града, који је водио од куће до куће. Међу овим мјештанима, колико се зна, били су полицајац Хакија Шаран, Никола Маролт, Хабул Хилмија, Сринчић Ђорђо, Мехмедалија Рокић, Салко Карамехмедовић, Сафет Мурсел, Џемал Мешовић-Лонго и још неки, а у аутомобилу је кружио Мухамед Шарић, да би провјерио како се испуњава задатак ликвидације Срба.

На том крвавом задатку посебно се ангажовало и девет агената-усташа, 5 одјевених у доламице од балон свиле, који су се посебно истакли у масакру невиних српских житеља. Ови зликовци су убијали српске домаћине по кућама на очиглед њихових жена, дјеце и родитеља.

У кућама или њиховој непосредној близини усташе су те ноћи поубијали пиштољима деветорицу људи, и то; трговца Васа Бабића, малтара Милана Брковића, угоститеља Душана Ногулића, обућара

[6] Јованка Тешановић и Милева Перковић, Комесаријат за избјеглице и пресељенике, АЈ-Ф-110; фасц. 200, ред . бр.275.
[7] Архив VII, фонд НДХ, кут. 233. рег. бр.18/3-3.

Влајка Паликућу, војног мајстора Гаша Ковачевића, трговачког помоћника (код Васа Бабића) Илију Кукурића, месарског радника Шћепа Ђурића Жутог, бачвара Радована Лечића и секретара општине Влада Поповића Грка, кога су усташе одмах по доласку на власт, стрпале у сремски затвор.

Интересантно је напоменути да је Влада Поповића извео у двориште зграде сремског суда Ајдин Рокоља, до рата његов потчињени службеник у општини.

"Радите како хоћете?" - рекао је Владо умјереним, сломљеним гласом.

Ајдин му је нагло пришао и ударио га дршком револвера по лицу. Владо је пао на земљу и подигао руке да би заштитио лице. Ајдин је прислонио Влада уза зид, а онда, стојећи у дворишту са револвером у руци, сасуо читав оквир у Влада. Владов поглед је постао празан. Био је мртав.

Миле Ратковић је записао. "На греди зида могли су се задуго да виде крваве мрљице и ситни комадићи Владовог можданог ткива."[8]

"Тражили су и Стевана Братића, месара - војног лиферанта, али га нису нашли у кући, јер је он дан раније пред вече умакао у Црну Гору. Кад је настало то убијање, његова се жена (Ружа) склонила у стан полицијског стражара Хакије Шарана, који је становао у њиховој кући, заједно са троје дјеце. Када су усташе дошле пред њену кућу, те стали лупати и изазивати на вратима, она се није јавила. Пошто су усташе отишле, не нашавши никог у кући, Хакија је присилио да напусти са дјецом његов стан. Она се на то склонила код Милке Перковић која је била њена комшијка. Кад је свануло, Ружа јој је предала кључеве од дућана и свога стана."[9]

Васо Бабић убијен је у свом дворишту. "Усташе су дошле око 23 часа, да врше преметачину, тобоже, тражећи оружје. Бабићеву кућу показао је Џемал Мешовић који се налазио пред вратима док је шест усташа вршило претрес.

Васа су почели мучити од један сат послије поноћи. Признао је да је припадник четничке организације, али није хтио да ода остале четнике. Пријетећи му свим укућанима, а један усташа потезао је пиштољ на Васову унуку Јованку, нико од присутних, међу њима је био и Васов помоћник из радње, није обраћао пажњу на дреку

[8] Миле Ратковић, "Салве моме граду“, књига. стр. 3.
[9] Јована Тешановић и Милева Перковић, н.д.

разуларених усташа. Том приликом су опљачкали кућу и радњу. Радњу је опљачкао Суљо Зубчевић. Обио је магазин пред кућом и однио велику количину ствари и другог скупог намјештаја, као и гвожђарски материјал из радње. Пљачка је трајала дуже времена. Вршена је ноћу."[10]

"И најзад су га убили око пет сати ујутро."[11]

Милан Брковић се затекао на служби, на малти. Довели су га у кућу у 5,30, малтретирајући га до 7,45. "Прије убиства, усташе су извршиле преметачину. Тражили су војничке ствари, оружје и слично. Нису нашли ништа, јер ничега од војничке опреме није ни било. Међутим, Стоја, Миланова супруга, мајка петоро дјеце, видјела је како је један усташа извадио из џепа неколико пушчаних метака и ставио их у фијоку ноћног ормарића. На то су јој други оштро подвикнули, зашто говори да нема ништа од оружја, кад су ето, нашли те метке. Стоју су лакше ранили. Послије тога су јој убили мужа и отишли."[12] Убили су га на платоу испред његовог дома у присуству супруге и дјеце. (...)

Илија Кукурић доведен је пред судски затвор. Био је сасвим миран. Лице му је било безизражајно. Обманули су га. Умјесто позива на разговор, пред њим се назирао пут у небеске висине. Ту је и убијен, у судском дворишту.

Шћепо Ђурић Жути покушао је да побјегне. Бјежао је према Горичкој Малти. За њим је појурио Јусо Секнић звани Зуза, праћен неколицином домобрана. Бјежао је горњом цестом, а онда, пошто су домобрани већ блокирали излаз из града, скренуо према кући Алексића. Рањен је у моменту прескакања великог зида. Успио је да се одвуче до католичког гробља. Ту су га сустигли усташки меци и пао је мртав испод једног дуда...

Пошавши у лов на жртве, и у непосредну близину града, усташе су отишле у Дражин До, село удаљено од града 5-6 километара. Ђорђо Сринчић и Хакија Шаран дошли су у камиону до куће Душана Ногулића, угоститеља. Шта све то може да значи? - питали су се укућани.

[10] Архив VII, кут. 200, рег. бр. 6/4-1.
[11] АЈ-Ф-110, фасц. бр. 818, Одлука Окружног суда у Мостару, КО бр. 1077.
[12] Јована Тешановић и Милева Перковић, н.д.

"Душана су извели из куће, повели га десет-петнаест корака и убили под одрином, готово пред кућом, односно његовом гостионом."[13]

У селу Мостаћима усташе су прво ушли у кућу Влајка Паликуће. Домаћин се сакрио у шталу, код оваца. Али, усташе су га пронашле и, на очиглед његове мајке и супруге Анике, свирепо убили. Чуло се само пригушено крклјање. Послије непуна два минута све се умирило.

Гаша Ковачевића усташе су затекле у кући, са женом и седмеро дјеце - који су били једно другом до ува. Претресли су читаву кућу. Одвојили су неке безначајне ствари, тобож да су војничке. И, не нашавши ништа, подметнули су му муницију. Натјерали су Гаша да пође до цесте, гдје им је био паркиран аутомобил. Спустио је ствари поред аутомобила. Одвели су га да види мртвог Влајка Паликућу. Гашо је ускоро, вјероватно, схватио да више нема наде да ће остати жив. Наредили су, послије тога, да се врати својој кући. Али, чим се окренуо, не прешавши ни неколико корака, најближи усташа је подигао пушку и опалио. Гашо се занио, а онда, у неком чуду покушао да се окрене, али није стигао, пао је поред греде на којој се често одмарао, сједећи са својим комшијама. Све су то посматрали његова супруга и дјеца. Гашова уста остала су отворена, као да ће поново крикнути.

Лице Гашове супруге Гоше било је искривљено од страха и ужаса. Бринула се за своју дјецу. Најстарији син, 20-годишњи Василије - Шурко, видио је, међутим, да му се мајка скаменила; очи су јој нијемо гледале, широм отворене. Једном руком држала се за авлијска врата, а другом је чупала косе. Окренула је главу према кући да би сакрила сузе пред дјецом. Превише се комадића мозаика скупило у Шурковој глави, а нема оквира у који би их слагао... пораз му је био тежак као наковањ.

Пред кућом Радована Лечића усташе је довео Џемал Мешовић зв. Лонго. Тај поступак комшије укућанима је био несхватљив. Домобрани су опколили кућу, а Џемал је остао напољу. Усташе су ушле и почеле да вичу: "Дајте оружје!" Затим су претресли читаву кућу и подрум. Псујући, отпочели су пљачку. Изнијели су месо и маст. Радована су извели на терасу. Усташа га је ударио и крв му је потекла из уста. Радован је буљио у њега, ћутећи. Усна му је била расјечена. Пред дворишним вратима један усташа му је пуцао у десну сљепоочницу. Радован је пао на камење на коме су били опљачкани пршути. Рубови

[13] АЈ-Ф-110, фасц. бр. 818, пресуда Окружног суда у Мостару Ђорђу Сринчићу, К.бр КО: 4/46.

ране били су опрљени, јер је убица пуцао из непосредне близине. Изгледало је да знатижељно посматра лице убице, мада су очи и даље биле затворене. Запањена Акица, Радованова супруга, једино је имала снаге да га гледа без ријечи. Њено лице оросише крупне капи зноја.

Усташе су укућанима запријетиле да нико не смије сахрањивати побијене. Ипак, сутрадан су се искупиле комшије и сахраниле жртве овог злочина.

"Све жртве убијане су на идентичан-бруталан начин. Убијани су на праговима својих кућа или у близини (сем Ђурића), пред породицом, и то из парабелума. У већини случајева, свакој жртви је наређивано да се окрене зиду, онда би прислонили цијев револвера у потиљак и испаљивали по један метак. Усљед положаја оружја и непосредне близине са које су меци испаљивани, већини жртава би била глава буквално распрснута и изгледало је да је одваљена од врата. Сва убијања вршила је једна група од 9 усташа, искључиво бивших студената из Загреба, од којих су неки били још прије рата емигрирали у иностранство (осим Рокоља који је убио Поповића). Овој групи усташа биле су потчињене све усташе које су се у ово вријеме налазиле у срезу требињском и околини. Најкрволочнији и најсуровији међу новодошлим усташама био је Боро Ротквић, студент машинске технике из Загреба".[14] Још прије рата припадао је илегалној терористичкој организацији "Матија Губец". Затим су ту били: Јозо Јурковић, Јукић, Томић, Младеновић, Францетић и Бабић-Личанин, сви натопљени отровима мржње и нетрпељивости. "Међу њима је био неки злогласни Ивица... Говорио је да Србе може живе пећи на ражњу, а кад је залазио у коју гостионицу или официрски дом, на мјесто вина тражио је српске крви. Говорили су једним дијалектом и тврдили су да су сви из Загреба."[15]

Послије извођења и убијања људи на својим огњиштима, пред кућним прагом чули су се пригушени јецаји и јауци. Сузе су незадрживо надирале. Укућани су покривали лица жуљевитим длановима. Завлачили су се у осаму да би на миру оплакали своје драге и миле. Убијени нису стигли ни да се опросте од својих најближих и најдражих.

Пошто су убили Душана Ногулића, Влајка Паликућу и Гаша Ковачевића, усташе су се вратиле у Засад. Свратили су у кућу Риста Ослића.

[14] Милан Вучуревић, Комесаријат за избјеглице, фасц. 200.
[15] Јована Тешановић и Милева Перковић, н.д.

Тражиле су Тошу, који је, срећом, искочио кроз прозор. Био је у кући кад су убили Радована.

"Побјеже вам онај најопаснији, срам вас било!" - довикнула је усташама жена Салка Ресуловића. Али, Џемила Ресуловић, њихова сусјетка, их је, напротив, клела: "Ех, Алах вам газап дао, што убијате наше комшије!"

Постоји изрека у народу: "Као што се добар брод препозна у олују, тако се прави и искрени човјек препозна у невољи."

Ристо и Раде Беванда, Тошини отац и брат, сакрили су се у кромпириште. Ту су их злотвори нашли, одвели и стрпали у затвор.

До 2. јуна сви су лешеви били у сопственој кући, а неки у болници. Жртве, убијене у граду, нико није смио сахрањивати док породицама жртава усташе нису одобриле да то учине. Другог јуна сви су сахрањени. Већину жртава су сахранили Роми. Свештеник је опојао и испратио до њихове вјечне куће само Влада Поповића и Шћепа Ђурића.

Иво Лучић из Засада, са неколико комшија, сахранио Лечића, Ковачевића и Паликућу. Учињено је то 2. јуна на мостарском гробљу, без уобичајених вјерских обреда.

Послије ових убистава, извршених 1. јуна 1941, у редовима српског живља настала је паника. Да би, на неки начин, оправдале ова убиства и смирили народ, а и ради лакшег одвијања даљих масовних убистава у другим дијеловима Херцеговине, па и Требиња, усташке власти су 2. јуна излијепиле "плакате" о броју убијених, с објашњењем да су припремали устанак против усташке власти, наглашавајући да је већина убијених уочи рата била у чланству Добровољачког четничког удружења. То је био само формални разлог и исприка за убијање недужних људи. Већина их је убијена на кућном прагу, а број убијених је накнадно дописан на већ раније одштампани "плакат".

"Мухамед Шарић прије 1. јуна 1941. лично је из Дубровника донио штампане плакате, којим је становништву у Требињу требало објавити стријељање Срба. На плакатима је било остављено празно мјесто за накнадно испуњење броја стријељаних."[16]

[16] АЈ-Ф-110, фасц. 818, Пресуда Окружног суда у Мостару Мухамеду Шарићу, бр. КО: 4146.

Осим тога, по граду су налијепљени нови плакати са назнаком забрана и казни. Између осталог, на плакатима је стајало: "за сваку хрватску главу, биће стријељано 100 Срба", и да се "Србима и Јевејима забрањује слободно кретање од 17 до 6 сати".

Паника је захватила српски живаљ. Људи су бјежали, склањали се на село, код родбине и пријатеља. Неки су се склонили чак у Црну Гору. Или Црногорско приморје и Боку которску. Међу српским становништвом све више је била присутна бојазан, јер је све указивало на то да ће усташе наставити са хапшењима и убиствима.

"Ружа Братић је из Требиња кренула пјешице да се састане са својим супругом. Међутим, на цести је угледала леш Шћепа Ђурића, који је био месарски помоћник у радњи њеног супруга Стевана. То је на њу толико дјеловало, да се почела понашати као да је помјерила памећу и, умјесто да пође за својим супругом, заредала је пјешке по селима, и викала Србима да бјеже, јер да изгибоше сви Срби. То је узбунило српска села па се људи, жене и дјеца дадоше у бјекство према Црној Гори. То је била срећа, јер су тако многи спасили главе."[17]

Међу избјеглицама био је и прота Владимир Поповић који није имао једну ногу. Он је описао страдање Срба и грозне демонстрације 1914. у вароши Требињу.

(...)

На могу овом приликом да заборавим, а да не споменем, доброг комшију, муслимана, Касима Вићена. У доба хапшења и подметања метака приликом претресања, послао је свог сина Изета по мог оца и мене да дођемо у њихову кућу.

"Никола" - рекао је Касим - "док трају ова зла времена, ти и Бошко ћете боравити и спавати код мене. Док је мене и мојих шест синова вама не смије "фалити длака с главе".

И касније, за вријеме мартовског хапшења 1942. Милоша Чучковића и Бранка Илића, читав мјесец дана нашао сам уточиште у споредним просторијама ове гостољубиве куће и породице.

Изет је био обукао усташку униформу. "Једно је на капи, а друго је у срцу" - говорио је. Кад год је полазио на посао, свратио би у нашу кућу и саопштавао гдје ће се налазити. "Ако дођу да врше претрес,

[17] Јована Тешановић и Милева Перковић, н.д.

одмах пошаљите Босу (сестра која је тада имала 13 година), да ме обавијести. Доћи ћу јер подмећу метке." Најчешће је Изет био спроводник у возу од Хума до Билеће. Да би српским домаћинима Хума омогућио да лакше избјегну у Црну Гору, закључавао би их у купе и тек би на једну или двије станице прије Билеће, откључавао купе и тако олакшао Србима да безбједно избјегну крвави усташки терор. Познато ми је да је неким Башићима са Хума омогућио склањање у Црну Гору.

И на крају, неопходно је навести извјештај заповједника оружничког крила Билећа, потпуковника Мухарема Ј. Агановића, послат Заповједништву 4. хрватске оружничке пуковније о стријељању Срба у Требињу, у коме се, између осталог, каже:

"28. свибња 1941. допутовало је у Требиње 10 усташких омладинаца, студената Загребачког универзитета. Наредили су да се одмах по свим радњама и јавним мјестима одстране натписи писани ћирилицом, што је учињено и два споменика и то Његошевом и Требињских мученика.

У ноћи од 31. свибња на 1. липња пуцали су омладинци Усташке Организације по претходном одобрењу Загребачких свеучилиштараца по Требињу, па је по улицама и на периферији Требиња изаслат извјестан број наших војника и оружника.

1. липња 1941. године између 5 и 7 сати наведени свеучилиштарци и по једна група наших војника стријељали су српске четнике из Требиња и околине и то:

1. Поповић Владо, биљежник општине Требиње, који је био староста и организатор соколског друштва у Требињу. За цијело вријеме истицао се је у своме јавноме раду против општих интереса хрватског народа.
2. Бабић Васо, трговац из Требиња, који је био старјешина четничког друштва у Требињу. Од ранијих времена је познат као Велико-Србин и противник општих интереса хрватског народа.
3. Ногулић Душан, гостионичар из Дражин Дола код Требиња, а био је замјеник старјешине четничког друштва и солунски добровољац.
4. Ковачевић Гашо, бивши седлар мајстор бившег 24. артиљеријског пука у Требињу, родом из села Мостаћа код Требиња. Био је члан четничког друштва и Велико-Србин.
5. Лечић Радован, столар из Требиња, активни члан четничког друштва у Требињу.
6. Паликућа Влајко, из села Мостаћа, активни члан четничког друштва у Требињу, а поред тога био је и отворени противник католика и муслимана.
7. Ђурић Шћепо, месар из Требиња, истакнути члан четничког удружења у Требињу.
8. Брковић Милош (Милан - прим. аутора), чиновник општине Требиње, родом из Нецвијећа, котара Требињског, настањен у Требињу, био је активни члан четничког друштва у Требињу и солунски добровољац. Уопште је мрзио Хрвате и муслимане, па је увијек био спреман на сваку акцију против муслимана и Хрвата.
9. Кукурић Илија, из села Полице, фанатичан Србин и активни члан четничког друштва у Требињу.

Сви су стријељани у непосредној близини њихових станова на јавним мјестима."[18]

[18] Архив VII, Фонд НДХ. кут. 143 , рег. бр. 12/1-7, 4/1 и 8/1-2.

ЗАСЕЛАК ПРИЈЕКА ВОДА – ЛАСТВА

Група од дванаест усташа, којима је био водич Бараковић Осман из села Скоћигрма, са још четворицом домаћих усташа: Заимом, Хилмом и Хусом Хабулом и Хусом Демировићем, предвођена таборником Назифом Бараковићем[19], убила је на кућном прагу браћу Стевана и Јована Бегенишића и Јованове синове - Марка од двадесет и Петра од шеснаест година. Заповједник оружничке постаје у Ластви Мато Н. Путица извијестио је вишу команду "да је дана 14. липња 1941. године, око четири сата послије подне, нестао од своје куће Бегенишић Јово, синови му Мирко и Петар, те брат Стево".[20]

Једне суботе, 11. јуна 1941, када је у Требињу био пазарни дан, на повратку из града кући, Јовову супругу Виду стигао је успут камион у коме су биле усташе са Османом Бараковићем. "Осман је остао код џамије у Горњој Ластви и непознатим усташама показао мјесто гдје је са својом групом извршио злочин на прагу куће Бегенишића."[21] "Када се Вида вратила кући нашла је сву четворицу у кући мртве. Путем је срела 12-годишњег сина Јову кога је од ове погибије спасила једна учитељица – Италијанка."[22]

"... Прва четворица закопана су одмах у непосредној близини своје куће. Ово такођер, извјештава Оружничка постаја Ластва."[23]

Митар Мрдић, један од житеља насеља Ластва и добар познавалац прилика у овом крају, у свом напису каже:

"Најистакнутије усташе, које су вршиле покољ у општини Ластва, су Бајро и Јунуз Хаџимаховић (синови Бајра), Сабит (Ајдина) Бећировић; Зејнил, Мустафа, Осман и Назиф Бараковић; Шериф Демировић; Атиф (Мурата) Кравић, синовац Шаћира Јерковића; Асим (Заима) Беговић; Шућрија (Алије) Шеховић; Асим (Арифа) Шеховић;

[19] Славо Стијачић , "Довиђења школо, почиње рат", Херцеговина у НОБ, књ. 2, стр. 457.
[20] Архив VII, кут. 151 а: рег. бр. 40/12.
[21] Митар Мрдић, "Значајно устаничко средиште ", Херцеговина у НОБ, књ. 2.
[22] Јованка Тешановић и Милева Перковић, АЈ-Ф-110; Комесаријат за избјеглице, фасц. бр. 200.
[23] Митар Мрдић, н.д: књ. 2, стр. 465.

Мехо (Алије) Шеховић; Ибро Салковић; Етхем (Суље) Биједић; Фазлија (Исов) Мујачић; Рамадан Мујачић; Заим, Хилмо и Хусо Хабул. Из села Скођигрм отишло је у усташе око 30, а из Доњег и Горњег Гранчарева и Ушћа око 30 мјештана. Од тада се не зна за њих.“[24]

Приликом напада устаника на Ластву нико од муслиманског становништва није страдао. Запаљено је само неколико усташких кућа. У Ластви је остало око 30 муслиманских домаћинстава. Било је међу њима поштених људи којима је ратни вихор одређивао судбину. У ластвинској општини био је угледан домаћин Аго (Ајдеров) Шаховић који је већ од првих усташких покоља говорио окупљеним муслиманима код џамије у Горњем Гранчареву:

"Вода ће протећи, а брда остати, ми са сусједима, комшијама Србима, морамо лијепо да живим."

[24] Митар Мрдић, н.д: књ. 2, стр. 465.

ОРАНИ ДО – ЛАСТВА

Послије првих усташких злочина у Требињу почело је српско становништво зубачких и ластванских села (Ластва, Аранђелово, Вучије, Клобук, Орахоац и Ушће) да бјежи у народни збјег на Бијелој гори код Бегових корита, над којима се наткриљују гранци планине Орјен. Ноћу, у рану зору, уочи 20. јуна 1941, двије усташке колоне упутиле су се из Требиња у Бијелу гору гдје се налазио збјег. Једна колона ишла је преко Зубаца до Царевог поља, а друга преко Ластве и Ораховца. Хтјели су да, прије свануће, опколе и похватају сав народ још на спавању, с циљем да спријече бјекство народа у Црну Гору.

Ту исту ноћ, деветнаестог на двадесети јун, Ђорђо Сринчић, у друштву са усташама, пио је и јео у Јазини, у кафани Јакова Миљановића. Том приликом је казао "да ће те ноћи поћи у Зубце и да ће Зубчани платити".[25] И заиста, у друштву са Бором Ротквићем и Етхемом Бараковићем, још око 300 до зуба наоружаних усташа отишло је на Зубце. Послужили су се лукавством и варком. Наиме, приликом приближавања збјегу, "усташе су у Царевом пољу присилили двије дјевојке, кћери Душана Ђурића, Бошкова, да им буду водичи до Крстатог дола који је био удаљен око 4 км од збјега. У овом мјесту налазила се зубачка стража из Царевог поља, састављена од 8 људи и једног дјечака..."[26] У тој стражи био је и отац ових дјевојака - Душан Ђурић. Кад су се усташе приближиле колиби Лазара Ђурића, у којој је била смјештена стража, два пса су залајала, али су их дјевојке умириле јер су их на то усташе натјерале. Нажалост, стража је, ослонивши се на псе, спавала тврдим сном. Тако су је усташе заробиле и разоружале без икаквог отпора.

"Усташе су стражу повеле са собом као водиче. Један стражар је покушао да побјегне, али није успио већ су га усташе убиле."[27]

У свом наступању усташе су изненада упале у збјег Ораховчана на Бијелој гори. На пропланку поред шуме, прва на удару била је камена

[25] АЈ-Ф-110; фасцикла бр. 818.

[26] Душан Т. Ђајић, " Прва борба против усташа у Бијелој гори", Херцеговина у НОБ, књ. 1, стр. 111

[27] Душан Т. Ђајић , н. ч. стр. 112.

колиба у којој се смјестила породица Марка Грубача. Вршили су припреме за бјекство у правцу Црне Горе.

"Таман када смо ја и мој брат Лазар натоварили коње ради бјекства преко границе" - каже Видак Грубач - "примијетили смо усташки стрељачки строј тако близу да је и сама помисао на бјекство била бесмислена, поготово стога што су наша два млађа брата Никола и Васо још спавала у колиби (Гојко и Радован били су на положајима према Ластви). Када сам међу усташама угледао нашег шумара Етхема Еркочевића Шуцу, лакнуло ми је. Обратио сам му се, помало снисходљиво, ријечима: "Гдје си, болан, Шуцо!" Он је на то дрекнуо: "Водите и смлатите то српско ђубре!" Одмах су почели да нас крвнички туку кундацима, узвикујући: "Да видиш, Влаше, како усташе пришивају Карађорђеве звијезде!" Један од њих, који је имао дубоку бразготину преко усне, ударио је Лазара тако снажно да се он као клада срушио на земљу. У том тренутку извукао сам нож и јурнуо на њега, али он окрену пушку на мене. Но, прије него што је повукао обарач, успио сам да ухватим за цијев и да је подигнем увис. Пушка је планула у мојој руци, али ја нисам испуштао цијев, већ сам окретао око себе усташу све док му пушку нисам истргао. Лазар и оба млађа брата искористили су гужву и побјегли у шуму која се налазила ту у близини. И ја сам кроз кишу куршума успио да изнесем живу главу и отету усташку пушку."

Усташе су ухватиле два Маркова сина, али су се они отргли и побјегли у шуму. Отворили су ватру за њима. Пуцњеви су разбудили цијели народ у збјегу. Мушкарци, као и већина жена, успјели су да избјегну и да се склоне, али је, ипак, остао приличан број и жена и дјеце у колибама. Усташка пљачкашка руља стуштила се у колибе збјега, отпочела са пљачком и прикупљањем стоке.

Неколико наоружаних сељана, њих седморица (Видак и Лазар Грубач, два Маркова сина, Обрен Вучетић са братом и Никола Ђајић), пружили су веома снажан отпор. Запуцали су са свих стране уз сталне громогласне повике: "Не убијајте их, браћо Црногорци, да их живе похватамо!"

Усташе су послије вишечасовне борбе, не успијевши да убију икога у збјегу, биле присиљене да одступе и да се повуку у правцу Ластве. Приликом повлачења на мјесту званом Орани до, у доњем дијелу Бијеле горе, у општини Ластва, усташе су стријељале седморицу из ове заробљене страже, коју су претходне ноћи похватале на путу према збјегу. Том приликом, 20. јуна 1941. године стријељали су сљедећа лица:

1. Ћурић Благоја Анто 1878, отац 6 дјеце,
2. Ћурић Бошка Душан, 1876, отац 11 дјеце,
3. Ћурић Бошка Ђоко, 1879, отац 6 дјеце,
4. Ћурић Лазара Манојло, 1900, неожењен,
5. Ћурић Лазара Новица, 1898, отац 9 дјеце,
6. Ратковић Сава Никола, 1886, отац 4 дјеце,
7. Ратковић Николе Радован, 1921, неожењен,
8. Ратковић Лазара Ђоко, 1922, неожењен, из села Жељева.

Прва четворица рођени су у село Коњско. Само иза петорице остало је 36 дјеце - сирочади. Сви су припадали општини Граб - Зубци.

На путу према селу Ораховцу, усташе су убиле Анђу Грубач, рођену Ивановић, старицу од 76 година.

Усташе су тог дана отјерале око 800 комада ситне и крупне стоке. Стоку је са усташама гонио Бећко Шеховић, месар из Требиња. "Усташе су натјерале старог Влада Мрдића да им тјера стоку према Ластви и Требињу, заједно са малим Спасом, сином убијеног Анта Ћурића. Владо је, некако, успио да побјегне, а Спаса је спасила Вехбија Ћеримагић, жена Омерова, а мајка Алијина (погинуо бјежећи из четничког затвора 28. маја 1942), сакривши га у својој кући. Сутрадан, кад су усташе отишле према Требињу, Омер је ставио малом Спасу фес на главу, превео га преко Арсланагић моста на ријеци Требишњици и упутио према селу Коњско."[28]

[28] Славко Стијачић,"Ластванска општина у устаничкој борби 1941", Зборник сјећања, Требиње, књ. 1.

ДАНА 20.-06.-1941. ГОДИНЕ
НА ОВОМ МЈЕСТУ СЛУГЕ
ОКУПАТОРА - УСТАШЕ
СУ СТРИЈЕЉАЛИ ОСАМ
КОШТАНА И ТО
РАТКОВИЋ ЂОКО
РАТКОВИЋ НИКОЛА
РАТКОВИЋ РАДОВАН
ЋУРИЋ АНТО
ЋУРИЋ ДУШАН
ЋУРИЋ ЂОКО
ЋУРИЋ МАНОЈЛО
ЋУРИЋ НОВИЦА
ДАТУМ ПОДИЗАЊА 1-5-1988
ЗАХВАЛНИ ПОТОМЦИ

ПРИДВОРАЧКА ЈАМА

Послије лијепљења својих прогласа на зидове у Требињу, усташке власти су 1. јуна 1941. године извршиле велико хапшење Срба. У самом граду ухапшено је 26, а у Придворцима 17 људи. У наредних неколико дана настављена су хапшења у селима: Засаду, Мостаћима, Полицама, Хрупјелима, Горици и Арсланагић Мосту. Хапшења су настављена док судски и полицијски затвори у Требињу нису били препуни. Укупно је у затвору било око 120 Срба.[29]

У рану зору, 1. јуна 1941. године, у затвору су се иза тешких тамничких врата нашли професори и учитељи, жељезничари, ђаци, старјешине Окружног и Среског суда, судије, трговци, занатлије, сељаци, стари и млади, богати и сиромашни, и то само зато што су се родили као Срби. Ту тек настају праве патње и мучења, и физичка и духовна. Јунске жеге, мозак да прокључа, а по 40 и више људи у просторији од 16 квадратних метара. Ћелије су имале по два прозорчића, без провјетравања, а људи знојави. И док су ухапшеници дахтали у ћелијама без капи воде, сјеновитим, расхлађеним и провјетреним ходницима шеткали су се усташе и кроз оно малецко окно на тамничким вратима цинички добацивали: "Гле, зноје се! Како су се голубови поређали, управо као што треба за митраљез. Овдје их има пуно; неће сви моћи у ону јаму..." итд. Потом би псовали српску мајку, оца, бога; церекали су се хистерично и пјевали пјесме "какве само сотона може спремити за своје жртве у паклу".[30]

Дању, под јаким стражама, изводили су ухапшене Србе по групама на рад по градским улицама, и ту понижавали до најнижег ступња: мели су градске улице, "голим рукама скупљали нечист коју су Цигани намјерно преко ноћи остављали по својој махали" - кршу, радили најгрубље физичке послове: носили балване, гурали колица са чаршијским ђубретом и сл. Усташе су нарочито уживале у одвођењу ухапшених Срба "по киши до магацина за брашно и онако покисле до коже, гонили да преносе џакове с брашном (тешке 80 кг), на леђима, с једног краја слагалишта на други. Може се само замислити "како се брашно лијепило и мијесило по мокром одијелу".[31]

[29] Према изјави г. Милана Вучуревића у Комесаријату за избјеглице у Београду, само у соби у којој је он био затворен налазило се 47 затвореника.
[30] Рајко Бокић, Архив VII, кут. 200, рег. бр. 39/6.
[31] Исто

Заиста су ови људи, умијешани и бијели од главе до пете, изгледали смијешно грађанству и усташама. Поштени грађани су са гнушањем окретали главе да не гледају у таквом положају своје дојучерашње пријатеље и комшије, док су се усташе и њихови симпатизери церекали, упирући прстима на до сада поштоване требињске грађане који су се враћали назад у своје ћелије. То су била нова начела и свирепа средства "носилаца хиљадугодишње културе" у понижавању као и физичком и психичком убијању затворених Срба.

Међу ухапшеним био је Вуле Влачић, звани Јово. Њега је денунцирао и оптужио Назиф Шаховић који је с њим радио на жељезници. Влачић је ухапшен на жељезничкој станици у Требињу. "Никола Маролт и Шефко Дураковић, усташе из Требиња, предали су Јова шефу усташке полиције Хакији Шарану. Заједно су га спровели у затвор. Садистички су га тукли и мучили. И сутрадан, 5. јуна, Никола је поново долазио у затвор и злостављао Јова."[32] Потом су Јова спровели у затвор Суда гдје су били и остали затвореници.

"Усташе Шеховић Мустафа, Мехо Шеховић, Сабит Шеховић, Лутвија Пирић и Заим Хабул дошли су 12. јуна 1941. године у Јазину. Ту су похватали, ужетом повезали и одвели у затвор у Требиње Миљановић Јакова, Обрена Стијачића и Михајла Андријашевића."[33]

"Брачковић Заим ухапсио је Јова Маџара."[34]

Тројица усташа, од којих један агент и двојица домаћих усташа, дошли су у Полице по Илију Кукурића и Трифка Бабића. Пред вратима куће Илије Кукурића био је усташа Заим Гељо. Одвели су их у судски затвор.

"Ђорђо Сринчић ухапсио је заједно са усташким зликовцима Мухом Капићем и другима Алексу Соколовића."[35]

Једну ноћ прије убијања дошао је кући Алексе Соколовића, у данашњој улици Далматинске бригаде, брицо Рашид Еркочевић и саопштио Алекси:

"Ти си на списку, убиће те. Него се склони."

"А шта сам ја, сиромах, неком крив?"

[32] АЈ-Ф-110; фасцикла бр. 818. Пресуда Окружног суда у Мостару, КО: 3/46.
[33] АЈ-Ф-110; фасцикла бр. 818.
[34] АЈ-Ф-110; фасцикла бр. 818.
[35] Пресуда Окружног суда у Мостару, бр. КО: 3/46.

"Боље је да се склониш."

Алекса је ту ноћ преспавао у Подгљивљу.

Кад су усташе дошле да га ухапсе, нису га нашли. Оставили су двојицу усташа из Имотског у кући. Вјеровали су да ће се Алекса или његов син Миро вратити. Пробдјели су у кући читаву ноћ.

Његова 17-годишња кћерка Јованка ујутро се искрала усташама и искочила кроз прозор и потрчала у Подгљивље да каже оцу да се не враћа кући. Кад је дошла у Подгљивље, Алекса је већ био отишао. Јованка је ишла горњом а Алекса се вратио доњом цестом. Трчала је назад, али га није стигла. Већ је ушао у сокак па у кућу. Усташе су га ухапсиле. При хапшењу рекао је усташама:

"Па, ако треба мријет, боље је да мене убијете, само ми дјецу не дирајте."

Мирно, без ријечи опроштаја и поздрава, са штапом у руци пошао је у смрт.

Свједок са Придворачке јаме, Вуле - Јово Влачић пише:

"У затвору је било више људи из Придвораца, Требиња, а са Зубаца су довели пун камион. Међу затвореницима је било и требињских муслимана. У тим јадима остао сам око двадесет дана. Био сам убијеђен да више никада нећу видјети своје. У сусједној просторији, обично ноћу, људе су испитивали појединачно. Тако су и мене испитивали шта сам радио у Црној Гори. Након неколико дана спровели су ме у просторију гдје је било доста људи. Стално су једне доводили, друге одводили.

Око поноћи између 22. и 23. јуна 1941. дођоше агенти са десетак усташа, отворише врата на затворској соби среског суда и наредише ко треба да се спреми. Рекли су нам да идемо у Сарајево на суђење. Ко буде крив - одговараће, а остале ће пустити кућама. У затворском дворишту су нас повезали. Прво су повезали мене и свезали ме са старим Алексом Соколовићем. Ту су повезали око 14 (16 - примједба аутора) људи, све по двојицу. Како су ког везали, тако су га уводили у аутобус који је спреман стајао пред затворском зградом. Са шесторицом усташа у аутобус је ушао и Никола Маролт, радник у ортопедском заводу. Пошли су у правцу жељезничке станице."[36]

[36] Зборник сјећања - раднички покрет, НОР и социјалистичка револуција на подручју Требиња, број 1, књ. 1, стр. 321-323.

"Тада су чувари затвора Судбеног стола у Требињу били: Нијаз Бабовић, Мехо Зубчевић, Рамадан Шаран, Авдија Бараковић, Салко Карамехмедовић, Реуф Агбабић, Зејнил Кустурица, Ахмет Мехаковић, Богдан Давидовић.

Предсједник Судбеног стола био је Велија Арсланагић."[37]

У ноћи од 23. до 24. јуна 1941. године, око поноћи, приспио је пред затвор аутобус Ибра Волића, посједника из Требиња. Дођоше и агенти с десетак усташа. Усташе се нису пеле на спрат судског затвора већ су из собе, која је била у приземљу, извели 16 затвореника, тачно онолико колико је могло да са усташким џелатима стане у аутобус.

Никола Маролт је заједно са усташама Бором Ротквићем и Авдом Бараковићем у затворском дворишту везао по паровима 16-сторицу затворених Срба. Прво су везали Јова Влачића са старим Алексом Соколовићем. Како су који пар везали, тако су га уводили у аутобус, који је био спреман пред затворском зградом. Неко други - колико се сјећа Војо Јовановић, био је то можда Ристо Џелмо, био је везан са Божом Пиџулом. Божо је замолио усташе да с њим пође и његов 17-годишњи син Милорад. Вјеровао је да ће га он, као искуснији и старији, спасити, јер ће се боље снаћи у неприкладној ситуацији. Тако је отац несвјесно одвео сина у смрт. Из строја су извели другог ухапшеника, а уврстили Милорада.

Када су затвореници са пратњом прошли поред жељезничке станице, схватили су да неће у Сарајево. Иначе, усташе су затворенике стално тукли и малтретирали. Возили су их излоканом цестом пут села Придвораца.

Та ноћ је била мрачна и топла.

Аутобусом су их довезли до раскрснице путева. Један пут је водио за село Тодориће, а други за Придворце. Ту је аутобус стао. Недалеко од ове раскрснице, трећи пут се одвајао и водио на брдо Хум. Одмах на почетку овог пута налази се јама. У ствари, пећина. С једне стране овог пута налази се једна омања литица која се спушта у требињско поље, док је с друге стране брдо. Иначе, сам пут усјечен је у брдо. Пећина се налази до пута уз брдо. Њен отвор је велику као собна врата, отприлике 2x2 метра; литицом се спушта пет метара до праве јаме. Сама пећина има величину веће одаје.

[37] СУ 761/41 - Оснивање пријеког суда, кут. 6 Окружног суда у Требињу.

У тренутку доласка аутобуса са затвореницима у јами се већ налазило неколико муслимана - усташа са свјетиљком, а на платоу изнад јаме налазило се девет усташа, они исти који су извршили прво убијање Срба у Требињу у ноћи 1. јуна 1941. године. Стријељање ових Срба извршили су чланови усташа-ловаца повјереника Боре Ротквића.[38]

"У току убијања овим усташама је помагао и Никола Маролт који је заједно са другим усташама двојицу по двојицу изводио из аутобуса и на самој јами убијао чекићем и бацао у јаму."[39]

Извођење је вршено редом - већ према томе гдје је ко од затвореника сједио, тако да су најприје изведени они који су се налазили најближе вратима.

Од аутобуса до јаме спроводили су по паровима. Двојица усташа су сваки пар везаних затвореника спроводили до јаме. Пред самим отвором и око јаме налазили су се двојица-тројица усташа. Они су били џелати - они су убијали. Остали су били чувари у аутобусу и око њега.

"Завладала је гробна тишина. Послије краћег договора пред аутобусом, усташе су отвориле врата аутобуса. Прозваше Лазара Кукурића и Трифка Бабића, прве до Ерата, да изађу вани. Заједно свезани, њих двојица изађоше несигурним кораком. Поведоше их некуд у мрак. У аутобусу је настало узбуђење и страх. Захватише ме црне слутње. Сви смо гледали за њима, али због мрака и упаљених аутобусних фарова нисмо ништа видјели. Никакав шум није реметио тишину. Сви смо се у аутобусу питали гдје одведоше Лазара и Трифка, шта ће бити с њима.".[40]

Одводили су их двадесетак метара од овог споредног пута који води ка бившем аустријском утврђењу на брду Хум.

---

[38] У имену Боре Ротквића, изгледа, крије се име Диде Кватерника. О томе свједоче двије изјаве. Ристо Иванковић, грађанин Требиња, прича: "У моју кућу дошао је Дидо. Рекао ми је да му је отац препоручио да ми сачува живот и да ми не смије фалити длака с главе. Нас двојица служили смо скупа у аустроугарској војсци и били смо добри пријатељи." Дидо ми је дао потврду у којој је напоменуо да ме нико не смије дирати. Другу изјаву дао је Ђоко Бабић: "За вријеме мог школовања у Загребу свратио сам послом у УДБ-а града Загреба, гдје ми је један потпуковник те службе рекао да се у Бору Ротквићу који је убијао у Требињу крије Дидо Кватерник." На историчарима је да утврде праву истину.

[39] АЈ-Ф-110; Пресуда Окружног суда у Мостару КО: 12/45.

[40] Јово Влачић , свједок с Придворачке јаме, Зборник сјећања Требиње, књ. 1.

"Један од двојице усташа који су жртве сачекивали, убијао би по једну жртву, док би други то исто урадио са другом. Убијање је вршено једним специјалним маљем, чији се шиљак заривао у затиљак између главе и почетног кичменог пршљена. Маљеви су били са дршком од дрвета, дугом око 40-50 цм. Врх овог маља није био оштар већ туп. Чим би која жртва била ударена врхом маља у затиљак, одмах би пала мртва на тле. Ударац је био толико јак, да би скоро увијек разбио задњи дио главе, јер је гвоздени дио маља допирао до мозга и расуо га. Прије отискивања у јаму, претходно би скинули са жртава све драгоцјености: прстење, новац, сатове с руку и из џепова, а некима од жртава су вадили из чељусти зубе и квалитетније протезе. Усташе су зубарским клијештима ишчупали зубе Божу Пицули и Трифку Бабићу који су имали златне зубе. Ова клијешта су пронађена касније у јами приликом извлачења убијених из јаме. Никола Маролт признао је на суђењу да је након овог злочина продао три златна зуба зубару Хугу Франческију, која несумњиво потичу из зубала једног од убијених Срба на Придворачкој јами."[41]

Италијани су затворили Николу Маролта и намјеравали су да га "отпреме у Дубровник своме заповједништву због кривице што је као усташа вадио златне зубе поубијаним Србима".[42]

Друга двојица по реду били су Јаков Миљановић и Благоје Ђурић, потом Бошко Шакота и Стево Миљковић. "Људи су одлазили и нестајали у помрачини" - прича Јово Влачић, преживјели свједок са Придворачке јаме. "Гутала их је тамна ноћ и мемљива јама. Повезани у аутобусу су схватили да се нешто вани страшно догађа. Ред дође и на Јефта Шкора и Васа Поповчевића. Они су изгледа још у аутобусу одријешили свој коноп и само су се формално држали везани један уз другог. Чим су изашли из аутобуса, јурнули су у помрчину. Усташе су биле изненађене. Настала је вика, потјера, пуцњава. Шкоро је, тако се касније сазнало, побјегао према Алексиној Међи и избио у село Тули на Зубцима, а Поповчевић је побјегао кроз Придворце и избио у Загору. Усташе су се опет окупиле и настала је мукла тишина."[43]

Затвореници су убијани на улазу у пећину. До улаза према дну јаме била је постављена једна даска широка око пола метра (тзв. понат), тако да је један њен крај био постављен на сами отвор јаме, а други на

[41] Пресуда Окружног суда у Мостару , КО; 12/45.
[42] Архив VII; фонд НДХ, 4. четврта оружничка пуковнија, кут. бр.143а, рег. бр. 44/10-1
[43] Јово Влачић, Свједок с Придворачке јаме, н.ч.

дно. Сваки леш стављали би на крај даске и одмах затим леш би клизнуо до дна зато што је нагиб био врло стрм. Лешеве су доље дочекивале домаће усташе из Требиња и Придвораца који су их слагали један .до другог у једном углу јаме. Слагање лешева је било врло брижљиво и педантно. Лешеви су слагани као цјепанице дрва у дрварици, јер су усташе намјеравале да све преостале затворенике Србе побију и баце у ову јаму у току исте ноћи. Просторија у коју су домаће усташе слагале убијене је величине 4х4 метра. Поткопана је и камени свод се стрмо спушта према једној страни.[44]

"Док се ово вани одвијало", каже Јово Влачић, "ја сам покушао да прегризем коноп којим сам био везан. Ортопедски радник, усташа Никола Маролт, то је примијетио и обавијестио усташе. Одмах су се бацили на мене и од њежних удараца облила ме крв. И Маролт ме тукао пиштољем по глави. Преко реда су ме повели напоље заједно са 65-годишњим Алексом Соколовићем. У пратњи двојице усташа, који су ишли иза нас, кренуо сам уз брдо, куда су и остали одлазили.“

"Ноћ је била тако мрачна да се видјело само неколико корака унапријед" - наставља Јово. - "Видјели смо да усташе носе велике чекиће и пиштоље иза нас. Стално су нас пожуривали да идемо брже. Нисмо ишли дуго. Истовремено и изненада ударени смо гвозденим чекићем. Од ударца у потиљак, онесвијетио сам се. Лицем сам ударио у камењар. Нисам давао било каквих знакова живота. Када сам дошао свијести, Алекса је болно јечао, јер су му мањем главу разлупали. Схватио сам шта се догађа. Стегао сам зубе и ћутао. Још неколико тренутака сам остао лицем приљубљен уз камен и земљу на којој сам лежао. Алекса није био мртав. Он је стално јечао. Како је Алекса и даље давао знаке живота, усташа који је мене ударио, прекориевао је оног другог да неспретно удара. 'Видиш како овај мој од првог ударца ћути као риба!' Тад је услиједио други ударац у моју главу. Ипак, брзо сам дошао свијести. Кад ми је је усташа стао цокулом на прст лијеве руке, он се, том приликом смрскао. То је било теже и болније од ударца мањем, али се нисам с мјеста макнуо."[45]

Јово је био изванредно тјелесно развијен и снажан човјек. Како је Алекса и даље давао знаке живота, усташе су га дотукле мањем, тако да је крв шикљала и просипала се по Јововом лицу. Затим је један од џелата пришао њима двојици и ножем пресјекао коноп којим су били

[44] Јово Влачић , Зборник сјећања Требиње. књ. 1.
[45] Исто.

везани. А потом се упутио ка аутобусу по нове жртве, нову двојицу. "Како сам био при свијести и како су ми руке биле слободне, помислио сам: 'Сад или никад'!"

У тренутку када су усташе Алексу Соколовића стављале на даску да би га спустили у јаму, Јово Влачић је успио да устане. Погледао је усташу без страха. Искра бијеса сијевну кроз његове очи. Зграбио је усташу који га је ударио мањем. "У том тренутку" - каже Јово - "он ми је изгледао слабашан и мали. Свом снагом сам га треснуо о земљу и камен на ком сам до тог тренутка лежао." Јово је затим скочио са цесте на страну супротну јами и то тако да је прескочио зид који се налази уз ивицу саме цесте, висок око један метар.

За Јовом су пуцале усташе. Био је погођен једним метком у лијеву ногу. Срећом, метак је прошао кроз месо и изашао на другу страну. Иако рањен, успио је да стигне у село Рапти удаљено четири километра од јаме. Превили су га и отпремили у никшићку болницу.

Иза ове партије побијених Срба требало је да се настави убијање друге, треће и осталих партија, да се усташе нису препале да ће она тројица спасених јавити у српска села, нарочито на Зубце одакле је дотјеран пун камион Зубчана и да им испричају шта усташе раде од затворених Срба. Из страха да их не нападну и плашећи се за своје животе, усташе су прекинуле даље бацање затвореника у јаму. На тај начин спасени су сви они Срби који су чамили по требињским затворима, и што је по усташком утврђеном плану требало да оконча с живот у Придворачкој јами.

Сутрадан послије звјерства у Придворачкој јами, усташе су напустиле Требиње.

"Усташе су отишле. Оне златне и вриједније ствари што су вам отели, однијели су. Важно је да више нису ту" - рекао је затвореницима Хуснија Арсланагић, управник затвора у Требињу.

Неки муслимани из Придвораца ујутро су се враћали кући са овог разбојишта. Одијела су им била крвава. Стари Осман Брачковић донио је прије почетка убијања мердевине којима су се "гробари" спустили у јаму. Осман је заборавио да их однесе. Те мердевине су пронађене у јами приликом ексхумације жртава усташког геноцида 6. октобра 1941. године.

Те кобне ноћи, између 23. и 24. јуна 1941. године, убијени су и бачени у Придворачку јаму:

1. Андријашевић Видака Михајло, рођен 1897. године у селу Вилуси, превозник у Ластви;
2. Бабић Јована Трифко, рођен 1895. године у селу Полице, десетар пруге;
3. Мађар Николе Јово, рођен 1896. године у селу Придворци, гостионичар;
4. Кукурић Вукана Лазар, рођен 1892. године у селу Полице, гостионичар;
5. Миљановић Риста Јаков, рођен 1870. године у селу Љубомир, гостионичар у селу Јазина, Ластва;
6. Миљковић Шћепа Стеван, рођен 1907. године село Засад, градска полиција;
7. Пицула Јова Божо, рођен 1888. године село Алексина Међа, гостионичар
8. Пицула Божа Милорад, рођен 1923. године ђак УП разреда гимназије
9. Соколовић Тодора Алекса, рођен 1894. године Требиње, царински пензионер
10. Стијачић Гаврила Обрен, рођен 1920. године Јазина, Ластва, земљорадник
11. Ђурић Пера Ђорђе, рођен 1909. године Требиње, радник, молер,
12. Ђурић Ђура Благоје, рођен 1877. године у Жељеву, гостионичар у Требињу
13. Шакота Милана Бошко, рођен 1900. године у Стоцу, командир градске полиције у Требињу.

Сутрадан, 24. јуна 1941, породица Трифка Бабића славила је крсну славу Вартоломијев дан. Тај дан остао им је дубоко урезан у сјећању. Његова жена Васа пошла је са сином Јовом пред затвор и понијела му доручак. Пошто није било кључара, храну су дали стражару Зејнилу Кустурици. Пошли су по цигарете. Кад су се вратили назад, затекли су Зејнила гдје сједи на прагу стражарнице и једе донесену храну.

"Што то, Трифко, не једе?“ - упитали су.

"Рекао је да не може, а они су још малопријe придобили храну" - узвратио је Зејнил.

Кренули су кући. У садашњој улици Муја Зубчевића срели су Лутва Зубчевића. Он је већ чуо за бацање у јаму.

"Васе, не бој се. Трифко је побјегао у Црну Гору."

Лутво је замијенио Трифка са Јовом Влачићем и Јефтом Шкором који су такође били у жељезничкој униформи.

Васа је пошла у Придворце. Заим Брачковић је био стражар пред јамом и ником није дао да јој се приближи. На путу је Васа видјела крв и капе.

Отишла је у село Коњско. Ту су јој рекли да је побјегао Јефто Шкоро. Сад је све било јасно. Трифко није био међу живима.

С Придворачке јаме су осим Вула - Јова Влачића успјели побјећи испод усташког маља Васо Поповчевић из Тврдоша, кога су партизани стријељали 1942. године, и Јефто Шкоро, поштански службеник

који је касније, као сарадник НОП-а, ухваћен од италијанских карабињера и стријељан у Шибенику.

Ради вјеродостојности и саме истине цитирамо извјештај Крилног заповједништва Билећа, који је послат заповједнику 4. оружничке пуковније на основу обавјештења заповједника оружничког вода Требиње потпуковника Мухарема Агановића:

"У ноћи између 23. и 24. липња 1941. године изведена је једна група хапшеника Срба - православних из затвора Котарског суда у Требињу, а који су похапшени почетком мјесеца липња као чланови четничког удружења као и за рад против хрватског и муслиманског житељства.

У овој групи њих је било 17, који су из Требиња спроведени до села Придвораца, до једне природне јаме, удаљене од Требиња два километра. Ту је од ових тринаест стријељано и бачено у јаму. Од стријељаних су били предсједник Окружног суда Давидовић Богдан, родом из Чајнича; Кукурић Лазар, гостионичар из Требиња, а као четник: командир страже сигурности Шакота Бошко у Требињу, родом из Стоца; Миљковић Стево, стражар страже сигурности, родом из Мостића код Требиња, ова два су били чланови четничког удружења у Требињу, Пицула Божо из Алексине Међе код Требиња и његов син 18-годишњи Милорад, овај се вазда истицао као велики Србин; Братић Васо, трговац из Требиња; Ћурић Благоје, гостионичар из Требиња, овај је био секретар четничког удружења. Осталим нисам могао установити имена, пошто се ово држи у тајности, а чланови усташких ловаца који бораве у Требињу, неће да имена никоме кажу.

Од ове групе хапшеника пригодом спровода побјегли су тројица н то: Мађар Јово, гостионичар из Придвораца, Ћурић Ђорђе из Требиња и један жељезничар, којем имена нисам могао установити. За овима је исте ноћи упућена потјера, али се нијесу ухватили, јер су умакли користећи се познавањем терена и ноћном тмином."[46]

У већ споменутом извјештају Крилног заповједништва Билеће се каже: "На подручју оружничке постаје Домобрани из села Пољица, Мркоњића и осталих села, гдје су православни насељени дана 24. и 25. липња 1941. године, дошли су чланови усташког повјереништва из Љубиња те су одвели око 40 истакнутих Срба-православаца са ка-

[46] Архив VII, Злочини НДХ 1941-1945, кут. 143а, рег. бр. 43/1-1.

мионима у непознатом правцу.“ (Ради се о одвођењу Срба из села Попова поља и бацања у јаму Голубинка на Ржаном долу - прим. аутора Б. Ч.)

У наставку извјештаја потпуковник усташа Агановић Мухарем каже да "не зна" и не наводи имена одведених, "јер су одведени из разних раштрканих села“, па наставља:

"... На подручју вода, по иницијативи предстојника котарске области Требиња г. Тафре поведен је покрет код православаца да пређу у вјеру католичку или тко хоће у мухамеданску, па је у овом погледу до сада постигнут успјех, тако да се је данас пријавио већи број православаца да прелазе у католичку вјеру, а појединци су долазили код овдашњег католичког жупника дон Маријана Вујиновића те су изјавили да желе прећи у Римокатоличку вјеру али да не знају и да се боје како ће проћи 28. овог мјесеца тј. Видовдана, те има вјероватноћа да се код Срба православаца припрема покрет за опћенити устанак на подручју бивше Херцеговине."[47]

"Вађење и сахрана љешева убијених Срба извршено је 6. октобра 1941. године. Овом чину присуствовали су и италијански војници који су обезбиједили потребан алат и направе за вађење љешева из јаме. Они су дали и камионе за превоз љешева. Такође су присуствовали спроводу и сахрани, гдје је одржан вјерски обред. Тринаесторица убијених сахрањени су на православном гробљу у Подгливљу у засебне гробове, један до другог. Инцидената није било. Италијани су забранили Хрватима и муслиманима да присуствују сахрани.“[48]

Даље у истом извјештају говори:

"5. о. мј. прије поднеска дозволом италијанских власти извршена је ексхумација 13 лешева Срба из једне јаме код села Придворци – Котар Требиње. Србима су ставили на располагање Талијани за вађење лешева азбестна одијела и гас маске. Вађењу и сахрани присуствовала је италијанска војска. Било је присутно много грко-источњака, како при вађењу тако и при сахрани. Овоме је био присутан и италијански заповједник посаде у Требињу, пуковник г. Пигнатели, са својим поручником (адвокатом Аугустино Гуаралдијем). Вађење је трајало од 9 до 16,30 сати истог дана, заједно са закопавањем у грчко-источно

[47] Архив VII, архив НДХ кут. 143. рег. бр. 19/4-2

[48] Зборник докумената, том IV , књ. 2, стр. 302; Трипо Шаренац, Казивања и документа, Билећа, 1987; стр 16; Архив VII, кут. 14За, кут 19/1-2

гробље. Лешеви њих 13. превезени су од јаме до гробља у три италијанска камиона. Звона су читаво вријеме брецала (звонила– прим. аутора)."[49] Сахрана је била у 16,30 сати по подне. Одржано је неколико говора. Вођа овдашњих Срба др Краљевић[50] у свом говору "невиним жртвама" злочиначке руке "мученицима-херојима" итд. захвалио се италијанској војсци која је омогућила достојну сахрану убијеним Србима и оптужио је НДХ и поглавника.

Домобрански генерал-поручник Марић пожалио се Министарству хрватског домобранства да је "талијански генерал Лузана саопћио нашем оружничком воднику да мора присуствовати ексхумацији љешина Срба из Хума, коју мисле извршити за пар дана... Исто тако да има присуствовати истрази поводом тих погибија, иако су оне извршене прије два до три мјесеца." Иако се бацање у јаму покушало извести у тајности, сјутрадан вијест о овом злочину се прочула и изазвала је гнушање међу свим поштеним мјештанима.

Осврћући се на интервју који је шеф италијанске дипломатије Ђани де Микелис дао бечком дневнику "Курир", Мирко Вујачић, између осталог, каже: "како га је исти повратио у она времена када су Италијани 1941. и као окупатори имали разумијевања за Србе, саосјећали са њима када им је тотално истребљење долазило право из државе Хрватске. Италијански народ потјеран у освајање туђе земље– није то зазорно признати – лета 1941. по многим крајевима Херцеговине отклонио је усташки нож из усташке Хрватске од српског грла, дозволио је да херцеговачки Срби са стратишта пренесу своју тек поморену чељад и да их слободно сахране.

Такође се не треба либити историјске чињенице, која иде у прилог историјском италијанском традиционалном култу сажаљења, да су ти исти Италијани, иако су били окупатори - омогућили многим српским избјеглицама, који су се били склонили у Србију (па и у Црну Гору - прим. аутора), да се слободно врате у своје домове и да су усташкој хрватској војсци онемогућили да настави крвави пир по камењу херцеговском."

[49] Исто.

[50] Новица Краљевић, правник, истакнути сарадник Италијана , члан италијанске обавештајне службе ОВР-а, организатор и идеолог четништва у Шуми требињској. Због издајничког дјеловања убијен из засједе 1942. године.

Срби, бјежећи од крвника из хрватске државе, неријетко су код италијанских окупаторских власти налазили уточиште. Иако су Италијани били окупатори и Срба и Хрвата, хрватске усташке кољачке јединице сматрале су да у српским крајевима треба да буду најстравичнији извршиоци помора и невиђеног злочина, док су Срби долазак италијанских јединица у неке крајеве гдје се простирала хрватска држава доживљавали као спас од сигурне смрти, ножа и маља. У тим трагичним тренуцима по српски народ неки италијански официри показали су да у њима, макар су и сами живјели у фашистичком ропству, није био умро дух Дантеа, Мацолинија, Гарибалдија, Метеотија као и других великана старе, велике медитеранске државе, словенског сусједа.

Фашизам и његово зло треба одвојити од италијанског човјека који му се никада до краја није покорио, па су досљедно томе духу, и Срби у том злом времену нашли заштиту код свог поробљивача, који се ни по чему не може упоредити са њиховом браћом по крви из ратне хрватске државе."[51]

На православном гробљу у Подгљивљу, гдје су некад тринаесторица убијених Срба сахрањени у реду један поред другог, остао је само један обиљежен гроб и то гроб Шакоте Бошка. Вјечно пребивалиште обиљежила је родбина. Никаквог другог обавјештења, ни плоче.

Ту, на истом мјесту остали су посмртни остаци: Кукурић Лазара, Мађар Јова, Пицуле Божа, Пицуле Милорада, Соколовић Алексе, Ђурић Благоја и Бурић Ђорђа. Значи, ни кости им нису пренесене, него и оне леже у истом реду гдје су првобитно закопане. И овдје би требало поставити стално обиљежје - крст и споменик.

[51] Мирко Вујачић, "Де Микелисово разумијевање Југославије", Политика, 22. октобар 1990.

Спомен црква и споменик на Придворачкој јами

ТРЕБИЊСКА БРДА - УБИЈАЊЕ НА РАМПИ У ЧАПЉИНИ

Први објекти напада устаника у љето 1941. године на територији требињског среза, као и осталих срезова у Херцеговини, биле су жандармеријске касарне. На просторији Требињских брда прво је била освојена жандармеријска станица Змијанац.

Почетком августа 1941. јаке усташко-домобранске снаге из Требиња, Љубиња и Моска наступале су према жандармеријској станици Змијанац. Усташе и домобрани кренули су да врше акцију чишћења од устаника. Предводио их је мајор Мајер. Ове усташко-домобранске јединице биле су присиљене на повлачење, пошто су претрпјели губитке. Послије неуспјелог покушаја да 2. августа продру до збјега у Видуши, усташе су успут попалиле неколико села и вршили погроме над незаштићеним народом. Овом приликом побили су пет мјештана у селима Брдске општине. То су:

1. Кокић Луке Ђуро, р. 1899 у засеоку Вучији до, Требињска брда;
2. Кокић Спасоја Ристо, р. 1883. у селу Кокићима, Требињска брда;
3. Росандић Ђура Обрен, р. 1898. у селу Баларима, уб. у Ђурђев долу;
4. Росандић Јова Савета, р 1901. у селу Грбеши;
5. Шишковић Васа Владо, р. 1900. у селу Грбеши.

Поред убијених, усташе су затекле код кућа и у околини и ухватиле 28 марних и вриједних домаћина и дотјерале их у требињске затворе. У Требињу су била два затвора: полицијски и судски.

О томе се у доље наведеним документима каже: "Из Требиња су затворене људе повели у логор и успут су у Чапљини убили 30, а 30 су одвели у Госпић и тамо их поубијали.“[1]

Заповједништво 4. оружничке пуковније шаље другачији извјештај Министарству домобранства. У извјештају се каже да је "пригодом акције чишћења четника на подручју Беговић Куле ухваћено 50 четника јатака, који су допраћени у Требиње и даље по усташкој формацији према Мостару за унутрашњост одведени."[2]

[1] АЈ-Ф-110; Дос. бр. 4398; Инв. бр. 60.495.
[2] Архив VII, Фонд НДХ; 4. оружничка пуковнија кут. 143 ; рег. р . 46/8·1.

О томе истом Котарска област Требиње обавјештава Усташку надзорну службу да су ухваћене особе "биле у одметништву и да су напали и заробили оружничког поручника Јосипа Петрлића те оружнике Скендера Крештавца, Анђелка Кукрику и Османа Комана, и много сељака муслимана, које су све поубијали. Ово је све извршено на подручју општине Беговић Кула... Након горњег чина Хрватско домобранство у времену од 1-5. августа вршило је операције на назначеном простору и том приликом ухићене су све особе, које су одмах спроведене влаком у унутрашњост.“[3]

Међутим, по ауторовом истраживању, ове квислиншке јединице похватали су у овим селима и одвели у Требиње ове недужне људе:

1. Брајић Нихоле Владо, рођен 1900. године у селу Главинићи,
2. Брајић Крста Мићо, рођен 1918. у селу Главинићи,
3. Брајић Трифка Ђуро, рођен 1896. у селу Грбеши,
4. Брајић Тодора Перо, рођен 1895. у селу Грбеши, заселак Бјелаве, уб. 27.7.1941. у селу Балари
5. Брајић Божа Радован, рођен 1922. у селу Главинићи,
6. Брајић Ристана Ристо, рођен 1876. у селу Грбеши,
7. Брајић Божа Светозар, рођен 1925. у селу Главинићи,
8. Брајић Николе Симо, рођен 1896. у селу Главинићи,
9. Клапшња Стојана Никола, рођен 1870. у селу Беговић Кула,
10. Љубенко Сава Ђоко, рођен 1880. у селу Грбеши,
11. Милојевић Пера Драго, рођен 1921. у селу Грбеши,
12. Милојевић Гаја Илија, рођен 1884. у селу Грбеши,
13. Милојевић Гаја Јован, рођен 1875. у селу Грбеши,
14. Милојевић Павла Лука, рођен 1885. у селу Грбеши,
15. Милојевић Пера Мирко, рођен 1910. у селу Грбеши,
16. Милојевић Аћима Симо, рођен 1899, у селу Грбеши,
17. Милојевић Милоша Спасоје, рођен 1897, у селу Грбеши,
18. Милојевић Милоша Шћепан, рођен 1885, у селу Грбеши, заселак Јабука,
19. Наранџић Николе Душан, рођен 1893. у селу Наранџићи,
20. Наранџић Николе Лука, рођен 1865. у селу Наранџићи,
21. Росандић Сима Илија, рођен 1883. у селу Балари, Требињска брда,
22. Росандић Ђура Обрен, рођен 1907. у селу Грбеши, убијен 2. V 1941. у Ђурђев долу, Требињска брда,
23. Росандић Риста Јово, рођен 1863. у селу Грбеши,
24. Росандић Јована Мирко, рођен 1919. у селу Грбеши,

[3] Архив VII, Фонд НДХ; Злочини НДХ 1941-1945, кут. 75, бр. рег. 23/9-4.

25. Шишковић Сава Милан, рођен 1922. у селу Грбеши,
26. Шишковић Илије Никола, рођен 1866. у селу Грбеши,
27. Шишковић Сава Обрен, рођен 1885. у селу Грбеши,
28. Шишковић Сава Саво, рођен 1880. у селу Грбеши,
29. Шишковић Сава Трифко, рођен 1924. у селу Грбеши.

Поред наведених становника из Требињских брда, усташе су затворили из околине Требиња: Марић Тома Спасоја, рођеног 1902. у селу Засад, Ратковић Павла Аћима, рођеног 1883. у селу Арсланагић Мосту, и Стијачић-Ковачевић Богдана Мару рођену 1895. у Требињу, гостионичарка.

Мару су одвеле усташе почетком августа и убиле код Чапљине.

Обојицу мушкараца су ухватили код куће. Приликом претреса куће Аћима Ратковића, усташе су пронашле униформу капетана бивше југословенске војске. Натјерали су Аћима да је обуче и хвалиле су се по граду "да су ухватиле капетана југословенске војске". Њих двојицу су прикључили горе наведеним српским житељима.

Два дана касније, 3. августа 1941, усташе из Требиња: Хабул Ахмет, Хабул Мустафа[4], Бајрић Авдо[5], Селихимаџић Хусо[6], Авдо Бараковић и Јаков Дорина одвели су групу од 31 Србина из усташког затвора у Требињу на жељезничку станицу (Селихимаџић је претходно обезбиједио вагон за смјештај ових Срба). Везане Србе, у затвореном вагону за стоку, "Г" вагон, довезли су до жељезничке станице.[7]

У материјалу Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача се каже: "По самом дану усташе из Чапљине убили су свих 29 (31 - примједба аутора) ватром из пушака. Они су прво инсценирали бјекство једног сељака да то искористе као повод за убиство осталих. У томе покољу учествовале су познате чапљинске усташе-кољачи, а међу њима сјећамо се да су били Максумић Хусо из Чапљине (стрељан), Мисић Мујо из Чапљине (стрељан), авијатичар НДХ коме не знамо имена, син Јакова Шулића из Дретеља."[8]

[4] Осуђен на казну смрти вјешањем.
[5] Бајрић Авдо учествовао је у извођењу усташке акције геноцида у Беговић Кули, у спровођењу и убијању Срба на жељезничкој станици у Чапљини: Окружни суд у Мостару, К: 119/53, дне 23.2.1953.
[6] Осуђен на три године затвора.
[7] АЈ -Ф-110; фасцикла бр. 818.
[8] АЈ-Ф-110; ДКРЗ; Дос. бр. 3846; Инв. бр. 56.709.

О томе се у извјештају командира жандармеријске станице у Чапљини наредника Бећирспахића каже:

"Данас (4. августа) око 10 сати стигло је 28 четника упућених затвореним вагоном од усташког логора Требиње усташком логору у Чапљини.

Око 12 сати вагон са четницима се налазио изван жељезничке станице у Чапљини и, када је вагон отворен по усташким стражарима да им се на њихов захтјев да вода, напали су стражара и једном усташи отели пушку; један четник се дао у бјекство. Тада је од стране усташа отворена пушчана ватра на четнике који су били у бјекству (у претходној реченици се каже да се само п један четник дао у бјекство - прим. аутора) и на оне који су се налазили у вагону, и сви су убијени. Од стране усташа само је један лакше повријеђен у руку. Лешеви се налазе на лицу мјеста."[9]

Из материјала наведене комисије види се да никаквог напада на усташке стражаре није било. Није било ни покушаја бјекства, јер су жртве биле повезане жицом, два по два. Према исказима неких очевидаца, није уопште отваран вагон, него су усташе дошле пијане и отвориле ватру по вагону. Кад су мислили да су сви побијени, отворили су вагон, упали унутра и поклали их ножевима. Осим тога, не ради се ни о каквим четницима, већ о људима који су наивно повјеровали усташким лажима о правној и имовинској сигурности, па су остали код својих кућа и страдали.

Један од свједока, добар познавалац прилика на жељезничкој станици у Чапљини, о овом крвавом покољу каже:

"Једног дана (3.8.1941) био сам отправник возова на станици Чапљина. Са путничким возом дошао је један затворени теретни вагон са 27 Срба из Попова поља (ради се о Србима из Требињских брда - прим. аутора). Тај вагон откачили су у Чапљини и одмах око један сат на подне побили их у самој станици. У убиству је учествовао Максумић Хусо из Чапљине, затим шеф станице Бањић Ибрахим, машиновођа Вебер Фрањо и скретничар Сеферовић Хасан који није пуцао, али је био са пушком у руци. Око пола ноћи дошао је управитељ ложионице Бакалар Илија и споразумно са шефом станице Бањић Ибрахимом доставио једну машину са машиновођом Кукић Филипом који је ове мртваце одвезао код улазног сигнала станице Чапљина и

[9] Архив VII. кут. 151 а. рег. бр . 40; фасц. 12; кут 308; рег. бр . 32/1-1.

ту у једну раку побацао. Овај вагон пратили су Јанко Вего и Тамбић Марко и Бакалар Јуре који ми је испричао гдје су побацани ови љешеви."[10]

Пред вече истог дана усташки повјереник у Чапљини Перо Јукић издао је наређење управнику ложионице да тај вагон прикачи за машину и да га одвезе даље од станице, да би те жртве тамо избацили. Према овом наређењу вагон је одвучен око 500 метара од чапљинске станице.[11]

Лешеви ових жртава изнијети су из вагона и затрпани у једну заједничку раку, коју су прекрили шљаком, на мјесту званом Кук крај Чапљине.[12]

Због изградње пруге нормалног колосијека Сарајево - Плоче, од укупно 35 жртава (јер су и неке дјевојке из села Пребиловци ту затрпане), 27 посмртних остатака је пренесено у гробницу (гробље) у селу Пребиловци.

Мошти Пребиловаца

[10] Латић Мустафа, А.Ј-Ф - 1 10: Инв. бр. 56.736.
[11] АЈ-Ф-110; Ф . бр. 23.888.
[12] Шакота Софија. АЈ; Комесаријат за избјеглице, фасц. бр . 200.

Милорад (Обрадов) Носовић

ЗЛОЧИНИ НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ НАД СРБИМА, ЈЕВРЕЈИМА И РОМИМА ОД 1941-1945. НА ПОДРУЧЈУ ОПШТИНЕ БИЛЕЋА

КОРИЋКА ЈАМА

За разлику од других јама пуњених недужним српским живљем, Корићка јама је сигурно у историјским и умјетничким писаним радовима нашла највише мјеста.

О њој су писали историчари Саво Скоко и Новак Мандић Студо, књижевник Вук Драшковић, епски пјесник Божо Ђурановић, проф. др Миливоје - Мишо Тркља из Корита и многи други.

Она је опјевана у низу пјесама десетерачког и осмерачког облика, затим у облику набрајалица итд. Аутори су настојали да у својим радовима унесу што више истине у казивање овога злочина и дали су своја виђења догађања, заиста вриједна пажње. Ја ћу покушати да у овоме своме писменом прегледу дам сажету слику догађаја Корићке јаме у настојању да у причу унесем и неке новине и објашњења, о којима су други мало или никако писали.

У томе ће ми помоћи то што сам као дјечак од пет година добро упамтио неке сцене везане за случај Корићке јаме и што сам као одрастао човјек водио разговор са онима који су преживјели голготу и живи извађени из Корићке јаме.

Описаћу догађаје како су се редали од 28. маја до 6. јуна 1941. У уводном дијелу говорим о даљој прошлости села Корита која засигурно има утицај на овај гнусни догађај. Све то чиним како бих читаоцу приближио случај Корићке јеме и отклонио многе дилеме које младе генерације доживљавају , читајући дјела историчара и списатеља о злочину у селу Коритима.

Назив села Корита

Корита изгледају као корито неправилног облика које при крају личи на казан овалног облика.

Према истраживањима научника и путописаца, овај простор или увала имала је три коритаста удубљења. Једно је било садашње село Корита. Друго корито садашње насеље Брестице и треће корито чинило је садашње село Хоџићи. Биле су то три коритасте увале и отуда у цјелини гледано овај читав простор назван је Корита, тј. у множини. Оснивањем већег броја турских беглука на овим просторима, села Брестице и Хоџићи добила су своје називе које и данас имају, а треће корито остало је и даље под овим називом, али је и задржало назив Корита, иако би било логично да је добило име КОРИТО. Село Корита је смјештено на површини од око 30 км2. Надморска висина центра села је 870 м. Источном страном село се граничи са Црном Гором. Чак заселак Битељица половином припада Црној Гори а другом половином Херцеговини. Сјеверним дијелом, одмах изнад јаме и брда Кобиље главе, село граничи са гатачком територијом. Иначе, све до краја Другог свјетског рата село је припадало гатачком срезу. Село Корита се непосредно граничи са селима Меком Грудом, Хоџићима, Брестицама, Степеном, Прерацама/Олобрђем, Црквицама (границом Црне Горе). Опкољено је планинама и брдима као што су: Сомина, Орлово брдо, Планик, Бобија итд.

Село Корита у даљој прошлости

Нећете наћи ниједно село у Херцеговини, а вјероватно ни шире, да су у свим историјским раздобљима (владавине Турака и Аустроугарске, Први и Други свјетски рат) забиљежени догађаји, гнусни и крвљу плаћани као у Коритима. Зато су их и путописци у својим писаним забиљешкама назвали "крвавим Коритима". Поткријепићу то и неким примјерима, да би на тај начин и случај Корићке јаме био освијетљен

са једног аспекта којим су се недовољно бавили историчари у истраживању догађаја везаних за ово село.

По географским, војним, геостратешким особинама и карактеристикама, ово је село одвајкада представљало простор преко кога су прелазили и укрштали интересе: трговци и разбојници, освајачи и браниоци, избјеглице, Турци и хајдуци. У селу су видљиви остаци илирских гомила, грчких омеђина, римских легионара, сватовских гробаља, споменика. Ипак ћу издвојити два значајна, историјски важна знамења: стари друм и турски град.

Стари средњовјековни пут звани друм, који иде из правца Дубровника, Требиња и Билеће, протеже се средином села. Напуштајући Корита протезао се према Гацку, Фочи, Горажду, Вишеграду и даље према Србији преко Ужица. Он селу Коритима није доносио никаква добра. Још од владавине Немањића у Србији, па све до аустроугарске окупације Босне 1878, овај пут је служио за кретање каравана и интензивну трговину, повезујући Приморје и Дубровник са Угарском на сјеверу и Цариградом на истоку.

Колико је немилих догађаја забиљежено на овоме путу, поготово у Коритима, он је често називан "пут смрти". Њиме су караванима преношени со и тканина за Босну, Београд, Ниш, Скопље, Софију и Цариград, а отуда у супротном смјеру вуна и кожа, као и руда олова из Босне.

Као село на граници с Црном Гором, обрасло густом шумом, Корита су чинила погодно тло за четовање хајдука, који су уносили немир у читаву Херцеговину. Правећи засједе, хајдучке дружине су пљачкале караване и трговце, убијали их често и на свиреп начин, а онда се са друма вјешто повлачили са плијеном. Највеће су им жртве били турски каравани и трговци. Овакви догађаји су описани и у многим народним пјесмама гдје се у више наврата спомињу "крвава Корита". О томе прича и епска народна пјесма из тога доба када су на овоме друму, у центру села, хајдуци дочекали и масакрирали турске сватове, о чему и данас "говоре" огромне камене гробнице под називом "сватовско гробље". И данас постоји јама звана "Диздаруша" у коју су хајдуци, када су га убили, бацили некаквог бега Диздаревића из Корићког града.

У селу постоји још једно значајније обиљежје које је имало узрочно-посљедичне везе за догађаје који ће се редати на штету овога села. То је стари турски град, подигнут на брежуљку у центру села недалеко и

према граници Црне Горе. Није он случајно саграђен. Наиме, ради се о сљедећем: југозападно од Гацка подигнут је град Кључ још за вријеме живљења Грка на овим просторима. Послије 1183. Стеван Немања је протјерао Грке из Кључа и присвојио овај град у коме су се мијењали српски владари у средњем вијеку.

Послије пада Смедерева 1459. Турци навалише и на Херцеговину, опљачкаше је и опустошише. Три године прије заузећа Кључа од стране Турака (1469), Корита су 1466. у јануару била у турским рукама. И у томе периоду ниједна породица у Коритима затечена 1941, под овим презименом, није живјела у Коритима. Биле су неке друге као: Новаковићи, Милићевићи, Старовласи и др. То нам говори о тешком животу Срба под Турцима и о сталној миграцији, расељавању и досељавању српског живља на овим просторима.

Град Кључ, запосједнут Турцима, представљао је доминантну тачку према немирној граници Црне Горе.

Господар Кључа Сулејман-аша Ресулбеговић није могао обезбиједити сигурност према граници Црне Горе, па је по везировој заповијести саградио у Коритима нови турски град који се звао Корићки град. Израђене су троспратне куле, двије чатрње, џамија итд. Град је ограђен високим зидинама као заштитом од упада хајдука и побуњеника. Њиме је по налогу управе из Кључа управљала породица Диздаревић. Турска управа над Херцеговином и Коритима трајала је од 1466. до 1. августа 1875. (409 година).

Године 1875. херцеговачки устаници су уз помоћ Црногораца под командом Пека Павловића заузели град у Коритима, срушили куле и чардаке и протјерали Турке према Церници и Метохији (Гацку). Попаљене су куле, чардаци и куће сламарице. Корићани су у томе устанку 1875-1878. били активни учесници. Василј и Трифко Сворцан из Корита били су официри у командном саставу устаничког батаљона. Турци су протјерани из Корита, а остала су имања која су вијековима користили. И данас поједини долови и долине у селу носе турска имена као: Мујов до, Иброве долине итд.

Када је Берлинским конгресом 1878. Аустроугарској повјерен протекторат над Босном и Херцеговином, Корита ће и у овоме периоду лоше проћи. Муслимани и Хрвати постају лојални, чак и слуге Аустроугарској, што није био случај са Србима. Зато ће Срби, послије погибије надвојводе Фердинанда у Сарајеву, бити изложени прогонима, убиствима и вјешањима. У убијању и прогону Срба најжешћи су били

шуцкори; организовани из редова муслимана и Хрвата. Тако су на вјешању Срба у Автовцу, објешена на правди Бога и три Корићанина - Јанко Курдулија, Јован Сворцан и Спасоје Думнић. Корићани масовно одлазе у добровољце у Првом свјетском рату. Од 132 добровољца оставиће животе на ратиштима "тамо далеко", на Солунском и другим фронтовима, 63 борца. Од 69 преживјелих добровољаца, само ће 37 умријети природном смрћу. Усташе ће у јаму бацити 29, а три ће погинути у Другом свјетском рату. Интересантан је податак да су Аустријанци и њихови помагачи шуцкори 1915. год. напунили својим лешевима корићке долине и увале. Ту нађе смрт и аустријски пуковник - комадант сатније, коме окупационе власти дигоше споменик у селу 1917.

Овај летимичан преглед догађаја у селу дао сам с циљем да покажем читаоцу да су у Коритима кроз вијекове остављали своје засјекотине и Турци, и ускоци и Хајдуци, Аустријанци, Швабе, шуцкори и усташе. Ни криви ни дужни, становници овога села плаћали су цехове нечијих крвавих пирова. Стварана је неоправдана мржња према Корићанима само зато што су бранили свој понос, што су били храбри и непоколебљиви, и што су били досљедни "чојства и јунаштва". Та је мржња душмана према селу преношена са кољена на кољено, приписујући људима села многа убиства у која уопште нису били укључени. Засигурно се зна да је ова мржња била усађена у главе гатачких усташа, иако није била одлучујућа за поход у Корита, али јесте допринијела лакшој организацији и психичкој спремности крволока за бестидну акцију.

Мотиви усташког похода у Корита

Постојало је више разлога за усташку одлуку да Корита буду прва њихова мета, а ја ћу навести неколико најважнијих:

У општој усташкој политици требало је гранични појас према Црној Гори очистити како би Црногорци имали што мањи ослонац на пограничне Србе. Усташка процјена је била да им највећа погранична опасност пријети управо са терена гдје су Корита.

Усташе су биле свјесне да ће послије првог таквог злочина тешко моћи остварити други и трећи, јер ће се народ почети склањати и пружати оружани отпор. Како су Корита по броју мушких глава била

најбројније село у гатачком срезу у томе је и лежала потенцијална опасност да ће убијање људи овога села представљати најкориснији гнусни подухват.

Сматрано је да су Корита 1941. била за оно вријеме веома богато село. Сама чињеница;да је у моменту усташке пљачке, према процјени комисије за ратне злочине, отјерано из Корита око 17.000 грла ситне и крупне стоке, говори о богатом сточном фонду у селу. Додатно добро имућно стање чинило је и то што су корићки солунци имали додијељене земље у Војводини, Славонији и другим крајевима на коју су добијали врло повољну ренту. Поједине фамилије су имале и добре суме новца, накита и скупоцјене одјеће - и све су то знале муслиманске комшије из гатачког среза. На макадамском путу, који је спајао Билећу са Гацком, у Коритима су у то вријеме радила три угоститељска објекта, што је и додатно ојачало економску моћ села. Усташки апетит да се домогну свега овога био је више него излишан.

Познанство и лажно пријатељство са Корићанима, у које су сељани вјеровали као поштени људи, те да је јама Голубњача смјештена уз саму ивицу макадамског пута, чинили су додатну сигурност да се њихове зле намјере могу са сигурношћу успјешно завршити.

Зашто је дозвољена превара

Из садашњег угла гледано, многи се питају како су Корићани дозволили да повјерују усташама, да их окупе на "конференцију" и да постану жртве злочинаца. Не може се рећи да није било озбиљних сумњи у добре намјере усташа, али околности у којима се живјело и прљава политика убијању Срба, вјешто припремана, а о којој људи на селу нису уопште били информисани, чинила је погодно тло за изненађења и преваре. Ко је знао за крилатицу клера и усташа "један ћемо дио Срба побити, један дио покатоличити, а један дио иселити", или да су муслимани постали "хрватско цвијеће". Ево неких и објективних разлога специфичних за Корићане у овоме времену. Знали су људи у Коритима како се живјело у овоме селу под Диздаревићима више од 400 година, знали су они и за вјешање Срба од шуцкора 1914. и о спаљивању села до темеља али је за њих држава Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца представљала светињу. Њу су поштовали и вољели. Вјеровали су да им Хрвати у Независној Држави Хрватској не могу бити непријатељи по вјери и крсту. Поштовала се ријеч солунаца

(солунских добровољаца), а Корита су тада имала и банског вијећника који је у вијећу заступао све становништво среза Гацко. Све су то била нека поуздања да им се не може ништа изненађујуће десити. Ко је могао и помислити на злочин, да се живи људи у јаму бацају.

Превара се могла учинити и самим тим што је Корићка јама прва масовна гробница на овим просторима. Да су за такав случај чули, Корићани се сигурно не би одазвали позиву на конференцију и био би пружен оружани отпор. Да не говоримо о дивним међукомшијским односима са муслиманима из Гацка, заједничким сусретима и чашћавању, одласку на славља једних код других, стварању кумстава итд. То је све уливало повјерење поштених фамилија у Коритима према комшијама. Да не говоримо какви су пријатељски односи владали са Хрватима из Дубровника и Конавала. Непрестано се трговало и пријатељевало. И преко тога пријатељства Корићани су имали повјерење у све Хрвате. Људи у Коритима су увијек поштовали власт и уредно плаћали обавезе држави. Ако не би испоштовали нову власт Н. Д. Х могу имати последице по фамилије и дјецу, може доћи до дизања иметка и пљенидбе стоке. Зато је боље бити миран и лојалан новој власти. А никоме ништа нису учинили лоше, да би били кажњавани на груб и човјека недостојан начин. Ето тако су Корићани поштено размишљали и доносили одлуке које ће их скупо коштати.

Усташе стижу у Корита

У мају 1941. год. Тоногал Херман Крешо са групом усташа долази у Гацко, формира усташки логор и руководни штаб за руковођење и организовање злодјела које ће починити. Херман је пропали студент из Травника. Постављен је за усташког повјереника за гатачки срез. За главног повјереника за сјеверну Херцеговину постављен је Тановић - Ибановић Џемо из гатачке Фазлагића Куле. Сремски начелник у Гацку постао је Јосип Роси родом из Доњег Вакуфа.

У сриједу 28. маја 1941, пјевајући на каросерији камиона са истакнутилл заставама - шаховницама, стиже око 20 усташа на капију основне школе у Коритима са циљем да поставе постају за реализацију ужасног и добро припремљеног плана. Настава се одвијала у школи коју је водила учитељица Зорка Ивковић. Према изјавама тадашњих ученика, усташе су дјеци саопштили сљедеће: "Слушајте дјецо, пропала је Краљевина Југославија. Дошла је нова Независна Држава Хрватска. У Црној Гори власт имају Талијани. Ми преузимамо власт. Идите кући! Наставе више нећете имати зато што ћемо

ми становати у школи. Кажите родитељима да сви они који имају пушке, да их одмах донесу и предају нама. Ко има војну униформу исто тако. Ми ћемо ходати по селу и ако нађемо код неког то што смо навели, а да нам није донио и предао, биће строго кажњен.“

Тако се усташе настанише у основној школи. Оружану постају у школи предводио је хоџа из Кључа, по презимену Главинић, стар око 35 година. У селу Беговић Кула, срез Требиње, завршио је 4 разреда основне школе и 5 медресе. У Кључу је обављао посао учитеља. Суђен је у Окружном суду у Мостару 14. августа 1946, којом приликом је доказано да је Главинић формирао оружани одред у Кључу од најжешћих усташа. Њега је припрости муслимански свијет слушао и у њему гледао вођу. Са тим оружаним усташким одредом хоџа је стигао у Корита. Чим је успоставио оружану поставу у школи, пришао је јакој усташкој пропаганди. Објављују како се у овим крајевима успоставља владавина НДХ. Њихов задатак је да одрже "јавни ред и мир" у коме се свако мора понашати према захтјевима нове власти. Од народа траже да им се преда оружје и војничка опрема. Упозоравају да нико нема разлога да се било чега плаши. Исто тако упозоравају да се не смије прелазити граница Црне Горе јер је то сада друга држава. Постављене су и граничне страже према Црној Гори. У почетку нису правили масовне пљачке. Прву пљачку су направили у земљорадничкој задрузи у Хоџићима, удаљеној 2,5 километара од усташке постаје. Дигли су неке намирнице. Хљеб за постају доносили су из Гацка, а остале намирнице из задруге.

Првога јуна написали су оглас са потписом Мухарема Главинића и ставили га на трговачку радњу Милије Бјелице у центру села, удаљене од школе око 400 метара. На огласу је писало да сви одрасли мушкарци од 16 до 60 година дођу на конференцију у понедељак 2 јуна у зграду соколског дома. Усташе су по селу причале да се конференција сазива ради објашњавања како се становништво треба понашати јер се Корита налазе на осјетљивом мјесту на граници са Црном Гором. На конференцији ће се објаснити начин понашања становништва, затим како ће се издавати пропуснице и под којим условима ко ће моћи прелазити границу и уопште како се треба владати у новој држави НДХ. Крећући се по селу усташе су до танчина снимиле стање у Коритима (колико има кућа, колико је у њима одраслих мушкараца, куда се крећу, колико имају стоке итд). У разрађеном пакленом плану за Корита, обухваћене су и двије трговачке, за то вријеме богате фамилије Тркаља из Хоџића. У томе плану су се нашла села Заграца и

Њеманице у близини муслиманског насеља Кључ. Затворски простори нису били само соколски дом у Коритима већ и школа, гдје је усташка постава. У школи је затворен а касније и стријељан мањи број људи из Корита, Њеманица и Степена. На дан прије окупљања Корићана, усташе ухватише народног гуслара Радована Шаровића са Степена, доведоше у школу, испребијаше га, на цјепалу дрварнице одсјекоше му главу и бацише и труп и главу у септичку рупу у школском дворишту. Друга жртва био је Благоје Шаровић, такође са Степена. Десило се то 1. јуна, када је главни организатор усташког похода на Корита, Херман Тоногал Крешо кренуо из Гацка у Корита да се са пратњом и сам увјери у вези са "конференцијом". Свративши у кућу Благојеву исцениираше да су му нашли оружје и муницију у кући и на очиглед жене и четворо малољетне дјеце убише несрећног Благоја.

За ова два убиства Корићани нису знали, нису знала ни друга села, јер је кретање сељацима било забрањено и тиме су све информације које би могле доћи до људи онемогућене.

Окупљање људи у соколском дому и школи

Да би "конференција" успјела , Крешо Тоногал и његов заповједник Мухарем Главинић у понедељак 2. јуна послаше патроле по селу из оружничке постаје, ојачане новим довођењем усташа, да иду од засеока до засеока, од куће до куће, у групама по три или више, и да лично позову и са собом приведу у соколски дом све људе које затекну код домова , а које не нађу да им оставе поруку да се одазову позиву на "конференцију" под пријетњом чак и смртном казном.

Обилазећи корићке фамилије патроле су објашњавале како ће у дом доћи усташки старјешина који ће им говорити о новој власти, о начину кретања итд., а послије тога сви ће бити пуштени кућама. Тог јутра, 2. јуна, био сам као петогодишњи дјечак са мајком и бабом код куће у Коритима. Отац је био на копању кртоле у сусједном селу Хоџићима. На удаљености од 1 km тројица усташа су се кретала према нашој кући пуцајући из пушака. Када су стигли до нас жалили су се како Корићани пуцају на њих. "Ето, ми хоћемо као нова власт НДХ да вас заштитимо од сваке опасности, а ваши људи спремају рафале на нас.“ Питали су за оца и наредили да одмах дође на "конференцију", иначе би био строго кажњен. Чак пријети опасност фамилији и дјеци уколико се не одазове позиву. Тога 2. јуна и наредна два дана усташе су похапсиле све људе од 16 до 60 година које су успјели похватати. Многи су и сами дошли да би подијелили судбину са осталима,

а један број и поред општих упозорења није се хтио одазвати. Тако и мој отац, када се навече појавио и поред настојања мајке и бабе да се одмах јави, није хтио отићи на "конференцију" већ је преноћио у шуми у близини куће. "Не знам ни сам зашто се нисам пријавио. Једноставно ми се није ишло, иако ништа од осталих нисам био паметнији", рекао је Обрад. Било је још таквих случајева непослушности усташком позиву.

У погледу узраста усташе су премашиле план привођења на конференцију, тако да су ухапсиле Косту Глушца од 12 година, Вукоту Јакшића од 14 и старца Јефта Сворцана од 80 год. До сриједе увече, дакле до 4. јуна, у соколском дому би затворено 125 људи, у згради основне школе тамноваше 10 људи, што значи да је до 4. јуна затворено 135 људи. Не рачунајући братство Курдулија, чијим домовима усташе нису смјеле прићи, изузев једној кући, јер је ова породица настањена на шумовитом терену према граници са Црном Гором, у периоду од 1. до 4. јуна ухапшено је 68% Корићана у старосном добу између 16 и 60 година.

Заточени у соколском дому

Са двојицом преживјелих и извађених из јаме, Милијом Бјелицом и Обреном Носовићем, лично сам разговарао. Посебно ме интересовало дешавање у дому 2, 3. и 4. јуна. Саговорници су били идентични у исказима.

Усташе су зграду чврсто обезбјеђивале од бјекства затвореника и од евентуалног напада Црногораца. На удаљености од десетак метара споља постављен је пушкомитраљез са упереном цијеви у врата и прозоре. Улаз је чувало више наоружаних стражара. Други су наоружани стално патролирали око зграде. Како се примицала ноћ 4. јуна, број усташа се повећавао. Затвореници су у ова два дана храну добијали од својих фамилија. При предаји хране није дозвољен контакт родбине и затвореника. Прије уручивања храна се пажљиво прегладала. Кашиком би стражар промијешао млијеко, изломио хљеб и друго да види да није случајно убачено писмо или нека друга порука. У дому је све више јењавало стрпљење затвореника. Од приче да ће бити пуштени за сат-два нема ништа. Одгађање конференције док не дође повјереник продубљавало је сумње у искреност усташа. Расте напетост у вези с тим шта ће бити са њима. Нико није ни помислио о лишавању живота бацањем у јаму. Помисао међу затвореницима да се

покуша бјекство све се више ширила. Једна од идеја била је да се током ноћи разиђе зид који је са јужне стране зграде и да се кроз пробијени отвор извлаче и бјеже. Та јужна страна дома није много чувана јер није имала ни врата ни прозора. Друга солуција била је да слободни и снажни младићи у налету јурну на улазна врата и отму митраљез. Такав удар треба учинити и на прозоре и тако омогућити бјежање заточеника. Заговорници ове солуције били су Богдан Сворцан и Гојко Бјелица. Подршку су имали у младим али не и старим, солунским добровољцима, сеоским кнезовима и неким другим угледним људима. "Не, кумим вас Богом", молили су они који су били против акције. "Изгинућемо и све ће нам фамилије уништити и опљачкати. Ми ћемо бити пуштани послије испитивања, које ће усташе учинити." Било је чак и пријетњи да ће бити пријављени они који би покушали да изведу напад. Против покушаја бјекства посебно се истицао сеоски кнез Васо Сворцан. А ево зашто. Усташки главар Џемо Тановић позвао је кума Васа у Метохију (Гацко) у данима када су Корита већ била окупирана и упозорио га да дјелује на остале, да буду мирни и дотојанствени, да пазе своје куће и иметак, јер нова хрватска власт заиста нема никакве намјере да било коме фали "и једна длака са главе". Зато је Васо, примјењујући свој ауторитет и умијеће, инсистирао на томе да нико не покуша организовати бјекство, јер он има чврсто обећање усташког главара да им се ништа лоше не може десити.

Четвртога јуна у само предвечерје ушао је Тоногал Херман са већом групом усташа у дом и одржао говор, како су затвореници дуже задржани у затвору само зато што нису предали оружје и војну опрему, а то значи да не признају власт НДХ. Сада ће услиједити испитивање и они који признају да имају оружје и предају га биће одмах пуштени, а они који то не учине биће отпремљени на присилан рад у Њемачку.

Везање људи и одвођење на јаму

Удому је било више одјељења или соба. У њима су људи везани, тучени и мучени. У соби иза велике сале, гдје је била тзв. гардероба, прозивали су једног по једног на саслушање. Питали су за оружје и слично. Прозвани би био везан у једној а смјештан у другој просторији.

"Када сам био прозван", прича преживјели Милија Бјелица, "нашао сам везаног брата Голуба. Онда су и мене свезали леђа уз леђа са њим. Дошао је и трећи и био везан са нама, али са стране. Тако је свака

тројка била везана. Не можеш никуда. Ако би покушао да се крећеш, један би морао напријед, други назад а трећи косо, тако да је у потпуности онемогућено кретање. Тако везане су нас угурали у другу просторију. Ту смо чекали превоз за јаму. Везали су нас конопцима. Препознао сам човјека који је кидао конопце. Био је то Бећир Мусић из Гацка, иначе родом из Корита. Везао нас је Халид Крвавац из Грачанице, кога сам познавао. Шериф Звиздић је водио надзор како се стежу конопци око руку. Нико у великој сали није знао шта се дешава са оним који је прозван и одведен. Људи су мислили да је испитан и пуштен. Када смо били сви повезани већ је била мркла ноћ. У соби гдје сам био појављивале су се усташе повремено. Тукли су кога су хтјели, питали за оружје и измишљали разлоге за тучу. Тако су Сима Миловића тукли због наводне сарадње са Мајом Вујовићем, познатим комитом."

И Обрен Носовић, такође преживјели из јаме, прича да су их кундацима и другим предметима ударали. Мржња према Србима и иживљавање на људима није јењавало. Родбина тврди да су мучењем усмртили угледног домаћина Станишу Думнића. "У сусједним собама чули су се ударци и пиштање људи", тврде Милија и Обрен.

"Да они који су били у великој сали још непрозвани не би чули јауке везаних, усташе су заглушивали јауке дерњавом којекаквих пјесама и урлицима, тако да ови невезани ништа нису могли чути. Када су и посљедњи из велике сале изведени на саслушање, видјели су везане тројке и чули јауке по собама. Стиже камион на велики улаз дома, окренут на рикверц према улазу. Постављене су даске преко којих ће тројке бити угуране у камион. Ни тада људи нису били свјесни да иду у смрт. На кабини камиона један је усташа држао пушкомитраљез а на два ћошка стајала су два стражара са упереним пушкама. На камиону нико ништа није смио причати. Ако би покушао нешто рећи, добио би ударац по глави или био убијен из пушке", прича Милија Бјелица.

Јама Голубњача отворена је у луку према цести са равним прилазом, тако да са лакоћом може гутати људе. Тада је била дубока око 26 метара.

"Када је камион стигао и зауставио се поред јаме, тек тада смо схватили о чему се ради", причају преживјели. У јами се чуло јаукање људи бачених прије нас. Људи су почели да вриште и псују. Чули су се и повици "Платићете, крвопије! Удрите, крвници, биће Срба да нас освете"!

Повезане у снопу догурали би до јаме, а онда пуцали у њих, забијали им бајонете у груди, ударали их кољем, маљевима, сјекирама и тако унакажене бацали у јаму. Бацали су бомбе и одваљивали камене стијене изнад јаме и бацали по лешевима да не би ко остао жив. Но и даље су се чули јауци живих, али су крвници мислили да су то јауци које ће смрт стишати. Акција је трајала од 21 час навече до 3 сата послије поноћи на освит 6. јуна.

Јунска ноћ се ближила крају, па су усташе журиле да заврше уморство прије него што сване. Ауто је кружио десетак пута од дома до јаме. У једној тури вожено је 10-15 људи повезаних у свежње. У једној тури налазио се дјечак Коста Глушац и Јаков Миловић. Косту нису везали јер су сматрали да је дијете и да је безопасан. Нису знали да је Коста прави јунак. Успут према јами храбри дјечак одријеши руке Јакову Миловићу. Када ауто стаде пред јамом дјечак искочи и побјеже. Настаде узбуна међу усташама, пуцање и јурњава за Костом. То искористи Јаков, скочи са аута и

при скоку низ високи насип сломи десну руку. Усташе осуше паљбу за њим и ранише га у ту исту руку која заувијек оста парализована. Мали Коста није умио бјежати попут Јакова у шуму већ побјеже родитељској кући која се налазила стотињак метара удаљена од јаме. Усташе су јуриле за њим, ухватише га у кући, вратише и претученог гурнуше у јаму. За све то вријеме Коста их је псовао и помињао српску освету над зликовцима.

"Остао сам жив“, прича Обрен, "пуким случајем. Усташе су на ивици јаме пуцали на нас тројицу. Двојицу, са мном везаних, убише из пушака. Они падоше низ стијене и повукоше мене те усташе не стигоше да ме упуцају. Пао сам на мртве скоро неозлијеђен. Преко лешева успио сам се повући у неки припећак у јами. Но ту ме мало касније нашла бомба и добих жестоке ране по рукама и кичми. Настали су неиздрживи болови, али ми је жеђ била тежа од болова. Лизао сам у полусвјесном стању по стијенама око себе: зној, крв, мозак и све на што сам могао наићи у самртној патњи од жеђи. Ауто којим су људи превожени био је власништво Мума Хасанбеговића из Автовца. Те ноћи аутом је управљао Мумов син са једним слугом. Петога јуна настављају се убијање ухваћених Срба и усташка пљачка, уз пјесму:

"Ми усташе не пијемо вина,

Само крви од брата Србина".

Обилазили су и пљачкали корићке домове. Женама и дјеци наређивали су да пуштају стоку јер ће је они гонити. "Људи су вам отјерани на присилни рад у Њемачку. Тамо ће бити депортоване и њихове фамилије. Зато вама стока више и не треба", говориле су им усташе. Жене које су се супротстављале усташкој пљачки биле су тучене док су им псовали српске мајке. Из дјевојачких сандука пљачкали су чарапе и кошуље и облачили их, скидајући са себе своју крваву одјећу. "Скидај тај прстен са руке", говорили су женама са прстењем, "или ће ти рука бити одсјечена." Они су тачно знали гдје има кожни капут и друге вриједности и то су пљачкали. Златно чошно одијело Видака Носовића, донесено из Америке и намијењено синовима за женидбе, извадили су из сандука и бацили на ватру. Спасава га вриједна домаћица Стана и данас се то одијело, случајно спасено и никад обучено, налази у манастиру Тврдош у Требињу вољом потомака бившег власника одијела. А када су стали у зору 5. јуна изгонити стоку из торова, Корита с ујечала од рике волова, крава и телади, блејања оваца и јагњади. Гониоци стоке пуцају из пушака и веселе се великој пљачки. Као дјетету, тај страшни призор урезао ми се у сјећање. Никада до тада није се чула толика рика говеда и блејање стада. Пси нису лајали него цвиљели и завијавали. Дјеца су нагоњена да им помажу. Немилосрдни су према женама и дјеци. Они и немају разлога да буду доброћудни као када су приводили људе на "конференцију". Главни су посао обавили. Жене, унесрећене мајке, већ тада удовице, дјеца сирочад, беспомоћни су да се супротставе пљачкашима. Огромна грла стоке крећу се из свих заселака према јами и Кобиљој глави. И стока се одупире гоњењу. Било је случајева да су коњи и крупна стока бјежали и враћали се у село. Неки вриједни људи и домаћице успјели су спасити своја стада прегоном у село Хоџиће и преко границе Црне Горе, која ће касније добро доћи за преживљавање корићке сиротиње.

И док су једни пљачкали село други су наставили убијање Срба који претходне ноћи нису бачени у јаму. Тога дана, 5. јуна, стријељани су затвореници из школе и група Срба код Кобиље главе у близини јаме. Негдје око 4 сата послије подне, према казивањима преживјелих, стријељано је код школе 8 људи (4 из Корита, 3 из Немањица и један из Заградаца). На стријељање је поведено 10, али су двојица Милошевића из села Њеманица успјела побјећи. Раније је, као што је напоменуто, народни гуслар Шаровић убијен и бачен у септичку јаму. Дакле, од 11 затвореника у школи смрт је нашло 9. Такође су највјероватније тога дана убили још двојицу Корићана на удаљености од 1 километра од дома. Пуштали су их да донесу пушке, а када су их предали, одвели

су их у шуму и убили. И треће мјесто страдања 5. јуна било је на удаљености од око 200 метара од јаме. Наиме, усташе из Кључа ухапсише девет Миловића из Заградаца и поведоше да баце у јаму. Дан је био поодмакао. У близини јаме сретају друге усташе са плијеном. Већ им је пријетила опасност од Црногораца и братства Курдулија. У тој бојазни неимадоше времена да ухапшене Миловиће воде на јаму већ их на брзину постријељаше. Од 9 поведених петорица остадоше мртви. Један тешко рањен је умро непосредно послије стријељања, а тројица су успјела побјећи и спасити се. Тога дана, 5. јуна, усташе нису остављале на миру ни саму јаму. Знали су да има још живих у њој. У више наврата обилазили су јаму, звали људе поименице, и представљали се да су њихови спасиоци из Црне Горе. Позивали су живе да се извлаче из припећака на средину јаме како би били "извађени и спашени". Многи су повјеровали и када би се полумртви извлачили према средини јаме били би засути бомбама и стијенама и поубијани. Колико је било живих у јами то никада нико неће знати, али би сигурно било много више спасених да није било ове усташке преваре и кукавичке ујдурме. Приликом пљачке корићких домова, куће и штале нису палили као што су чинили шуцкори 1914. год. Рачунали су да ће доселити на богата имања Корићана.

Црногорци сазнају да су Корићани у јами

Када је пао мрак 5. јуна усташе су се са плијеном повукле у Гацко и околна села. Неописива туга влада селом. У околини јаме влада мир.

Према причама преживјелих, негдје око пола ноћи, на освит 6. јуна, из јаме успијева изаћи Душан Јакшић, младић способан да направи подвиг какав други нису могли учинити. Ни тада ни данас никоме није јасно како је успио изаћи из јаме равних стрмих литица, неподесних за излаз "без крила". Он је причао да је од приручног материјала имао само неку гвоздену шипку и неколико кајиша од панталона и то му је послужило за пузање уз равне стијене. У једном дијелу јаме, склоњено од погледа са улаза, узрасло је дрво са гранама. При паду у јаму те гране су задржале Радована Шакоту, једног од преживјелих.

Када се Душан нашао ван јаме извукао је Радована помоћу каиша везаних један за други. Њих двојица се одмах у мрклој ноћи упутише према граници Црне Горе, у село Црквице. Било је то пред зору 6. јуна. Прије њиховог доласка у село стигао је Јаков Миловић у ноћи 5. јуна. Испричао је шта се десило са Корићанима, али му нико није повјеровао. У истину су се увјеријли доласком Душана и Радована.

Услиједила је брза организација Црногораца за одлазак у Корита како би спасили остатак живих људи. Договор праве са братством Курдулија. На јами, 6. јуна, током дана нашло се више од 50 српских спасилаца. Око гротла јаме наилазе на неочекиван призор. Ту су трагови крви и мозга и предмети којима су људи ударани и гурани у јаму. Поставише страже са свих страна јаме. Ту су конопци, ужад и други приручни материјал за вађење живих. Отежавајућу околност за вађење живих чинило је и то што се већ осјећао непријатан задах лешева из јаме и рojеви мува. У свему томе најтеже је било онима који су се требали спуштати у јаму. Љубо и Петар Курдулија се добровољно јављају. Живе у јами су везали ужадима, а људи изнад јаме вадили их уз стрме литице. Вађење преживјелих трајало је 2-3 сата. Извађено је 6 људи. То су: Милија Бјелица, Обрен Носовић, Аћим Јакшић, Раде Сворцан, Владо Глушац и Видак Глушац. Видак Глушац непосредно послије вађења умрије од удараца и задобијених рана. Рачунајући Душана и Радована, из Корићке јаме изашло је 8 живих Корићана. Њихове даље судбине су сљедеће: Други свјетски рат преживјеће Милија Бјелица, Обрен Носовић и Радован Шакота. Њих тројица умријеће природном смрћу. Душана Јакшића убили су партизани у селу Ковачима почетком 1944. Аћим Јакшић је према непоузданим подацима рањен у четницима и убијен у некој болници приликом ослобађања Београда у октобру 1944. Раде Сворцан, единац у мајке, преболио је тешке ране из јаме. Рањен је у борби против партизана 1943. у Коритима и умро у болници у Дубровнику. Владо Глушац је погинуо 1944. у партизанима у Црној Гори.

Сиротиња бјежи у Црну Гору

5, 6. и 7. јуна у Коритима не оста живе душе. Ко остаде жив од српског живља - мушкараца, жена и дјеце - побјеже код пријатеља, кумова и комшија, код браће Црногораца по поријеклу, вјери и заједничкој вјековној судбини, спремних да заједнички поднесу невоље, као што су чинили 1875, 1914. и ко зна колико још пута у јадима који су их сналазили. У Коритима су куће празне а торови пусти. Избјеглице из Корита и других села овога дијела Херцеговине, преплавиле су домове у Бањанима, Црна Гора, од Сомине преко Црквица до Капавице. Црногорска домаћинства (Мићуновићи, Рогачи, Орбовићи, Вукајловићи,Краљевићи, Ковачевићи, Лучићи, Ђедовићи, Ђутовићи, Бјелетићи, Вујачићи и да не набрајам даље) у своје мале куће примили су праву најезду херцеговачких избјеглица и са њима дијелили и

последњи залогај хране. Па куд ће веће саосјећање, хуманост и доброчинство? Тим људима дугују вјечиту захвалност и они већ упокојени и њихови потомци. Из тих несрећних времена забиљежена је и пјесма:

"Црна Горо мајко наша

Ти нас спаси од усташа".

Неки гестови поштења

Лансиране су разне приче како је Корићанима сигнализовано да бјеже и да се склањају јер ће у противном бити поубијани. Приче како су стражари код дома и школе остављали пушке и удаљавали се од мјеста доведених затвореника како би им дали до знања да бјеже, те како су долазиле поруке од гатачких и билећких муслимана да се склањају и чувају, чисте су измишљотине. Нико од њих није показао ниједан гест или сигнал који би заточене упозорио на усташке намјере. Било је појединаца, у акцији пљачке села, који су знали стати у заштиту појединих фамилија од појачаног гњева недужног становништва. Преживјели наводе неке чињенице као: Док је Милија Бјелица био везан у дому један младић -усташа, припалио је цигарету и ставио у уста везаном Милији, знајући колико значи повући дим цигарете у тим тешким мукама.

Мојој стрини је усташа - познаник из Гацка, приликом гоњења стоке из тора и штале, оставио десетак оваца и закључао да не виде остали пљачкаши. При одласку шапнуо јој је на уво да је овце оставио у штали. У једном случају је усташа потегао пушку да убије домаћицу, али га је други спријечио, пријетећи му да ће и он бити убијен ако стријеља мајку, уз коју је стајало петоро малољетне дјеце. Док су неки дјечаци као сирочићи, не схватајући опасност од усташа, ишли према дому, да виде шта је било са њиховим очевима, један усташа их је пресрео и упозорио да бјеже у шуму и да се сакрију јер ће у противном бити поубијани као и њихови очеви.

Када је дијељено опљачкано, углавном стока, дотјерана у гатачка муслиманска села, било је домаћина који нису хтјели учествовати у томе, говорећи да је то нечија мука, да је то "харам" (грехота). Усташе су их приморавале да узму удио настојећи да их на тај начин увуку у прљавштину. Очито је да су неки учесници овога крвавога похода били заведен, нису били информисани шта ће се чинити, неки нису ни сањали о јами, већ о прогону људи у Њемачку и о богатој пљачки. Неки су се под пријетњом челника, латили овога крвавога пира.

Колико је само село Корита било ојађено Корићком јамом, најбоље нам показују подаци до којих је на основу истраживања дошао професор Миливоје Тркља.

"Корита су 1941. имала 720 становника. Усташки геноцид није преживјело 12,9%. Страдао је сваки осми становник. Иза 93 настрадала Корићанина, са сталним боравком у селу, остало је 235 дјеце (123 мушких и 111 женских). Без оца је остало 99 дјеце млађе од 7 година, а 106 у добу између 7 и 15 година. Без својих хранилаца преживјели су 24 старице и старца. Као сирочад, млађим од 15 година остало је на плећима мајки 229 нејачи, односно 31,5% од укупног броја становника са сталним боравиштем у Коритима", пише Миливоје Тркља у књизи "Корићка јама".

Вађење костију и изградња костурнице и споменика

У другој половини 1952. године народ из Корита и околине, чији су људи страдали 1941. у јами Голубњачи, доноси одлуку да се формира одбор који ће организовати вађење костију из јаме и који ће покренути акцију за изградњу костурнице и споменика у центру села Корита код соколског дома. Идеја је остварена избором одбора од 11 чланова. Одбор је одмах приступио припремама за реализацију задатка због којег је формиран. Најприје се морала добити сагласност од органа власти у Билећи и Савеза удружења бораца НОР-а. Захваљујући њиховом разумијевању, добијена је сагласност да се јама не забетонира и да се обиљежи спомен-плочом. Израду пројекта костурнице и споменика обезбиједио је без накнаде Сресски одбор Савеза бораца Билећа. Средстава није било, а била су неопходна, па се одбор ослања на добровољни прилог потомака погинулих и свих становника Корита и околине. Обезбијеђена је грађа за изградњу дрвене скеле за вађење костију из јаме. Средином 1953. све је било спремно, вађење костију започело је и трајало три мјесеца. Извађене су кости погинулих и у сандуцима привремено смјештене у соколски дом. Три леша нису извађена, јер су први бачени у јаму, па због силине крви, која се излила на њих нису се распали. Извађени су тек 1956.

Приликом вађења костију нађено је 167 лобања, што значи да је у њу бачено још најмање 35 људи. То су људи из гатачких села довођени и бацани у јаму. Петога јуна на чуки код Павлића (Степен), стријељано

је 17 Срба, чији су лешеви довезени и бачени у јаму. У Гацку је ухапшена и група Јевреја доведена из Мостара и Сарајева. Највјероватније да су и они завршили у јами.

На изградњи костурнице и споменика одбор је организовао радове у првој половини 1954. Сви земљани радови, а то је био огроман посао, обављени су добровољним радом потомака. Одбор се послужио лукавством па је од Обласног одбора Савеза бораца НОР-а тражена жељезна арматура и цемент на име наводног бетонирања гротла јаме, каква је политика тада вођена када су друге јаме биле у питању. Пошто је овај грађевински материјал добио, одбор га је употријебио за изградњу костурнице и споменика.

Корићка јама је ушла у историју као једина из које су кости усташког геноцида извађене и похрањене на достојан начин. Голубњача остаде незабетонирана, да вјечито свједочи о томе какву јој намјену дадоше срамни злочинци 4/5. јуна 1941.

Поред изградње костурнице и споменика планирана је и оправка соколског дома који ће чинити спомен-комплекс са костурницом и споменником. Због недостатка средстава покренута је акција њиховог прикупљања. Помоћ су пружили солунски добровољци који живе ван Корита, колонизиране породице, народ Црне Горе и Војводине и наши исељеници у Америци. Захваљујући овој помоћи, костурница је са дијелом споменика за улазак у костурницу завршена крајем 1955. То је створило услове да се кости из соколског дома пренесу и похране у костурницу 1956.

Радови на споменику се настављају. Према грађевинском пројекту, изградња костурнице и споменика, осим скулптуре на постаменту споменика, за коју су недостајала средства, завршена је 1965.

На прочељу споменика постављено је осам гранитних плоча са исписаним именима 134 звјерски усмрћена Србина, бачена у јаму, стријељана код школе у огради Дивљаке и на платоу изнад Кобиље главе. Сви су били из села Корита, Хоћића, Немањица, Заградаца, Цернице и Степена. То су Сворцани, Носовићи, Јакшићи, Бјелице, Шакоте, Думнићи, Глушци, Рогачи, Курдулије, Ковачевићи, Старовићи, Тркље, Миловићи, Милошевићи, Радани, Костићи, Шаровићи.

Такође је мермерна спомен-плоча са натписом постављена на обрађеној стијени изнад десне стране јаме. На тој стијени стоји и натпис поруке преживјелих и извађених из јаме који гласи:

"Ој Корићка, пуста јамо клета,

Ти нас врати са оног свијета,

У њедрима твојим ми смо били

И ту тешке ране задобили,

Од усташке бајонете клете

Нек потомци наши ово знају

Нека памте и нек се чувају

И нек о томе историја пише

Да се никад не понови више".

Отварање споменика означено је 6. јуна 1966. Овоме првом масовном комеморативном скупу присуствовало је више од 10.000 грађана из Херцеговине, Црне Горе, Војводине, Косова и Босне, да дају заслужну пошту стријељаним мученицима. Скупу присуствују угледне политичке и јавне личности. На збору говори Вукашин Сворцан из Корита, Радован Папић, савезни народни посланик и Халид Чомић, првоборац билећког краја и предратни члан КП.

На збору није било никаквих инцидената, иако је био присутан извјестан бром муслимана и Хрвата. Све до 1991. споменик је био без скулптуре и није обављено освећење костурнице и споменика по вјерским обичајима. Власти нису то допуштале да се чини на оваквим мјестима, поготово што је на споменику уклесана звијезда - петокрака и натпис Савеза бораца НОР-а.

Зна се и то да је јама опојена 1942. што је учинио неки свештеник из парохије Црквица из Црне Горе. Међутим, времена су се мијењала и стизале нове генерације.

Долази 1990. година.

Народ Корита, у чему омладина предњачи, постаје одлучан да се споменик са костурницом оправи, да се скине петокрака и стави крст, те да се одржи парастос 1990. Формиран је одбор са задатком да изврши пјескарење споменика, замијени ограду, промијени плоче са именима, промијени натпис на плочи, постамента, постави крст умјесто петокраке као и да се споменик доврши израдом и постављањем скул-

птуре. Све ово било је тешко спровести, не само због недостатка материјалних средстава, већ и због опирања политике и Савеза бораца овоме подухвату. Ипак народ Корита излази као побједник.

Трећега јуна било је све урађено осим скулптуре (разлог материјална средства) и организован скуп коме присуствује десетак хиљада посјетилаца уз присуство медија чак из Београда и Подгорице. Опајање споменика и костурнице обавило је 11 свештеника са изаслаником босанског владике Владислава Недића. Послије овога великога и успијешног догађаја порасте жеља свих да се споменик заврши и стави скулптура. Поред одбора у Коритима формиран је пододбор у Београду од Корићана који живе у том граду, са циљем да се прикупе средства у Србији за израду скулптуре. Ово је требало припремити за дан педесетогодишњице страдања.

И заиста, наишло се на неочекивани однос предузећа у Београду и Србији. Ту је и незамјењива улога Билећана и Херцеговаца који су руководили великим предузећима. Међу њима посебан допринос дао је Билећанин Слободан Шаренац, руководилац једног великог предузећа у Београду.

Захваљујући њему пронађен је Нандор Глид, умјетник свјетског гласа, за израду скулптуре. Он ће пројектовати и сачинити скулптуру која симболизује све оно што се збивало на Корићкој јами у ноћи 4/5. јуна. Споменик са скулптуром био је спреман за званично отварање 2. јуна 1991. Тога дана, у недјељу, сјатило се у Коритима преко 15.000 посјетилаца из свих крајева Југославије и иностранства. Збору присуствује много угледних гостију, међу којима и Радован Караџић, тадашњи предсједник Српске демократске странке. Збор је отворио и водио Милорад Носовић из Корита. На збору су говорили Милорад Вујовић, предсједник Скупштине општине Билећа, проф. др Слободан Сворцан из Корита и др Радован Караџић. У њиховим говорима провејавала је водиља да се ово више не смије дешавати Србима. Скидајући ленту, споменик са скулптуром су открили Јаков Милови, један од преживјелих са стратишта Корићке јаме и предсједник СДС-а господин Радован Караџић. У сјећањима присутних ће дуго остати присуство чувене глумице Љиљане Благојевић, чији је отац рођен у овоме крају. Из грла ове умјетнице одјекивали су дирљиви гласови тужбалице, посвећене жртвама Корићке јаме.

Потомци својим прецима

Са сигурношћу тврдим на нико на овим теренима, а ни шире, није се тако достојанствено одужио својим прецима, својим дједовима и очевима, као што су њихови потомци из Корита, Њеманица, Заградица и других заселака већ поменутих у овим казивањима.

Расијани по цијелом свијету, али су у срцу и души остали вјерни овоме поднебљу. То су показали и у овоме случају, када је требало својим прецима одати дужно поштовање и вјечно озваничити мјесто њиховог страдања. Данас су у Коритима лоцирана три спомен-обиљежја погинулим. Једно од њих чини монументарни споменик са скулптуром коју кад погледа путник намјерник - све му постаје испричано и казано.

Соколски дом, гдје су људи сабирани и мучени друго је спомен-обиљежје. Потомци нису дозволили да поклекне предзубом времена, већ су га обновили и чувају га као и споменик у његовој непосредној близини. Гротло и околина Корићке јаме је достојно уређена, са мермерним плочама уклесаним у стијене поред јаме са натписима о стратишту и стиховима које написа и даде један од преживјелих и извађених из јаме.

Ту је новосаграђена црква поред самог гротла јаме, подигнута као поклон Захумско-херцеговачке и приморске епархије уз иницијативу и благослов његовог преосвештенства владике Атанасија. Сва три ова споменика су освијетљена тако да их туристи посјећују и у ноћним сатима. На свим путним правцима, на удаљености од око 2 километра, стављени су натписи и показивачи, који пролазницима скрећу пажњу на ова знамења.

Својим дјелом "Корићка јама" проф. др Миливоје Тркља такође је и писаном ријечју овјековјечио ово стратиште.

Нека и ово моје казивање буде симболичан прилог сјећању на наше претке, са поруком да никада неће бити заборављени, а свим потомцима страдалника Корићке јаме нека је вјечна хвала за доброчинство и саосјећање.

УСТАШКИ ЗЛОЧИН У БРЕСТИЦАМА

Село Брестице има на своме локалитету већи број дебелих стабала бријеста густих крошања и управо по тим бријестовима добило је име Брестице.

Удаљено је око 4 километра према сјеверозападу од села Корита. Са јужне стране граничи се са Доњим Хоџићима.

Село Кључ удаљено је од Брестица око 7 километара са тешко проходним кланцима.

Према истраживањима историчара и казивањима живих свједока, усташе су имале намјеру да свој крвнички пир остваре 4/5. јуна у акцији која је извршена у Коритима. Зато су представници муслиманских усташа из Гацка, предвођени злогласним Џемом Ибановићем, дошли 4. јуна у село Брестице. Позвали су домаћине, а поготово угледније људе, и захтијевали од њих да тога дана сви мушкарци од 15 до 70 година дођу у соколски дом у Корита на заједничку "конференцију" са Корићанима. Са собом морају понијети оружје и предати властима НДХ. Никоме "ни длака са главе неће фалити", већ ће послије одржане конференције сви бити пуштени кућама. Ко се не буде одазвао биће строго кажњен. Дакле, исти сценарио као у Коритима.

Брестичани се састаше и донијеше једногласну одлуку да неће ићи на "конференцију", нити ће предавати оружје. О овој одлуци обавијестили су Ибановића и његове сапутнике који се вратише потиштени због неуспјелог договора са Брестичанима.

Своју гнусну намјеру усташе неће остварити 4/5. јуна 1941, али хоће 2. марта 1942, дакле девет мјесеци послије масакра у Коритима.

За тих девет мјесеци много се измијенило на сцени догађања.

Српски устаници организовани у заједнички отпор против усташа подијелише се на двије политички супротстављене струје: на четнике , који се боре за краља и отаџбину и ону другу коју води Комунистичка партија а зову се партизани.

То ће Србе погубно коштати, а Брестичани ће бити прве жртве тих подјела.

Да није било убацивања тих "упљувака", Брестичани се не би дали усташким злочинцима. Да бих ову истину расвијетлио читаоцу, навешћу сљедеће чињенице: Тих дана на граници Црне Горе и Херцеговине формиран је четнички батаљон од Црногораца и Херцеговаца, под називом "Гранични батаљон". Командант батаљона био је Милорад Бјелетић који није имао једног ока па су га партизани подругљиво називали "ћорави батаљон".

На другој страни партизани су већ били формирали своје оперативне јединице. Њихов оперативни штаб налази се у селу Фатници код Билеће. Био је то руководни партизански орган за цијелу Херцеговину. На подручју села Хоџића и Брестица формирана је хоџићко-брестичка партизанска чета, чији је комесар Рајко Милошевић, скојевац, из села Њеманица. Он је рођак и комшија фамилијама у Брестицама. У тренутку док се све ово збивало, Брестичани су држали страже, и то врло опрезно и организовано, чувајући се од усташког похода из Кључа и Гацка. Страже су функционисале читаво вријеме послије масакра у Коритима. Брестичани су били наклоњени партизанима, па су своју безбједност сматрали сигурном и самим чином што је партизански штаб био смјештен у Фатници и што је на овоме подручју формирана хоџићко-брестичка партизанска чета.

Село Брестице је иначе мало село. Непосредно пред трагични догађај имало је 36 кућа са 210 житеља, од којих мање од 50 мушкараца спремних за пушку. Када су усташе окупирале село, пушке је имало 26 људи. Никада се неће тачно сазнати зашто су се баш тада, 2. марта, усташе одлучиле за посљедњи масовни злочин у Херцеговини. Сигурно су процијенили да имају повољан тренутак. Знали су да тај дан партизани спремају обрачун са четничким граничним батаљоном. Дакле, Срби ће се међусобно обрачунавати и то је шанса за покољ у Брестицама. Други партизански оперативни штаб у Фатници, у којој су већина становника муслимани, имао је у своме саставу и муслимана као чланове штаба. Можда је неко од њих, проусташки оријентисан, обавијестио усташе из Гацка о свему, па и о конференцији која ће се одржати 1. марта навече у Брестицама у организацији изасланика фатничког штаба. Рачунали су да ће највјероватније конференција олабавити стражарење и опрезност у селу, што ће усташама пружити шансу за њихов крвави пир.

Нажалост, процјене су им биле сигурне и стварне. У Брестицама је заказана конференција 1. марта навече. Позвани су сви сељани, а њој ће присуствовати по налогу оперативног штаба: Рајко Милошевић,

Милорад Бабић и Бориша Самарџић. Сва тројица су комшије и родбина Брестичана.

Представници оперативног штаба имају задатак да од Брестичана траже десетак бораца за појачање Првог ударног партизанског батаљона, формираног 28. јануара 1942. са командантом Владом Шегртом. Представници оперативног штаба такође имају задатак да у Брестицама поставе партизанске одборнике као представнике нове власти, те да село обезбиједи одређену количину хране за војску. Свакако је требало и провјерити да ли у селу има оних коју не прихватају линију Партије и борбу партизана. Рајко Милошевић отвара састанак и вади депешу оперативног штаба, коју ће прочитати и коју послије тога треба усвојити и поштовати. У депеши се наводи: да су четници прешли на страну окупатора са Дражом Михајловићем на челу и да су опаснији од усташа. Партизани су са Комунистичком партијом на челу једина војска која се бори против окупатора и домаћих издајника. Четнике као издајнике треба до коријена сасјећи. Партизани неће правити освете већ створити братство и јединство, призивајући све муслимане који нису окрвавили руке да ступе у партизанске редове. Побједа је сигурна и након ослобођења кулацима ће бити одузете фабрике и вишак земље. Такав је став и линија Партије. Четничку издају треба најстрожије осудити, као и њиховог краља који срамно побјеже у Енглеску.

Након прочитане депеше настаде комешање међу присутнима. Међу њима оштро реагује Стеван Лубурић, ратник Првог свјетског рата, солунски добровољац и инвалид рата. Због изузетних заслуга у рату добитник је многих признања и одликовања. Носилац је Карађорђеве звијезде и Медаље легије части коју доби по пробоју Солунског фронта на првом постројавању српских јединица и то од француског генерала, команданта Савезничких снага на Солунском фронту. Стеван је добитник, такође, и три медаље Обилића и других ратних одликовања. Као такав, одважан, заслужан и смион, дао је себи за право да се супротстави и депеши и Рајковој дискусији. Стеван је указао на далекосежне посљедице ако дође до раздора у српској војсци и народу. Он не дозвољава да се четници називају издајницима и да се сврставају у категорију гору од усташа. Његовој причи се Рајко супротставља. Настају оштре препирке, вријеђања, физички дуели и потезање оружја, тако да је конференција у томе тону трајала до пред саму зору. На крају је ипак депеша усвојена. Потпис за њено усвајање најприје су дали чланови СКОЈ-а. Стевану је запријећено најстрожом

казном. Нажалост, врло брзо након овога случаја био је међу мртвима.

Те вечери због присуства конференцији стража није функционисала. Одређена је само патрола од два човјека. Пред саму зору људи су се разишли са конференције и исцрпњени свађом и неспавањем утонули у дубок сан у својим кућама. И она двојица, из сеоске патроле, задужени за обилазак и чување села, легли су да се одморе и заспали. Тако је цијело село утонуло у миран сан у праскозорје 2. марта 1942.

И баш у тим тренуцима усташе стижу у село и затварају обруч са свих страна. Усташе су из Кључа, Куле Фазлагића, Церница, те из Гацка и других села гатачког среза. Снијег је велик и залеђен. Усташе су маскиране у бијеле огртаче да се по снијегу мање примјећују. Носе пушке и митраљезе у рукама а бомбе око појаса. Ријешили су да фамилије затекну на спавању и да све живо покољу. Врло су покретљиви јер носе на ногама скије и крпље. На свим истакнутим мјестима око села поставили су јаке страже како би се спријечио напад из сусједних српских села.

Прилазе тихо, на потребном растојању, брестичким домовима са упереним пушкама у врата и прозоре.

У сами цик зоре, на дату команду, осули су паљбу. Мушкарци, жене, дјеца у самртном шоку, скачу на ноге и истрчавају напоље. На вратима их дочекују куршуми из пушака, бомбе и манијачки усклици усташа "Е, нећеш, Влаше, побјећи! "

Поименице су људе дозивали, јер су се као комшије познавали, псујући им влашку мајку и тражећи их да изађу из кућа. Голи и боси, покушавајући да се спасе, људи су бјежали из домова. Многи нису имали пушака па су се хватали сјекира, ножева, мотика. Они који су имали тврђе куће и оружје бранили су се са прозора. Мајке у наручју са дјецом, старци и старице изнемогли падају у снијег. Неки, већ избјежали из кућа, бране се док метака имају, а посљедњим убијају себе. Настала је паљевина кућа које су биле покривене сламом. Жене су са дјецом бјежале из њих и склањале се иза зидова и ограда на леду и снијегу.

Да истакнемо једног правог јунака - Николу Лубурића, који је, након што је из запаљене куће жену и дјецу сакрио у врт испод куће која гори, зграбио сјекиру и са њом се склонио у шкрип испред усташа, да би сјекиром заштитио породицу. Један га усташа примијети и не знајући да има сјекиру, пође према њему да га жива ухвати. Никола је

скочио из шкрипа, замахнуо сјекиром и одсјекао му главу, а онда зграбио његову пушку и бранио себе и фамилију док је имао муниције. Када је престао да пуца усташе су га бомбом убиле.

Сјекира остаде као симбол одбране Брестичана и храбрих брестичких житеља, те је смјестише у Музеј револуције у Сарајеву. Лешеви су лежали у снијегу, а лелек рањених одјекивао је низ брестичку увалу. Трагови крви проливене у бјежању људи, жена и дјеце свуда су видљиви на снијегу.

Ево шта о томе у писаном дјелу "Партијање и страдање Срба", пише Драго Милошевић: "У овоме невиђеном паклу, пуца се са свих страна, јауче, вришти, дозива у помоћ, пријети. Мртви леже на све стране а рањени цвиле и без помоћи умиру. Живи се пребацују од заклона до заклона, а мајке са нејаком дјецом падају у снијег, дижу се и бјеже а не знају куда.

Брестичани се надчовјечански боре али помоћи још ниоткуда нема. Ближи се половина дана. Куће су већ опљачкане и запаљене. Стока је из штала истјерана а штале запаљене. Стравичан је призор слушати рику крава, рзање коња, блејање оваца и коза и дреку гониоца уз псовање свега што је српско. Стока се гони уз невиђену галаму према Кључу и Церници, заједно са гоњењем и ношењем покућства и хране опљачкане из кућа."

Негдје око 12 сати зачу се митраљез помогнут пуцњем пушака са источне стране, из правца Корита. То Љубо Курдулија стиже у помоћ са Корићанима које усташе не успјеше бацити у јаму. У исто вријеме зачу се пуцањ са јужне стране. То су борци из доњих Корита, Хоџића, Меке Груде и других српских села који пристижу у помоћ Брестичанима. Увидјевши опасност усташе се дадоше у бјекство купећи мртве и рањене. Ипак пружају отпор при повлачењу из Брестица. Обучени су у бијеле чаршафе па их браниоци теже могу ухватити на нишан.

Усташе су споро одступале јер су једни вукли рањене, други гонили стоку а трећи носили опљачкано. У одступници су гинули. Остаде их 17 мртвих, а рањених много више. Најјача помоћ Брестичанима стигла је из Граничног батаљона, иако су тај дан очекивали напад партизана. Тога кобног пријеподнева за два сата у село је стигло више од 200 бранилаца са свих страна из српских села. У Брестицама је у понедељак 2. марта 1942. убијено 39 Срба. Од тога је 15 жена. Убијено је и једно дијете, рођено тек прије 10 дана. Тога јутра стријељано је и петоро Корићана који су послије Корићке јаме нашли спас у овоме

селу , код своје родбине. Ту нађе смрт мајка са троје дјеце, а отац им је бачен у Корићку јаму 4/5. јуна 1941.

Бранећи Брестице од усташа погибе Гаврило Сворцан из Корита и иза себе остави петоро малољетне дјеце. Водећи борбу са усташама тога дана су рањени Илија Бабић из Хоџића и Обрад Носовић из Корита.

Према истраживањима историчара и свједочењу преживјелих, у Брестицама је стријељано 46 мушкараца, жена и дјеце, а теже и лакше је рањено 43.

Запаљено је 12 кућа и 25 штала и опљачкано више од хиљаду грла крупне и ситне стоке.

Као седмогодишње дијете, сјећам се да се мој отац Обрад Носовић вратио са Брестица 2. марта предвече са десном руком у завоју кроз коју је прошао усташки метак. Рана је била прострелна и стално је крварила. Лежао је у кревету када је 3. марта наишла партизанска патрола и почела га провоцирати да се није ранио претходног дана бранећи Брестице већ да је као гранични четник рањен пуцајући на њих. Као казну за то узеше му пушку и однијеше. Очито је да су измислили ову причу да би нашли разлог да га разоружају.

Преживјелим, рањеним, изнемоглим и незбринутим брестичким породицама притекоше у помоћ кумови, пријатељи и други спасиоци из сусједних села, примајући их у своје домове и дијелећи са њима оно што имају. Памте, све то, старији Брестичани и приповиједају о томе јер, како кажу, "ничије добро и поштење не треба сакрити". Потомци страдалих Брестичана, у знак сјећања и вјечног незаборава, подигоше спомен-храм светој великомученици Марини, Огњеној Марији, на узвишењу са кога се пружа поглед на село Брестице, посвећен Србима страдалим од усташког терора у Другом свјетском рату. Он ће са исписаним именима страдалника причати генерацијама које долазе о једној тужној епопеји.

Други спомен на ове тужне дане и догађаје представља књига под насловом "Партијање и страдање Срба" аутора Драга Милошевића који је као дијете и сам преживио голготу у Брестицама.

Партијање је Брестичане жестоко коштало, као и читаву српску націју. Стеван Лубурић је убијен само зато што није потписао заклетву о приступању партизанском покрету и што је стао у одбрану четника. Да није било конференције у Брестицама и партијских свађа на њој,

људи не би тако поспали у зору, нити би стража затајила у селу, што је усташама погодовало да учине оно што су урадили.

Данас ово село са благом климом и добрим пољопривредним приносима има асфалтни пут, споменике и цркву, али су његови житељи широм свијета расељени. Проф. др Радослав Милошевић је засигурно најзаслужнији за допринос да се страдање његових братственика и комшија отргне од заборава за све генерације и сва времена.

Он у часопису "Нова Зора", поред осталог, пише: "Градња споменхрама, посвећеног светој великомученици Марини Огњеној трајала је више од три године а новац су обезбиједили грађани, уз помоћ општина Гацко и Билећа.

Уз освећење храма Огњеној Марији, обављен је седамдесетогодишњи помен погинулим Србима у Брестицама 2. марта 1942. према књизи 'Партијање и страдање Срба' аутора Драгутина - Драга Милошевића.

Сада у Брестицама живи 25 становника од чега осморо малољетне дјеце.

Сматра се да у три генерације расељених Брестичана, данас њих преко 1.500 живи широм свијета: у Билећи,Т ебињу, Гацку, Међи, Сечњу, Гајдобри па чак и у Чикагу."

Тако аутор овога текста у "Новој Зори" пише, а ја кажем: Куд ће љепши поклон од тога, што сви они не заборављају своје село и што на достојан начин одају дужно поштовање прецима стријељаним 2. марта 1942. године.

Биће ми задовољство ако сам и ја овим скромним прилогом допринио свједочењу страдања Срба у тешким и злим временима помућеног људског ума.

Литература:

Корићка јама, проф. др Миливоје Тркља

Партијање и страдање Срба, Драгутин Милошевић

лична сјећања и разговор аутора са преживјелим

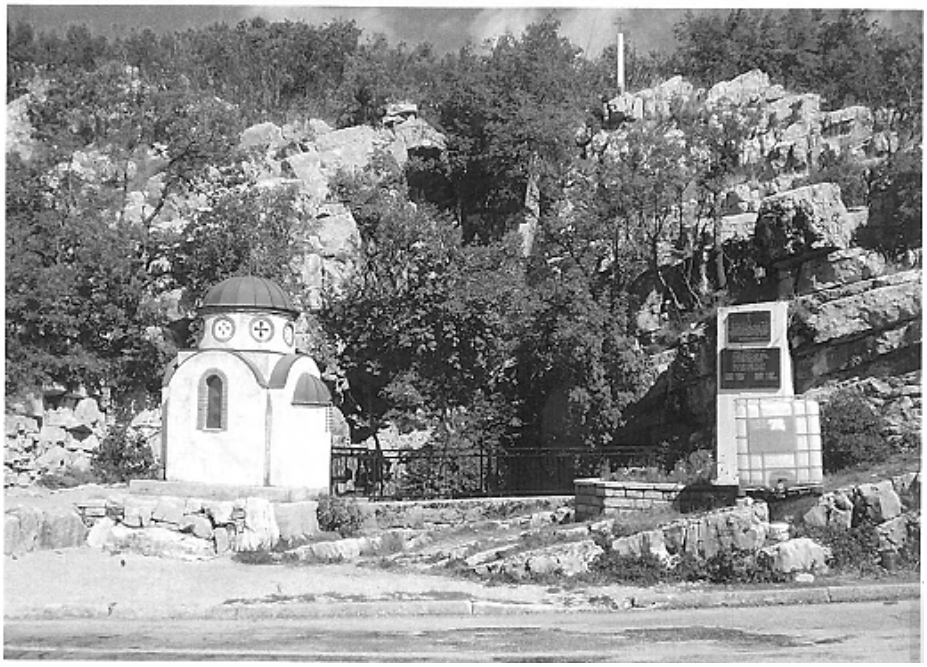

Корићка јама

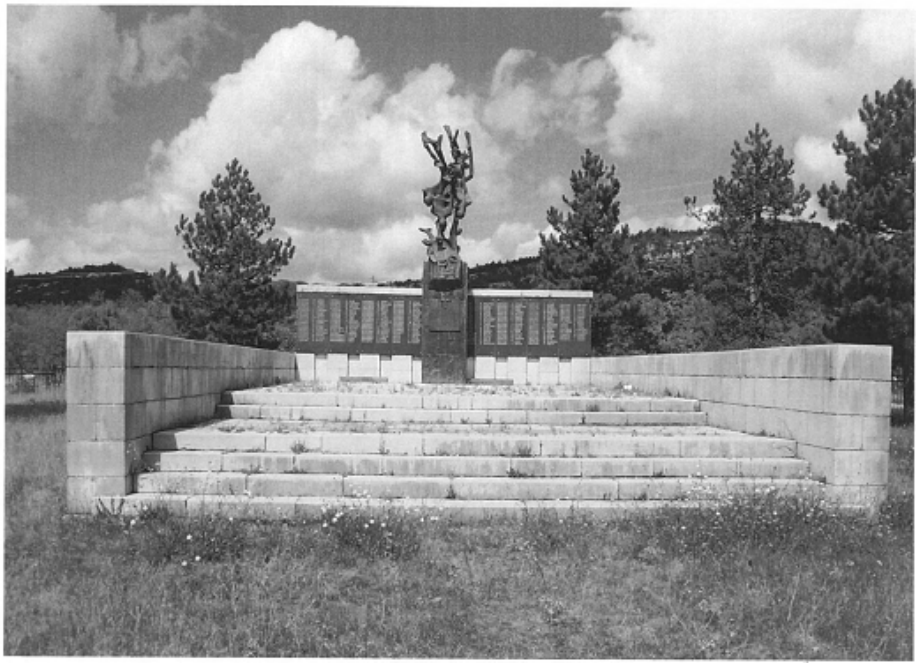

Споменик у Коритима

Соколски дом у Коритима

Споменик и црква у Брестицама

Новица Телебак

СТРАДАЊЕ МОСТАРСКИХ СРБА

Српски младић педесетих година застао је у другом селу, пред кућом Хрвата који је учествовао у убиству његовог оца и стрица.

Преко дворишта је пролазила лијепа и заносна дјевојка и њихови су се погледи срели. И, као што бива у младости и забрањеној љубави, загледају се, жене, одлазе у други град, раде, слажу се и имају двоје дивне дјеце.

Сви су прескакали тешке теме, породице су се обилазиле и помагале а поготово њени. Дара, младићева мајка, на смрт се разбољела и онако насамо дијелила задње ријечи са Фимом, дјевојчином мајком.

Дара рече: "Ето, пријо Фимо, дјеца нам се лијепо слажу, имају здраву, паметну дјецу, па ето и ми се поносимо и лакше бих испустила душу када би бар нешто знала, гдје су моји (ето и твоји) одведени и убијени.“ Застаде Дара и готово стидљиво рече: “Да ниси ти што знала, пријо?“ Фима чисто и јасно рече: "Безбели да сам знала.“ Дара се зачуди, подиже мало и рече: "Па што ми, бона, некад не каза?“ И соба и оне се уплашише тишине. "Тврда вира“, рече Фима, а Дара у ропцу испусти душу.

Могла се Независна Држава Хрватска десити пет година прије и послије, да се не деси на видјелу, али она је увијек постојала и постојаће док је таквог самогњева, мржње, злочина против човјечности.

Могао се десити било који облик одузимања слободе, окупације коју би омогућио НДХ (па чак и она у другом облику), али опет би било све исто или слично.

"Павелићево лудило“, како га назива један руски филозоф, даје прилог фашистичком крвном току, означено и допуштено да својим дивљаштвом заледи крв не само непријатељу већ и дијелу свог народа који тако не мисли.

Све што се дешавало на балканским просторима, највише лошег, било је у колоплету Ватикана, од Аустроугарске монархије па надаље.

Германски интереси, неприхватање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, крунисање зла, стварање НДХ априла 1941. године...

Степинац, Кватерник, Ватикан, Папа без чуђења на познату чињеницу да "Католичка црква није никада спасила ни једног Србина“...

Колико њихових јерарха је убило и доприносило да до убиства дође дијелом је познато, а највећу тајну односе црна униформа и мркла ноћ и ћутање.

Пулс крви крсташког покрета је католикчки клер, звоно је глас а шутња спас.

Све што је усташко под појмом први било у Загребу, брзо је пренесено или истовремено се појављивало у западној Херцеговини под окриљем фрањевачких самостана у Чантићу, Широком Бријегу...

Зашто су страдали Срби Мостара са околином? Не одговарам, већ само питам.

НДХ, "Католичка црква“ и њихова штампа били су идеолози, а апарат за остварење - усташство.

Зато и није чудо да су највеће усташке војне функције вршили припадници клера. Књигу исповјести један фратар из Метковића, објављену, не случајно, у вријеме МАС-покрета, пред ауторову смрт, о злу које је чинио (он то другачије зове), завршава ријечима: "Ја сам радио што су ме спремали а тебе учим да то исто чиниш.“

Зар је онда чудо да су фрањевци у Мостару организовали усташку власт и елитне усташке јединице, па није ријеткост да су предњачили и по злу. Неки од њих су погинули у борби и накнадно добијали највеће колајне поглавника.

Клица усташтва је створена у клеру, а расла у народу.

А поље к’о поље, све расте, па и "хрватско цвијеће“ (муслимани у усташким редовима), бог зна у каквој љубави, па све до прве кошевине.

Сада постављам питање себи и вама: какав треба бити, колико велики, храбар, које очи вида имати, чији надзор, коју праведност срца, свијест о самострадању, да се у том пољу невоље издигнеш, супротставиш, саможртвујеш том науму већине и зла? Сада ми се чини: треба бити велики и већи од свих које зовемо великим из свог народа! Из таквог строја пакла иступили су праведни и поштени Хрвати који су признавали власт, али не и безвлашће за друге и безвлашће за себе. Нема злих путева који воде ка добру.

Шта су могли појединци хрватског народа осим дати чело за метак, када је иза свега стајала висока црквена хијерархија на челу са надбискупом Степинцом, а иза или испред је стајао Ватикан.

Муслимани тог времена растројени у начелу и настанку приклањају се власти, дијелом својом вољом, постају дио машинерије смрти у којој баш они, ваљда да би се доказали, додворили, обављају најпрљавије дијелове посла.

Ваљда им је једино заједничко мржња према Србима! Ваљда су и Срби кроз времена ту гријешили, јер нечији одлазак из вјере, из било ког разлога, вољно и невољно, није требало да значи да ако више није с тобом у братству, да га треба одбацити грубо – српски, од њих правили највеће непријатеље. То се у народу увијек звало "српска посла“.

Код Срба је увијек било присутно оно увјерење: "Шта ће ми учинити, када нисам ништа крив“. Срба и Енглеза је по броју било приближно исто првих година 20. вијека, нас данас има ваљда 10 милиона, а Енглеза 60 милиона. Застрашујућа је помисао на то гдје смо, како, а често и зашто, посијали толико живота?!

Узроци се преплићу, могу се тражити у вјерским, националним, патриотским и свим другим облицима битисања, али почињу и завршавају у истом клупку, а оно се зове - Мржња!

Сви циљеви се временом мијењају, једино мржња траје. Када је наизглед нестане, то се она притаји, или је таје, и када наивни и добри помисле да је нема или је не виде, баш тада мржња најјаче груне.

Моћна машинерија фашистичко-расистичког удара против Срба, Јевреја и Рома подударила се са усташком идеологијом највећег дијела хрватског народа. Коалиције се претачу: Беч-Ватикан-Загреб, од белаја преко Калаја до усташа, овог пута - друга нит исто уже!

Тада и увијек је било у хрватском народу оних који су били спремни да се супротставе том мраку, робовању и смрти, што рече Матош -

"Црна господа“, "то црно сјеме Лојолино, што су благосиљали бодеже и ножеве“.

Бити ту а против тога значило је "раздрљити кошуљу смрти“, а тиме је та храброст већа, величанственија.

Крајеви ножа не ћуте, ако не може Аустрија боље је вратити Турску, ако не може Аустроугарска нека буде Југославија.

Потписуј што мораш а ради што и када треба. Све тиња у себи између двије вјере и двије династије, Карађорђеве и Хабзбуршке. За једне је Бог на небу, за друге на балкону.

У Краљевини СХС боље се сналазе они који су се борили против ње од оних чија крв по њој кипти.

Пут је различит, а циљ је исти, историјска мисија католицизма је стопа ка источним словенским народима.

"Њива на истоку дозријева. И тко ће бити први ког ће Господар послати на Католичку жетву на 'источну њиву', ако не опет хрватски, који непосредно међаши са истоком... Сада народе хрватски треба да преузмеш међу рођеном браћом, која бијаху кривњом кобних случајева кроз тисућу година подјељена 'посланство сједињења'“.

Звучи познато, као из неке емисије ових година, али то је дио текста бискупа Махничка од прије једног вијека. Преко воље већине, преко ноћи краљевина је постала држава (њива) од које је свако живио (обрађивао) просипајући своје сјеме.

Српска недосљедност, лаковјерност, без јасног циља, пожуда за било којом и каквом власти, утапа се у колотечину у којој се опет они сами најслабије сналазе.

Србин самоникле памети воли власт, систем у коме он, поткупљив, хајдучки плаховит, постаје ратоборан због подсвијести о слободи.

Слободу цијени само док се бори за њу. Берђајев каже: "Човјек црпи своју слободу оданде одакле добија живот.“

Слободу, па и кривицу, српски човјек доживљава лично, поједностављен да себе оцјењује као судију свом народу. Реченице с којима је највише Срба наивно отишло у руке усташама, а потом у језиву смрт, јесу: "Шта ће ми, кад нисам ништа крив“ или "Нагло је почело, неће дуго“.

ЈАМЕ, Боже драги сваки је Србин од неке јаме, а Хрвати кажу да су јаме несташлуци.

ЈАМЕ, Борак, Видоња, Шаранова, Грбин бријег, Рудник, Понорница, Голубара, Фурнаж, Бивоље брдо, Ржани до, Шурмановачка, Голубинка, Церно, Драчевица, Плавац, Двоглава Голубинка, Хутовка и многе незнане, модра Нарента и црна Неретва без гроба и биљега.

Чиниоци зла, њихово звање и знање, најчешће ништа није значило, хијерархија обавезује, послушност постаје безличност, а у безличност се најлакше усађују зло и мржња, а они су "ђавоља храна“.

Мјеру памћења не одређује онај који је то чинио већ онај коме је учињено, клупко се одмотава на освети или зло на зло.

Данас, послије седамдесет година, оне који су чинили зла у долини Неретве српски народ не назива њиховим именима већ по њиховим злодјелима, нпр. "поп-сатана“, "ето-зла“, "бришка-наказа“, "демон-думо“, "јаблан-јадо“... што је најбољи примјер употребе и злоупотребе разореног ума.

Дијете је радост, суза свијета, божија потка невиности људског рода и спас свијета. Ко зна шта би Бог урадио са гријешним свијетом да није чисте дјечије душе.

Знак патолошке мржње је дјечија Кап Крви, а није познато да је окупатор Нијемац заклао иједно дијете. Усташко зло убило је 74.360 српске дјеце, нејачи, од оних који још нису били изговорили прве ријечи и начинилои прве кораке, па до малољетне необузданости.

Српску, јеврејску и циганску дјецу најсвирепије су убијали. Појавом монструозних идеја, чинили су што није нико прије, живу дјецу су закопавали у земљу. Жива жалост, живот тежи од смрти, смрт тежа од смрти. Распорили би стомак мајке, извучен плод дјетета бацали увис и дочекивали на бајонет. Мало већу дјецу би животињски растргли, а "часне сестре“ једног самостана су вадиле џигарице, пекле, јеле и на смрт нагониле и њихове мајке да једу.

Највећи, најпознатији крволоци од дјечијих очију правили су огрлице. Хиљаде дјеце усташе су живе спаљивале, бацали у јаме, убијали родитеље а дјецу прекрштавали.

У јеку и одјеку смрти, злочина над дјецом, један заклети (проклети) усташа рече: “Шта вама Србима треба да урадимо да схватите колико вас мрзимо?“

Нису сви клали, добар дио је био за то, али сви су знали за такве злочине. Крвава је усташка стопа па зато и сада "Ври земља од младе Крви“.

Бог је заповједио људима прије Христа: "Не свети се, моја је освета“.

Силом или лукавством, преваром, чињено је католичење православаца за који број више на својој страни, а ови да спасе живу главу. Шта ће из тако располућеног створа израсти, спремног да и сам чини зла да би се доказао, то само Господ зна.

Зло најчешће настаје у човјеку када ђаво у човјеку помисли да може да преузме Божији посао. Тајна доброг и лошег је на истој линији, само при додиру се разилазе (као кругови на води) а човјек их распознаје јер је једно пожељно и непожељно. Несвјесно зло је урођени страх над својим злом. Учињеним злом другом човјеку, одузима му слободу, живот, али и себи ону суштинску слободу.

Чисте воде и слободе има само на извору и у срцу, док тамјан раздире ужежену тјескобу.

. . .

Неретва размиче стране.

Осињак не покри маховина времена

док зуји питање: чија је то плавет?

Долино сузо носиљо расутих

ко лоза у хладу скамењени

беживотни у невремену

прекоумирујући на гребену

ојађени и тако остављени

говоримо а не чујемо се

зијевамо

док злодух лелече.

Сањам те Долино жалости
ишчупани из коријена
осунчани праоци љепоте
у невремену лелујају.

(из књиге "Пожар ума“)

Југославију су фашисти за дванаест дана окупурали, срушили и раскомадали. Омогућено је стварање усташке Павелићеве фашистичке државе. Брозу и комунистима је омогућено да створе тло и изазову братоубилачки рат у српском народу.

Револуција, "братство и јединство“ су били начини за уништење српског националног покрета Драже Михајловића. Братоубилачки рат, трагична подјела на четнике и партизане била је со на живу рану. Мостар је до 1941. године био српски град са већином српског становништва, потом муслимани и нешто ХХХрвата.

Нема града у Југославији, па можда ни у Европи, да једна половина становништва (Хрвати и муслимани) поуибијају другу половину становника, Србе.

Та друга половина, наоружана мржњом и другим злим погодностима, успијева да трећину српског становништва Мостара убије, (иселе од 7000-8000), раселе, само зато што су Срби православци.

Успостављањем усташке власти Независне Државе Хрватске почиње и убијање Срба у Мостару, потом у цијелој Херцеговини.

Римским уговором између Мусолинија и Павелића од 18. маја 1941. године дијелови италијанске окупационе зоне у Краљевини Југославији припали су новоформираној Независној Држави Хрватској. Већ у јуну почињу хапшења и убиства Срба, Јевреја и Рома, а тиме и први талас усташког масовног злочина. Павелићев удар зла имао је за циљ да уништи што више угледних Срба, да се преваром и убиствима уплаши српски народ и предухитри могућност отпора. Над затеченим, обезглављеним Србима Мостара и околине усташе су масовне злочине извршили у два таласа а у три мјесеца (јун, јул и август).

У јунском покољу је углавном страдало одрасло мушко становништво, у августу су масовно страдали жене, дјеца и немоћни.

Рушилац Југославије, србомрзац, пуковник Мирко Греговић, Хрват из Глине, удружен са шефом полиције Хочевером, а одласком Италијана 29. маја 1941. године, почиње убијање Срба и Јевреја у Мостару и околини.

Мостар је специфичан, можда и једини град у Југославији у којем су усташе одмах почели убијати Србе. Они су убијали Србе југословенске војнике запослене на аеродрому у Мостару пет дана прије доласка окупатора 13. априла 1941. године.

Познатог, у народу омиљеног љекара, Јевејина, др Теодора Лукача, затим Михајла Блажића, Милана Војиновића и Луку и Љубу Кулаша, угледне Мостарце, одвели су до Неретве и стријељали.

Пуким случајем др Лукач је остао жив, онако свезан је скочио у Неретву и спасио се, а иза рата баш из његових изјава и свједочења се може највише спознати положај и страдање Јевреја и Срба у Мостару и околини.

Гардијски официр у Београду, отпуштен због национализма, Иво Херенчић, декретом из Загреба је постављен на дужност шефа цивилне власти у Мостару, а формира се усташки орган власти, усташки стожер, на челу са Станком Шаренцем, бившим банкарским чиновником из Мостара.

Посебну улогу добија истакнути усташа Херенчић са одабраном групом те посебним овлаштењима у геноцидној стратегији. Он је један од четворице атентатора на краља Александра у децембру 1933. године у Загребу, бјежи у Италију, прикључује се Павелићу гдје добија највећа задужења и звања. И баш као таквог га шаљу у Мостар.

Половином јуна почиње масовно хапшење и убијање угледних и богатих Срба, као нека гаранција за ред кроз страх, а у ствари то је превара за друге Србе. Тада су ухапсили др Милу Докића, попа Владу Гвозденовића, Ђорђа Пешку, Мила Чеваковића, др Владу Семиза, Алексу Салатића и на крају их све побили.

Страх и ужас је владао Мостаром. Одвођени су Срби са радних мјеста, из кућа, са улица и потом премлаћивани, убијани најчешће у групама, бацани у Неретву или одвођени према западној Херцеговини и бацани у околне јаме.

Неретва је носила српске лешеве, само понеког би могли избаченог из воде без имена и знака закопати. Недужне Србе Мостара највише су хапсили, мучили и убијали дојучерашње комшије а сада усташе.

Мирко Бебек, Славко Сердаровић, Петар Будак, Салко Диздар, Стјепо Солдо и многи други. Понеког би заробљеног Србина и пустили али само да би заварали остале, а онда би их хапсили, те би у најгорим мукама умирали.

Правили су замке, преваре разним прогласима о забранама даљег убијања Срба Мостара и околине. У тих неколико дана Павелићеве "забране убијања“ до краја јуна убијено је више од 500 људи.

Највећи број Срба Мостара убијених у јуну је бачен у Неретву и јаму Голубинка у Шурманцима. Хапшење, мучење и убијање Срба, Јевреја и Рома Мостара и околине у ствари никада и није престало, мада се може подјелити у три велика таласа.

Први који се углавном зове "Видовданско убијање“, најсвирепије убијање, пљачка имовине и сви други злочиначки крвави послови и походи су уствари били дио "извршење светог завјета“ којег су поставили поглавник Павелић и надбискуп Степинац.

Тих дана дио усташа из Мостара гине када је букнуо устанак против усташког покоља у источном дијелу Херцеговине. Колико је Независној Држави Хрватској и Павелићу важан Мостар показује чињеница да је поставио најповјерљивијег, најопаснијег усташу на чело, Иву Херенчића званог Конзул, познатог по злу. Његова "Мостарска бојна“ се смјестила у просторије школе "Краљице Марије“ гдје су довођени Срби, злостављани, клани, бацани у Неретву и одатле одвођени на разна губилишта западне Херцеговине, Јабланице, Глине, Велебита и Јасеновца.

Срби су одвођени према Читлуку, Широком Бријегу, Љубушком и Међугорју гдје су убијани маљевима, поклани ножевима или живи бацани низ стијене дубоких знаних и незнаних јама. Ријетки који су случајно преживјели, изговарали би стотине српских имена страдалих и причали у каквим су патњама и голготи умирали.

Само у јами Голубинка код Шурманаца у једном дану (али ту су довожени из других крајева, Сарајева, Зенице итд.) убијено је 250 дјеце, чији живот је прекинут бацањем и разбијањем од стијене јаме. Колико невиних српских живота је прогутала само ова јама, не зна се поуздано, али више свједока помиње број од 2500 особа.

Дио тог Видовданског покоља су Срби села око Мостара: Бијело Поље, Раштани, Гнојница, Ортијеш, Лакшевине, Мало Поље, Благај, Ходбина, Богодо, Пјесци, Бађевићи, Житомислић и Драчевице.

Дио усташких превара је проглас о "спашавању Срба“ путем католичења. Католички попови би ишли по кућама, убјеђивали Србе, дијелили католичке молитвенике, приступнице, увјеравали жене, дјецу и старије да јаве избјеглим мушкарцима да се врате кућама и католичењем ће постати Хрвати, чиме ће себе, поородицу и имање заштитити од усташке власти. Мали број је на то пристао, али већина Срба из околине Мостара је помислила и повјеровала да је то крај усташког ножа и зла.

Пропаганда у виду "пријатељског савјета“ католичких свештеника и затишје од двадесетак дана била је смишљена и овдје спроведена велика лаж. Још силније, свирепије и жешће усташе су почеле нова хапшења, мучења и убијања Срба по граду, а посебно по мјестима око Мостара.

Злогласну "Мостарску бојну“ чинило је око стотину усташа, од тога највише из Бјеловара, Љубушког, Читлука, Широког Бријега, Међугорја и Мостара, а часнички кадар поред Херенчића су биле усташе муслимани Хамир Володер, Џемал Коњхоџић, Мухамед Јахић и други.

Завладала је пропаганда о потреби одвођења "главара села“ на информативни разговор и сакупљања српског живља за тобожње припремање за исељавање у Србију. Пуштан је и једнан дио заробљених, а много више је других одвођено у Мостар, а одатле су их изубијане водили према Јабланици, гдје су копане траншеје и они убијани или вођени даље према знаним и незнаним стратиштима Срба - Госпић, Велебит, Двор на Уни, Лобоград, Мартиновића логор, Цапраг, Паг, Јадовно, Јастребско, Јасеновац и многи други.

Ту су и јаме Ограде у Љубушком, Двоглава Голубинка на Губавици, Шурманцима у Видову пољу, Ривине и друге.

Многи Срби су убијани уз пут, приликом довођења или одвођења, бацани у Неретву, јаруге и шкрапе. Било је то најтеже, најгоре и најцрње доба Мостара, стотине Срба су довођени у школу "Краљице Марије“ у руке злогласних усташа.

Било је то вријеме ужасне смрти, а ријетки су имали среће да умру од метка. Довођене су читаве породице, раздвајани или ту ноћу убијани, бацани у Неретву или негдје одвожени. Било је вријеме када је усташама био већи проблем гдје и на који начин убијати Србе, своје комшије, од питања - зашто? И опет питање: Зар само зато што су Срби?!

Опет се покаало да у сваком народу постоји изузеће у било ком времену, па и невремену. Мехмед Чехајић, пријератни полицајац кога га је преузела НДХ, када је имао прилику давао је приступнице и на тај начин спасавао недужне људе из око 50 заробљених породица. Усташе су то касније открилe, довели га у мостарски затвор, мучили и испитивали. "Умро“ је послије неколико година у Бањој Луци. Нека ти је лака земља, добри човјече!

Било је још неколико добронамјерних људи који су помогли или покушали помоћи, али њихова помоћ није могла битно измијенити црну и злу судбину Срба. Било је неколико Хрвата и муслимана који су били заробљени у другој просторији, а послије пуштени. Један од њих је др Есад Бркић који је касније свједочио и у једном чланку објавио да је за његовог боравка у затвору уб трајању од 12 дана доведено, мучено и одведено најмање 1000 Срба.

Благај је имао само 5 српских кућа, а ухапсили су шест људи. Усташа Стипе Розић је предводио своју групу која је одводила недужне Србе из Малог Поља и околине.

У подруму Ђорђа Скочајића је било 98 људи и ту су чекали зло. Пребацили су их у мостарску Жандармеријску станицу, у подруме, ударали кундацима, мучили, а тројицу од њих су убили. Послије неколико дана усташе су их пустили по преузимању власти Италијана.

Послије 2. августа усташе муслимани из Благаја, Ходбине и још двадесетак других села блокирали су ноћу и успјели ухватити 27 Срба из Малог Поља и околине, а 5 из Благаја. На брду крај Мостара су их мучили па стријељали. Из Благаја је убијено 5 Срба из породица Скочајић и Кузман.

Срби са Пијесака су нешто начули о убијању па су се склонили у шуме у близини кућа. Усташе су натјерали жене уз пријетњу дјеци да се двојица најугледнијих људи из села јаве на разговор. По доласку су их убиједили и пустили да се и други врате и да им се ништа неће догодити. Вратили су се, а петог дана по подне двадесет усташа, међу којима Џоно, Пуљић, Рахимић, блокирали су село и ухапсили 30 Срба. Неке од њих су одмах ту убили, стријељали, само се спасио тешко рањени Душан Пудар. Остале Србе су звјерски мучили и те ноћи одвели до Неретве испод Ортијеша и ту убили.

Четири Србина су убијена на обали Буне, а убили су Куљића и бацили га у јаму Двоглава Голубинка у Губавици - неколико Срба који су

одведени у Мостар, за Видовдан су пуштени кућама. Из Пјесака је убијен 21 Србин, презимена Андрић, Пудар, Кузман, Ђорлука.

Бађевићи су чисто српско село на десној страни Неретве и напао их је одред усташа. Ухапшено је 19 Срба а Данила Голу су убили и одвукли до Неретве. Биле су то усташе њихове комшије Хрвати и муслимани из Јасеница, Родоча и Слипчића и Западне Херцеговине. Зна се да су затварани у школу "Краљице Марије“. Исте ноћи одведени су према Јабланици и побијени, а друге, млађе, одвели су према Међугорју и ту су убијени над јамом започетог рудника. Коначно мјесто свих страдалника није познато. Страдале су породице Савић, Голо, Судар, Шкоро, укупно 44 Србина.

Виховићи су мјесто поред Мостара одакле су 25. јула 1941. године усташе одвеле, мучиле и убиле 24 Србина. Већина су били рудари, па су их сачекали на повратку са посла и заробили, а усташа Стојан Цвитковић их је предао у Жандармеријску станицу у Мостару. Мучене и изударане су их ноћу одвели на неко српско стратиште. Никад нису сазнали ништа, гдје и како су поубијани. Из Виховића су породице Борозан, Кулицан, Вуковић, Чворе; страдало је 29 Срба.

Усташе су из села Драчевице код Мостара заробили 70 Срба 18. јуна 1941. године. Стрпали су их у подрум, а неке огорчене усташе су тражиле бомбе да их све ту поубију. Одмах је убијен Марко Краљевић, а послије су усташе убили и његову браћу Јову и Милана. Из Драчевица је убијено 15 Срба, а због потписа о прекиду убијања Срба остали су испребијани али пуштени из затвора.

Срби Малог Поља хапшени су јуна 1941. године и наредбом (преваром) пуштени, а тројицу заробљених су одвели, мучили и убили. Остали су се једно вријеме крили ван куће и када су помислили да је то зло прошло вратили се кућама. У августу, ноћу, упале су усташе у село, ухапсили и отјерали скоро 30 Срба. На брду крај Мостара су их мучили и све побиле усташе из Ходбине, Гнојница, Благаја... Из Малог Поља је убијено 27 Срба презимена Кузман, Чоловић, Јокановић, Кајго, Папић, Капор и Марић.

Хапшење Срба Ходбине је учињено 25. јуна 1941. године а тада су затварани мјештани Пјесака и Губавице и 16 Ходбињана је затворено заједно на Буни. Мучилии су их усташе, али су тада пуштени. Послије, у августу, усташе су одвели пет Срба и никада се ништа није сазнало гдје и како су убијени. Убијени су из породица Бошковић, Бован, Стевић, Палавестра.

Срби из Лакишевина надомак Мостара су сплетом околности дјелимично преживјели јун 1941. године. Усташе су 30. септембра 1944. године заробили, мучили па убили 16 Срба. Неколико њих је преживјело стријељање које су вршили усташе Крталић Икан и Блажевић Станко. Убијени су заједно са Србима из Ортијеша. Из Лакишевина је убијено 20 Срба из породица Иванишевић, Шупљеглав и Вуковић.

У село Гнојнице усташе су упале у српске куће 30. септембра 1944. године, а предводили су их усташе Крталић Станко, Слишковић Фрањо и Драгоје Јозо из Гнојница. Њих и још 17 мостарских Срба који су имали имање у Ортијешу заробили су у подрум. Усташе које су их мучили и убијали су били Иван Мартиновић, Владо Мандић, Сабљак Адолф и други. Неке од заробљених Срба су одвели до мостарских губилишта а остале су затворили у подрум Баришића, звјерски их мучили, без метка побили ноћу и у вреће пребацили до обале и бацили у Неретву. Послије рата нађена су два леша од 12 убијених Срба. Тог 30. септембра 1944. године убијено је 20 Срба, а из Гнојница је убијено 10 Срба чија су презименима Семиз, Шиндик, Матрак и Булић.

Ортијеш је на 5 километара од Мостара. Дошле су већ озлоглашене усташе на челу са Хамом Хаџићем и опколили село и похапсили под изговором да их воде на присилан рад. Ово је било септембра 1944, а Ортијеш се већ срео са усташким злочинима баш на овом мјесту 30. маја 1941. године када су убили Луку Кулаша и друге, а само преживио др Лукач. Све су их свезане и изударане довели до Неретве, побили и већи дио гурнули у ријеку. Остали су живи Савић Владо и Берберовић Мирко. Тада је убијено 18 Срба презимена Берберовић, Џонлага, Карадеглија, Ћурић, Чабрило и Михић.

Србе Слипчића су хапсили пред Видовдан, а спасио их је њихов комшија, злогласни усташа Блажевић. Када се враћао кући видио је Србе које је похватала друга група усташа. Сам је наредио да се пусте ријечима: “Ко сте ви да их бијете? када дође вријеме ја ћу их све побити!“ (Кажу да је то био неки њихов разрачун, али ту и на Слипчићима нико није страдао до краја рата, а када је послије рата суђено Блажевићу за ратне злочине готово сви су са Слипчића дошли да кажу да их је баш он спасио. Осуђен је на смрт.) Седморица Срба са Слипчића из породица Шкоро и Јањић су заробљеноа, затечена на другим мјестима, мучена и убијена.

Рашка Гора је на десној страни Неретве и удаљена је десетак километара од Мостара. Крајем јуна 1941. године усташе су ухватили и убили

6 Срба и никада се није ништа за њих сазнало. На католички Божић, 25. децембра 1944. године ујутро, у село су упале усташе које је предводио злогласни Дане Милош из Горанаца. Опколили су куће и извршили невиђени покољ, убијајући све мушкарце, жене и дјецу. Спаљиване су читаве породице у кућама, убијани по двориштима, на улици... Немоћних 27 мјештана је доведено у једну дрвену шталу и све су их живе спалили. Убијани су од најстаријих до најмлађих, па и четверо дјеце рођене у тој кобној години. заробљене су одвели на крај села и стријељали, бацали бомбе по кућама и све попалили. Неколико њих је из тог гротла преживјело, међу којима деветогодишња дјевојчица Нада Јањић. Усташе су убиле 75 Срба Јањића и спалили 57 кућа. Из Рашке Горе је убијено 78 Јањића и 4 Берака.

Раштани су мјесто пет километара удаљено од Мостара. Већ 22. јуна усташе Грга Џајић, Аничић и Задро су упали у село и убили (заклали код Неретве) Ђурасовић Видоја. Трифковић Никола се тада вјешто спасио, а неколико година касније је настрадао у руднику. Током ратних година на разним мјестима, јамама, Неретви и у Госпићу убијено је 14 Срба.

Упоредна истовремена злочиначка акција (Рашка Гора) на католички Божић 1944. је урађена у засеоку Раштана на брду Кренице. Усташе Шуњић и Орашина и остали су опколили и побили све, од дјетета до старца, породице Крзман и Ђурасовић. Клале, палиле и пуцале су злогласне усташе по српској нејачи. Мари Крзман су шестеро дјеце заклали пред њеним очима, а задње дијете са непуном годином су бацили у вис и дочекивали на нож и на крају су и њу заклали. Када су отишле усташе, мјештани су сахранили жртве и видјели да нема Дрaринке Крзман. Нашли су је нешто даље пресјечену рафалом, а мртва мајка "наднесена“ над живом двогодишњом кћерком Славојком. Тада је страдало 43 Срба и укупно 48 из породица Крзман, Ђурасовић, Трифковић, Савић, Вујиновић.

Усташе смјештене у Широком Бријегу затварали су Србе из околине села Богодо, Међине, Полог, Добрун, Горанци и Биограц. Све Србе су затварали у школу у Широком Бријегу. Шест жена из Биограца пратили су гдје их воде, зауставили су их усташе и стијељали и закопали близу школе у мјесту Грабова драга. Тешко рањена Гоша Иванишевић је преживјела. Злогласни усташа Крталић је убио Стану Иванишевић и док је умирала из ње је извадио живо дијете које је заплакало поред живе мајке. Седам људи из Богода су одвели, звјерски мучили и бацили у јаму Борак, село Лиштица. Усташе из Цима су 2. августа

испред цркве ухапсили 72 Србина од 16 до 63 године, неки су убијени успут, остали у школу "Краљица Марија“, а по неким свједочењима према Јабланици и Велебиту. Убијени су из породица Иванишевић, Бојанић и Јањић, 22 Србина из Богодола.

Село Илићи је удаљено неколико километара од Мостара, па због те близине и окружења су били готово прве жртве од усташа. Доласком италијанско-њемачких окупационих снага 17. априла усташе убијају Ђуру Борозана, сутрадан његовог сина од 14 година, а послије неколико дана и сина Лазара. Њихова још два сина са мајком су одвели и убили према Јасеновцу. У Илиће су дошле усташе које је предводио Грга Ђаић и тада су заробили 7 Срба. Од клања, Неретве до Видушке јаме, село Морче, из породице Борозан је било 16 жртава.

Село Житомислић се налази 15 километара од Мостара према Чапљини. Уочи Видовдана, 26. јуна 1941. године, позвано је свештенство манастира да се јави по налогу предратног учитеља, усташе Мате Приморца у општину која се тада налазила у згради Жељезничке станице. Сви су се одазвали, усташе су их одмах повезали, а увече их мучили, одвели, убили и бацили у јаму Таусовача-Видоња. Усташе убице братства манастира су били: Божо Јеркић, Јуре Мацановић, Галић, Мартиновић, Круђевић, Крвавац, Бунтић и други. Манастир је остао пуст и опљачкан, а осам Богу и људима најближих душа је злочиначки убијено. Сами мјештани су се крили, поовремено појављивали и понешто радили своје кућне послове.

Ноћу 6/7. августа јака киша је утјерала људе у куће, а баш тог јутра дошле су усташе Иван Зовко, Демировић, Рахимић, Араповић и други. Одвели су 28 Срба и затворили у школу "Краљице Марије“ гдје су видјели много испребијаних Срба и још мјештана који су живјели или радили у Мостару. Мучени, неки и убијани, одведени према Јабланици, Госпићу, Јадовну и сви убијени. Из Житомислића су страдала 42 Србина презимена Гачић, Сврдлин, Симић, Пухало, Љољић, Голо, Кузман и Мићевић.

У Зијемљу задњих дана јула група усташа које је предводио Ивица Усминијан упала је у доње Зијемље и ухапсила 41 мјештанина Србина и одвела у жандармеријску станицу на Рујишту. Ту су их тукли, мучили, злостављали, а послије неколико дана пребацили у Мостар, у подрум злогласне школе "Краљице Марије“. Изубијане и измрцваљене су их износили и бацали у Неретву, а само неке од њих су оводили према јамама западне Херцеговине.

Стрдалници су били из породица Антељ, Дабић, Лечић, Чалија, Каришик, Матковић, Рачић, Сјеран, Пејдо и Вучић.

У августовском покољу у Врапчићима усташе мјештани Шкобо, Микулић, Кожуљ и Михаљ су испребијали 10 Срба, а затим их убијали од Шурманаца до других стратишта. Побијени су Срби из породица Дошло, Прљета, Лозо, Антељ и Кузман.

Бијело поље је 10 километара од Мостара и заузима простор пречника 20 километара уз Неретву са лијеве и десне стране. Потоци, Војно, Кути-Ливач, Жељуша и Лишани су у првом налету усташа у јуну страдали, одвођењем Срба у правцу Јабланице и Госпића. Усташа Ивица Усмија, те Големац Никола, Зовко Цвитан, Карабег Авдо и други су одвели и звјерски убили 13 Срба. На различитим мјестима из ових мјеста је убијено 37 Срба и то из породица Булајић, Аћимовић, Вукосав, Чворо, Пејак, Товаришић, Пејдо, Лозо, Куртеш, Калем, Дабић, Радовић, Телимбат.

Преграђене и Равни - у јуну су убијени Пиштале, у јулу и почетком августа Пантићи, а у мају 1942. године су одвели, мучили и убили Ристу Кандића. Усташе су предводили Големац Никола, Приморац Мате, Папоња Маријан, Мандић Стојан. Страдало је 6 Срба. Са Равни су усташе почетком августа одвеле и убиле 5 Срба, а злогласне усташе су са својом групом упали у село у децембру и тада убили још 6 Срба међу којима и дјевојчицу од 16 година и заклали старца од 75 година. Убијено је 17 Срба из породица Антић, Кандић, Лојпур, Голубовић.

Зеленика је на крају Бијелог поља, десетак кућа је смјештено између два муслиманска села на 3-4 км од Подгорана и Хум са 300 кућа.

Србе Зеленике су неке "позвали“ а неке преваром ухватили 25. јула 1941. године и одвезли у жандармеријску станицу на Рујишту. Усташе Карабег, Чолаковић, Шуње и Хубана ту су их мучили, пребијали и одвели послије 6 дана у школу "Краљица Марија“. Мучење се наставља до ноћи 1/2. августа када их теретним возом заједно са Србима из Љубиња и Берковића одводе до Јабланице, и ту остају 5 дана када их због наредбе Талијана воде даље према Госпићу и Велебиту. Од око 400 Срба који су довезени само неколико њих је преживјело, а сви остали су одведени према велебитским јамама и убијени, мањи број је убијен у Јасеновцу. Из Зеленике из 7 кућа је убијено 18 Срба, 13 Телебака и 5 Иванишевића.

Подгорани су село са 2 српске куће и 200 муслиманских и из те куће заједно са Србима из Зеленике је одведен и убијен Спасо Шкоро, отац

моје мајке. Из моје куће Телебак усташе су убиле 4 Србина и жену (моју бабу), као трудницу усташа је ударио кундаком у груди, када је родила умрла је.

Ево неких забиљежених имена усташа којима је суђено и које су Срби запамтили:

Станко Шарац, Стјепан Барбарић, Петар Врдољак, Мато Бунтић, Мирко Врдољак, Шимун Бунтић, Крижан Остојић, Антон Зличарић, Јозо Бабић, Славко Зовко, Ахмет Бацак, Др Иво Кордић, Др Драго Марушић, фра Радослав Главаш, др Божо Николић, Јосип Трејер, Крешимир Каталић, Петар Будак, Јахић Мехмет, Исо Омерагић, Есад Котле, Бухач Мирко, Бебек Мирко, Зеленика Марко, Зеленика Станко, Срдарушић Славко, Милићевић Нико, Комадина Божо, Стојан Мандић, Јаков Крезо, Приморац Мате, Орловић Јаков, Папоња Маријан, Чолаковић Ибро, Шуње Хасан, Карабег Авдо, Хубана Авдо, Грга Тахир, Грга Стипе, Салко Уремовић, Милош Дане, Миле Чарапина, Аничић Бариша, Карло, Никола, Славко Сњић, Крижан Остојић, Шимун Бунтић, Цвитан Зовко, Спужевић Ђуро, Станко Шарац, Мирко Греговић, Иван Јовановић, Иван Соче, Тадија Јеркић, Божо Турудић, Лудвиг Јовановић, Јозо Мартић, Џемал Коњхоџић, Мухамед Јахић, Иво Сердаровић, Фрањо Судар, Мате Роко, Мујо Демировић, Крталић Перо, Дуран Мехић, Иван Мартиновић, Мандић Владо, Хамо Хаџић, Мујо Џихо, Фрањо Зломислић, Големац Никола, Ивица Усмијан, Кожул Грга, Торопан Авдо, Раић Шћепо, Петар Врдољак, Мато Бунтић, Стјепан Барбарић, Мирко Идиљак, Крижан Остојић, Стјепан Врдољак, Салко Диздар, Петар Будак, Борис Смољан, Хасим Бацак, Мујица Салчин, Бјелић Салко, др Мухамед Рицановић, Вјекослав Комљеновић, Рафаел Бобан, Ђовани Поповац, Андрија Буљан, Јерковић Јозо, Соче Иван, Шего Андрија, Ловро Блажевић, Ротим Андрија, Пенава Мишо, Јозо Слишковић, Пуљић Марко, Салко Џоно, Рахимић Ибро, Пуљић Бошко, Волић Фехим, Пандур Халил, Торло Ахмет, Трновац Омер, Цвитковић Стојан, Филиповић Марко, Ловрић Мато, Ловрић Шћепо, Крталић Станко, Кораја Крешић, Сабљак Адолф, Мартиновић Перо, Салко Крвавац, Иван Крндељ, Божо Јеркић, Јуре Мацановић, Галић Драго, Галић Јозо, Галић Мато, Шимун Бунтић, Чарапина Мићо, Демировић Мехо, Рахимић Рамо, Алојз Матић, Иван Грилмаут, Коскори Фрањо, Делић Нико, Рукавина Јоцо, Томислав Месић, Иван Муса, Шћепа Барбарић, Павао Цанкић, Перо Јурић, Фрањо Вего, Алија Шуљак, Смајо Куртовић, Мехо Салчин, Мате Роко, Миле Шуњић, Мујо Трбоња, Зијо Бакамовић, Влатко Прпић, Ахмет Бацак, Шимун Бенић, Драго Смољан, Салко Диздар, Шкобо Пера, Шкобо Стојан, Микулић Станко, Кожул Никола, Мујо Куко, Анте Огорелац, Мијо Бабић, Јахић Мехмет, Јосип Рожанковић, Грга Кожул, Големац Никола, Торопан Авдо, Рајић Шћепо, Јаков Крезо, Шћепо Крезо, Орловић Јаков, Гргац Стипе, Винко Приморац, Иван Зовко, Мијо Бабић, Јозо Рукавина, Мирко Марушић, Алија Шиљак, Халил Володер, Стјепан Шарац, Петар Врдољак, Мато Бунтић, Мирко Врдољак, Крижан Остојић, Антон Зличарић, Барбарић Вицко, Сејфић Омер, Тадија Јеркић, Цвитковић Марко, Комленовић Кека, Дрпољић Марко, Ђосић Здраво, Диздар Салко, Демировић Илија, Цвитковић Стојан, Жељко Стјепан, Барбарић Вицко, Јурица Франо, Солдо Шћепо, Золко Мартин, Мирица Салко, Ондељ Рафо, Рамић Асим, Тасламан Хамит, Муратовић Авдија, Мијан Вицко, Кљајо Карло, Поповић Јуре, Јусић Хусеин, Зовко Иван, Мазган Паво, Крижан Јозо, Ново Мехмет, Судар Фрањо, Мандић Анте, Фалак Томо, Турк Август, Хефер Јулиус, Буљан Андрија, Мичетић Звонко, Јарак Андрија, Божић Анте, Смољан Трпимир, Силвестар Драгоје, Рајић Мијо, Коњхоџић Џемал, Јуришин Илка, Беговић Хакија, Смољан Борис, Бенић Шимун, Остојић Ђуро, Никола Кнезовић, Јакеша Фрањо, Грил Иво, Рајнер Фрањо, Шимуновић Перо, Кикаш Фрањо, Чемић Махмут, Пашић Фехим, Сејфић Омер. . .

Јаме и провалије у којима су убијани Срби из Мостара и околине:

Борак, Видоња, Шаранова, Рудник, Понорнице, Блато, Крушчица, Фурнаж, Голубара, Бивоље брдо, Баба, Голубинка, Ржани до, Шурмановачка, Церно, Химац, Хутово, Арарова, Горња Какауша, Гразина, Хаџибегов бунар, Даница, Молнар, Блатуша, Студенац и црна Нарента - најдубља Неретва.

Нека мјеста :

Јасеновац, Јадовно, Велебит, Госпић, Слано, Паг, Јабланица Крушчица, Грагник, Стара Градишка, Маслине, Блато, Опузен, Међугорје, Широки Бријег, Читлук, Љубушки, Мартиновићи, Чапљина, Двор на Уни, Цапраг, Глина, Хутово, Метковићи, Тузла, Сарајево, Прозор и још многа знана и незнана мјеста.

Исписано је хиљаде страница свједочења о страдању Срба Мостара и околине. Усташе су на монструозан начин за 100 дана убили преко 1000 Срба, од беба до стараца.

Потресно је све то испричати, али најпотресније је све то доживјети, схватити и прихватити да је то икада радио човјек – човјеку, посебно у XX вијеку.

Читаве породице поклати, дјецу бацати увис и дочекивати на нож, десетине немоћне дјеце, жена и старих заједно утјерати у кућу и живе спалити. Живе људе разбијати о стијене и бацати у јаме, вадити очи, недоклане бацати у ријеку, бајонетом трудници расијецати стомак и вадити дијете, убијати свачим, од игле до маља, силовати, клати, а ријетке стријељати.

Ако уопште има неки гори и тежи начин мучења и убијања, није примјењиван само зато што га се тада злотвори нису могли сјетити, нису за њега знали или га нису нмогли смислити.

Када окупаторско срце проговори о суровости починилаца злочина, то су два јасна доказа.

Ово је дио објављеног писма италијанског генерала Александра Лузана упућеног Мусолинију.

"Дуче!

Моја безгранична оданост према Вама ми, надам се, даје за право да, у нечему, одступим од строгог војничког протокола.

. . . . . .

Недостају ми речи да опишем оно што сам тамо затекао. У великој школској учионици, затекао сам заклану учитељицу и 120 њених ученика! Ни једно дијете није било старије од 12 година! Злочин је неумесна и невина реч – то је превазилазило свако лудило! Многима су

одсекли главе и4 поредали их по ђачким клупама. Из распорених утроба усташе су извукле црева и као новогодишње врпце, растегли их испод плафона и ексерима укуцали у зидове! Рој мува и несношљив смрад нису дозвољавали да се ту дуже задржимо.

Приметио сам начети џак соли у ћошку и згрануто установио да су их клали полако, солећи им вратове! И таман кад смо одлазили у задњој клупи се зачуло дечије крклање. Пошаљем двојицу војника да виде шта је. Изнели су једног ђака, још је био у животу, дисао је са напола пресеченим гркљаном! Својим колима одвезем то јадно дете у нашу војну болницу, повратимо га свести и од њега сазнамо пуну истину о трагедији. Злочинци су најпре, на смену, силовали учитељицу Српкињу (име јој је Стана Арнаутовић) и онда је пред децом убили. Силовали су и девојчице од 8 година. За све то време, певао је силом доведени оркестар Цигана и ударао у тамбуре! На вечну срамоту наше, Римске цркве – и један божији човек, један жупник, у свему томе је учествовао. Дечак кога смо спасили, брзо се опоравио. И чим је рана зарасла, нашом непажњом побегао је из болнице и отишао у своје село, да тражи родбину.

Послали смо патролу за њим, али узалуд; нашли су га на прагу куће закланог!“

У Мостару и оклини погинуло је 1508 Срба, од тога 1284 убиле су усташе.

Жарко Кучинар

СТРАДАЊЕ ЈЕДНЕ ПОРОДИЦЕ 26. ЈУНА 1941. ГОДИНЕ

Породица Кучинара доселила је 1650. године из подручја Биока – Медуна. До тада су се звали Дрекаловићи, а припадали су племену Куча. Увијек су били поносни на свога претка Марка Миљанова Дрекаловића Поповића и Куча. Приликом велике сеобе 1650. године у заселак Рићица, у село Бурмазе, Општина Столац, доселио је Манојло и од њега потичу сви Кучинари из Рићице, односно Проказића, из села Бурмаза, Општина Столац. Преостала два брата селила су тако да се Пијук населио у Бијело Поље и није имао потомака, а Пијо је одселио на подручје Мокрога, између Пала и Сарајева. Као слободарска породица која је међу првима откупила земљу од столачког аге Шарића, часно је проносила име Срба који нису никада ишли ни лијево ни десно него путем српске смјерности.

Ничим изазвани били су велика жртва усташког злочина и геноцида. Сем Рићице, гдје им је постојбина, један дио Кучинара се временом населио и у заселак Проказиће, гдје су и страдали 26. јуна 1941. године. Истовремено у селу Рићици нико није страдао захваљујући опрезности и дојави покојне Инконије Кучинар која је побјегла са стратишта из Проказића и успјела дојавити да су страдали. Тога дана, 26. јуна 1941. године, доведена је сатнија из Стоца, а тим чином злочина руководио је Грга Вујиновић, бивши посланик Зетске бановине. Са самом сатнијом из Стица су у село Проказиће дошле комшије Казимир Богдановић, Јанко Папац, Ћетко Марић и Анте Вујиновић који су и сами учествовали у злочину. Од 48 присутне чељади из Проказића ти нељуди и кукавице успјели су да побију тринаесторо Кучинара и Луку Мичету који је из села Чавша, а који зе затекао ту јер му је мајка била од Кучинара. Срећа у несрећи је била што је 50 чељади било у планини Трескавици који су изашли на катуне и изагнали овце

на пашу, а велику ствар је урадио и Стојан Кучинар који је у једном моменту завикао: "Бјежите, побиће нас!" када су их почели скупљати и везати да их побацају у оближњу јаму Голубинку по већ унапријед утврђеном ватиканско - НДХ-овском плану.

26. јуна 1941. године су страдали:

- Кучинар Обрен - 1876-1941. године,
- Кучинар Симо - 1908-1941. године,
- Кучинар Нађељко - 1898-1941. године,
- Кучинар Рајко - 1897-1941. године,
- Кучинар Чедо - 1921-1941. године,
- Кучинар Алекса - 1909-1941. године,
- Кучинар Будимир - 1932-1941. године,
- Кучинар Љубица - 1906-1941. године,
- Кучинар Коса - 930-1941. године,
- Кучинар Олга - 1926-1941. године,
- Кучинар Петруша - 1862-1941. године,
- Кучинар Митра - 1863-1941. године,
- Кучинар Петра - 1865-1941. године,
- Мичета Лука - 1875-1941. године.

Пошто су извршили тај срамни злочин, за три дана по масакру Грга Вујиновић је послао сељане католике да закопају жртве и они су нашли још жива Нађељка Кучинара, који је био ожењен Аницом Вујиновић (Грга и Аница су били од два брата дјеца и Аница више никада није отишла у свој род) и ти сељани су јавили Грги да му је жив зет Нађељко, а он је послао тројицу усташа да га убију што су и урадили. Кад су нашли Нађељка жива, он је у својој наивности предлагао да иду код Грга Вујиновића да га води у болницу у Столац (Грга је прије геноцида рекао "Ко ће кога, ја ћу зета свога", исто што је рекао и Столе Матић кад је смакао зета Главана у Попову пољу). То довољно говори у каквој је заблуди био српски народ кад је стварао Крљевину Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевину Југославију, са недореченим изопаченим народима, који су и сами некад били Срби православци, чији ментални склоп није отишао даље од ватиканских порука, односно отоманских порука данка у крви, а који су већином били некад православци, па им је наш српски народ вјеровао. Жртве овог геноцида су буквално превучене на оближњу локацију Локањ и ту су овлашно затрпани у рупу гдје се копала земља црвеница која је служила за чатрње. Читаво вријеме послије 1946. године ту је стајао мали крст, који је, нажалост, сметао и Србима (српском врху), јер Кучинари нису дали да се ту ставља икакво обиљежје сем крста и били

су кажњени да нико не може имати пензију иако су са симпатијама гледали оно исконско у социјалистичком покрету (били су пријатељи са Чедом Капором, Халидом Чомићам, Радованом Папићем, Владом Томановићам, али се нису слагали да државу правимо са нашим вјековним непријатељима).

Ево овим начином покушавам да опишем тај злочин, јер ће се десити још већи ако се ово заборави, а не би требало ни опростити док ико од нас Кучинара има жив (пошто су многи помрли, имамо и аудио и видео запис свједока овог злочина, који су преживјели дали приликом парастоса у јуну 1991. године, (што се објављује у другом дијелу књиге, прим. приређивача). Да имамо упориште у таквом размишљању говори и чињеница да су дјеца истих тих зликоваца 1992. године ставили експлозив и разнијели и споменик и кости наших звјерски мучених и погинулих, а који су Кучинари направили и освјештали у јуну 1991. године и гдје је била присутна сва родбина Кучинара са потомцима на челу са нашим драгим оцем Слобом (Симеуном) Биберџићем.

Као поносна и надасве писмена породица, Кучинари данас живе у Смедереву, Београду, Љубињу, Требињу и широм свијета. И данас су, нажалост, под неким чудним контролама јер су увијек били вјерујући и смјерни Срби без идеолошких странпутица. У току је прикупљање средстава за обнову порушеног споменика на Локању, као и изградња мале капеле у мјесном гробљу Кучинара под називом "Демилов крст". Сама крстача посвећена Демилу по димензијама је највећи споменик од једног камена у Европи из периода 1400. године. (Крстача посвећена Демилу, брату покојне Виде, која је столовала у Стоцу, некадашњем Видоштаку, а исте крстаче мањих димензија налазе се на гробовима Демилове браће на Шћепан Крсту у Дабрици, Војској њиви на Банчићима и на Љубомиру, јер су Демил, Шћепан, Војко и Љубомир били Видина браћа, а светац заштитник Стоца је Свети Вид и данас се зове Видово поље а не Столачко, а ово се све дешавало по настанку хришћанства у Херцеговини.) За Кучинаре је увијек било гесло да је српска земља свуда гдје су наше цркве и наши страдалници. Даће Бог да нам се никада не десе овакви злочини, а даће Бог и да никада не дозволимо да се раздвајамо и да зарад нечијих интереса ћутимо над овим и оваквим злочинима, јер се са оваквим монструмима није могла стварати ни опстајати држава (света је она рука која може осветити, без мржње у себи).

Сузо моја све си запамтила, докле памтиш дотле и постојиш; будућност је остатак прошлости; и биће је докле прошлост траје; ако немаш зашто умријети; ниси се требао ни родити; ако не знаш зашто си се ти родио; и за праву смрт си закаснио, како рече велики Његош.

(Напомена: Податке о страдању Кучинара обрадио Жарко, Манојлов, Кучинар, који је од рођења знао истину, али је није имао коме казати, па је ево дошло вријеме да се ово напише, опише и да се преда писменим и добронамјерним људима који ће обрадити све усташке злочине из 1941. године и спојити са онима из 1991. године.

Помолимо се Богу да нам не да мржњу, али ни заборав.)

Са парастоса 26. јуна 1991. године

Овако је изгледао споменик 1996. године

Туга потомака над разрушеним споменником

Жарко Кучинар

ЗЛОЧИН НА ГАВРАНИЦИ

У освит Видовдана, 28. јуна 1941, у Горњем Храсну затворена су 102 домаћина, Србина из тог села. Поведени су према Стоцу под изговором да су се Црногорци побунили, па ће да их наводно спроведу у Столац ради узимања неких исказа. Организатор злочина над овим становништвом био је Грга Вујиновић, посланик Зетске бановине из села Бурмази, засеока Обер, Општина Столац.

Кад је у освит Видовдана колона свраћена са пута према јами Гавраници (која се налази у предјелу Голих брда, према селу Бурмази) предводио ју је бивши жандарм Иван Радовић. Извршиоци слочина су, поред Араповића, били мјештани Доњег и Горњег Храсна - Коњеводи, Марчинке, Крешићи, Шутале, Папци (један од ријетких који је одбио да учествује у томе злочину је Стојан Папац).

Од 102 домаћина, колико је поведено према јами, злочинци су успјели да побију 64 домаћина (20 Буквића, двојица Вукосава, 12 Медана, 12 Жарковића, 8 Комада, 7 Ђога, 1 Лугоња, који није био из Горњег Храсна али се ту затекао, и један Ћук). Спас за оне који су избјегли злочин био је што је Стево Ђого завикао: "Бјежите, људи, јама!" Били су повезани конопцима, јер је претходно Стоја Комад жицу из дућана бацила у чатрњу зато што је начула да би могли бити везани жицом.

(Кости мученика извађене су 70-их година из јаме Гавраница - Храшћанске гробнице. Посебне заслуге за вађење костију имао је пок. Данило Буквић и кости су по свој прилици однесене да се не зна гдје су сахрањене у потоњем рату.)

С обзиром на то да је један дио побјегао са јаме, то су се злочинци кукавице препали, па нису извршили злочин над дјецом и женама који је био предвиђен за 28. јуни 1941. године, а јама злочина је била у самом Храшњанском пољу и звала се Бенекова јама.

У јаму Хутово, у предјелу села Превиш, бачена су тројица Срба (један је Буквић а за другу двојицу се не зна ко су).

Славко Шањевић

ЖИВИ БАЧЕНИ У ЈАМЕ

(Страдање Срба на подручју данашње Општине Неум)

Изнад Жељезничке станице Хутово, Општина Неум, налазе се двије јаме, од којих је једна удаљена од станице око 250 метара и зове се Градина. У ову јаму су послије мучења усташе бациле четири жива Србина. Друга јама удаљена је од Жељезничке станице око 1200 метара и зове се Хаџибегов бунар. У ову јаму су послије мучења бачена 32 жива Србина.

Око Видовдана 1941. године у Чапљини су усташе под руководством Ивана Мустапића аутобусом дотјерале 32 србина из Чапљине и околних села. Овај аутобус пратила су два аутомобила, а претходно су јавиле усташама у Хутову да чекају долазак аутобуса под пратњом. Аутобус и пратња су из Чапљине кренули преко Домановића и Стоца у Хутово. Сви Срби су послије мучења у Чапљини били појединачно повезани. Када су довезени у Хутово, усташе су једног по једног водиле на јаму, прво на јаму Градину, а остале на Хаџибегов бунар, и живе побацале у јаме.

Тешко је описати мучења жртава у Чапљини и у Хутову. Зна се да су прво мучени у Чапљини и потом свезани довезени у Хутово, а у Хутову од аутобуса до јаме стално млаћени. Посебно је карактеристично мучење попа Љуба Хајдуковића. Послије страховитог мучења чупали су му браду, а потом ископали очи.

У овом злочину учествовали су:

Мустапић Иван, Обад Виде, Рајић Балдо, Превишић Стипо, Маслаћ Мишо, Вукореп Бошко, Вукореп Лука, Коњевод Мато, Коњевод Иван, Рајић Спасоје, Мустапић Илија, Бутиган Иван, Рајић Никола, Рајић Мијо, Рајић Анђелко, Хорват Антун, Рајић Јозо, Радош Звонко - учитељ из Чапљине, Марчинко Томислав.

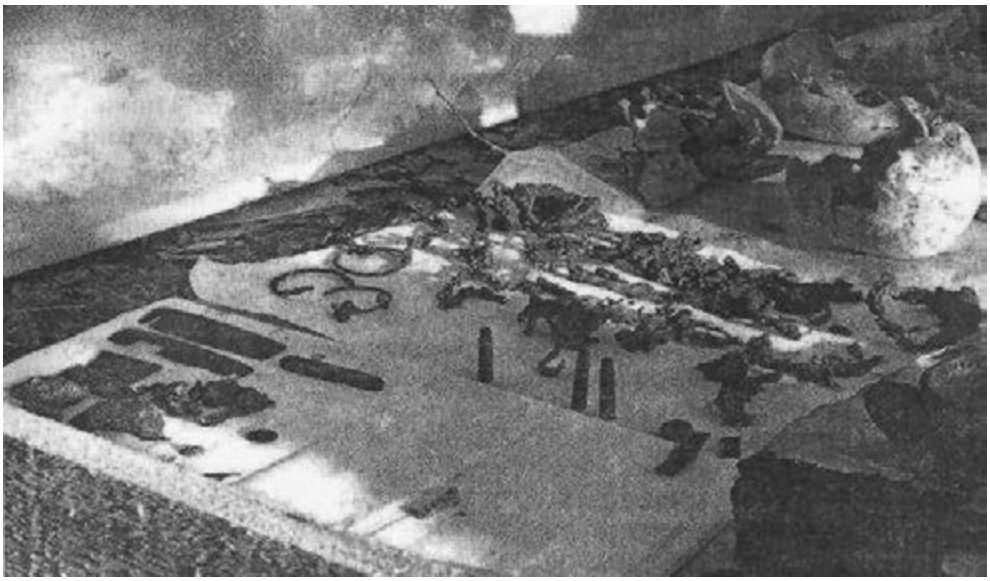

Градина - јама у Хутову

Литература:

АЈФ – 110 док. 3155, АУ – Ф – 110 инл. број: 60.414,
Љубо Ијачић АЈ-Ф-110 ДКРЗ, дос. број: 4472 инв. број: 56/725,
Божидар М. Чучковић - Злочини у Херцеговини у Другом свјетском рату.

СЈЕЋАЊА

Здравко Шакотић

НАПАД УСТАША НА БИЈЕЛУ ГОРУ 20. ЈУНА 1941.

Часни оци, даме и господо, браћо и сестре , част ми је што вас, као и учеснике овог научног скупа могу поздравити и поздравити и пожељети нам свима успјешан рад. Овај скуп, да је среће било, требало је да буде давно одржан, али код нас у Херцеговини кажу боље икада него никада. Међутим, 72 године су учиниле да је мало живих и да сва ова дешавања морамо мјерити кроз казивања других.

Своје излагање посветићу свом родном Оровцу и збивањима која су се десила прије 72 године, односно оне који су тада били присутни подсјетити на оно што сам говорио прије двије године, тачније 19. јуна 2011. када смо обиљежили седам деценија од догађаја када су два одважна човјека, Видак и Лазар Грубач, спасила своје село од геноцида НДХ над српским народом, што је тема овог скупа. Тог 19. јуна рекао сам и сљедеће:

Мјештани Оровца и њихови бројни потомци расути широм свијета дочекали су овај скуп који није био могућ до ових наших дана. Ова посна и инокосна земља Херцегова, постојбина Светог Саве, Светог Василије Острошког, постојбина језика српског, Бијела гора као дио Херцеговине која се наслонила на сестру Црну Гору и њену невјесту Јадрана Боку, планина хајдука и ускока, јунака и горштака, данас нам отвара своју душу и шири руке у знак поздрава и добродошлице у знак среће и задовољства да је дошао тренутак да се подсјети и овим историјским часом на догађај када су овдје горе изнад ове алуге (шуме), у Радин долу, на самој граници са Црном Гором, браћа Лазар (рођен 1909, умро 1999. у САД) и Видак (рођен 1912. умро 2000. године у Игалу), синови Марка Лучина Грубача, прије 70 година својим храбрим чином и отпором усташама 20. јуна 1941. године вјерватно

спријечили планирани геноцид на мјештанима Оровца. Тим чином самоодржања, што је сопствено храбрим људима, ушли су у историју овог краја. Зато сам те недеље, 19. јуна, прије двије године, као да сам наслутио овај данашњи скуп, казао:

"Драги гости и моји мјештани нашег Оровца, нека нас промисао Божја и даље води да изоштримо наша пера и нека нам и овај тренутак улије снаге да нама и свијету понудимо историјску истину у борби за неподмитљиву и истинољубиву науку звана историја.“

И ево, то је тај тренутак, овдје у Требињу, на овом скупу је први и прави наставак започете приче, који, надам се, неће бити и потоњи.

Браћа Грубач тог петка, тог 20-ог дана крвавог херцеговачког јуна 1941. године нападнути су, тачније нашли су се у обручу усташке јединице, монструмске војске квислиншке НДХ која је стигла из правца Растуше, односно Зубаца. Друге јединице су ишлге преко Оровца, а трећа преко Будиме од Вучије. Усташе су направиле обруч смрти, али срећом нису га и затвориле, остао је слободни коридор према слободарској Црној Гори која је овом пограничном мјесту омогућила биолошки опстанак и данашње битисање његових потомака. Обруч смрти требало је затворити да се похватају мушкарци из бјелогорског збјега и доведу на Бренину јаму у Барицама у Оровцу, гдје су домаћи муслимани-усташе сазнали и пронашли јаму примораши мјештанку Милицу Николину Грубач да им покаже гдје се налази и гдје су планирали крвави масакр попут оног који се десио од 2. до 5. јуна на билећким Коритима и раније и касније широм Херцеговине.

Истина, звјерска убиства у Пријекој води, у Горњој Ластви, када су, десетак дана раније, у сриједу 11. јуна. усташа на кућном прагу без икаквог повода и разлога убили браћу Јова и Стева Бегенишића и Јовови синови Мирко и Пеко били су опомена Оровчанима да се приближе граници Црне Горе и избјегну крваву трагедију Срба Источне Херцеговине. У Пријекој Води страдали су браћа Стево и Јово и Јовови синови Пеко и Мирко. Пеко је био ученик пољопривредне школе у Бару а Мирко незавршени питомац Подофицирске школе у Билећи гдје је био у класи потпуковника Баја Станишића заједно са питомцима из свог села Рајком Шакотићем и Рајком Бегенишићем. У школу их је повео Тривко Бегенишић, носилац Карађорђеве звијезде.Усташе ловци прошли су поред куће Сима Шакотића и у кући Бегенишића пронашли браћу Јова и Стева и Јовову кћерку Милеву коју су, када су сазнали да су Јовови синови отишли у дрва, послали да каже браћи да их траже неки људи. Не слутећи зло, она је отишла

и позвала своју браћу, а када су дошли усташе су учиниле крвави пир. Невини Бегенишићи су побијени. Ту, на његову срећу, није било малољетног Милорада који је са мајком Видном био отишао на требињски пазар. Када су се вратили у Горњој Ластви код џамије Видна и Милорад су срели усташку патролу која је убила њене синове, супруга и дјевера, односно Милорадове оца, браћу и стрица. Један усташа ухватио је 10-годишње дијете и рекао: "Хоћемо ли и њега?“ Други усташа је одговорио: "Немој, доста је било.“ Видна и њен син нису ни знали о чему је ријеч, тек када су дошли кући сазнали су за трагедију која је задесила њихову породицу.

Деценијама касније, шапатом, у кругу само најповјерљивијих, разговарало се о томе због чега се то тако десило. И ко је и зашто учинио ово злодјело. По једној верзији, то је била освета Ибра Салковића који је био предратни посланик а Јово му је кад је кандидован за посланика рекао како да буде посланик син Фејза Салковића који је у Првом свјетском рату као шуцкор клао Србе по Корјенићима? Овај му је одворио: "Јово Бегенишићу, ово ћеш главом платити!“ Друга верзија је да је то дјело Махмута Ћеримагића, шуцкора из Првог свјетског рата, који у "Црној књизи“ Владимира Ћоровића 1920. године именован као убица, а у Другом свјетском рату побјегао да би се послије вратио и клао козе чије држање је по Титовом закону било забрањено јер су наводно уништавале шуму Херцеговине. Старији Оровчани који су знали његова нечасна дјела из Првог свјетског рата говорили су: "Боље је да кољеш козе него људе.“ Када му је то речено, отишао је за Босну, али да би прикрио доказе, откупио је сваки примјерак "Црне књиге“ по високој цијени, а,један од оних који му књигу није желио продати био је Јово, шт је наводно био повод да Јово и његови буду ликвидирани од ловачке групе усташа. Сахрањени су тајно по ноћи у Оровцу. Приликом преноса костију у лобањи Јова Бегенишића пронађен је 70-их година прошлог вијека куршум.

Овом приликом треба рећи да је било и поштених муслимана, попут неког Авда Бараковића који је Американца Сима Шакотића упозорио да се што прије склоне он и његова породица у Бијелу Гору. То је исто речено и Новаку Милошевом Бегенишићу из Јазине и Јовану Ратковићу из Ластве и они су се убрзо нашли код својих у планини и вјероватно им је то спасило живот. Појачане су страже и упозорен народ да буде на опрезу. Када су војници прошли кроз Оровац, Радован

(Марков) Грубач са Пандурице и Обрад (Радов) Шакотић са Скорупана пуцали су око саст или два иза поноћи да упозоре људе, али мало је људи чуло то упозорење.

Комунисти предвођени Савом Ковачевића, који су се тих дана 1941. налазили у Гладиштима изнад Бегових корита, овде у Бијелој Гори забранили су употребу оружја и пуцање тако да је овај напад на Грубаче био знак да су усташе у планини. Тај пуцањ и тај отпор у Радњин долу био је међу првима који су означили устанак народа бивше Југославије. Очигледно, хици у Бијелој Гори, са оним другим у Источној Херцеговини 24. јуна, били су знак устанка, а не 7. јул и Бела Црква, односно 27. јул у Дрвару што сада славе у БиХ како је одлучила комисија ЦК КПЈ примјенивши очигледно двоструки стандард избора дана устанка у Југославији пренебегавајући егзатне историјске чињенице и антидатирала стварни почетак устанка који је плануо код нас 20. а у Невисињу у Горњој Херцеговини 24. јуна. По причи Видака Грубача коју је забиљежио историчар др Саво Скоко и објавио у књигама "Покољи херцеговачких Срба 1991,." и "Крваво коло херцеговачко" 2000. године.

Усташка колона стигла је из Требиња камионима до Коњског. По некима, ради се о броју од 400 војника, а није јасно да ли је то број свих војника који су пошли у поход на Бијелу Гору или само они који су стигли преко Зубаца. У Царевом пољу и Крстатим долима у кућама на спавању похватали су Благоја Анта Ћурића, Душана Бошка Ћурића, Бошка Ђока Ћурића, Новицу Лазара Ћурића. Лазара Манојла Ћурића, Николу Савина Ратковића, Радована Ратковића, Лазара Ђока Ратковића. Повели су их према Милана осијеку. Свјестан да га воде у смрт испод Борове главе, Ђоко Лазарев Ратковић, момак од 19 година, покушао је побјећи, али стигао га је пушчани плотун. Осталих седам Ћурића и Ратковића су доведени у борове изнад Кременитог дола и ту су их чувала три стражара. Млађи су предлагали да се бјежи па ће неко преживјети, али стари Манојло Ћурић је рекао да нису криви и да их неће убити, свједочио је касније тада 17-годишњи Спасо Антов Ћурић и игром случаја он ће остати једини живи свједок овог усташког пира.

- Таман када смо ја и мој брат Лазар кренули да товаримо коње ради бјекства преко Алина бријега гдје је граница са Црном Гором у коју усташе нијесу смјеле ући, а гдје смо планирали да пребацимо кошнице пчела, примијетили смо да нас је опколило 15-20 војника хрватске војске и кретало се према нама односно кући. Свако бјежање је

било бесмислено, поготову зато што су наша млађа браћа Васо и Никола спавали у колиби. Међутим, када смо међу усташама, угледали нашег шумара Етхема Еркочевића Шуца родом из Ћивара лакнуло нам је. Обратио сам му се као старом познанику овим ријечимаг: "Гдје си, болан, Шуцо?“ Умјесто поздрава он је дрекнуо: "Водите и смлатите то српско ђубре!“ Одмах су почели да нас крвнички туку кундацима уз злобне узвике: "Да видиш, Влаше, како усташе пришивњу Карађорђеве звијезде!“ Потјерали су нас. Један од усташа који је има бразготину на лицу - причао је заинтересованим више пута до 2000. године када је умро Видак Грубач - ударио је Лазара тако снажно да се срушио на земљу. Док ме "мој“ усташа гонио тражио сам каму на мом каишу од панталона. Међутим он је то примијетио, мислио је да тражим пиштољ и окренуо је пушку да ме убије, али ја сам био хитрији, успио сам да пушчану цијев издигнем изнад главе прије него је он повукао ороз и метак намијењен мени отишао је у ваздух.Тада сам се опекао и ту опекотину носим и данас - причао ми је Видак 1989. године. - Пушка је планула у мојој руци, али ја нисам испуштао цијев јер сам, пошто сам био јачи, окренуо око себе усташу док му нисам истргао пушку из руке. Вјероватно остале усташе нису нас двојицу убиле из страха да ће убити своје војнике. Успио сам само рећи: "Погибосмо, Лазаре, кукала нам мајка!“ Лазар и оба млађа брата, Васо и Никола, побјели су као и ја у алугу. Причао ми је Никола Грубач у присуству Николе Деретића 2011., два три мјесеца пред смрт, да је тада, истина не много, рањен брат му Васо. Заштектао је у рану зору планином митраљез, али имали смо среће, нико од нас четворице није погинуо. Побјегли смо без оружја у четири правца. Бјежећи према Медову долу срео сам кума Блажа Бегенишића и казао му шта је било. Рекао сам му: "Куме, погинуо ми је брат Лазар.“ - причао је Видак. - Он ми је рекао: "Хвала Богу, шта се може!“

Према свједочењу поменутог Блажа Бегенишића, убрзо у том метежу он је срео Лазара који му је саопштио да је погинуо Видак. Овај му је казао да му је Видак жив али Лазар му није вјеровао већ је само рекао: "Да је имао соколова крила он данас не може извући живу главу кроз оволику цику усташких пушака и пушкомитраљеза.“ "Видак ти је жив, него се организујмо да спријечимо да пљачкају Радин до“, рекао му је Блажо Бегенишић. Блажо је прије овога сусрета са браћом Грубач од његове куће са Медова бријега звао свог шуру Рајка Шакотића ријечима: "О Рајко Видаков, бјежи, кукала ти мајка, иду усташе, побише Марковце у Радињ долу!“ Сви мушкарци су побјегли пут Бегових корита, а жене и чобанице су јавли стоку пут црногорске границе.

Моја баба Петрана (Видакова) Шакотић пошла је са кантом сплачина (помија) да нахрани свиње. Примијетила је да усташе иду преко Аловића бријега према Шакотића катуну у Калуђерском долу. Пометнула је канту и пошла кроз шуму ка Медовом долу. Али на бријегу изнад ње већ је чула разговор. Знала је да су усташе. Склонила се у једну шупљу букву. Када су дошле усташе до свињца, један од њих је испразнио канту намиривши свиње, причала нам је она о том догађају. Блажо Бегенишић је успио на леђима у шуму да склони своју слијепу мајку Јегду, а затим кренуо је пут Рудине да покуша да се прикључи осталим који су били на црногорској територији. Када је био близу Рудине, у близини једног врта наишла је чета. "Ја сам легао и притајио се. Срећом, нису ме видјели“, причао ми је Блажо Бегенишић док сам са њим као дијете и младић чувао овце и показо ми правац и први пут испричао о чему се само ријетко причало. Он ми је тада казао да је његов брат Ђуро био на Гладиштем и када је схватио да му је брат у смртној опасности, почео је да кука а ућуткао га је Сава Ковачевић казавши: "Смири се, Блажо је искусан војник, спаси ће се.“ Јединица је прошла и нису ме примјетили - била је прича мог тетка Блажа Бегенишића..

Како је даље свједочио,Видак који је био без пушке на силу је на путу до Бегових Корита узео пушку од Илије Видакова Деретића, оца историчара Јована Деретића који је имао три године и кога је отац Илија водио за руку, Лазар је преко Леденика стигао на Корита, узео пушку од Стевана Деретића и придружили су им се храбри Петар и Обрен Вучетић са Заслана који су били са Јарчишта у планини и заједно са Николом Обреновим Ђајићем из Оровца дошли смо до куће Петра (Којова) Деретића која се налази на територији Црне Горе а далеко је неких километар-два од наше колибе наоружали смо се кантама и кренули смо да уплашимо усташе. Лупали смо о канте и стварали буку. Галамили смо нас четворица као да нас има велика група. Говорили смо "Не пуцајте“ а то смо радили појединачно јер смо имали пет пушака, говорећи: "Јуриш браћо, Црногорци! Опколи мо их, не пуцајте већ их хватајмо живе!“ Усташе који су товарили мазге с пчелама уплашили су се па оставили натоварене мазге и побјегли ка Ораним долима гдје их је чекала група усташа са заробљеним Ђурићима и Ратковићима. Наша мајка Борика је уплашено лутала око наше колибе и стално говила мјесто "Куку мене“ "Некуку мене данас“. Усташе су почеле да бјеже на Милана осијеку и испод аустријске касарне тражили су воде питавши жене Марији и Јелени Грубач како живите овдје у овом кршу. "Не треба вас убијати, бок вас је казнио

док овдје живите!“ Тада је та група рекла да је из Славоније са водичима из Корјенића и Требиња. Пуцњи над Бијелом Гором били су знак свима да су нападнути. Љути што им је пропао план стријељали су родољубе са Зубаца а у Ораним долима на имању Новака (Игњатова) Шакотића сахраниле су их у једну гробницу жене из колиба из Ораног и Кременитог дола и Оџинића рупа: Коса (Обренова), Коса (Томова), Ђева (Новакова) и Мара (Гојкова) Шакотић, Ћетна (Савова) и Видосава (Ракова) Грубач и Вишња Акимова Деретић копале су стријељане.

На том мјесту 1. маја 1988. године породице Ћурић и Ратковић о свом трошку подигле су споменик који су у кругу својих породица и пријатеља открили 28.

Прије двије године на поменутом скупу у Бијелој Гори упознао сам Гаја Антова Ћурића, Требињаца чије је отац Анто стријељан. Он ми је тада поклонио своју књигу која је тек била изашла из штампе "Писма унуку из Америке" који у одељку "Сусретања" пише: "8. марта 2001. године у Сан Франциску срео сам се са својим старим пријатељем Требињцем Марком Дучићем и он ми каза: 'Ономаде сам био са Миланом Тицом из Коњског, Милан ми је казивао дијелове пјесме у којој спомиње твог оца Анта кога су убиле усташе 1941. године. Први пут сазнајем да је неко трагедију Царевог поља у стихове преточио.

Те вечери Милан ми је казивао - пише Гајо Ћурић- дјелове пјесме о изласку и учињеном злочину усташке банде у Коњском, односно Царевом Пољу 20. јуна 1941. године

Спремна чета усташких младића

Под командом Јоза Јурковића.

Он познаје стазе и шикаре,

Јер је овде био у џандаре.

Мрке ноћи кад се угаси сунце

Изађоше на кршевито Зупце

Те прођоше Тули и Турменте,

Покрај рјеке истеклине клете.

Са шездесет година закашњења, сазнадох из казивања дијелова пјесме да је усташку банду предводио и осмоструки злочин убиства извршио усташа

Хрват Јозо Јурковић, који је на Грабу службовао као жандар. Почињене злочине сам шездесет година у сјећању везивао за усташу муслимана-шумара у Бијелој Гори, но утјеха ми не бијаше од велике вајде. Сјетих се казивања Владимира Ј. Поповића, окружног протојереја и пароха требињског и мојих убјених и вјешаних ђедова из Царева Поља од руку аустроугарских шуцкора 1914. године који бијаху попут усташа приказаних у пјесми, из исте колиције. Неуморни Гајо Антов Ћурић у истој својој књизи донио јс прилог пјесме од непознатог аутора:

Боже мили великих јада,
Недалеко од Требиња града.
Какве народ подносаше муке.
У колијевци Вукаловић Луке.
У колијевци сивог сокола,
Да ти срце процвили од бола.
Гледајући мученике јадне
Тешке муке сиротиње гладне.
Ситну дјецу како тужно пиште,
Када им се угаси огњиште.
Мисли човјек да сунце огрија,
А облак се црни поче да повија.
Из њега туку муње и громови,
Сиротињски гасе се домови.
Гракћу вране, тресу се планине,
Плаче српство, ево зле године.
Црна птица као муња сину.
То бијаше у мјесецу јуну,
Дан велике битке са Косова
Да је Србин запамти изнова.
Спремна чета усташких младића
Под командом Јоза Јурковића
Он познаје стазе и шикаре.
Прије рата је овдје био у џандаре.
Кишне ноћи кад се угаси сунце
Пођоше у кршевито Зупце,
Те прођоше Тули и Турменте
Поред ријеке истеклине клете.
Рука им је свикнута да коље,
Те кренуше уз Цеклино Поље
Поред Столца и Дробњака,
Не би л' српска заплакала мајка.
Да би земљу крвцом покапала,
Не би л' чија дјеца закукала
И остала без свог храниоца
Старијег брата ил' старог оца.
То Коштани ништа не сањају,
Ал' се ипак брзо уклањају.
Ил' је случај или судбина нека,
Да уснулог не бјаше човјека.
Но све бјеше велико и мало
Изван кућа заклон изабрало.
Очекујући да ће проћи боље
Те одоше у Царево Поље.
Да покажу своје право лице,
На крај пута код воде Царице.
Почели су остваривати плана,
Ту у кући Ћурић Душана.
Не по добру, већ по црном врагу
Новедоше и Душанову драгу.
То Душану бјеше задња зора,
Да глас чује свог сина Тодора.
Као да је све за ово знао,
Он у кућу није омрцао.

Но, по киши и гадном времену,
На студеном спавао је камену.
Ноћ ову добро је запамтио,
Син му Јаков кроз прозор искочио.
Син Благоје, кад је разумео,
Својом снагом врата подупрео.
А у себи почео размишљати,
У собу вам не дам улазити.
Тад џелати упиташе старца
Има ли иђе комшије ил знанца.
Човјека млада или стара,
Да у кући уснуло одмара.
Да се и њему зло јутро назове,
Да и њега ставе у окове.
И још једна провалише врата,
Ухватише Благојева Анта
И сина му Спаса нејакога,
Што од оца бјежати не хтје свога.
Код Царице мало се одморише
Са жртвама даље наставише.
Не одоше низ Царево Поље
Већ штрајбуком на Крстате Доле.
Шесторица људи гдје спавају
Несрећници ништа не сањају,
Да ће и њима ове ноћи
Изнад глава душманин доћи.
Покрај пута на Крстате Доле
Први страда Ђурић Манојле
И брат рођени Новица
У окове бејаху обојица.
Те Радован Савова Николе,
Још мајку му за њим ране боле,
Још једног завезаше момка
По имену Лазарева Ђока...
Још бијаше јутро испред зоре,
Одведоше их пут Бијеле Горе...

Дана 6. јануара 2011. године сазнао сам да један од аутора ове пјесме Перо Јованов Мијовић сада живи у Херцег Новом, и његов пријатељ из Оровца, села у чијој су близини Орани доли, мјесто гдје су стрељани моји Зупчани“, пише Гајо Ђурић..

По мом сазнању Перо Мијовић је умро прије овог датума. А који је мој мјештанин аутор, то нико не зна. Они који су знали умрли су, а Гојко Бегенишић из Херцег Новог ми је казао да је слушао покојног Мијовића да казује ову пјесму, али да није обраћао пажњу на све то. Љути што им није успио план, усташе су са заробљеним малим Спасом Антовим Ђурићем и са заробљеним Владом Мрдићем, кога су ухватили у Мрковом катуништу, отјерали из Бијеле Горе у Ластву око 500 грла углавном ситне стоке. Поједине ластванске усташе из породице Ђеримагић су прекориле своје војнике што бар у Ластву нису довели оровачке дјевојке да уживају у њиховој љепоти и да чиие блуд са њима.

Због мира у кући и братства и јединства који су комунисти Сава Ковачевић, Владо Шегрт, Радован и Вукосава Шакотић, Божо Деретић касније повели, а посебно послије рата када је једини остао жив Владо Шегрт, овај догађај је потискиван. Уђуткана је жена тог народнох хероја Јеша Бурлица, те ослободилачке 1945. године речено јој је да ћути и док је жива била није смјела да каже шта је тражио Фазлија

Ђеримагић од усташа. Појединци попут Душана Ђајића из Клека у Зборнику из 1961. године себи и комунистичкој партији су приписали заслуге и да је споменути отпор огранизовала КПЈ што не одговара истини. Због тога ову књигу и њене ауторе, па чак и они што је у њој било тачно, мјештани су омаловажавали, а то је на својој кожи ни крив ни дужан осјетио шумар Ристо Ћабак родом из Невесиња на служби у Ластви када је у Бијелој Гору ућуткан од очевидаца. Рекли су му: "Риле наш, прекини са читањем! То није тачно. Ево ти ручај и понеси ту књигу онима који су је писали!“ а њени аутори названи су онако како се у Херцеговини називају људи који говоре неистину.

Ми млађи који ово знамо, који смо биљежили и слушали приче од Видака Блажа и других, жељели смо да историјским часом скренемо пажњу и нашим млађим нараштајима укажемо шта је било те 1941. године у овој планини, али и пријатељима из СУБНОР-а из Требиња и Херцег Новог да знају шта је било и шта су сада покојни Видак и Лазар учинили за село, срез Требиње и шире. И ово наше јубиларно осјећање дуга према нашим родољубима да не спласне, јер овај крај који је 1842. године походио Његош када је у Дубровник ишао на преговоре са Али-пашом Ризванбеговићем и када је рекао пролазећи испод Борове главе у чијем се подножуу налазимо: "Благо народу ако овдје буде црква, а куку народу ако буде караула!“ и би караула Аустроугарске. Имао је и попа Тодора Деретића и харамбашу Тоду Шакотића и родољубе Трифка Шакотића, Обрена Грубача које прве објесише Аустријанци 1914. године, Трифка Бегенишића, носиоца Карађорђеве звијезде, Јована Ђајића, шпанског борца, па заштитнике свог народа од самуништења у именима народног хероја Радована Шакотића, четничког команданта Милана Обренова Грубача и у новије вријеме генерала Рада Николина Грубача. Нека свићу дивне зоре - основна је порука која у свијет данас иде са овог мјеста из Бијеле Горем, са тромеђе без међа. Да се више никад не понови потреба да овакав споменик подижу ни Видакови ни други наши потомци већ да живимо у миру и слози са свима. Чак и оним који су нам комшије а душмани били. Ми смо, како рече пјесник Матеја Матејић, дјеца соја јунака која не заборављају ко су и што су. Нека и овај датум и догађај буду истина спознаје и путоказ за све нас, рекао сам тада у Бијелој Гори, а то кажем и данас на овом скупу.

Хвала организацијама СУБНОР-а, побратимима из Херцег Новог и Требиња, и њиховим људима што су прихватили моју и идеју мојих Оровчана јер је она из главе цијелог народа! Хвала свим члановима

одбора који су свако по својим могућностима помогли! Посебно хвала Николи Деретићу из Херцег Новог који је са мном носио најтежи дио посла! Хвала и Слобу и Драгану Мрдићу што су овдје омогућили да све ово буде овако свечано! - биле су прије двије године дана моје ријеч захвалности мојим сарадницима на том послу.

Хвала нашим цијењеним гостима, градоначелнику Херцег Новог Дејану Мандићу који је испоштовао пријатељство Херцег Новог и Требиња и ми подржавамо идеју наше браће са Зубаца да се ускоро ова два града побратиме и да подржи нас Оровчане који живимо у Боки! Хвала замјенику начелника Требиња Зорану Сорајићу и његовим сарадницима што су данас са нама! - биле су моје ријечи и позвао сам Зорана Сорајића и Дејана Мандића да свечаним повлачењем платна открију тај крајпуташ који ће путнику намјернику да свједочи у Бијелој Гори да слободари као што су били Видак и Лазар и други увијек живе у срцима свог народа и да се њихово дјело не заборавља.

x x x

Ја сам сувише данас причао, али ћу бити слободан и предложити организаторима овог скупа да сличне скупове настави организовати, да трагамо за нечим што је до јуче из свима званих разлога била табу тема. Предлажем да СУБНОР Републике Српске са агилиим Славком Шањевићем који је нама из Оровца доста помогао око овог пројекта да наставимо. Слободан сам предложити да већ данас почнемо договор за научни скуп идуће године управо баш овдје у Требињу да се освијетли геноцид Аустроугарске и домаћих шуцкора, претеча усташа, који су прије 99 година, значи 1914., починили у Херцеговини, посебно у требињском крају. То би била наша дужност према дједовима и то је једини начин како да се одужимо страдалницима и мученицима и трагамо за документима и књигама расутим у бројним сјећањима и то све сакупимо на једном мјесту и освијетлимо сва збивања али и све српске заблуде, ма гдје и ма када, што би рекао Драгутин Милошевић у својој књизи "Партијање и страдање Срба". Хвала вам свима!

Јован Шаровић

ЗАРОБЉЕНА МЛАДОСТ

Ја, Јово Шаровић, логораш Другог свјетског рата, роб од 1941. до 1945. године, рођен сам 1937. године у селу Сорлаци код Фоче.

Мој отац и стриц живјели су у истој кући. Отац Перко и стриц Мирко били су кметови на имању имућних земљопосједника - муслимана. У старој Југославији је спроведена аграрна реформа у којој су кметови постајали власници земље коју су обрађивали. Земља коју је требало да добију је била узрок убиства мога оца и мог стрица. Према ономе што је мени речено, обојицу су отровали муслимани у вријеме кад сам ја био шестомјесечно дијете. Породица без одраслих мушких глава и њихових снажних руку и рамена тада није имала много изгледа да преживи. Млада удовица са бебом у наручју још мање. Двоја гладна уста су била без хранитеља. Једини излаз за моју мајку је био да се преуда.

По њу је из сусједног села дошао удовац који је већ био отац четворо дјеце. Била му је потребна жена која ће водити бригу о њима. Ја му нисам био потребан и није ме хтио примити под свој кров. Данас је тешко замислити и обаснити до које мјере су жене у то вријеме биле зависне од својих очева, браће и мужева. Остављен сам у шуми поред пута. Мој плач је привукао пажњу неког пролазника и уз помоћ рођака сам смјештен у сиротиште у Фочи.

У мјесецу мају или јуну 1941. године, усташе су ме, заједно са неколико стотина дјеце, жена и одраслих мушкараца, теретним возом транспортовали у Хрватску, НДХ. Многи су говорили да сви возови са српским заробљеницима из Босне и Херцеговине иду у логор Јасеновац. Као дијете то нисам знао, као што нисам знао ни да су Њемачка, Италија и НДХ на почетку рата подијелили Босну и Херцеговину на интересне зоне. Херцеговина је била припала Италијанима, а са њом и Фоча, као дио Старе Херцеговине. Међутим, прије него што су Италијани окупирали те области и у њима успоставили своју окупациону власт, усташе су у веома кратком року успјели да заробе и у

логоре, путем различитих средстава транспорта, отјерају већи број Срба који су живјели у горњем току ријеке Дрине. Масакрима, протјеривањем и одвођењем у логоре, десетковали су српску популацију и читаву област препустили муслиманима, стварајући тако тампон зону према Србији.

Дуго смо путовали возом, затоворени у сточним вагонима препуним људи. Нисмо могли да се мрднемо. По угловима вагона била је слама на којој смо спавали, мокрили и вршили нужду. Ужасно је смрдило. Смрдили смо и ми.

Имали смо врло мало хране. Обично је то био бајати хљеб који би нам убацили онако како се храна баца свињама, а ми смо се за тај хљеб отимали. У том отимању, ми, дјеца без икога свог, остајали смо празних шака. Дјеца која су била са родитељима добила би по неку кору хљеба. Њихови родитељи су се борили за њих. Ја родитеље нисам имао, те сам врло рано схватио игру живота. Још у сиротишту сам научио да не плачем, јер мој плач није дотицао ничије срце, није изазивао ничију самилост. Плачем нисам могао да добијем ништа осим батина.

Повремено смо добијали по мало воде и то у прљавим конзервама. Дјеца су пила оно што остане иза одраслих који су се опет између себе отимали да би напојили свако своју дјецу. Опет смо ми без родитеља добијали само оно што остане иза њих, ако уопште нешто остане. А ако не остане – ништа. Ништа за нас.

Прва станица на којој се зауставио наш сабласни воз била је станица Алипашино Поље. Ту смо привремено смјештени као што се смјешта стока у торове, у некакве пренатрпане просторије. Чекали смо возове из других градова Источне Босне. И овдје је, уза зидове, била разбацана слама. Нас дјецу су смјестили у дрвене кревете на спрат, гдје је требало да спава по шесторо дјеце у једном кревету. Сви смо се покривали једном деком око које смо се цијеле ноћи отимали како бисмо од хладноће заштитили бар један дио тијела.

Ми млађи смо спавали у доњим креветима. Најгоре је било када би дјеца која су била смјештена на горњим лежајима ноћу мокрила у сну. Сва мокраћа се сливала на нас. Будили смо се мокри и смрдљиви и тако улазили у нови дан.

Причало се о томе куда ће нас даље одвести. Помињани су Загреб и Јасеновац.

Не знам колико времена је прошло прије него што смо кренули даље. Стигли смо на жељезничку станицу у Загреб. Ту су раздвајали дјецу од њихових родитеља, настао је општи метеж – јауци, вриска, плач, пропраћени виком усташа, који су на силу отимали дјецу од родитеља.

Дјеца узраста од четири до дванаест година су из Загреба одведена даље ка логорима за дјецу. Не знам гдје су мене довели – у Јастребарско, Сисак, Горњу Ријеку или неко четврто мјесто. Нико нам није говорио гдје смо ни шта ће бити са нама. Само знам да смо били смјештени у бараке и подруме. Подови су били или од набијене земље или дашчани. У почетку није било ни кревета. Сједили смо или спавали на слами на поду. У тој слами смо мокрили и вршили нужду. Захода није било. Ако су и постојали, одавно су били зачепљени. У просторији у којој смо боравили су поставили двије-три веће конзерве за нужду и мокрење. Ноћу смо, не знајући, то пили умјесто воде. Ужасно смо смрдили и стално боловали од дизентерије.

Осјећао сам слабост, повраћао и патио од мучнине. Имао сам јаке болове у трбуху. И по педесет пута у току дана и ноћи морао сам да јурим до конзерве, јер сам имао тешке проливе, пуне слузи и крви. Понекад нисам успијевао да стигнем до те наше конзерве и нужде. Баш као и остали дјечаци, вршио сам нужду у гаће, које су ионако биле ужасно прљаве и улијепљене фекалијама.

Није било ни чесме да се напијемо чисте воде и умијемо се, а о сапуну, пешкиру и пасти за зубе нисмо смјели ни да сањамо.

Шта смо јели? Малтене ништа. Воће, поврће, кекс или чоколаду, тако уобичајене ствари данас, нисам видио годинама. Уистину, прву чоколадицу сам добио 1947. године у Дому за ратну сирочад у Кисељаку. То што су нам давали да једемо, јели смо без кашика и тањира. О виљушкама и ножевима да и не говорим. За нас није било ни столова ни столица, само слама на поду. Ту смо јели, спавали и чучали преко дана. Кад бисмо добили храну, течни дио смо пили из здјела, а оно што је било гушће грабили смо рукама и трпали у уста.

Било је хладно, јер није било пећи да нас огрије. Носили смо одјећу и обућу у којој смо се затекли када смо поведени на овај пут. И она је већ пропала, а друге за пресвлачење нисмо имали.

Стално смо били болесни, тешко болесни, али то није бринуло никога и нико није предузимао ништа да нам помогне. Нигдје љекара, меди-

цинске сестре ни лијекова. Били смо препуштени болештинама и тихом умирању. То је трајало до краја 1942. године. Читавих годину и по се није чуо дјечији смијех ни видјела дјечија игра. Сви смо били преплашени и утучени, исрпљени дизентеријом.

Дијете исцрпљено болешћу би се само повукло дубље у неки ћошак, усамило се, чучнуло уза зид и ми смо знали да неће доживјети сљедећи дан. Болештине су владале овим затвореним и прљавим простором на који смо били осуђени. Видио сам свакојаке болести, али дизентерија нас је стално мучила и тјерала да сваки час јуримо ка конзерви-кибли. Усљед тешког напрезања за вријеме пролива, изгладњелој дјеци су испадала цријева. И мени се то догађало. Научили смо да једни другима помажемо да испала цријева вратимо у утробу, гурајући их назад.

Страшни хигијенски услови и дизентерија која их је у стопу пратила, потпуно су исцрпили ионако ојађену дјецу. Сва су измршавила, дехидрирани – мали тешки болесници, препуштени немилосрдној судбини, без заштите, утјехе и помоћи.

Касније смо пребачени на мјесто којег се сјећам по грубим лежајима на спрат. Биједа нас је и на том мјесту пратила у стопу. Крупнија дјеца су спавала на горњим спратовима, а ситнија на доњим. Био сам мали и спавао сам доље. Даске кревета су биле прекривене само набацаном сламом. На једном таквом "кревету“ је спавало по шест дјечака. Свих шест се опет покривало једном деком, коју је свако вукао на своју страну, јер није била довољно велика да нас све покрије и бар мало заштити од студени.

Ноћи су биле страшне. Редовно су ме будили млазови мокраће која се сливала са горњих кревета. Дјечаци који су спавали изнад нас, истраумирани и пуни страха, у сну би се опустили и мокрили у кревет. Ујутро би устајали потпуно мокри. Мокраћа се сушила током дана на нама, а ноћу би опет цурила по нама. То се понављало из ноћи у ноћ, из дана у дан. Ужасно смо смрдили, али нисмо могли ништа да предузмемо. Нисмо смјели ни да се пожалимо. Нико нам није хтио помоћи. Могли смо само да ћутимо и трпимо, па докле ко издржи.

Често смо били мучени жеђу, глађу и батинама, због чега су многа дјеца поумирала. Живи су сваког дана гледали смрт и навикавали се на њену хладну близину. Инсекти и разни паразити нису давали мира ни живима ни мртвима. Они су одиграли главну улогу у брзом ши-

рењу болести и инфицирању. Мухе су нам досађивале, шириле цријевне и стомачне болести и паразите. Ушљивост је такође била велики проблем и необјашњиво се брзо ширила. Усташе су забраниле да се дјеца купају и перу, тако да се при спавању у истом кревету ушљивост преносила са дјетета на дијете. И не само ушљивост, већ и свака друга инфекција је овдје имала добре услове за брзо ширење. Двије врсте ушљивости су нас нападале, једне које су се размножавале у нашој коси и паразитирале на нашој глави, а друге су живјеле у нашој одјећи. Оне су се особито задржавале око оковратника на кошуљи и око појаса на гаћама. Толико су се намножиле да се ничим нису могле уништити. Дјеца су трпјела болне уједе, пецкање, стално се чешала, отварајући ране по кожи које би се убрзо инфицирале и претварале у красте и пликове. Мучиле су нас и бухе које су скакале по читавом тијелу и због тога биле још опасније. Нарочито су уједале по ногама, леђима и трбуху.

Кад смо почели спавати на тим дрвеним креветма, у слами су се појавиле и стјенице, које су ноћу пиле нашу крв, а да им ми нисмо ништа могли. Свако дијете је по читавом тијелу имало безброј трагова уједа стјеница и буха, а на кошуљама су се јасно видјеле крваве мрљице – трагови убода инсеката. Као посљедица дизентерије, испадање цријева из тијела је било пропраћено и најездом муха. Налијетале су у ројевима на наша цријева, крвави измет и посвуда полагале своје ларве.

Вјерујте, све што сте икада чули о мучењу и страдању дјеце у логорима, истина је. Ја сам то све проживио, па опет немам ријечи којима бих описао све наше муке. Једног дана те муче батинама, другог глађу и жеђу, прљавштином и равнодушним пуштањем да те заразне болести исциједе и докрајче.

Група жена у бијелом је дошла тек почетком 1943. године. Касније сам сазнао да су то сестре Црвеног крижа, које је предводила Диана Будисављевић. Оне су нас пописале, исписале наша имена и презимена на картончиће, везале их шпагом и окачиле сваком дјетету картончић са његовим именом око врата. Пребациле су нас у Загреб. Ту сам се у једном примитивном вешерају први пут окупао. Наша одјећа је покупљена и стављена у буре, гдје је помоћу вреле водене паре очишћена од ушију и бува. Послије су нас нашприцали по глави и одјећи, вјероватно ДДТ прашком.

На жељезничкој станици у Загребу су била два велика хангара од таласастог лима. Ту смо преспавали на пољским креветима, по двоје у

сваком. Други дан смо кренули возом до Сухопоља код Вировитице. Смјестили су нас на једно племићко имање, гдје се налазио племићки дворац са помоћним зградама. Ту су биле и двије зидане зграде, налик на бараке. У једној смо смјештени ми, а у другој је боравило 30-ак домобрана.

Овдје смо имали добар смјештај. У спаваоницама је свако имао свој кревет, са мадрацем и чаршавима. Постојала је и трпезарија са неколико столова. Јели смо за столом и то из тањира, а добили смо и гвоздене кашике. Храна је, у поређењу са дотадашњом, била доста добра. Више нас нико није тукао. Понекад би само осјетили да нас понеки домобан попријеко гледа. Били смо под патронатом часних сестара. Организовано је наше покрштавање, колективни прелазак у католичку вјеру. Дали су нам нова имена, а ја сам постао Ивица Таровић.

Прије пробоја Сремског фронта, партизани су два пута покушали да нас ослободе, али су успјели тек у трећем покушају. Причало се да су добили обавијест да се усташе спремају да побију сву српску дјецу у логору прије него што се повуку из области Вировитице и Сухопоља. Ми о томе нисмо ништа знали током ноћне пуцњаве која се чула из непосредне близине. Плашили смо се и склањали склупчани у мраку.

Све вријеме боравка у Сухопољу ходао сам босоног, и то не само ја, него и сва друга дјеца. Потпуно боси, без икакве обуће, што је ваљда био начин да нас спријече да побјегнемо одатле.

Партизани су нас потрпали у запрежна кола, не знам како се зове та врста запрежних кола у околини Вировитице, али знам да имају своје посебно име. Била су пуна сламе у коју смо просто утонули. Штитила нас је од зиме. Возили су нас у већ ослобођену Војводину. Путовали смо преко Мађарске и стигли у неко панонско село у којем су људи говорили само мађарски језик. Партизани су нас подијелили по кућама, према величини куће и домаћинства. Ја сам, са још двоје дјеце, био смјештен код једног газде. Ми смо већ иначе били навикли да гледамо у људска лица и из њихових очију читамо шта можемо да очекујемо од тих људи. Осјећали смо се слободнијим у близини људи на чијим се лицима могао видјети благи пријатељски осмијех. Али ако би нас домаћин дочекао строгим и хладним погледом, напуштали смо његову кућу, бјежали кроз снијег и тражили наше другове.

Из Сухопоља смо кренули по снијегу високом 30-ак центиметара. Тако боси смо силазили са кола и ишли куда су нам рекли да идемо. Ходали смо по снијегу, а сутрадан су нам набавили дрвене кломпе.

Ми смо их напунили сламом и тако добили топлу обућу у којој смо се кретали лакше него боси, без обуће, босоноги.

Послије овог предаха, ноћи преспаване у мађарском селу, наставили смо путовање и стигли у Суботицу. Прво су нас одвели у болницу на преглед. Љекари су установили да имам трахом. Неколико дана су ми укапавали разне капи у очи. Лијечење је успјело, а вид ме и данас добро служи. Онда су нас смјестили у хол суботичког позоришта, заједно са партизанским рањеницима који су непрестано довожени са фронта.

Након неколико дана, из Суботице смо пребачени у једно мање мјесто које се зове Пачир. Ту су нас партизани најприје смјестили у једну велику просторију, а затим путем оглашавања позвали мјештане Пачира да нас на извјесно вријеме приме у своје домове. Мјештани су се одазвали. Долазили су и питали нас да ли желимо да будемо код њих. Мени је тако пришао један старији мјештанин и питао ме како се зовем. Чим сам рекао Јовица, одговорио ми је да се и он тако зове и ја сам пошао за њим. Ту смо остали око мјесец дана, а онда кренули даље. Зауставили смо се у Осијеку. Група од 12 дјевојчица и 3 дјечака је смјештена код часних сестара. Ја сам би један од те тројице дјечака и то онај најситнији.

У Осијеку сам пошао у први разред основне школе у школској 1945/46. години. Крајем августа мјесеца је дошла наредба да сва дјеца морају да се врате у мјеста из којих су за вријеме рата доведена у логоре у Независној Држави Хрватској. Почели смо разговарати о томе ко је одакле доведен и гдје треба да се врати. Слушао сам шта говоре друга дјеца и закључио да ја треба да се вратим у Босну, јер је неко дијете рекло да се сјећа да у Босни има пуре и млијека.

Тако сам се 1946. године растао са онима које сам доживљавао као своју породицу: Радом и Велишом Бајчетићима, Малешом Стојком, Мартином Салдом, а мог блиског друга Благоја Суботића су још у Сухом Пољу пронашли родитељи и одвели кући. Из Осијека сам пребачен у Сарајево, а одатле у Кисељак, гдје сам наставио школовање. Ту сам пошао у други разред основне школе у школској 1946/47. години.

Године 1947. дошла је специјална љекарска комисија да нас прегледа. Установили су да имам фавус, красте по кожи главе, и послали ме на лијечење у Сарајево у Државно дјечије прихватилиште Нађарићи у Алипашином Пољу. Лијечење је потрајало, а састојало се из зрачења главе, то јест власишта, а послије 15 дана су ми на главу ставили завој

са гипсом. Носио сам га мјесец дана, а онда је дошла медицинска сестра, ставила моју главу међу ноге и маказама засјекла гипс од врата па навише, у дужини од 7 центиметара. Обухватила је моју гипсану капу рукама и вукла је на горе све док се гипс није одвојио од коже главе. Затим је пинцетом ишчупала велику длачицу косе која је још остала на глави. Онда ми је премазала главу јодом и утрљала салицијум крему у кожу главе. То мазање јодом и салицијумом је трајало шест дана, да би онда кожа добила један дан одмора. А сљедеће недјеље се опет понављала иста процедура и тако мјесец дана. Послије ове терапије почела је да ми ниче нова, здрава коса.

Кад сам излијечен, вратио сам се у Кисељак и ту остао до завршетка ниже основне школе – прва четири разреда – 1949. године. Тада сам упућен у Какањ, да тамо наставим школовање. Све до 1950. године, ја нисам знао ни чији сам ни одакле сам, ни како су ми се звали родитељи и остала родбина. Први пут, у Дому за ратну сирочад, могла су доћи и дјеца из сусједних села. Они би у дому боравили током радних дана, а недјељом су журили кућама да се виде са својим породицама. Причали су о животу код куће, о родитељима, очевима и мајкама, браћи и сестрама... Ми, који о томе ништа нисмо знали, почели смо да их засипамо питањима и са невјерицом слушамо њихова објашњења. Шта је мајка? Шта је отац? Они су нам објашњавали да сви људи имају своје породице, своје родитеље, да је нормално живјети са својом породицом, имати мајку и оца, браћу и сестре, сопствени дом.

Сад смо се ми, који смо били сами откад знамо за себе, почели питати ко су наши родитељи, како се они зову и гдје су. Како се зове моја мајка? Које име носи мој отац? Имам ли ја браћу и сестре? Како се они зову? Гдје су? Гдје је моја породица? Одакле сам ја? Из ког града, мјеста? Немајући никаква одговора, почели смо измишљати имена наших родитеља, наших родних градова и села. Тако сам ријешио да напишем по једно писмо и пошаљем га у пет градова: Бању Луку, Нови Сад, Сарајево, Фочу и Рогатицу. Навео сам да тражим своје родитеље и да ми се отац зове Обрад, а мајка Мара. Наравно, то су били родитељи које је створила моја машта. Послије мјесец дана сам ипак добио прави одговор на сва моја питања. Одговор на моје писмо је стигао из Фоче, а у њему је стајало да сам из околине Фоче, да се мој отац звао Перко и да је убијен 1937. године, а да се моја мајка зове Милица и да се послије очеве смрти преудала у сусједно село. Те године сам отишао у Фочу, пронашао мајку, упознао родбину и уписао се у нижу гимназију. Кад је дошао први љетњи распуст, управник

Дома ми је рекао да не могу да останем у дому за вријеме ферија, јер имам мајку на селу и треба да будем код ње за вријеме распуста.

Отишао сам код мајке на село и тамо сам одмах постао чобанин. Чувао сам ситну и крупну стоку. Овај чобански посао ми никако није одговарао. Стока је бјежала у шуму, а ја сам за њом трчао и враћао је на поља одређена за пашу. Нисам познавао терен, људе, њихове навике и обичаје. Био сам странац у свом родном крају и незвани гост у породици у коју се преудала моја мајка, осјетио сам се повријеђеним и због тога што сам једино ја морао да чувам стоку, док мој полубрат то није хтио, иако је то била његова стока, његово село, у коме је одрастао и у коме се сналазио много боље од мене. Наљутио сам се и рекао да ни ја више нећу да чувам стоку. Мати је одмах узела батину и добро ме истукла. Та ме неправда још више повриједила. Осјећао сам да мајка није у праву и дубоко у срцу јој замјерио што није једнака према мени и полубрату. Осјетио сам се непожељним. Вратио сам се у Дом, али је управник остао при своме и поново одбио да ме прими да у Дому живим преко љета. Опет сам био сам и ниједна кућа на свијету није била мој дом. Преспавао сам ту ноћ под ведрим небом Фоче.

Ујутро сам сјео у воз за Сарајево. Имао сам проблема са кондуктерима који су хтјели да ме избаце из воза. Ипак сам се снашао и стигао у Сарајево. Пришао сам првом милиционеру кога сам угледао и упитао га гдје је "министарство за сирочад“. Налазили смо се испред Вијећнице и добри милиционер ми је рекао да уђем у зграду кроз споредни улаз, попнем се на први спрат и тражим другарицу Зору.

Нашао сам другарицу Зору у њеној канцеларији и она ме је одмах питала зашто сам дошао, испричао сам јој шта ми се десило и да су ми затворена врата Дома и мајчине друге куће. Рекао сам јој да сам за вријеме рата био у дјечијем домовима НДХ, јер се тада није смјело рећи да су то били концентрациони логори за дјецу. Саслушала ме је, устала, рекла да сачекам и отишла у другу канцеларију. Вратила се послије отприлике пола сата, пошто је вјероватно провјерила податке о мени и распитала се телефоном за моју животну ситуацију. Не знам шта је сазнала, али кад је поново ушла, почела је да ме наговара да останем код ње у Сарајеву. Рекла је: "Зашто не би живио код мене? Ја немам своје дјеце.“ Ја сам био неповјерљив и никако нисам прихватао њену понуду. Сутрадан ме другарица Зорица упутила у Фочу. Кренуо сам возом.

Кад сам сишао са воза на жељезничкој станици у Фочи, укопао сам се од изненађења. На перону је стајала читава делегација састављена

од представника општине. Испоставило се да сви заједно чекају мој долазак. Одмах су ме укорили што сам ишао чак у Сарајево да се жалим, зашто се нисам обратио њима. "То смо могли и ми овдје ријешити. Није требало потезати чак у Сарајево и оптерећивати другарицу Зору проблемом који смо лако могли ријешити и ми овдје, требало је само да нам се обратиш.“ Одмах сам примљен у Дом. Однос према мени се потпуно промијенио. Као да су ме сви више поштовали и више бринули о мени послије интервенције другарице Зоре. Никада нисам сазнао шта им је то рекла другарица Зора из "министарства за ратну сирочад“ Републике Босне и Херцеговине, али је изгледало да је неким "друговима“ добро натрљала нос што су већ једно напаћено сироче оставили на улици.

Послије извјесног времена, управник Дома ме позвао на разговор у његову канцеларију. Питао ме да ли бих волио да наставим школовање у вишој гимназији или да идем на занат. Ја сам рекао да хоћу на занат. Скоро сви моји другови су ишли на занат. То је био најкраћи пут да ратно сироче или напуштено дијете стигне до сопственог комада хљеба и да престане да буде на "терет“ државе.

Крајем августа ми је стигла плава коверта из општине. У њој је био упут да идем у Зеницу на занат. Коверту сам однио директору Дома. Он је прочитао писмо, отворио своју ладицу, извадио бонове за храну, пружио их мени и рекао да се прије одласка јавим свом васпитачу.

СТРАДАЊЕ У КУЧИНАРИМА 26. ЈУНА 1941. ГОДИНЕ у селима Проказићи, Бурмази и Столац

(Текст настао на основу видео-записа од 30. 6. 1991. год. приликом парастоса жртвама злочина)

Свједок 1- Иконија Кучинар:

Ту сам била, све су нас овдје постројили и опколили усташе, све наше комшије. Онда сам ја овдјека пала, по мени је пала једна родица.Тако је ту (показује) погинула прва жена, кад се раскривила, онда су запуцали и онда су овдје (показује мјесто) пале мртве. Послије је све изгинуло, ја сам (показује руком) онда побјегла тамо, ту имам ожиљак, они су пуцали за мном, па ето тако, шта је све било, нису ме погодили. А онда ја не знам која је још била, Софија је била (показује на присутну).

Тамо смо најприје изашле на улицу нас три, и овај комшија гони мога оца и родицу (прекида уз плач и додаје), питамо га "Шта ћете?“ а он каже "Бићемо вас к'о зецове“. Тако је било.

Свједок 2 - Босиљка Кучинар:

Ја сам Кучар Босиљка, овдје сам рођена, међу фамилијом, двадесет и деветоро нас је било.Увече смо сви вечерали, ујутру шта ја знам, дође нека војска, питају ђе су вам људи, они оданле ови оданле, све су нас овдје саставили (показује) мушке на ове жиле, а нас жене овдје.

И онда као репетираше пушке на нас, и сви на нас окренуше, да вежу. Преда мном један мој рођак, гледа оне момке. Они се смели. Онда

како он то погледа, хоп, један, други побјеже. Тако запуца. Жене, дјеце, вриска, писка, одједном би велика мурва. Ја сам у томе улетила тамо и за мном ова Душанка, родица ми, ту смо ушле у један сандук и кроз она врата - "трас“. Кугле. Онако гледам, пуц ,пуца, пуца... Неста пуцњаве. Најпослије изашла једна жена (свједок 1 додаје: "Најприје једна жена погинула“, а свједок 2 каже: "Јесу све“.) Онда они нису разгледали кога, него све редом. Онда уђе Славојка, каже "Нема више никог“. А ту су једну цуру, Здравкову, мали Здравко је био, увели у кућу. Један комшија јој заиск'о воде и она ушла, и отуд иде овај Ђуро. И онда тако, сва лазина лежи, оно што их је остало овђе и ми их покривали, простирали, кукали, јадили. Послије дођоше комшије, иза једно два-три сата, да се копају. И онда смо ми избјегли тамо у шуму. Остало је рањених и онда смо их ми ижњели у шуму, лијечили их, стругали јасеновину да извиниш мокрећом, и тако смо их лијечили. Остало их је још, пошлије су их поубијали, стрпали све и оне гуњене на оно мјесто (показује у правцу мјеста). Ето...

Свједок 3 - Софија Кучинар:

Ја сам Кучинар Софија, сад сам удата Шинков (или Чинков, нејасно на снимку). Ја се сјећам када су нас свију саставили, да попишу мушкарце, да се искупимо гдје се год ко налази, на послу, на раду, и они су све то сачекали, да се као потпишу мушкарци, да нас на основу тога састављају. Онда саставили смо се како ко, ко је био ту, неки су били у Стоцу, отишли по неки фасунг, твој брат (показује на свједока 2) је био, Љубинка покојна, покојна Шеха, неколико њих.

И тад када су рекли да нема ниђе више никог ко се мора окупити, онда су заискали да се нађе уже, неки коноп, ко шта има. Донијели су му уже, он је завико "Колико је доста за једнога?“ Ондак, нашег Јове жена кад је то чула, вриснула: "Куку нама за нашим мушкима!“ а онај наш покојни само стоји, окрену се и завика: "Шта ти је луда!“ и туда побјего (показује). Наједанпут пуцањ у све нас. У ономе диму нико ништа више није знао, кога је шта захватило. Ковиљка наша и ова наша (показује на свједока 1), и нека покојна Милица, ми смо се, на овоме мјесту, мотале једна уз другу. И Ковиљка наша, када јој је на руци читава мишица искинута, она је мени завикала: “Моја Софија, види мени моје руке!“ Ја сва од ње у крви (показује на свједока 4), као да сам заспала и ту сам пала. Када сам се пробудила, ниђе никога него мртви и рањени који јече, ови који су били избјегли из ове избе. Онда смо се ми састали и побјегли у шуму. Рањене које смо могли, носили

смо, лијечили, јадили, бијегали цијело љето по шуми, трчали, муку мучили, нијесмо никоме могли помоћи.

Снимаљ: Како сте за храну?

Долазили смо, нешто износили из кућа. (свједок 2 додаје: "Имали смо једну малу бебу, шест мјесеци, мајка му погинула, да би га гојили, морамо смо мусти краве. Толико пута ноћи у шуми затвори му уста, да нас не открије, дијете од шест мјесеци цичи, ето је ту Радмила. Бјегали, мучили се, носили храну овим нашим мушкарцима што су остали живи у шуму, варакали се, мучили муку и свега је било и свачега.

Свједок 4 - Васиљка Мичета:

Ја сам Мичета Васиљка, покојнога Луке. Оће отац погинуо, ја рањена, мајка рањена. Ја сам овдје била гдје сада стојим, кад су закукале жене. Мајка Вејкослава и стара баба кажу: "Куку нама, данас ће пресудити нашим људима, како ћемо остати бреж њи'!“ Стојан, ђевер те жене и син те мајке, каже: "Шта је, мајко и ти невјеста? Неће нами комшије ниш!“ И онда нас женске рашћерали. Кад опет зову. Ту доље мајка Вјекослава дoји дјете од шест мјесеци, иони је зову и кажу: "Подигни ћебе, шта је под тим ћебетом?“ Дијете у колијевци оста. Јамили тамбуру покојнога Чеде, Здравкова брата, свирају. Казују је им Чедин отац: "Узео ја моме маломе.“ И онда питају мога (човјека, мужа?) "Гдје ти је пушка?“ а он каже: "Био сам шест година у рату, како сам је тада бацио, ја је немам више.“ Каже њему онај: "Лажеш стари, сада ћеш видјети!“. Како је ту сјео, није се отале више помакао И онда како је ту запуцало, како је Стојан видио да ће везати, скочио је, за њим су запуцали. Гдје те стигне, ту те обара. Онда мајка Вјекослава оће, раме уз раме (показује на своје раме), како је њу погодило (показује на врат), одмах је мени пала на раме. Ја сам сва у крви, онда сам легла на земљу. Не знам сам шта је с њим, ту чујем да неко збори. Једно сат времена трајала је та борба. И таман ја се подигла, лије крв из руке, главе, кољена, највише су ми ране биле овуда (показује ноге). Видим тамо задњи како се подиго, замичу напријед, Ту сам се увхватила за врата и све овако пужем, кад сам мало погледала, све рањено и мртво, ето тако ти је то.

Саговорник: Хоћеш ли показати само рану на руци?

Свједок: Ево оће сам (показује руку и ногу), ево оће рана.

(Показују се друга рана, на другој жени. Свједок 1 говори: "Било је све искинуто, ко да је вук искино. Ту смо је лијечили, отац јој погино, четверо женске дјеце остало, једно другом до рамена, највећем 12, а најмање сисало, беба.“)

Саговорник: Јесте ли ви били упознати са ситуацијом да су усташе почеле убијати?

Свједок 2: Јесмо, они су рекли да се љубињски срез није хтио предати. "Ви се не бојте“, рекли су.

Свједок 1: Нама су сваку ноћ на 10 дана прије долазили њихови стражари да гледају гдје су наши мушкарци, и говорили су нам: "Благо вама! Док вас ми чувамо, ви мирно спавате.“ А ми изиђи, почасти, дај кафу, ракију. Послије ноћи опет одоше, сутра навече долазе други.

Сагаворник: Значи, нисте ништа страшно очекивали?

Свједок 1: Ко се над'о да ће наше комшије, наопако...

Саговорник: То су већином биле комшије, они који су вас познавали?

Свједок 5 - Спасенија Кучинар, удата Миливојевић:

Прво су четири из комшилука дошли, то су Казо, Јанко, Иво, Ђуро, стари Вујиновић, (свједок 1 додаје: Грго; свједок 5 потврђује: Грго, да.) Та петорица дошли и рекли: да печену дјецу јели, ако ће ишта, само воде у уста. И тако смо стајали... Прва сам у собу улећела. Једна жена је подојила дијете од шест мјесеци и Јанко из села јој је рекао: "Устани, 'вамо!“ Она је прва закукала и погинула. Како видим да ће их везат', ја брже џемпер на главу, па у избу. Уто кад су запуцали, ова прва за мном (показује на свједока 2) улећела. И тако, ту ми је погинуо и брат, и отац, и сва фамилије тринеастеро, четрнаестеро. Онда смо бјежали свукуд. Бјежали смо на врх Ситнице... А клели су се да печену дјецу јели, да нам неће ништа.

Свједок 6 - Даница Кучинар, удата Рудан:

(Прије него пшто почиње она да говори, свједок 2 каже: "Мала је била. Добро се сјећам, знам боље шта је онај дан било него што је јуче било и прије пет година. Никада то заборавити нећу.“) Ја се зовем Даница Кучинар. Било ми је седам година. Ево овога Здравка, само

једну хефту дана од мене старији. Ми смо били врсничад, добро смо се слагали. И овђекар смо били, пред овом избом. Кад су они запуцали, и кад је то било, кад је наш Стојан Кучинар покојни, знам фино, завико онај неки логорник, 'вако јамио коноп (показује), каже: "Је ли доста за једнога?“ И неке жуте колаче им је дао.

Саговорник: Како се зове тај Стојан?

Свједок 6: Кучинар.

Саговорник: А ко је тражио тај коноп?

Свједок 6: Логорник усташки; бјеше висок, кршан. И како је он растегао онај коноп и рекао: "Је ли доста за једнога?“ закукала наша покојна Ђогуша: "Куку нама за нашијем људима“ А он, мало да се снађе, каже: "Немој, невјеста, шта је!“ У томе, ево из ове избе, излети као пушчано зрно, имао капут и бијелу кошуљу на себи. Као да и данас гледам, паде му капут. Како он побјеже, запуцаше, само прашти.

А ја онда испод ове избе, и Здравко са мном, те уза скалине у 'челињак, сакрили се за врата, али могле би нам се видјети ноге, не смијемо оће. Те ми у кућу, у собу, сакри се Здравко под кревет покојнога тате.Ту је спав'о мој покојни тата, им'о је он свој куфер. Им'о неке ствари, што му нико није знао него он. И паре и сатове. Прије је он им'о стричеве у Америци, доносили, спремали. И то је имао под тим креветом. И Здравко се сакри за онај куфер, ја не смијем. Те ја опет онај прозор, те у 'челињак. Не смијем, богами, ни ту. Те опет низ ове скалине, нити шта видим, само пуца ли пуца. Кад покојну маму виђох на овим вратима, овако учињела (шири руке), држи се рукама, а овако маше, овдјека је била стара кошћела, стара је била хиљаду година. На неког маше, а ја само што учињех с покојном мамом, ућера' је у избу и затвори' врата. Како је народ био по овој софи, ту је било и овђекар народа. Сви су ми свједоци. Како ме не виђоше да ја затоври' врата, почеше звати: “Отвори, Дане!“ Ја отвори'. Улази неко, а опет неко виче: “Отвори, Дане!“ Чини ми се што је остало овога народа да сам му ја отоврила врата и да је побјегло у ову избу оће. Ту су били стари хамабарови, све се ђевојке у хамбарове посакривале. (Свједок 2 и свједок 7 наводе да су једна другу звале да заједно погину.) Кад је уљегла рањена Ковиљка, имаш шта видјети, крв лије. Улази Васиљка, па Мара. Имала сма ја врсницу, била старија једну годину, заједно смо ишле у школу, Коса јој је било име, из наше куће је. Улази она, гледам је, је ли Коса, јес', а не позна ме, није она никако, не дај боже да је она.Толико ми непозната. А имале по шест година и она и ја. Она

само што се о љуља и виче: "Јаој, јаој!“ Бијаше хаљиница на њој. Тако је тамо њу овђе (показује на кукове) ударило овђека, а на другу страну изашло. Није била експлодирка. Ништа само модрице на двије стране, а толико се промијенила да је ја нисам познала. Умрла је кратко затим. Имала је тетку и млађу сестру, било јој шест мјесеци. Љето било, Видовдан, врућина, тамо било хладно, па је њезина мајка подојила и дошла и погинула овђека.

Свједок 2: И двоје ђеце, и троје, остало јој нејако.

Наставља Свједок 6: Био је Будимир, старији од мене, мислим, двије године. И причали су ови наши сељани што су гледали кад су били, стварно смо му мозак нашли тај дан, при зиду овђека (показује главу), тамо њему, овдје га је ударило, одмах му је мозак расуло, да је два метра то дијете одскчило, и да му је осто мозак од њега далеко. И купили му онај мозак шјутридан по поду. То је тако било сигурно. И онда када је престало пуцање, изашли смо ми на излаз, нема ниђе никог живог.

Свједок 7 - Душанка Рудан, рођена Кучинар:

Ја сам Душанка Рудан, рођена Кучинар. ("Ми смо сестре“, говори свједок 2) Освануо 26. јули, миран дан. Свак' се за послом разиш'о. Ја сам гаргашала вуну овдје више куће, кад се помолише наши сељани Казо Богдановић, Јанко Папац, Виде Папац, Иво Папац, Мате Папац, све момци што смо шњима ашиковали, ишли дернецима. Ми се тако окупишмо, оставишмо радњу. Ђе су вам мушки? Овдје, неки сједе, неки по послу. Ту су били отац ове овдје Иконије што је најпрва говорила. О крст, ма хај’ ти по њ’! Довели га овдје чак из брда.А ми, неколико нас, побјегосмо у неке крчевине, да нисмо ту. Кад нађераше њезина оца. То је био тај Казо Богдановић.“U“ привезо у косу, није имо капу. Каже нама: "Ште ћете ту? Идите кући!“

Ми кукавице опет кући. И ево оће сам сјела (сједа на зидић). Моја баба, осамдесет и пет година јој било, Петруша, донесе јастучак, сједе крај мене. Запуцаше. Ето оне, су вам испричале како је ту један испред мене побјегао. Кад је запуцало, ја сам се преко ове софе нагнула, вриштала сам, очекивала гдје ће ме ударити. Не погодише ме ниђе. И ја онда сједох. Моја баба крај мене. Рекох јој да не знам шта се дешава. Кад испред моје бабе пршну, задими, а крв по рукама. Виђох, бију. Моја мајка знам да је била у изби. И ја одмах устадох, за браву, закључано. Она и мала сестра, оне су тамо закључале браву.

Кажем мами да отвори, а она каже НЕ. Моја мајка мене позна и не да малој сестри да ми отвори. Вели, нек остане ова мала код мене. А мала се отргне и отвори мени. Ја је тамо налазим у сандуку. "'Оди, моја Душанка, да заједно погинемо!“ кажем јој.

Саговорник: Реците шта бисте поручили младима.

Свједок 7: Да не вјерује нико никоме, то би' им поручила. Јер, ми смо вјеровали комшијама, а имали смо гдје побјећи, имали смо шуму.

Саговорник: Значи, то су већином били комшије и они који су вас познавали?

Свједок 7: Све комшије са којима смо ишли, шетали, ишли дернецима, сијелили, и сви су били момци. Дошли су да нас бију, сви једнако. Комшије све. Био је логорник и војска, мало војске. А све са њима наши, референт Нојан Марић, из оних брда. Он је био референт, он је одлучивао, он је нас као тјешио. Дошо с логорником. Столицу му изнесе Стојан, да сједе, а он каже: "Ту је Чедо Милић ноћас сједио! Шта ће мени та столица?“

Саговорник: Добро, јесте ли ви чули због чега да вас бију, је л' од неке војске, четничке, српске, неко њихов страдао?

Свједок 7: Ми мислимо да није то. Мој отац се трефио са једним Јозом Марићем, званим Бундавић. Неке пушке пуцале, па отишо у поље да им каже да ми нијесмо. И он се са њим вратио. Срела их војска и он пита: "Ђе идете ви?“ Кажу: "Идемо да ово српско село опколимо и да све побијемо.“ Тамо је то чуо и пошао први и рек'о Јози. Био један кланац и он каже да ће туда, да их заобиђе. И тако је мој отац осто жив. Томе Јози захваљујем се вазда, он им није открио да је мој отац Србин.

Саговорник: Значи и међу њима је било људи који су ...

Свједок 7: Мој отац је тако ост'о жив. Само је Јозо хтио за нас да се заузме, само он, више нико!

Свједок 8 - Здравко Кучинар:

Они су напосљетку нама причали да нису мислили ни пушку опалити, него да је тамо била јама, нека голубинка, да су нас ћели повезати и бацити у јаму без пушке и ножа.„Лично су то они причали.

Саговорник: Ви сте углавном испричали шта се ту збивало...

Свједок 9 - Здравко Кучинар: Нису испричали ни пола. Ја ћу укратко о себи. Кад је тај Стојан побјегао, стриц нам, почело се пуцати и ја сам у оном страху покушо бјекство. Кроз овај тјеснац. Кад сам изиш'о горе, са три метра на мене је један пуц'о, није ме убио, само ме оранио. И вратио сам се овом терасом, био сам изложен ватри сигурно 10 метара, све су се крај мене кугле забијале у зид. И у оној невољи, ку' ћу, шта ћу, тамо неки прозор био отворен на супротну страну, то је моја срећа, уљаник. Окрвавио сам га. И ваљда овај који је за мном ишао, видио да сам окрвављен, мислио је да сам побјегао, а ја се под кревет сакрио.То је Даница причала. Под кревет и у том моменту он купи неке ствари, шишаћу машину, краде, пљачка. И видим да ми крв иде, и да ће ме та крв моја открити, и враћам ја ту крв (показује руком) да је он не би видио, све док је није изашао.

Пресато пуцањ, изишао ја мало теже. Видим да сам узнемог'о, сиш'о овдје на авлију. Видим чауре, сагибам се, купим, видим леже, ухвати ме нека 'ладноћа, тамо према сунцу сјео, иако је испред подне било. Сјео, хладно ми. Онда је дошла покојна ми мајка, дала ми помоћ, на неки примитиван начин зауставила крварење. И тако је то све текло, онда побјегла са мном у шуму.Скривала ме, лијечила, излијечила ме углавном.

Саговорник: Овој дјечици крај себе какав би савјет дао, коме да вјерују, коме да не вјерују?

Свједок 8: Није лако вјеровати, повјерење је изгубљено. Треба имати у виду да вук длаку мијења, а ћуд никада.

Свједок 9 - Радован Кучинар:

Четрдесет прве сам завршавао четврти разред основне школе, имао сам 12 година. Кад су дошли наши сељани овдје... милим, било их је из нашег села, из Долуше, Собера, Судоре... дошло је ту пет сеоских усташа, да би задржали наше људе овде. И кад су дошли, затраживали су од свих наших људи, мушкараца у првом реду, да сви буду на окупу. Имамо ми још један заселак Кучинара 'вамо преко брда, око километар, у рупи. По налогу Грге Вујиновића, тадашњег кнеза Бурмашнога (?) и Ивана Обрадовића, тадашњег кнеза из Бјелевића, који је такође учествовао у злочину над нама, отишли су у Рићицу по наше Кучинаре, да се јаве на попис мушкарци од 12 година па на даље.

Саговрник: То су већином били Хрвати, они који су напали ваше сло?

Свједок 9: Већином Хрвати, Сточани... Непозната двојица су кренула у Рићицу, али нису знали отићи у Рићицу, него су отишли под Присоју, у католичко село и њима издали наређење да дођу сви мушкарци, а наши су мушкарци остали у Рићици живи. Пошто је њима излазило вријеме, овим Усташе су затражиле храну. Наш покојни Стојан, што је побјего овдален, нудио је Марка логорника, не знам како му је било презиме, медом у сећу. То је у нас била највећа част у то вријеме. Он је строго одбио и наредио поново католицима да донесу лонац киселине и у торби хљеба. То су и донијели појели усташе који су дошли са стране, осим ових наших сељана.

Саговрник: Ви раније с њима нисте имали никаквих сукоба, ни националних, ни других?

Свједок 10: Мог покојног оца је Јозо Бундавић Марић спасио, реко му је: "Новаче, кидај!“ Усташе су имале одређено вријеме да иду за Храсно, да организују тамо покољ. Пошто су наши сељани овдје испод Присоја раскашали пут ка јами Гавранића гдје су Храшњани православци касније убачени у јаму, а усташе су морале да журе, тражили су коноп од наших овдје људи. Наш покојни Недељко им каже: "Ми немамо конопа, имамо само плетено уже.“ "Добро, важи и оно.“ И кад су донијели то, логорник је растего отприлике по два педља: “Колико је доста за једнога?“ Вриснуле су наше жене, Стојан покојни што је побјего завико је: "Шта вам је, мајка вам жалосна, па нијесу нељуди да дирају управни народ?“ И у томе је искористио моменат и клисно, а три пушке су исплалили на њ’. Када је он побјего, они нијесу гледали ко је стар ко млад, само су пуцали и убијали редом. У немогућности да као младић побјегнем, нашао сам за сходно да легнем међу мртве, покојном Сими код ногу. Тако сам лежао док су пуцали, пуцали, можда пет-шест минута. И наједанпут су усташе завикале: "Бјежмо, бјежмо, бјежмо!“ бојећи се вјероватно освете побјеглог Стојана. Кад су они почели бјежати, ја сам сам се подиго. Још је био логорник на излазу и један униформисани усташа што је однио тамбуру покојног Чеде. “Ено још једнога малога жива, да му јебем бога!“ повикао је и скинуо пушку, а ја сам већ са покојним Стојаном успео побјећи. Послије пет минута стала је кукњава у селу, плач и јаук. И покојна мама мене зове: "Радоване, Радоване!“ Ја сам у том моменту дошао из крчевина. Након тога сјетила се покојна мама па мене прекрила јашмаком и обукла као да сам женско и побјегла са мном горе у брдо. У међуврмену логорник и усташе су се вратиле на Дрнеовац и

наредили Грги Вујиновићу да покупи село, да поубија рањене и да мене нађу и убију, и да се сви завале неђе, ђе било, да не буде смрада. Кад су усташе дошле, оће је било рањених, пет, шест, седам, овдје су неке убијали, покојног Нећељка су заклали на кућном прагу, а мог'о је остати жив. И онда су их одвукли ђе се копала црвеница за чатрње, знали су то, ту су и они копали, знали су ђе је та рупа. И сељни и ти наши су их одвукли на трагачама, на гуњинама, на точковима (?) и забачили их. Чак је неко мене оцу причо да су бабу Шакотушу закопали живу... У томе је ова наша (показује на свједока 1) отрчала у Рићицу преко брда и јавила: "Бјеж'те, наши изгибоше сви!“ Захваљујући њој остали су сви Рићичани живи.

Приредио

Жарко Кучинар

Милена Кундачина

ЦРВЕНЕ ЧАРАПЕ

Кад би мајке могле да одлучују, никад и нигдје не би било рата, ни једна колијевка не би била празна и никад ни једно дијете не би осјетило мирис згаришта ни тугу због порушеног дома.

Сјећам се бабе Миле. Те ратне године наша кућа била је уточиште рођацима које је ратни вихор натјерао да напусте свој дом. Свима је било тешко, а баба Мили најтеже. За њу је ово био трећи рат, можда и најтежи. Овај пут је морала и дом свој да напусти, све своје сјећање у души да понесе. Плакало је за њом Попово поље, а она је плакала за њим. Највредније што је са собом понијела биле су фотографије које је чувала у некој кутијици. Прелиставала их је свакодневно, онда кад је мислила да је нико не види. Разговарала је са њима и тако се тјешила. Никад се ни на шта није жалила, никад ником ни једну ружну ријеч упутила. Таква је била баба Мила, оличење племенитости и доброте.

Са мном је често разговарала јер сам је пажљиво слушала док су остали стално некуд журили. Мени није била смијешна та њена потреба да сваки дан разговара са својим фотографијама. Ја сам осјећала њен бол и стид што се "под старе дане свире по туђим кућама“. А знала је лијепо да прича. И данас кад се сјетим дође ми да заплачем.

Једне зимске ноћи сједимо ушушкани поред шпорета. Напољу вије мећава, а лампа петролејка освјетљава скромно постављен сто. Скоро ће вечера, мек румен хљеб и шерпа топлог млијека, а нама неправо... Опет млијеко, а ми бисмо нешто слатко. Мајка се љути и пожурује нас да се вечера не хлади, да "загријемо гладне стомачићe“, како је често говорила, а баба Мила, добронамјерна, скромна као и увијек: "Е, моја дјецо! Не знате ви шта је глад“, па настави даље да прича, отвори душу...

"Освануло је јутро. Недјеља је. У пољу се не ради. Улазим у собу да пробудим Јова да потјера краве на пашу, а он спава. Спава невиним

дјетињим сном. Имао је само пет година. Млађи од њега, Лазар, остаде у крилу бабином, још поспан, чека да попије топло млијеко. Обухватих сву кућу погледом и изађох срећна да ће ми синови једног дана у момке стасати. Отјерах краве умјесто мог Јова. Јадна, нисам ни слутила шта ће ме задесити. И мене и њих. Била сам у брду изнад села кад су се зачули усташки распомамљени гласови. Мало затим пуцњи, читави рафали... Убрзо се густ дим пријетећи узнио уз брдо гдје сам чувала краве. Обузе ме нека страшна слутња. Пожурих кући. Само да их зграбим и побјегнем с њима! Али залуд...

Све је било касно. Дочека ме оштар мирис паљевине, на прагу мртва свекрва широм отворених очи, као да вапи да јој дјецу из крила не отимају. Нема моје дјеце! Падох као покошена... Дуго сам тако без гласа плакала, празних руку а раширених зјена. Нема моје дјеце... Узносим поглед ка небу и молим Бога душу да ми узме.

Тако сам на прагу сједила скамењена све док до мене није дошао комшија, Хрват. Рекао ми је да су усташе одвеле дјецу у логор, а он је машиновођа па ћа "наћи начина“ да им допреми пакетић са храном јер у логору има познаника. Падох ничице пред њим молећи га да ме одведе дјеци. Он рече да не могу ићи, али ће пакетић свакако понијети. Подигох се с прага у нади да ћу дјецу опет видјети и да ће их Бог, ипак, некако сачувати. Претурам по скривеном амбару да им некако погачу умијесим, а руке као туђе. Сјутрадан оплетох и чарапице црвене... моме Лазару...

Скроман пакетић би спреман већ сјутрадан. Упаковах све с љубављу и надом. Благослових комшију због помоћи и одох кући да чекам... Чекала сам данима, мјесецима. Прође скоро и година дана. Изгуби се траг и комшији Ивану. Распоредише га на друго одредиште. Мало по мало, изгубих и посљедњу наду. Зјапи кућа празна...

Прекрих се и црном марамуома очи “лете“ на пругу која ми је дјецу у смрт одвела. Час на пругу а час уз космате стране брда изнад куће гдје се тог кобног јутра задесих.“

Задрхта баба Мила као травчица на вјетру, а глас јој дође некако шупаљ и тих. Очи пуне суза никад отплаканих...

"Ускоро се кроз село пронесе глас да ће бити ослобођени неки затвореници из логора у Сиску. Јави се у мени неки трачак наде, нека тиха чежња и страх. А шта ако не дођу?

И заиста, једног јутра (опет је била недјеља), иде Иван и води за ручицу мог Јова. Дијете саплиће ножицама, изнемогао и слаб. На њему исти онај капутић и панталонице. Гледам у невјерици, је ли то моје дијете? Он се тужно осмјехну: “Мајко, ја сам. Па, зар не видиш...?“

Вриснух и потрчах окрећући се избезумљено неће ли се однекуд и Лазар створити. Али, узалуд... Лазар никада неће доћи... Превише је био мали, слаб и нејак да би стратиште логора преживио... Није жив ни црвене чарапе дочекао које је мајка с љубављу и великом надом плела.“

Сви смо ћутали. Било нас је стид што смо гунђали због вечере која нам се није свиђала, па устадосмо без ријечи да вечерамо.

Неколике године затим, кад се рат завршио, баба Мила је осјетила да ће нас брзо напустити. Постала је тужна и ћутљива. Некако је почела да копни и нестаје, али сјећања јој мира не дају, прогоне је. Ускоро паде у постељу па смо се сви трудили да јој те задње дане живота учинимо што лакшим и подношљивијим, да нас у што љепшој успомени понесе на онај свијет. Једно јутро поче да дозива. Била је сва узнемирена. Из тог слабашног тијела избијао је надљудски снажан глас: "Јово, Јово, пожури..! Дај ми те црвене чарапице да понесем моме Лазару!“

Занијемисмо. Окуписмо се зачас око ње. Она још једном уздахну. Настаде гробна тишина. Гледамо у њене широм отворене зјенице, а у њима још тиња нада да ће се на оном свијету срести с малим Лазаром, да јој га више никад, нико из загрљаја неће отети. Из угаслих зјена двије крупне сузе капнуше... Двије крупне сузе скотрљаше се низ пађеничко лице. Уздахну и оде... Оде своме Лазару...

Мира Кундачина

ИЗГУБЉЕНИ У БЕСПУЋУ

Одавно желим нешто да напишем о тој мученици, мојој стрини Деси. Заслужила је то ова добра и племенита жена. Често , као у шали, за себе говори: "Само ме није гром био ни млин млио!“ И заиста је тако. Писати о животу те жене није нимало лако. Ту би се и добар писац изгубио у мору тужних сјећања, бола и патње. Ако нешто погријешим и прескочим, нека ми моја Десанка опрост , а Бог сигурно зна да ми је била искрена и чиста жеља да бар дио њене патње ставим на папир како би некад неко од њених потомака пожелио да прочита својој дјеци. Не дај Боже да се заборави!

Запутих се једног недјељног поподнева у своје родно село. Ухватила ме добро позната носталгија, мира ми не да. Одавно нисам била у Кубатовини. Кућа у којој сам рођена и сад постоји. Доста се тога промијенило, али душа увијек препозна и воли свој родни праг, ма какав он био. Село полако одумире. Јецају празни и напуштени домови и све је мање димњака из којих се дим у небо уздиже. А препозна се из далека свака жива кућа и весело дворише. Тужно ли је село без дјечије граје! А то село, сад овако глуво, некад је било пуно смијеха, дјечије вриске, живота... Ех, а сад... Нешто ме стеже у грлу. Од саме помисли на оне којих више нема ни ту, ни нигдје другдје... Смијеше ми се насмијани ликови из дјетињства, као из неке Андерсенове бајке. И стринина кћерка, Видосава, умрије прије неколике године. Само је затворила очи и тихо, нечујно отишла као Дјевојчица са шибицама. Прокрварише Десанкине ране. Никад неће ни зацијелити.

Кад ме угледа на тренутак ми се учини срећном. Широким осмијехом и покретом руке показује ми да уђем, а још не може да проговори. Ја све разумијем. Све ме то боли, цијело дјетињство промиче испред мене. Случајно ми на ум падоше Исусове ријечи док је на Голготи, на часном крсту, на мукама издисао: “Ели, Ели, лама азафтани? (Боже, Боже мој, зашто си ме оставио?)

"Мислила сам да је боље ништа не говорити, нека се заборави. Али, како се ближи вријеме кад ћу отићи Богу на истину, немам мира ни ноћу ни дању. Више не знам спавам ли или сам будна. Више не знам причам ли са живима или мртвима, али сви од мене траже да их бар поменем, да се не заборави, не поновило се! Не дај Боже, ни душманину!“ Уздахну дубоко па настави:

"Оца, браћу његову и рођаке ухватише на превару и побише. Било је то на Видовдан 1941. године. Навече у нашу кућу дође Пуле Кокин, тако смо га звали, комшија, Хрват, и вели да нигдје нико не смије мицати из Крушева. Таква је наредба. Ујутро ће, вели, доћи војска да преузме све војно што се код кога задесило, шињел, пушку, било шта. То све треба припремити и чекати да се иде у Видово поље на рад. Отац пита безазлено треба ли носити радну одјећу, храну, воду, а Пуле се само подругљиво насмија и рече: "Тамо вас све спремно чека“. То сам добро запамтила иако сам била мала, једва осам година да сам имала. Отац у крилу држи Максима и Милана, најмлађе синове, близанце, ни три године нису имали. "Јесу ли то твоји синови, Данило?“, пита Пуле, а брк му поиграва, очи свијетле ко у звијери. "Моји, вала, најмлађи“, вели отац поносно и милује дјечицу лагано их цупкајући на кољену, посљедњи пут...

А ујутро, све како је Пуле рекао, дође војска и поведоше их онако, као на рад, на пут без повратка. Чак се један из патроле запути у брдо да доведе Гаја и Гојка, браћу. Видио их је, вели, кад одоше у брдо па му жао да иду без њих. Мало затим иду слободно и ова два несрећника, два брата. Гајо је служио војску у Краљевој гарди и, изгледа, био им је јако важан. Први је од њих страдао. Иду у смрт, а то не знају. Иду невезани да остали ништа не посумњају како би и њих касније, чим јаме ожедне, на исто мјесто побацали. Окреће се отац, као да слути да иде на пут без повратка. Ми гледамо за њима и машемо. Освануло нам је крваво Видовданско јутро, само што ми то још нисмо знали...

Гледамо их док замичу. Отац се окрену да нас још једном обухвати погледом. За њим иду браћа и братићи. Девет мушких глава! Девет Радоша, као девет браће Југовића: Данило, Јово, Милан, Марко, Илија, Гојко, Гајо, Стојан, Лазар... Још су им руке биле слободне. Неки црни облак надвио се над кућу. Свуда завлада нека хладна слутња, чекање и страх. А шта ако се не врате? Сестра Анђа и ја покушавамо нешто стрини Дубравки да помогнемо, мајка се на силу смије са Максимом и Миланом, близанцима. Старији брат Никола је већ био на Хргуду код дједа Обрена, мајчиног оца. Пуна је кућа чељади, али је

вријеме стало и претворило се у чекање. По подне Анђа и ја отјерасмо овце на пашу и сједосмо у хладовину, скривене у драчу поред пута. Убрзо зачусмо неке кораке па се притајисмо. То што смо чуле помутило нам је свијест: “Е, вала смо се "наишталили“ (науживали - турц.). Све смо их у јаму на Бивоље брдо побацали.“ Претвориле смо се у камен и нисмо смјеле ни да се помјеримо.

Касније, не знам како, сазнали смо да су их на Маслинама претукли, везали у жицу и везане повели на Бивоље брдо. Гаја су исјекли на комаде и тако раскомаданог бацили у јаму а остале, туго моја, живе су гурнули... Првог гурну, а остали падају за њим. Још исту ноћ сањала сам оца како бауља јамом поломљене ноге. Видовдан је крвав освануо за сва села у Херцеговини. Што нас све тад нису побили није ми никад било јасно. Послије те велике несреће, дјед је стално над нама бдио, као анђео чувар. Желио је да нас изведе из пакла и таквог окружења, као да је осјећао долазак нове, још веће несреће. Тако смо у јесен 1942. године, па све до прољећа 1943, били на Хргуду код њега и бабе. Била је то његова друга жена која нас је много вољела. Ујак се тад још није био оженио. Та баба , Домазетуша (по дјевојачком презимену) била је јако добра и племенита жена. Није имала своје дјеце. Камо среће да остадосмо на Хргуду. Можда би још понеко преживио. У прољеће 1943. године мајка се поново с нама враћа на Крушево. Памтим да је тад, по повратку, сама вукла плуг и узорала њивицу поред куће. Њива се звала Мандолина. Посијала је пшеницу да јој дјеца не буду гладна, али та њива и жито на њој остало је пусто јер више није имао ко да га једе. Ускоро смо са збјегом напустили свој дом и побјегли на Бачник, надомак Крушева.

Било је то вријеме кад су се већ формирали одреди НОП-а и кад је скоро сваки заселак имао стражу, понеког војника. Код нас је био распоређен неки Нећо. Не знам ко је био ни одакле.

Тог кобног јутра ја сам отишла у брдо да чувам овце са Босом Шкоро. Она је била очева сестрична. На седам дана прије изгубила је брата у партизанима. Касније сам сазнала да је била истакнута скојевка. Зачусмо пуцње у селу, читаве рафале. Хладна језа ме обузе. Молим Босу да идемо у село, а она не смије. Ја сјурих сама. Пред кућом ме дочека мирис барута, а у кући крв, залеђени погледи и беспомоћна тијела... У ћошку, мало на зид наслоњена, Анђа, моја сестра. Шапатом ме дозива: "Дај ми руку да устанем!“ Лежи у локви крви. На крилу јој мали Максим широм отворених очију и полуотворених уста из којих још тече крв. Подижем клонуло Максимово тијело и пазим да му ране

смртне не повриједим а он, јадничак, још топал, чини ми се дише. Ех, љута рано! Чинило ми се да ме никад, нико од њих двојице неће одвојити. Гледам у њихове стријељане очи и осјећам да и мене душа напушта. Вољела сам их највише, више него што се и сам Бог воли, а сад их држим на рукама, још топле. Сљедећег тренутка ни то нећу моћи. Руке ми осташе празне! Милане, Максиме, да вас сестра још једном мртве пољуби! Преко Анђиних груди немоћно тијело стрине Дубравке. Свуд беживотна тијела, као покошени класови жита у пољу. Да би трагедија била још већа, један од џелата је био наш рођак, Мартин Рагуж. Родила га је Сава, наша тетка а очева сестра. Анђа га је познала. Не знам којим чудом или Божијом вољом она остаде жива да све то види и запамти. Можда би своје ране некако и опростила, али осјећање безнађа, туге док у крилу држи тијело смртно погођеног брата а да га не смије загрлити и стегнути никад није ни заборавила ни опростила. Његов самртни хропац забоде јој се у душу, у тијело, мисао. Осјећа да усташа будно прати неће ли се ко огласити или помјерити да га докрајчи. Нека мисао, ко зна одакле упућена, прикова је и следи. Максим једва чујно дише и напушта овај свијет пун бола, патње и уздисаја.

Мајка је тог јутра успјела побјећи, али узалуд... За њом је истрчала и мала Даница, Миланова кћерка, али је рафал стиже и покоси одмах изнад куће. Мајка је успјела да побјегне с прострелном раном. На супротну страну из куће, низ улицу, умаче Гоша, Лазарева кћер. Њена сестра Риста оста међу лешевима.

Помогох некако Анђи да устане. На црвеном џемперу трагови крви, просутог мозга... Положисмо браћу једног до другог, да и на онај свијет иду заједно, као права браћа, близанци. Мајке нема и не знамо гдје је. Више нема ко да нас штити. Саме смо. Унезвијерене од ужаса, напуштамо крваву кућу. Остаде нам у њој нешто што смо највише вољели. Остадоше нам Максим и Милан, јер је на њих будно усташко око одавно мотрило. Анђа је тад имала тринаест година а ја десет. Тако мале, а опет велике у бури искушења. Потјерасмо стоку и прикључисмо се одреду који је био у близини. Ту смо биле двадесетак дана. Гладне и жедне, а ништа не можемо да једемо. Пред очима нам крвави лешеви наших најмилијих... Отац у јами, мајка доспјела у италијанску болницу у Стоцу, нас троје изгубљени и сами у ратном вихору. Дјед Обрен трага за нама и успијева пронаћи мајку, али љекар не даде да је води док се не опорави. Кад је поново дошао по њу затекао је само празан кревет и објашњење да су је усташе и ту пронашле

и одвеле, ко зна куд. Наставио је тад да трага за нама не би ли које Савино дијете пронашао живо. Нас проналази у збјегу који се кретао уз партизански одред. Тај сусрет никад нећу заборавити. Тад ми се учинило као да се Божија милост спустила на нас. Дјед нас нијемо гледа и покушава да нам се осмијехне али, умјесто осмијеха зачусмо јаук, онда сузе и мук... Кад се мало прибрао, кренуо је са нама, сиротицама што му иза кћери остадоше. Привија нас и грли као да жели да растјера сав ужас који нас годинама прати. "Још мало па ћемо на Хргуд, а тамо има пуно и сунца и хљеба. Баба умијесила погачу а Никола одавно скупља све у један кашунчић да се "нађе“ кад му сестре дођу. Свашта ту има. Видјећете кад дођете!“ Тако је ђедо и Николу соколио прије скоро три године, кад га је убјеђивао да с њим пође на Хргуд. Кад ништа није помогло морао је и лаж да употријеби само да га убиједи да пође. Сјећам се кад му је молећиво говорио: "Хајде, мој Никола. Тамо има свакаква воћа. Тамо ћеш моћи да једеш само оно што волиш. Има и сувих смокава...“ Кад спомену смокве Никола скочи, поздрави се са свима и послушно пође за ђедом. Послије се ђедо присјећао колико је муке имао да му објасни да смокве и рогаче прво треба посадити па кад израсту и процвјетају чекати да плод заметну, па све тако... Та ђедова обећања Никола ни данас није заборавио. Сад ту причу прича својим унуцима сјећајући се са тугом најдражег лика из дјетињства.

На Хргуд стигосмо предвече. Сунце је још обасјавало врхове планине. Дјед нас извео у башту поред куће, Још у страху да нас неко не пронађе, намјести нам некакву простирку и топло нас ушушка поред зида. Дуго нас је зашушкавао и покривао тепајући нам као да жели да нас заштити од сваког бола и патње. Исцрпљене, заспасмо одмах. Спавале смо читаву ноћ па и сјутрадан, све до пресјенка сунца. Био је то сан очајника и мученика изгубљених у беспућу.

Неколике године живјели смо мирно и лијепо, ако се тако може рећи. Три сиротице са дједом, бабом и ујаком. Ту бабу смо запамтили по добру јер се добро о нама бринула. Нисмо били ни гладни ни жедни, ни голи, ни боси. Радили смо колико смо могли и сви су се трудили да нам помогну да одрастемо и заборавимо све патње. Али и то је кратко трајало. По завршетку рата стиже позив да се морамо пријавити некој комисији која узима податке о сирочади. Дође вријеме да идемо у сиротиште. Јадни ђедо се толико опирао, молио, кумио да му дјецу не воде у сиротиште, да коријене своје не забораве. Молио је и

кумио, али ништа није помагало. На крају је морао дати Николу. Поново растанак и сузе. Дјед ово није могао издржати. Ускоро је напустио и нас и овај свијет и мир нашао међу праведницима. Још док се наш брат спремао на пут за заборав свега српског и православног, још смо били неко језгро и једна душа.

Једно вече Анђа нас повуче у чардак да нам нешто јако важно каже. Били смо тихи и свечано мирни, као да нам се рајска врата отварају. На Анђином длану стајао је велики, златни прстен. Рече нам да ће се удати, а била је још дијете. Згледали смо се све троје и нисмо знали треба ли да се радујемо. Тад нисмо ни слутили да је то за нас нови растанак и нова патња. Анђа је нашла нови дом, али срећу још није нашла јер је врло брзо остала удовица са дјететом од петнаест дана.

Никола је отишао у сиротиште. Тамо је опширно учио о братству и јединству, о Народноослободилачкој борби и о фашизму. О усташама и њиховим монструозним дјелима се ћутало. Ваљда због братства и јединства. Све је то прихватио као нешто што се само по себи подразумијева. Само чатрњу и орах поред ње, очеву капу коју је често на очи намицао, мајчине топле руке и загрљај који га је штитио од сваког зла и опасности никад није заборавио. Па и сад, у својој старости и болести, кад загрми сјети се како се усамњен и од свих напуштен завлачио дубоко испод траљавих покривача дрхтећи у страху. Хргуд и ђеда и све воће које тек треба да се посади и роди никад, можда ни на оном свијету, неће заборавити.

Коме ли сад свићу румене зоре на Хргуду ? Анђа је свој мир пронашла тек кад је умрла и сахрањена у гроб поред мајке и мале браће. Очеве кости освјештане и похрањене у костурницу на Пребиловцима опет минираше и у прах претворише. Тако их, не знајући, сами зликовци посветише.

А моја Десанка, прижељкује дан кад ће се на оном свијету срести с онима које јој живот из руку истрже. Сједи на прагу на коме су нам усташе бабу заклале и на беживотно тијело бацили убијеног пса. Док је заостала слијепа иза збјега стигоше је да покажу шта би се и осталим десило да их сачекаше. Сједи ова скромна жена и са прага хришћанску поруку шаље: “Дјецо моја, немојте се светити. Освета није хришћански чин. Умјесто да се светите, треба да се посветите рађању синова и кћери, наше нове зоре и новог свитања!

ЗАКЉУЧЦИ

На Округлом столу у Требињу, након подношења саопштења и свједочења страдалника, те расправе, једногласно су усвојени сљедећи

З А К Љ У Ч Ц И

1. Објавити Зборник саопштења, свједочења, дискусије и закључке са Округлог стола у Требињу, на српском и енглеском језику. Зборик доставити што већем броју установа, институција и појединаца који се баве проучавањем ратног злочина и геноцида, у земљи и иностранству.

2. Сваке године организовати округле столове по регијама или општинама, да би се прикупило што више историографске и документарне грађе и, посебно, сјећања преживјелих страдалника, њихових потомака и свједока злочина, а све у циљу да се то публикује и да се упознаје млада генерација, те да истина о страдању и злочинима почињеним над српским, јеврејским и ромским народом продире у свијет.

3. Подстицати институције државе да се формира научно-стручна комисија за проучавање геноцида и холокауста, почињених на свим стратиштима у Босни и Херцеговини.

4. Предлаже се Удружењу "Јасеновац – Доња Градина“ да успостави одговарајућу сарадњу с институцијама у Републици Србији и удружењима Срба у Републици Хрватској и да се комплетирају подаци о геноцидном страдању који ће бити основ за покретање поступка за проглашење тоталног геноцида над Србима. Упоредо с тим, радити на обиљежавању стратишта, очувању и подизању нових спомен-обиљежја и изборити се да у законској регулативи у Републици Српској и Босни и Херцеговини буде упориште да споменици и спомен-обиљежја о страдању српског народа немају nикаква идеолошка нити анационална обиљежја.

5. Сву документацију о злочинима и страдању (књиге, документа, историуографску грађу, аудио и видео документацију, спискове страдалих Срба, Јевреја и Рома и остало) похранити у Музеј Херцеговине у Требињу и музејске установе у Бањој Луци и Београду.

6. У библиотеци у Требињу скупити и похранити све публикације о страдањима и злочинима на подручју Херцеговине.

7. Спискове страдалих и спискове злочинаца, одвојено, стално допуњавати. Овај посао одмах започети и настојати да се што прије комплетирају спискови, па их похранити у напријед наведеним музејским институцијама. Такође те спискове објавити као посебан сепарат па га похранити у одговарајуће музејске институције у Требињу, Бањој Луци, Београду, Јерусалиму и Њујорку.

8. Иницирати да Министарство борачко-инвалидске заштите РС што прије приступи изради спискова свих страдалих Срба с подручја БиХ у ослободилачким ратовима вођеним током 20. вијека, те и те спискове похранити у наведене музејске институције.

9. Прикупити сва имена злочинаца који су у име Независне Државе Хрватске убијали Србе, Јевреје и Роме и те спискове похранити на наведена мјеста. Послу приступити што прије, док још има живих свједока почињених злочина.

10. У прикупљању и систематизовању грађе о злочинима, посебну пажњу посветити страдању немоћних, стараца, жена, мајки, дјеце и нерођене дјеце, као и улози Католичке цркве у свему томе.

11. Уз захвалност медијима на ономе што су до сада учинили, подстицати их да још интензивније шире истину код нас и у свијету о злочинима које је почиила НДХ и страдању недужних.

12. Пружа се пуна подршка Декларацији о геноциду над Србима, Јеврејима и Ромима у Другом свјетском рату.

13. Чланови Организационог одбора са Закључцима Округлог стола у Требињу упознаће одговаајуће институције у Републици Српској, носиоце друштвенополитичких и државних функција и друге појединце који се баве овом проблематиком.

Требиње, 28. 9. 2013.

Стана Арнаутовић, учитељица из Пребиловаца